ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255 e-ISSN 2791-6472

BELLETEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 89 Sayı: 315

Ağustos 2025

ANKARA - 2025

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri: Sayfa

BİLGİÇ KAVAK, EMİNE: A New Honorary Inscription Relating to *Telemachi* Family from Xanthus 349

SOLMAZ, SEFER: Sultan Melikşah'ın Feodal Yönetim Anlayışı (Nedenleri-Uygulamaları-Sonuçları) 367

VAROL, ABDÜL HALİM: Süvari Tasvirli Anadolu Selçuklu Sikkeleri Üzerine Bir Değerlendirme: Bursa Arkeoloji Müzesi Örnekleri 403

AZİZ, ŞİRİNAY: Kubilay Han'ın Maliye Nazırı Ahmed ve Reformları 451

EMİR, OSMAN-TOSUN MİRAÇ-TOPALOĞLU, YASİN-KÖSE, İSMAİL: Bayburt'tan Trabzon'a: Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon Sefer Güzergâhı 481

GÜNDÜZ KÜSKÜ, SEMA-PARLADIR, ŞEBNEM: Yazılı ve Görsel Belgeler Işığında Tarihi ve Mimarisiyle İzmir Sancak Kale 507

KAHRAMAN, ARAS: Orientalist Ideology of Aryanism and Its Manifestation in the Architectural Culture of Iran during the Nation-Building Process 553

YİĞİT, YÜCEL-ÖZGÜN, CİHAN: Origins of the Ottoman Maritime Police (1883-1908) 603

ÇINAR, TUBA-AKAY, TOLGA: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Siyasi Propaganda Aracı Olarak Sigara Paketleri ve Kâğıtlarının Kullanımı 641

KURNAZ ŞAHİN, FEYZA: Birinci Dünya Savaşı'nda Beyoğlu Sansür Müfettişliği Teşkilatı ve Faaliyetleri 683

KIBIL, MEHMET: İngiliz Genelkurmayının Rapor ve Analizlerine Göre Türk Kurtuluş Savaşı 719

GÜNEŞ, HASAN HÜSEYİN: Britanya Mandası Altında Kudüs'te Kamusallık: *Mir'âtu'ş-şark* Gazetesi Örneği (1919-1925) 767

BELLETEN

Belleten
ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 89 - Sayı/Issue: 315 (Ağustos/August 2025)

Yayıncı/Publisher
Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
Prof. Dr. Yüksel ÖZGEN

Baş Editör/Editor in Chief
Doç. Dr. Yunus PUSTU
Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/ypustu@ttk.gov.tr

Editör/Editor
Şükrü ÇAVUŞ
Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/scavus@ttk.gov.tr

Editör Yardımcısı/Assistant Editor
Mehmet Ali ÖZKAN
Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/maozkan@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor
Dr. Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU
Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address
Türk Tarih Kurumu
Sıhhiye Yerleşkesi Hacettepe Mahallesi Kızılay Caddesi No: 1 06230 Altındağ/ANKARA
Bilkent Yerleşkesi Üniversiteler Mahallesi Toplum Caddesi No: 5 06800 Çankaya/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98
www.belleten.gov.tr • belleten@ttk.gov.tr

Ağustos-August 2025 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing
Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), American History and Life (EBSCO), Scopus, DOAJ: Directory of Open Access Journals, ULAKBIM TR Dizin, ERIH PLUS, L'Année philologique, Linguistic Bibliography (Brill), RILM Abstracts of Music Literature (Répertoire International de Littérature Musicale), Historical Abstracts (EBSCO), MLA - Modern Language Association Database.

Tasarım/Design
Ayşegül YENİDOĞAN

Kapak Tasarım/Cover Design
Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image
A. Halim Varol, "Süvari Tasvirli Anadolu Selçuklu Sikkeleri Üzerine Bir Değerlendirme...", Kat. no. 21, s. 419.

Belleten
ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 89 - Sayı/Issue: 315 (Ağustos/August 2025)

Yayın Komisyonu
Commission of Publications

Prof. Dr. Ebru ALTAN
İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
ealtan@istanbul.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-4246-7672

Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN
Orta Doğu Teknik Üniversitesi/Middle East Technical University, Ankara, TÜRKİYE
atakuman@metu.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-8675-6236

Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL
Yıldız Teknik Üniversitesi/Yıldız Teknik University, İstanbul, TÜRKİYE
fdemirel@yildiz.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-4225-0633

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi/İstanbul 29 Mayıs University, İstanbul, TÜRKİYE
femecen@29mayis.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-7478-7411

Prof. Dr. Nejla GÜNAY
Gazi Üniversitesi/Gazi University, Ankara, TÜRKİYE
ngunay@gazi.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-5895-8359

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/ Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla/TÜRKIYE
turhankacar@mu.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-4071-7538

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
Ankara Üniversitesi/Ankara University, Ankara, TÜRKİYE
musakadioglu@ankara.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-6481-229X

Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU
İstanbul Medeniyet Üniversitesi/İstanbul Medeniyet University, İstanbul, TÜRKİYE
selim.karahasanoglu@medeniyet.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-6112-730X

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Ankara Üniversitesi/Ankara University, Ankara, TÜRKİYE
lkayapinar@ankara.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-2090-4149

Prof. Dr. Yunus KOÇ
Hacettepe Üniversitesi/Hacettepe University, Ankara, TÜRKİYE
yunusk@hacettepe.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-9330-4019

Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Ankara Üniversitesi/Ankara University, Ankara, TÜRKİYE
horuc@ankara.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-2185-1640

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi/Karadeniz Technical University, Trabzon, TÜRKİYE
h.oksuz@ktu.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-3957-9174

Prof. Dr. M. Hamdi SAYAR
İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
mhsayar@istanbul.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-6339-9002

Prof. Dr. Haluk SELVİ
Sakarya Üniversitesi/Sakarya University, Sakarya, TÜRKİYE
hselvi@sakarya.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-3669-8378

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Yeditepe Üniversitesi/Yeditepe University, İstanbul, TÜRKİYE
ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-1435-8877

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Ondokuz Mayıs University, Samsun, TÜRKİYE
ibrahim.tellioglu@omu.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-1796-1452

Prof. Dr. Arzu TERZİ
İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
terzi@istanbul.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-8820-8110

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
Pamukkale Üniversitesi/Pamukkale University, Denizli, TÜRKİYE
maunal@pau.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-8311-7965

Doç. Dr. Hasan YILMAZYAŞAR
Anadolu Üniveristesi/Anadolu University, Eskişehir, TÜRKİYE
hyyasar@anadolu.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-8148-9562

Belleten
ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 89 - Sayı/Issue: 315 (Ağustos/August 2025)

Hakemler Listesi/Referees List

Prof. Dr. Tilla Deniz BAYKUZU
Trakya Üniversitesi/Trakya University, Edirne, TÜRKİYE
tdenizbaykuzu@trakya.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-3457-8607

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU
Marmara Üniversitesi/Marmara University, İstanbul, TÜRKİYE
sbeyoglu@marmara.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-0022-0957

Prof. Dr. Tülün DEĞİRMENCİ TURAL
Hacettepe Üniversitesi/Hacettepe University, Ankara, TÜRKİYE
tulun@hacettepe.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-6142-2395

Doç. Dr. Alaattin DOLU
Kastamonu Üniversitesi/Kastamonu University, Kastamonu, TÜRKİYE
adolu@kastamonu.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-6258-8335

Prof. Dr. İlhan EKİNCİ
Ordu Üniversitesi/Ordu University, Ordu, TÜRKİYE
ilhanekinci@odu.edu.tr

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi/İstanbul 29 Mayıs University, İstanbul, TÜRKİYE
femecen@29mayis.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-7478-7411

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, TÜRKİYE
konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-5344-7194

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Ankara Üniversitesi/Ankara University, Ankara, TÜRKİYE
tfertan@ankara.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-8782-7355

Prof. Dr. Umut KARABULUT
Pamukkale Üniversitesi/Pamukkale University, Denizli, TÜRKİYE
ukarabulut@pau.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-2524-7387

Doç. Dr. Mustafa Çağhan KESKİN
İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
caghankeskin@istanbul.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-6514-1328

Prof. Dr. Murat KOCAASLAN
Hacettepe Üniversitesi/Hacettepe University, Ankara, TÜRKİYE
muratkocaaslan@hacettepe.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-4306-7112

Prof. Dr. Sadi Süleyman KUCUR
Marmara Üniversitesi/Marmara University, İstanbul, TÜRKİYE
skucur@marmara.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-5233-6153

Doç. Dr. Ali MIYNAT
Süleyman Demirel Üniversitesi/Süleyman Demirel University, Isparta, TÜRKİYE
alimiynat@sdu.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-9000-6550

Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla, TÜRKİYE
tuncayogun@mu.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-5962-4983

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ
Marmara Üniversitesi/Marmara University, İstanbul, TÜRKİYE
osmangazi@marmara.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-6692-3209

Prof. Dr. Hüseyin Sami ÖZTÜRK
Marmara Üniversitesi/Marmara University, İstanbul, TÜRKİYE
hsozturk@marmara.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-4366-1277

Prof. Dr. Ali Uzay PEKER
Orta Doğu Teknik Üniversitesi/Middle East Technical University, Ankara, TÜRKİYE
peker@metu.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-1175-6121

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU
İstanbul Medeniyet Üniversitesi/İstanbul Medeniyet University, İstanbul, TÜRKİYE
cihan.piyadeoglu@medeniyet.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-2529-4557

Prof. Dr. Ali SATAN
Marmara Üniversitesi/Marmara University, İstanbul, TÜRKİYE
ali.satan@marmara.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-9637-547X

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR
İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
mhsayar@istanbul.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-6339-9002

Prof. Dr. Ali SÖNMEZ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale, TÜRKİYE
asonmezz@gmail.com https://orcid.org/0000-0001-7405-5280

Doç. Dr. Selim TEZCAN
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi/Social Sciences University of Ankara, Ankara, TÜRKİYE
selim.tezcan@asbu.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-6242-7232

Prof. Dr. Salih TUNÇ
Akdeniz Üniversitesi/Akdeniz University, Antalya, TÜRKİYE
salihtunc@akdeniz.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-4101-4690

Doç. Dr. İlker YİĞİT
Marmara Üniversitesi/Marmara University, İstanbul, TÜRKİYE
ilker.yigit@marmara.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-1473-3438

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 11.10.2024
Kabul/Accepted: 17.02.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.349

Araştırma Makalesi/Research Article

A New Honorary Inscription Relating to *Telemachi* Family from Xanthus

Ksanthos'tan Telemakhos Ailesine İlişkin Yeni Bir Onurlandırma Yazıtı

Emine Bilgiç Kavak*

Abstract

This paper introduces a new, unpublished Greek inscription concerning the *Telemachi* family from Xanthus. The inscription in the northeast corner of the Dipylon looking to the upper agora was formerly documented by the Canadian epigraphic team in 2000 and later recorded in detail during the epigraphical survey conducted within the scope of the Xanthus Excavations-Season 2018. The fifteen-lined text was inscribed on the right profile of the statue base after a 29 cm long part roughly left which extends from the top of the base to the beginning of inscription. The inscription is dated to the 3rd century AD based on the gens "Aurelius/Aurelia" and the character of the letters. The inscription honours a person named M. Aurelius Attalus alias Heracleides, who has not yet been mentioned in any epigraphic document in the city of Xanthus so far. According to the lineage given in the inscription, the person in question is a member of the Tiberius Claudius Telemachus family, one of the famous and aristocratic families of Xanthus. The inscription reveals that M. Aurelius Attalus,

* Assist. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History - Dr. Öğr. Üyesi Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, https://ror.org/04ttnw109
bilgickavak@sakarya.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-7736-4019.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC). / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

Citation/Atıf: Bilgiç Kavak, Emine, "A New Honorary Inscription Relating to *Telemachi* Family from Xanthus", *Belleten*, Vol. 89/No. 315, 2025, pp. 349-365.

alias Heracleides, is the son of M. Aurelius Heracleides, alias Dicaiarchus, who was titled as a consularis and Tib. Claudia Arsasis who was also titled as a consularis. The inscription also expresses that the maternal grandmother of the person honoured is Tiberia Claudia Arsinoe, and his grandfather is Tiberius Claudius Aurelius Attalus. This new epigraphic finding significantly contributes to the prosopography of elite families in Roman Lycia and illustrates how the empire incorporated local elites into its governing system. Additionally, the inscription provides valuable insights into the social hierarchy, cultural integration, and administrative strategies within the eastern provinces of the Roman Empire.

Keywords: Xanthus, Lycia, Honorary Inscription, *Telemachi*, stemma.

Öz

Bu makale, Ksanthos antik kentinden *Telemachii* ailesiyle ilgili yeni, yayımlanmamış Hellence bir yazıtı konu edinmektedir. Dipylonun kuzeydoğu köşesindeki, yukarı agoraya bakan yazıt, 2000 yılında Kanada epigrafi ekibi tarafından belgelenmiş ve daha sonra 2018 Ksanthos Kazıları çerçevesinde yürütülen epigrafi araştırması sırasında ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. On beş satırlık metin, tabanın üst kısmından yazıtın başlangıcına kadar uzanan, yaklaşık 29 cm uzunluğundaki kabaca bırakılmış kısmın ardından, heykel kaidesinin sağ profiline kazınmıştır. Yazıt, "Aurelius/Aurelia" gensine ve harflerin karakterine dayanarak MS 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yazıt, şimdiye kadar Ksanthos kentinde herhangi bir epigrafik belgede adı geçmeyen, Marcus Aurelius Attalos namı diğer Herakleides adlı bir kişiyi onurlandırmaktadır. Yazıtta verilen soy çizgisine göre, söz konusu kişi, Ksanthos'un ünlü ve aristokrat ailelerinden biri olan Tiberius Claudius Telemakhos ailesinin bir üyesidir. Yazıt, Marcus Aurelius Attalos'un, konsularis unvanına sahip Marcus Aurelius Herakleides namı diğer Dikaiarkhos'un ve yine konsularis unvanına sahip Tiberia Claudia Arsasis'in oğlu olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca yazıt, onurlandırılan kişinin anneannesinin Tiberia Claudia Arsinoe, dedesinin ise Tiberius Claudius Aurelius Attalos olduğunu belirtmektedir. Bu yeni epigrafik bulgu, Roma Lykia'sındaki elit ailelerin prosopografisine önemli katkılar sağlamakta ve imparatorluğun yerel elitleri nasıl kendi yönetim sistemine dahil ettiğini göstermektedir. Yazıt ayrıca, Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerindeki sosyal hiyerarşi, kültürel entegrasyon ve yönetim stratejileri hakkında değerli içgörüler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ksanthos, Lykia, Onurlandırma Yazıtı, Tib. Cl. Telemakhos, soy ağacı.

Introduction

This paper introduces a recently discovered honorary inscription [in Greek] recorded during the epigraphic survey conducted within the scope of the Xanthus Excavations- Season 2018. The inscription placed in the northeast corner of the Dipylon, facing towards the agora on the main street of the city, provides new information on the household of Tiberius Claudius Telemachus, one of the distinguished and famous families of Xanthus. The text states that Marcus Aurelius Attalus alias (also known as) Heracleides, a man who has not been recorded in the epigraphic documents in the city so far, was honoured. According to the inscription, he is the grandson of Tib. Claudia Arsinoe, the daughter of Tib. Claudius Telemachus. The text also reveals further information contributing to the genealogy of *Telemachi* and the prosopography of Xanthus. Before editing the new inscription, I consider it useful to make an overall assessment of this family based on the current evidence.

A New Honorary Inscription Relating to *Telemachi* Family

The block is situated on the main street running west and east, in the southeast corner where the main street intersects the south-north oriented street. It is placed on a possible orthostat block in the northeast corner of the Dipylon facing towards the agora (fig.1). It must be an inscribed statue base, which was probably removed from its original position. The lifting hole in the centre of the block, measuring approximately 10 x 4 cm, and the probable removal of the block from its original position suggest a secondary use. Besides, there are seven slots on the upper side of the block where the statue sits (fig. 2, 3). A fifteen-line text was inscribed on the right profile of the statue base. The 29 cm upper part extending from the top of the block to the beginning of the inscription was roughly left.

Find spot: The block is in the northeast corner of the Dipylon facing towards the agora; Dimensions: H.: 1.37m; W.: 0.67 (lower)- 0.71 (upper); D.: 0.70 m; LH.: 0.04-0.045; Date: 3rd century AD.

Τὸν κράτιστον συνκλητικ[ὸν]

2 [Μᾶ]ρκον Αὐρήλιον Ἄτταλον τὸν καὶ

Ἡρακλείδην υἱὸν τὸν κράτιστον

4 Αὐρ. Ἡρακλείδου τοῦ καὶ Δικειάρ[χου]

Τιβ. Κλ. Αὐρ. Ἀρσασιδος, ἔκ[γ]ονον
6 Κλ. Αὐρ. Ἀττάλου πραιτωρικίο[υ]
Τιβ. Κλ. Ἀρσινό[η]ς ὑπατικῆς,
8 ἔγγονον Τ[ιβ]. Κλ.Τηλεμάχο[υ]
ὑπατικοῦ πραξάντος καὶ τὴν
10 . . . . . Ν καὶ Τιβ. Κλ. Ἀρσασιδος
ὑπατικῆς vac.
12 [Μ. Α]ὐρ. Ἑρμογένης Γαΐου δὶς
[τὴ]ν εὐεργήτην ἐκ τῶν ἰδί[ων]
14 βουλῆς καὶ δημοῦ
vac. κρίσει vac.

M(arcus) Aur(elius) Hermogenes, son of Gaius of Gaius, by the decision of the boule and demos honoured his benefactor at his own expense clarissimus senatorius Marcus Aurelius Attalus alias Heracleides, the clarissimus son of Aur(elius) Heracleides alias Dicaiarchus (and) Tib(eria) Cl(audia) Aur(elia) Arsasis, the grandson of praitorikios Cl(audius) Aur(elius) Attalus and the woman of consular rank, Tib(eria) Cl(audia) Arsinoe and also the grandson of consular rank, who also held .... and the woman of consular rank, Tib(eria) Cl(audia) Arsasis.

Commentary

L.1-3: The inscription begins with a standard honorific formula. The term κράτιστον (clarissimus -most excellent) is a high honorific title often used for equestrians or senators. The use of συνκλητικ[ὸν] (senator) confirms the high status of the honorand.

The first lines of the inscription give the name of the honorand as Marcus Aurelius Attalus alias Heracleides with the title τὸν κράτιστον συνκλητικ[ὸν]. The phrase τὸν καὶ (also known as) introduces a second name, Heracleides. This dual naming is common in the Eastern provinces, often indicating a Greek name alongside a Roman one. The repetition of κράτιστον emphasizes the high status extending to the family. But this name was not recorded in the inscriptions discovered earlier in the city. Thus, this is the first inscription recording this previously unknown member of the family.

L.4-5: These lines continue the genealogy, showing complex naming practices. These lines read the names of the father and mother of Marcus Aurelius Attalus alias Heracleides. The names of the parents in question read as Aurelius Heracleides alias Dicaiarchus (Δικειάρ[χου])[1] and Tiberia Claudia Aurelia Arsasis. The father, Dicaiarkhus, has also been recorded for the first time. Although the name has previously been attested in the city, this is the sole epigraphic record related to his mother Arsasis.

L.6-8: These lines provide information on the ancestry of Marcus Aurelius Attalus alias Herakleides. According to the inscription, Claudius Aurelius Attalus who is titled as praitorikios is his grandfather and ὑπατική (a member of the senatorial class) Tiberia Claudia Arsinoe is his grandmother. The word *praitorikios*, given here as the title of Tiberius Claudius Aurelius Attalus, indicates that Attalus was a praetor. The title of *praitorikios* has been documented for the first time in the city with this inscription. No one holding this title in the city has been recorded so far. Yet there is one case of each in two cities of the region, Olympus and Arykanda[2]. These lines reveal the high ranks of the great-grandparents. πραιτωρικίο[υ] (of praetorian rank) and ὑπατικῆς (of consular rank) indicate very high positions in the Roman administrative system, further emphasizing the family's elite status.

L.9-10: These lines of the inscription mention the grandmother of Marcus Aurelius Attalus alias Herakleides, Tiberia Claudia Arsasis of the consularis rank, and his great-grandfather ὑπατικός (consularis) Tiberius Claudius Telemachus. A word of three or four letters at the beginning of the tenth line is almost illegible due to the erosion of the surface.

Considering the context and meaning of the inscription, the word 'ἀρχάν' (accusative singular of ἀρχή), meaning 'office' or 'magistracy', may be proposed as a plausible restoration for the 3- or 4-letter lacuna in this line. This term fits well within the context of the inscription, which details the offices and ranks of

1 The diphthong αι in Δικειάρ[χου] shows monophthongization to ε; for vocalic changes in the Imperial period, see generally Günther Laminger-Pascher, *Zur Geschichte der griechischen Vokale in kaiserzeitlichen Papyri (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, Heft 61)*, Munich, C.H. Beck, 1970.

2 Ernst Kalinka, *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti: Fasc. 3, nos. 718-1230, Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad oram orientalem,*Vindobona, Vienna 1944, no. 949; Sencer Şahin, *Die Inschriften von Arykanda: Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 48*, Habelt Verlag, Bonn 1994, no. 26.

various family members. The accusative form 'ἀρχάν' agrees grammatically with the preceding πραξάντος καὶ τήν in line 9, forming a logical phrase, "who also held the office." This restoration reinforces the inscription's focus on the family's high status and civic involvement, consistent with the mention of other ranks (praetorian, consular) throughout the text. In this case, the proposed restoration for line 10 of the inscription is as follows:

L.10: 10 [ἀρχά]ν καὶ Τιβ. Κλ. Ἀρσασιδος[3]

who also held the office and of Tib(eria) Cl(audia) Arsasis

L.11: This line ends with another mention of consular rank, followed by a vacant space (vac.), possibly for layout purposes or to separate sections of the inscription.

L.12-13: These lines introduce the dedicator of the inscription, M. Aurelius Hermogenes. The term εὐεργήτην[4] (euergetes, benefactor) suggests that Marcus Aurelius Attalus had done something to benefit Hermogenes or the community. ἐκ τῶν ἰδί[ων] indicates that Hermogenes paid for the honor from his own funds.

L.14-15: This closing formula indicates that the honor was officially sanctioned by the local governing bodies (the council and the people's assembly), giving it public and legal weight.

The Family of Tiberius Claudius Telemachus

The family of Tiberius Claudius Telemachus is an elite family that was granted Roman citizenship under the reign of Claudii, as the *nomen Claudius* indicates, and was able to sustain this citizenship for many years, as is already known from other inscriptions. The family draws attention with its high-ranking members who participated in the administration of both the Lycian Confederation and the province of Lycia, and of the Roman Empire in general. In addition, the family is of great importance both in the city of Xanthus and the province of Lycia, for

3 For Arsasis see, Ladislav Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Verlag der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften, Prag 1964, p. 97, § 107-7.

4 G. Laminger-Pascher examines the historical development of vowel changes, particularly the transformation of εὐεργέτης into εὐεργήτης (ε → η). He emphasizes that the shift from *ε* to *η* was widespread in Roman-period Greek, particularly in the context of vowel lengthening tendencies. See Laminger-Pascher, *Zur Geschichte der griechischen Vokale in kaiserzeitlichen Papyri (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, Heft 61)*, pp. 112-118.

raising seven senators under the Principate[5]. The first and only governor of the province of Africa from Lycia is Tib. Cl. Telemachus is an important member of this family[6].

The majority of the epigraphic records related to the family of Tiberus Claudius Telemachus were found in the city of Xanthus. However, three inscriptions from Sidyma and one from Rhodiapolis are also known[7]. Drawing the family tree of the Telemachus family of Xanthus is of importance in order to make inferences about both the carriers of the family members, who were in close relation with the imperial milieu and of senatorial class, and their relations with the imperial administration. Thus, there have been two thorough studies about the family stemma. The first one was published by M. Christol and T. Drew-Bear in 1991[8]. The other was presented to the scientific world in 2006 by P. Baker from Laval University of Canada, who, together with G. Thériault, conducted

5 Filiz Dönmez-Öztürk, "Ordo Senatoriusa Mensup Lykialıların Prosopografyası", *Adalya,* XV, 2012, p. 23. F. Dönmez-Öztürk, published detailed studies about the prosopography of the senatorial families (*ordo senatorius*). See Filiz Dönmez-Öztürk, *Lykia Bölgesi'nde Roma Vatandaşlık Hakkı Verme Politikası: Principatus'un Başlangıcından M.S. 212'ye Kadar,* Marmara University, Social Sciences Institute, Unpublished Doctoral Thesis, İstanbul 2011; also see Efrumiye Ertekin, *III. Yüzyılda Kariyer Yapmış Olan Küçükasya Kökenli Roma Senatörleri*, Marmara University, Social Sciences Institute, Unpublished Doctoral Thesis, İstanbul 2002, pp. 94-7; Zeynep Özüsağlam-Mutlu, *Principatus Devri'nde Lykia ve Pamphylia Kökenli Roma Sena*törleri, Koç Üniversitesi Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Antalya 2011.

6 Ernst Kalinka, *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti: Fasc. 1, nos. 1-395, Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido,* Vindobona, Vienna, 1920, no. 279; also see Helmut Halfmann, "Die Senatoren aus dem kleinasiatischen Provinzen des römischen Reiches vom 1.-3. Jahrhundert", *Atti del colloquio internazionale su Epigrafia e ordine senatorio II,* ed. Silvio Panciera, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1982, p. 640; Michel Christol, Thomas Drew-Bear, "Un sénateur de Xanthos", *Journal des Savas,* 3-4, 1991, pp. 223-25; Bengt E. Thomasson, *Fasti Africani: Senatorische und ritterliche Amtsträger in den römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletian,* Astroms, Stockholm 1996, pp. 96-7, no. 136; Özüsağlam-Mutlu, *Principatus Devri'nde Lykia ve Pamphylia Kökenli Roma Senatörleri*, 45 ff.

7 For the inscriptions from Sidyma see Kalinka, *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti: Fasc. 1, nos. 1-395, Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido,* no. 175,176, 194; for those from Rhodiapolis see Kalinka, *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti: Fasc. 3, nos. 718-1230, Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad oram orientalem*, no. 905.

8 Michel Christol, Thomas Drew-Bear, "Un sénateur de Xanthos", *Journal des Savants* 3-4,1991, pp. 195-226.

epigraphical research in the city of Xanthus between 2000 and 2010[9]. In his study, Baker examines all inscriptions – both published and unpublished – related to the family of Telemachus and finds some problems in the relations among the members of the Telemachus family based on the current inscriptions. Yet he suggests that the family tree he introduces, though with some deficiencies, has some leading information for future studies on the new finds. In terms of content, the inscriptions that Baker gathered are all honorary inscriptions dated to the 2nd – 3rd centuries AD.

The eldest member of the family known is Tiberius Claudius Telemachus, who was the high priest of the Lycian Confederation, under the reign of Emperor Traianus, during the proconsulship of Q. Pompeius Falco, *legatus* of Lycia-Pamphylia, in 108 AD[10]. The other documents found in Letoon, which provide a starting point for the genealogy, were published by A. Balland[11]. These inscriptions reveal that *the Telemachi family, who had the citizenship of both Xanthus and Sidyma, established a marital relationship with the* Veranii family from Xanthus in the mid-second century AD. The first member of the family involved in the Roman aristocracy is Tib. Cl. Telemachus, who was *archiereus* (high priest) under the reign of either Marcus Aurelius or Commodus[12]. Tib. Cl. Telemachus is understood to have accelerated the rise of the following generations through getting involved in the *equester* (cavalier) class, taking on the office *tribunus militum angusticlavius legionis IV Scythicae* (high rank infantry commander of the IV. Scythian legion) under the

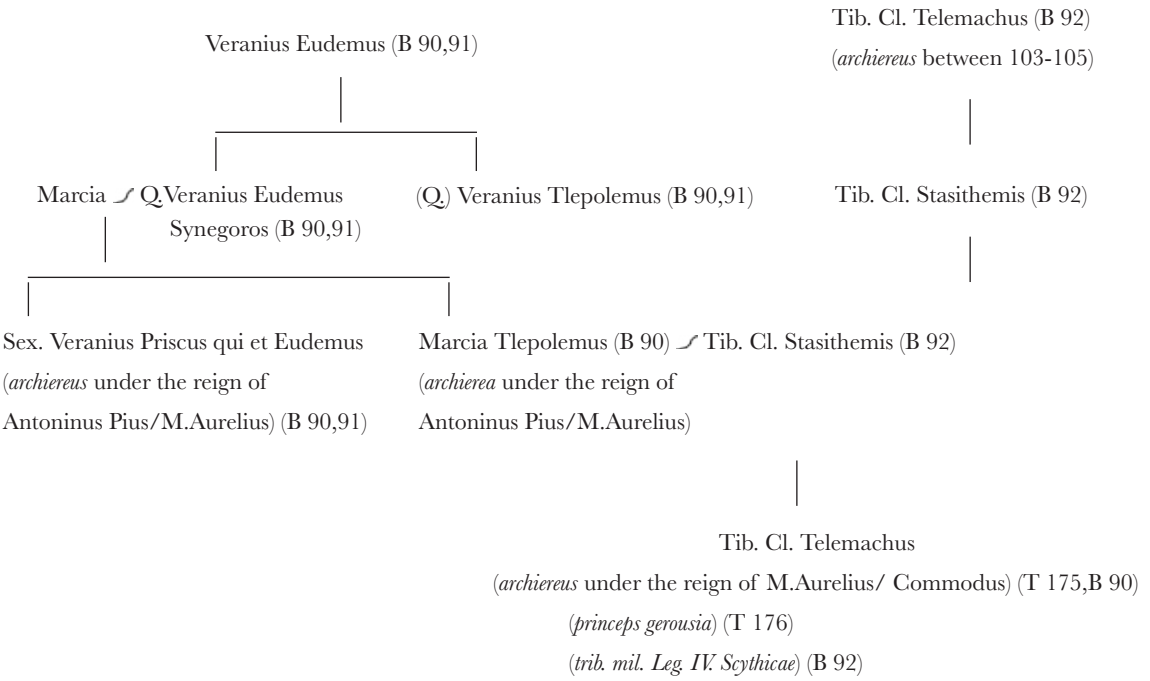
9 Patrick Baker, "Les Telemachi de Xanthos Réflexions préliminaires à partir de nouveaux documents", *III. Likya Sempozyumu,* Antalya 07-10 Kasım 2005, *Sempozyum Bildirileri*, eds. Kayhan Dörtlük, Burhan Varkıvanç, Tarkan Kahya, Jacques des Courtils, Meltem Doğan-Alpaslan, Remziye Boyraz, Koç Üniversitesi Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Antalya 2007, pp., 49-60.

10 Kalinka, *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti: Fasc. 3, nos. 718-1230, Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad oram orientalem,* no. 905 I, L. 1-2. Also see Baker, "Les Telemachi de Xanthos Réflexions préliminaires à partir de nouveaux documents", pp. 49-50. See Denise Reitzenstein *Die Lykischen Bundespriester. Repräsentation der kaiserzeitlichen Elite Lykiens*, Akademie Verlag, Berlin 2011, pp. 214-15 for Telemachii of Xanthus, who held the office of high priest for the Confederation.

11 André Balland, *Inscriptions d'époque impériale du Létôon: Fouilles de Xanthos 7*, Klincksieck, Paris 1981, no. 90-92.

12 Kalinka, *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti: Fasc. 1, nos. 1-395, Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido,* no.175.

reign of emperor Septimius Severus[13]. Based on TAM II 905 and the inscription number 90-92 studied by Balland, which are the very first data related to the family, the first part of the stemma in the second century AD, is as follows[14]:

As seen at the end of the stemma, the connection between Tib. Cl. Telemachus, *tribunus militum legionis IV Scythicae*, and Tib. Cl. Telemachus, *consul suffectus* seen in the inscription published in TAM II 194, recorded in Sidyma; is vague[15]. Balland

13 Balland, *Inscriptions d'époque impériale du Létôon: Fouilles de Xanthos 7*, no. 92.

14 Burak Takmer, "Stadiasmus Patarensis için Parerga (2): Sidyma I. Yeni Yazıtlarla Birlikte Yerleşim Tarihçesi", *Gephyra*, 7, 2010, p. 111. For the stemma of the family see Christol-Drew Bear, "Un sénateur de Xanthos", pp. 223-25; Baker, "Les Telemachi de Xanthos Réflexions préliminaires à partir de nouveaux documents", pp. 50-7; Dönmez-Öztürk, "Ordo Senatoriusa Mensup Lykialıların Prosopografyası", p. 31. The abbreviations seen in the stemmas are as follows: B: Balland and T: *Tituli Asiae Minoris, II*.

15 For the other inscriptions related to Tib. Cl. Telemachus see René Cagnat, Georges Lafaye, *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, 3 vols, E. Leroux, Paris 1901-1927, no. 581, 613; Kalinka, *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti: Fasc. 1, nos. 1-395, Pars*

suggests that these two *Telemachi* are the same person and many modern scholars have supported this suggestion[16]. Yet one claim opposing this argument indicates that these two are father and son. This claim is supported by Halfmann's argument suggesting that those who become the high priest of the Confederation do not follow a senatorial career[17]. According to Reitzenstein, these two *Telemachi* are not the same person but father and son, because if the two were the same person, Telemachus, who was once *lyciarches*, would be supposed to get involved in the senatorial class unexpectedly[18]. Baker is suspicious of the two being father and son, though he does not think they are the same person, either[19]. According to Takmer, one should approach the claim that equester Telemachus and consul Telemachus are father and son with suspicion, as there is no direct evidence[20]. Given the limited evidence, the relation between these two has not been determined yet, so it is not incorrect to refer to them as two different individuals.

Another Tiberius Claudius Telemachus, who could not be located anywhere in the stemma, is recorded in the inscription SEG XLI 1394. Found in the city of Xanthus, the inscription contains detailed information about the *cursus honorum* of the person. According to the inscription, the offices Telemachus took on are as follows: *legatus* of the province of Achaea (twice), *proconsul* of the province of Cyprus, *legatus Augusti legionis IV Scythicae*, *consul*, *legatus proconsul* of the province of Asia, *oikistes* of Laodicea and Hierapolis, *curator* of the region of Troas and the cities

Lyciae occidentalis cum Xantho oppido, no. 280.

16 Balland, *Inscriptions d'époque impériale du Létôon: Fouilles de Xanthos 7*, p. 228; Bengt E. Thomasson, *Laterculi Praesidum I*, Radius, Göteburg 1984, p. 389 no. 154; Hubert Devijver, "Equestrian Officers from East", *The Defence of the Roman and Byzantine East,* eds. Philip Freeman, David Kennedy, British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 8, Ankara 1986, p. 162 no. 9; Marie- Thérèse Raepsaet-Charlier, *Prosopographie des femmes de l'ordre sénatorial (Ier-IIe siécles),* Aedibus Peeters, Lovanni 1987, p. 206; Baker, "Les Telemachi de Xanthos Réflexions préliminaires à partir de nouveaux documents", p. 52, fn. 21.

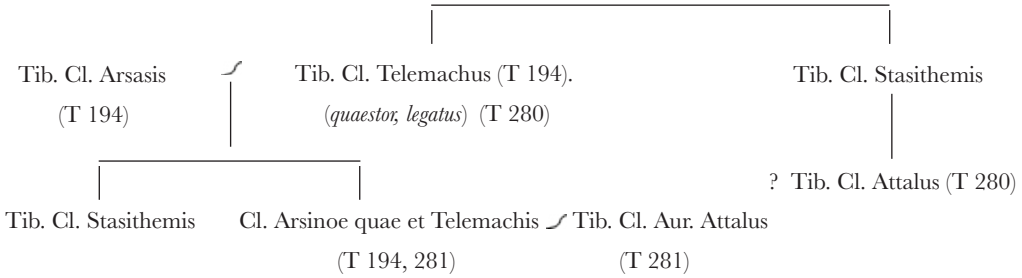
17 Halfmann, Die Senatoren aus dem kleinasiatischen Provinzen des römischen Reiches vom 1.-3. Jahrhundert", pp. 621-22.

18 Reitzenstein, *Die Lykischen Bundespriester. Repräsentation der kaiserzeitlichen Elite Lykiens*, p. 214.

19 Baker, "Les Telemachi de Xanthos Réflexions préliminaires à partir de nouveaux documents", p. 53.

20 Takmer, "Stadiasmus Patarensis için Parerga (2): Sidyma I. Yeni Yazıtlarla Birlikte Yerleşim Tarihçesi", p. 111.

Ephesus, Tralleis, Magnesia, Miletus[21]. It has been proposed that this Telemachus may be the son, nephew, or cousin of Tib. Cl. Telemachus, recorded in TAM II 194[22]. Another Tiberius Claudius Telemachus, who could not be located anywhere in the stemma, is recorded in TAM II 279. Here, Telemachus is the *proconsul provinciae Africae*. Though it might make one think that he could be the same Telemachus as in TAM II 194, one should evaluate these two separately since there is limited evidence. Because the carriers (*cursus honorum*) of Telemachus, the *proconsul provinciae Africae*, and Telemachus in TAM II 194; and the hierarchy between their offices, suggest that these two are not the same person. TAM II 279 does not say anything about Telemachus' carrier before he became *proconsul provinciae Africae*. Another document related to the family is TAM II 280, which gives information about the brother and nephew of Tib. Cl. Telemachus in TAM II 194. Son-in-law of Tib. Cl. Telemachus is recorded in TAM II 281. However, the connection between Tib. Cl. Attalus recorded in TAM II 280 and Tib. Cl. Aur. Attalus recorded in TAM II 281, is vague, yet it may be explained by the fact that senatorial families in Lycia usually made marriages with families proper for their social status, mostly with relatives. Therefore, the first part of the stemma in the third century AD is as follows[23]:

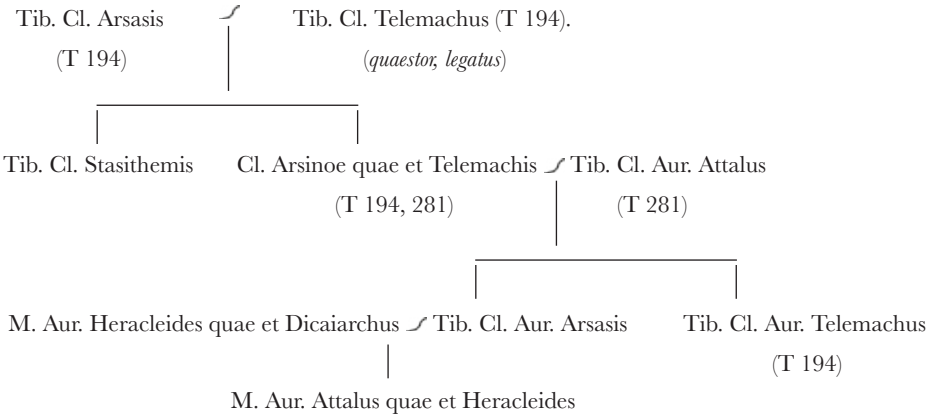
21 It is worthy of note that Tib. Cl. Telemachus became *proconsul legatus* of the province of Asia, after his consulship, according to his *cursus honorum*. Because the office of *proconsul legatus* of the province of Asia, requires a background as a *praetor*. See Christol, Drew-Bear, "Un sénateur de Xanthos", p. 208; Özüsağlam-Mutlu, *Principatus Devri'nde Lykia ve Pamphylia Kökenli Roma Senatörleri*, p. 48.

22 Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, *Supplementum Epigraphicum Graecum* (SEG), vol. XLI, Brill, Leiden, 1994, no. 1394; Thomasson, *Fasti Africani: Senatorische und ritterliche Amtsträger in den römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletian*, p. 96: Thomasson suggests that Tib. Cl. Telemachus should be dated before Telemachus in TAM II 194.

23 Baker, "Les Telemachi de Xanthos Réflexions préliminaires à partir de nouveaux documents", p. 55; Takmer, "Stadiasmus Patarensis için Parerga (2): Sidyma I. Yeni Yazıtlarla Birlikte Yerleşim Tarihçesi", p. 111.

The honorary inscription discussed here is related to the genealogy of Tiberius Claudius Telemachus' daughter recorded in TAM 194. There are two inscriptions already known from the city (T 194, 281) regarding the daughter of Tib. Claudius Telemachus, whereas there is one (T 281) associated with her husband. However, these documents do not provide information on the child(ren) of the daughter. The inscription forming the subject of this paper clearly expresses the name of her daughter as Tib. Claudia Aurelia Arsasis and the name of her grandson as Marcus Aurelius Attalus alias Heracleides.

As seen above, the *Telemachi* is a very extended family with the citizenship of both Xanthus and Sidyma. The epigraphical records found so far related to the family are all honorary inscriptions. As a result, the last part of the stemma of the family of Tib. Cl. Telemachus belongs to the household of Telemachus in TAM II 194, which gives the names of two children of Tib. Cl. Telemachus: Tib. Cl. Stasithemis and Cl. Arsinoe. The inscription examined in this paper contributes to the family tree by adding new family members from the daughter of Tiberius Claudius Telemachus' side. Consequently, the family's stemma is now expanded as follows[24]:

24 Baker, "Les Telemachi de Xanthos Réflexions préliminaires à partir de nouveaux documents", p. 55.

Evaluation

This study presents a newly discovered honorary inscription from the *Telemachi* family of Xanthus, offering a comprehensive portrayal of Lycian aristocracy during the Roman period. The inscription reveals Marcus Aurelius Attalus, also known as Heracleides, as a previously unrecorded member of this prominent family, highlighting their elevated status and social ascent within the Roman Empire. The inclusion of the *Telemachi* family members in the senatorial class and their active roles in local governance reflect the strategic relationships Rome established with regional elites. This finding sheds light on how local elites in the eastern provinces were integrated into the Roman administrative system and how this integration influenced cultural and social hierarchies.

The inscription not only honors a member of the *Telemachi* family but also reveals the broader significance of such honorary inscriptions in the Roman social structure, demonstrating how local elites intertwined with imperial authority. It thus serves not merely as a genealogical record of one family, but as a critical source for understanding the power dynamics in the eastern provinces of the Roman Empire.

The findings are crucial for understanding the complex social and political dynamics in the eastern provinces of Rome. The *Telemachi* family's ability to secure high-ranking positions, including their inclusion in the senatorial class, demonstrates how local elites were integrated into the broader Roman administrative and political systems. This new evidence clarifies previously ambiguous familial connections, contributing to a deeper understanding of the social and political structures of the Roman East.

In light of this discovery, future research can further explore the role of local elites like the *Telemachi* family within the Roman Empire. Such studies will be instrumental in understanding the long-term political strategies of the Roman administration and the contributions of local elites to imperial governance. Ultimately, this inscription not only expands our knowledge of the *Telemachi* family's genealogy but also provides a broader perspective on the social and administrative integration of elite families within the Roman Empire's eastern provinces.

BIBLIOGRAPHY

Baker, Patrick, "Les Telemachi de Xanthos Réflexions préliminaires à partir de nouveaux documents", *III. Likya Sempozyumu,* Antalya 07-10 Kasım 2005, *Sempozyum Bildirileri*, eds. Kayhan Dörtlük, Burhan Varkıvanç, Tarkan Kahya, Jacques des Courtils, Meltem Doğan-Alpaslan, Remziye Boyraz, Koç Üniversitesi Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Antalya 2007, pp. 49-61.

Balland, André, *Inscriptions d'époque impériale du Létôon: Fouilles de Xanthos 7*, Klincksieck, Paris 1981.

Cagnat, René, Lafaye, Georges, *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, 3 vols, E. Leroux, Paris 1901-1927.

Christol, Michel, Drew-Bear, Thomas, "Un sénateur de Xanthos", *Journal des Savants,* 3-4, 1991, pp. 195-226.

Corsten, Thomas, *Die Inschriften von Kibyra I: Die Inschriften der Stadt und ihrer näheren Umgebung: Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 60*, Habelt Verlag, Bonn 2002.

Devijver, Hubert, "Equestrian Officers from East", *The Defence of the Roman and Byzantine East,* eds. Philip Freeman, David Kennedy, British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 8, Ankara 1986, pp. 109-225.

Dönmez-Öztürk, Filiz, *Lykia Bölgesi'nde Roma Vatandaşlık Hakkı Verme Politikası: Principatus'un Başlangıcından M.S. 212'ye Kadar,* Marmara University, Social Sciences Institute, Unpublisched Doctoral Thesis, İstanbul 2011.

Dönmez-Öztürk, Filiz, "Ordo Senatoriusa Mensup Lykialıların Prosopografyası", *Adalya,* XV, 2012, pp. 1-33.

Ertekin, Efrumiye, *III. Yüzyılda Kariyer Yapmış Olan Küçükasya Kökenli Roma Senatörleri,* Marmara University, Social Sciences Institute, Unpublisched Doctoral Thesis, İstanbul 2002.

Halfmann, Helmut, "Die Senatoren aus dem kleinasiatischen Provinzen des römischen Reiches vom 1.-3. Jahrhundert", *Atti del colloquio internazionale su Epigrafia e ordine senatorio II,* ed. Silvio Panciera, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1982, pp. 603-649.

Kalinka, Ernst, *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti: Fasc. 1, nos. 1-395, Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido,* Vindobona, Vienna 1920.

Kalinka, Ernst, *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti: Fasc. 3, nos. 718-1230, Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad oram orientalem*, Vindobona, Vienna 1944.

Laminger-Pascher, Günther, *Zur Geschichte der griechischen Vokale in kaiserzeitlichen Papyri (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, Heft 61)*, C.H. Beck, München 1970.

Özüsağlam-Mutlu, Zeynep, *Principatus Devri'nde Lykia ve Pamphylia Kökenli Roma Senatörleri*, Koç Üniversitesi Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Antalya 2011.

Pleket, Henry W., Stroud, Ronald, S., *Supplementum Epigraphicum Graecum* (SEG), vol. XLI, Brill, Leiden 1994.

Raepsaet-Charlier, Marie-Thérèse, *Prosopographie des femmes de l'ordre sénatorial (Ier-IIe siécles),* Aedibus Peeters, Lovanni 1987.

Reitzeinstein, Denise, *Die Lykischen Bundespriester. Repräsentation der kaiserzeitlichen Elite Lykiens*, Akademie Verlag, Berlin 2011.

Şahin, Sencer, *Die Inschriften von Arykanda: Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 48*, Habelt Verlag, Bonn 1994.

Takmer, Burak, "Stadiasmus Patarensis için Parerga (2): Sidyma I. Yeni Yazıtlarla Birlikte Yerleşim Tarihçesi", *Gephyra,* 7, 2010, pp. 95-136.

Thomasson, Bengt, E., *Laterculi Praesidum I*, Radius, Göteburg 1984.

Thomasson, Bengt, E., *Fasti Africani: Senatorische und ritterliche Amtsträger in den römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletian,* Astroms, Stockholm 1996.

Tüner-Önen, Nihal, "Yeni Yazıtlar Işığında Ksanthos Epigrafi Çalışmaları", *Cedrus,* II, 2014, pp. 307-322.

Zgusta, Ladislav, *Kleinasiatische Personennamen*, Verlag der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften, Prag 1964.

Fig. 1: In situ location of the inscription in the northeast corner of the Dipylon.

Fig. 2: View of the statue base with slots on the upper surface.

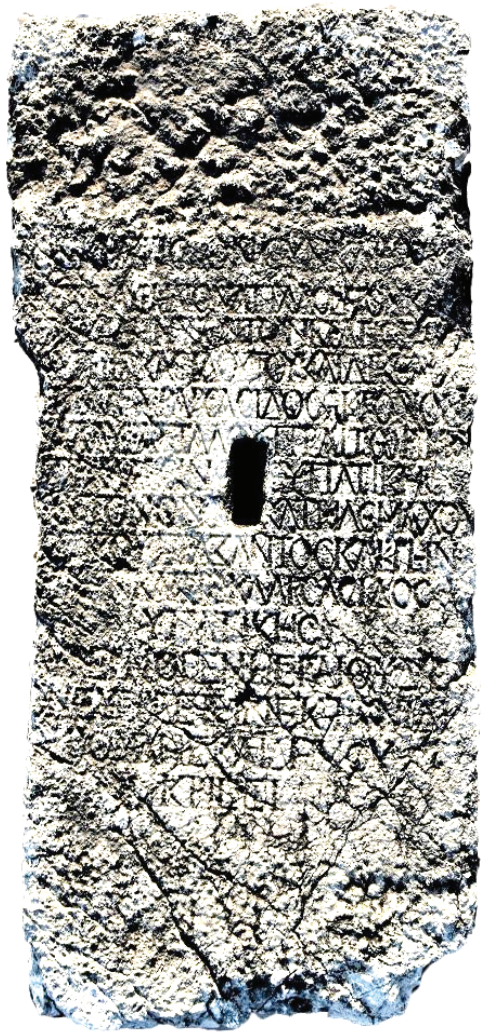

Fig. 3: Close-up of the inscribed block.

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 19.04.2025
Kabul/Accepted: 23.06.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.367

Araştırma Makalesi/Research Article

Sultan Melikşah'ın Feodal Yönetim Anlayışı (Nedenleri-Uygulamaları-Sonuçları)

Sultan Malik-Shah's Understanding of Feudal Governance (Reasons-Practices-Consequences)

Sefer Solmaz*

Öz

Büyük Selçuklu Devleti'nde kuruluştan itibaren bazı hanedan üyelerine birtakım feodal haklar verilmesi söz konusudur. 1040 yılındaki Dandanakan Zaferi'nden hemen sonra toplanan Merv Kurultayı'nda alınan ortak karar gereği bu haklar sınırlı sayıda hanedan üyesine verilmiştir. Ancak Sultan Alp Arslan değişikliğe gitmek suretiyle daha çok hanedan mensubuna bazı toprakları iktâ ederek onlara yönetim hakkı tanımıştır. Tuğrul Bey'den farklı bir şekilde oluşturulan bu sistemde Sultan Alp Arslan'ın iktâ ettiği toprağı geri alma hakkı bulunurken, hanedan üyeleri de sultan adına buraları yönetmekle yükümlüydü. Bu karar hukuki hakları ellerinden alınan İbrâhim Yinal ve Kutalmış isyanlarından çıkarılan derslerin bir neticesidir. Sultan Melikşah ise farklı bir uygulamaya giderek feodal anlayışın sınırlarını oldukça genişletmiştir. Hanedan azaları yanında, hanedandan olmayan bazı önde gelen komutanlara hatta yabancı devlet adamlarına feodal haklar vermiştir. Melikşah'ın oluşturduğu sistemde böyle bir yeniliğe gitmesinin askerî, siyasi, coğrafi vb. nedenleri bulunmaktadır. Bu dönemde bir

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Letters, Department of History, Konya/TÜRKİYE, https://ror.org/045hgzm75 ssolmaz@selcuk.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-3581-1028

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atıf/Citation: Solmaz, Sefer, "Sultan Melikşah'ın Feodal Yönetim Anlayışı (Nedenleri-Uygulamaları-Sonuçları)", *Belleten,* C 89/S. 315, 2025, s. 367-402.

taraftan fetihleri devam ettirme, diğer taraftan fethedilen merkezden uzak bölgelerde devletin otoritesini hissettirerek asayişi sağlama, aynı zamanda devleti şanına yaraşır bir şekilde temsil etme düşüncesi, merkezî otoriteyi dolaylı olarak yerinde güçlendirme politikası temelinde feodal anlayış uygulamalarının genişletilmesine neden olmuştur. Sultan Melikşah, hanedan üyelerinin dışında önde gelen Savtegin ve Gevherâyin gibi bazı emîrlere iktâ ettiği topraklarda feodal haklar verirken, bu hakları Fahrüddevle gibi hanedandan ve askerî zümreden olmayan bir yabancıya da tanıması, o dönemde içinde bulunulan şartların gereğidir. Sultan Melikşah onlara çetr taşımak, kapısının önünde nevbet çaldırmak, kendi adından sonra adlarını hutbelerde okutmak gibi sınırlı hâkimiyet alametlerini kullanma hakkını da vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultan Melikşah, Feodal Anlayış, Emîrü'l-ümerâ Osman, Savtegin, Tutuş, Gevherâyin, Fahrüddevle, Merkezî Yönetim.

Abstract

From the foundation of the Great Seljuk Empire, certain members of the royal family were granted various feudal rights. After the Battle of Dandanaqan in 1040, the Marw Council decided to limit these rights to a small number of dynasts. However, Sultan Alp Arslan changed this by granting iqtā' lands to more members of the family, thereby giving them administrative authority. In this system -unlike that of Tughril Bey- the sultan retained the right to reclaim the land, while the princes governed it in his name. This policy shift was shaped by lessons from the revolts of İbrahim Inal and Kutalmish, who had been denied such rights. Sultan Malik-Shah went even further, significantly broadening the scope of feudalism. He extended feudal privileges not only to royal family members but also to powerful commanders and even foreign officials. This shift was driven by military, political, geographical and other needs. Continuing conquests, maintaining order in remote regions, reinforcing central authority indirectly, and projecting imperial prestige all contributed to this expansion. For instance, Sultan Malik-Shah granted such rights to commanders like Sāw Takīn and Gawhar-Ayin, and even to non-dynastic figures like Fakhr al-Dawla. Sultan Malik-Shah also allowed them to use limited symbols of sovereignty such as having a ceremonial tent, playing the naubat, and being mentioned in khutbas after the Sultan.

Keywords: Sultan Malik-Shah, Feudal System, Amīr al-Umarā' Othmān, Sāw Takīn, Tutush, Gawhar-Ayin, Fakhr al-Dawla, Centralized Governance.

Giriş

Melikşah'ın yaklaşık yirmi yıl (1072-1092) süren hükümdarlığı esnasında Büyük Selçuklu Devleti hızla yükselişe geçmiştir. Devletteki bu yükseliş birleşik kaplar misali askerî, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda kendini göstermiştir. Sultan Melikşah ile bürokrasiye hâkim Vezir Nizâmülmülk'ün uyumlu bir şekilde sürdürdükleri bu süreç, aynı zamanda devletin gücünün zirvede olduğu dönemdir. Bu dönemde hudutlar; Çin sınırından Akdeniz'e, Kafkaslardan Yemen ve Aden'e kadar uzanıyordu[1]. Toprakların bu denli büyümesi merkezî otoritenin sağlam temeller üzerine kurulması zorunluluğunu doğurmuştur. Burada hem sultanın hem de vezirinin, metbu güç olarak etraflarındaki siyasi teşekküller üzerinde hâkimiyet oluşturma ve varlıklarını hissettirme[2] prensibini benimsediklerini söylemek mümkündür. Merkezî otoriteyi dolaylı şekilde yerinde güçlendirme düşüncesini tatbik etmeleri, seleflerine göre feodal hakların dağıtılmasında genişleme siyasetini benimsediklerini göstermektedir. Ancak sözü edilen dağıtım bir anda gerçekleşmemiş, zamanla içinde bulunulan şartlara göre düzenlemeler yapılmıştır.

Bu araştırmada, Büyük Selçuklu Devleti'nin idari yapısındaki dönüşüm, özellikle Sultan Melikşah döneminde uygulanan "feodal" haklar çerçevesinde incelenecektir. Çünkü Melikşah'ın kendinden önceki sultanlardan farklı bir şekilde ele aldığı feodal hakların verilmesi meselesi, devletin kuruluşundan bu döneme kadar yönetim sistemindeki değişimin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Burada Sultan Melikşah'ın hâkimiyetine kadar olan süreçte yani Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemlerinde feodal anlayışın nasıl uygulandığı, Melikşah döneminde feodal anlayışın sınırlarının neden genişletildiği, feodal hakların kimlere, hangi şartlar altında, ne sebeplerle verildiği ve bu uygulamaların hangi sonuçları doğurduğu gibi sorulara cevaplar aranacaktır. Dolayısıyla Melikşah'ın feodal hakların taksimini nasıl gerçekleştirdiği meselesi tarihî süreklilik içerisinde ele alınarak, Dandanakan Savaşı'ndan Merv Kurultayı kararlarına, Alp Arslan'ın iktâ politikalarından Melikşah'ın uygulamalarına kadar uzanan bir süreçte, yönetim anlayışındaki değişimin ortaya konularak mevcut literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Çalışmada ana kaynaklar ve modern literatürden istifade edilerek feodal hakların verilme gerekçeleri, sonuçları ve bu haklara sahip kişiler ve konumları, dönemin

1 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 172.

2 Nilay Ağırnaslı, "Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah'ın Diğer Selçuklu Devletlerini Kontrol Altında Tutma Gayreti Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C III/S. 2, Aralık 2020, s. 217.

siyasi ve sosyal bağlamı içinde değerlendirilecek, bu yönüyle yalnızca idari yapı değil, dönemin siyasi dinamikleri de açıklığa kavuşturulacaktır. Konuyu temellendirmek amacıyla mesele, söz konusu dönemde yaşanan ilgili olaylarla ilişkilendirilecek ve feodal haklar tanınan kişilerin hayatları hakkında bazı bilgiler verilecektir. Araştırmada döneme dair bilgi veren kaynaklar doküman analizi yöntemiyle yorumlanmıştır. İkincil veri analizi yöntemiyle mevcut verilerden gerekli yerlerde yararlanılmıştır. Nedensel analiz tekniğiyle de Sultan Melikşah'ın, feodal hakları verme nedenleri ve sonuçları değerlendirilmiştir.

1. Avrupa'da ve Büyük Selçuklu Devleti'nde Uygulanan Feodal Sistem

Feodal sistem, Orta Çağ Avrupa'sında özellikle Batı ve Orta Avrupa'da karşımıza çıkan toprağa dayalı siyasal, ekonomik ve sosyal bir düzendir[3]. Feodal sistem "alttan üste bağlılıklar ve üstten alta koruma- korunma ilişkisi ile kurulmuş bir piramide"[4] benzetilmektedir. Buna göre, en üstte kral ya da imparator yer alır. Bir alt basamakta büyük toprakları (fief) doğrudan kraldan alan ve bunları altlarında bulunan feodal beylere (senyör) bırakan vasallar bulunmaktadır. Bu devretme işlemi birkaç basamak daha inebilir. Feodal beyler hem toprağın hem de kölelerin sahibi olarak çeşitli haklara sahiptirler. Topraktan elde edilen ürünler ve üretim fazlasını kendi tasarruflarına alabilir ve sömürüyü artırabilirler. Devlete ait olması gereken askerî ve mali hâkimiyet senyörlere aittir. Ayrıca feodal beylerin siyasi, idari ve cezai yetkileri de vardır. Kendi adlarına vergi toplama, para bastırma, memur atama veya azletme, suçluları yargılama ve cezaları infaz etme hakları bulunmaktadır[5].

Feodal sistemin en alt tabakasında efendisine bağlı ve angarya işlerde kullanılan köleler (serfler) yer almaktadır[6]. Bu köleler feodal beylerle aynı mahkemede yargılanamaz ve bir üst tabakayla evlilik yapamazlardı. Bunun yanı sıra üretilen malların satışı ile kira bedelleri feodal beyler tarafından gerçekleştirilir ve bazen hak kaybı yaşanabilirdi[7]. Görüldüğü üzere feodal sistemde toprak ve üzerindeki egemenliğin parçalandığı, devletin değişik siyasi birimlere ayrıldığı bir düzen

3 Cahit Aydemir-Sema Yılmaz Genç, "Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C X/S. 36, Bahar 2011, s. 228.

4 Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara 2019, s. 235.

5 Enis Öksüz, "Feodal Düzen ve Sosyal Değişmeler", *İstanbul Sosyolojik Araştırmalar Dergisi*, S. 18, 2011, s. 82-83.

6 Şenel, *age*., s. 235.

7 Öksüz, agm., s. 83.

karşımıza çıkmaktadır. Bu parçalı yapı nedeniyle siyasi birliğin oluşturulması oldukça zor olduğundan merkezî otoritenin sağlanması beklenemez[8].

Türk devlet yönetimi geleneğinde feodalizm, Avrupa'daki örneğinden ayrı bir yapıya sahiptir. Eski Türk devletlerinin yönetim organizasyonu, askerî bir karaktere sahip "feodaller federasyonu" şeklinde teşkilatlanan vasal yapı şeklindedir. Bu yönüyle de Avrupa'daki feodalizmden ayrılmaktadır. Nitekim eski Türk devlet geleneğinde devlet hanedanın ortak malıdır[9]. Oluşturulan yönetim organizasyonuna göre; devlet, Doğu ve Batı olarak şekillendirilmiştir. Batıdaki hanedan üyesi, merkez kabul edilen doğudaki hükümdara bağlıdır. Diğer hanedan üyeleri ise merkeze bağlı yarı bağımsız şekildeki bir anlayışla yönetim şemasında yerlerini almışlardır[10]. Nitekim C. Cahen bu yönetim organizasyonunu "aşirî feodalite"[11] olarak tanımlamaktadır.

Hanedan üyelerinin, feodal beylerden ayrılan özelliklerini anlayabilmek açısından "ülüş" ve "fetih hakkı" prensiplerinin de üzerinde durmakta fayda vardır. Ülüş, temelde konargöçer devlet anlayışı ve teşkilatına dayanan, ülkenin hanedan üyeleri tarafından taksimini ifade eden bir terimdir. Ancak bu devletin paylaşımı anlamına gelmemektedir. Geniş coğrafyaya yayılmış farklı kabile ve halklardan oluşan tebaayı kontrol edebilmek için bu sistem uygulanmıştır. Hanedan üyeleri, devletin yönetimine yardımcı olmak üzere çeşitli vilayetlerde, muhtelif ünvanlarla hükümdar tarafından görevlendirilmişlerdir[12]. Bunların kendilerine ait divanları, vezirleri ve orduları vardır. Devlete bağlı konumdaki bu hanedan üyelerinin idare ettikleri yerlerde, halife ve sultan sırasıyla kendi adlarına hutbe okutabilir ve para bastırabilir. Nitekim bunlar devletin resmî siyaseti dışına çıkamadıkları gibi, sultan gerekli gördüğünde bölgelerine de müdahale edebilir[13]. Türk devlet yapısını Avrupa feodalizminden ayıran bir diğer özellik de budur. Fetih hakkı, ülüş kavramının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Her bir hanedan üyesi kendi fethettiği bölgenin idaresini üstlenmektedir[14]. Buradaki amaç; hâkimiyet sahası

8 Aydemir- Yılmaz Genç, agm., s. 228-229.

9 M. Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, C V/S. 19, Temmuz 1941, s. 332.

10 Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 40-42.

11 Claude Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi İdi?", çev. Lütfi Göçer, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XVII/S. 1-4, 1956, s. 352-353; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, e Yayınları, İstanbul 1994, s. 353.

12 Köprülü, agm., s. 332; Özgüdenli, *Türk- İran*…, s. 45-46.

13 İbrâhim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 349.

14 Özgüdenli, *Türk- İran*…, s. 47.

genişlerken merkeziyetçi yapının yerinden yönetim şeklinde oluşturulmasını sağlayarak, iktidarın gücünü merkezden çok uzak bölgelere dahi ulaştırabilmektir.

Büyük Selçuklular, Merv Kurultayı'nda devletin yönetim sistemini belirlerken, bu eski Türk feodal anane ve geleneklerine göre hareket ettiler. Ancak sonraki süreçte sınırların genişlemesi ve Tuğrul Bey'in kudretinin artması daha merkeziyetçi bir yapıya geçilmesini zaruri kıldı[15]. Alp Arslan döneminde ise "idari iktâ sistemi"ne geçilerek fetih hakkı prensibi terk edildi. Bu yeni anlayışa göre, devletin hâkim olduğu bütün topraklar sultana aittir. Sultan bu toprakları dilediğine iktâ edebilir ve hanedan azaları sultan adına kendilerine tevcih edilen yerleri yönetirler[16]. Sultana ait yerlerde Avrupa feodalizminde olduğu gibi, hiçbir yöneticinin halka zulmetme yetkisi yoktur[17]. Aksi bir durum olduğu takdirde derhâl merkezden müdahale edilir. Ayrıca her bir yönetim yerinin gelirleri belirlenerek, merkeze aktarılmakta ve sürekli bir denetim gerçekleştirilmekteydi[18].

2. Sultan Melikşah'tan Önce Feodal Anlayışın Uygulanışı

Selçuklular'ın Gaznelilere karşı kazandıkları 1035 Nesâ zaferi sonrasındaki gelişmeler, devletin hangi temeller üzerine kurulacağını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Nitekim beklemediği bir yenilgi alan Gaznelilerle gerçekleştirilen müzakereler sonucu yapılan anlaşmayla; Tuğrul Bey'e Nesâ, Çağrı Bey'e Dihistan, Mûsâ İnanç Yabgu'ya ise Ferâve verildi[19]. 1038 yılında Serahs yakınlarında Gazneli Mesud'un aldığı ikinci yenilgiyle Selçuklular, Nîşâbur'u ele geçirdiler ve devletlerini fiilen kurdular. Tuğrul Bey "es-Sultânu'l-muazzam"[20] ünvanıyla burada tahta otururken, Çağrı Bey "Melikü'l-mülûk"[21] ünvanıyla Merv'i, Mûsâ İnanç Yabgu ise Serahs'ı kontrolleri altına aldılar[22].

15 Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, C I, İsam Yayınları, İstanbul 2013, s. 116.

16 Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve Iktâ (Kölelik Mi Efendilik Mi?)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 144-145.

17 Cahen, *age.*, s. 352.

18 Göksu, *age.*, s. 141-142.

19 Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, haz. Hicabi Kırlangıç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 457.

20 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C IX, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 367.

21 İbnü'l-Esîr, *age.*, C IX, s. 366.

22 Beyhakî, *age.*, s. 518-519.

Devletin kuruluşundaki son aşama yani bağımsızlığın ilanı Gaznelilere karşı 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nın kazanılması sonucunda gerçekleşmiştir. Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Mûsâ İnanç Yabgu önderliğinde gerçekleşen 1040 Merv Kurultayı'nda alınan kararlarla da, kuruluş devri yönetim mekanizması belirlendi. Buna göre, Tuğrul Bey fiilen ve hukuken "sultan" olarak başkent Nîşâbur'da oturacak ve batı yönündeki fetihlerden sorumlu olacaktır. Çağrı Bey, "melik" ve "ordu komutanı" olarak Merv'i yönetim merkezi yapacak ve Serahs, Belh şehirleriyle Amuderya (Ceyhun)-Gazne arasındaki memleketleri fetihle uhdesine alacaktır. Mûsâ İnanç Yabgu ise, başkenti Herat olmak üzere Büst, İsfizâr ve Sîstan'a kadar olan memleketlere sahip olacaktı[23]. Ancak Çağrı Bey ve Mûsâ İnanç Yabgu, başkent Nîşâbur'daki Sultan Tuğrul'a tabi durumda kalacaklardı[24]. Her ne kadar dışarıdan bunlar Tuğrul Bey'e feodal haklarla bağlı gibi gözükseler de kendi bölgelerinde ona bağlı kalmadan hareket etmişlerdir. Onlar hâkim oldukları bölgelerde yarı bağımsız olarak adlarına hutbe okutmak, para bastırmak, nevbet çaldırmak, bazı ünvan ve lakaplar kullanmak vb. feodal haklardan yararlanmış, bu suretle de birtakım hâkimiyet alametlerini kullanmışlardır. Selçuklu şehzadeleri İbrâhim Yinal'a, Kuhistan; Kutalmış'a, Cürcân ile Damgan ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'e, Kirman verilmiştir[25]. Sözü edilen Selçuklu şehzadeleri ise kendilerine iktâ edilen toprakların yöneticisi olarak Tuğrul Bey'in emrinde kalmışlardır.

Görüldüğü gibi, Tuğrul Bey'in oluşturduğu yönetim mekanizmasının, feodal yönetim anlayışının yanında merkeziyetçi bir karakter arz ettiğini de söylemek mümkündür[26]. Çünkü sadece Çağrı Bey ve Mûsâ İnanç Yabgu'ya feodal haklar verilmişti. Bunların dışında diğer hanedan üyelerine bu haklar verilmeyerek onların Tuğrul Bey'e bağlı kalmaları sağlanmıştır.

Sultan Alp Arslan dönemine gelindiğinde o, kuruluştaki merkeziyetçi yönetim anlayışının aslına sadık kalsa da hanedan üyelerine verilen salahiyetleri kısmen

23 Beyhakî, *age*., s. 594; İbnü'l-Esîr, *age.*, C IX, s. 369; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (İmad Ad-dîn Al-Kâtib Al-Isfahânî'nin Al-Bondârî Tarafından İhtisar Edilen Zubdat Al-Nuṣra Va Nuḫbat Al 'Usra Adlı Kitabının Tercümesi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 5-6.

24 Sevim-Merçil, *age*., s. 34-35.

25 Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme,* çev. Ayşegül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018, s. 82-83; İbrâhim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 27.

26 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 108-109; Özgüdenli, *Türk-İran*…, s. 55.

genişletmiştir. Alp Arslan'ın feodal hakların dağıtılmasında değişikliğe gitmesinin altında yatan neden, hanedan mensuplarının çıkardığı isyanlar olarak değerlendirilebilir.

Büyük Selçuklular'da ilk hanedan üyesi isyanı Tuğrul Bey döneminde İbrâhim Yinal[27] tarafından çıkarılmıştır. Daha sonra ortaya çıkan Kutalmış'ın isyanı ise, hem Tuğrul Bey'i hem de halefi Alp Arslan'ı oldukça uğraştırmıştır. Fetihlerin devam ettiği dönemde böylesi olayların patlak vermesi, devlet yönetiminde revizyona gidilmesi düşüncesine zemin hazırlamıştır. Nitekim her iki isyanın da nedeni hanedan mensubu olmalarına rağmen, merkeziyetçi yönetim anlayışı nedeniyle onların feodal haklarının olmaması[28] yani kendilerine fetih hakkı olarak ele geçirdikleri yerlerin yönetiminin verilmemesidir. Hatta kendilerine verilmiş feodal hakların âdeta gasp edilmesi, onların isyanlarının tahtı elde etme mücadelesine dönüşmesine neden olmuştur. Benzer şekilde başlangıçtan itibaren saltanatta gözü olan kardeşi Kirman Meliki Kavurd da Sultan Alp Arslan'a karşı 1064 yılında isyan etmişti. Meydana gelen isyanlar, sultanı kendi dönemindekinden farklı bir feodal anlayışı uygulamaya sevk etmiştir. Bundan dolayı sultan, Kavurd'un Fars topraklarında ilerleyişine engel olmak ve onu kontrol altında tutmak adına, Şebânkâre Emîri Fazlûye'ye Fars bölgesini iktâ etmiştir. Hatta bununla da yetinmeyen sultan, istisna olarak bir yabancıya yani Fazlûye'ye hilatler, çadırlar ve kapısının önünde namaz vakitlerinde nevbet çaldırma gibi bazı feodal haklar vermiştir[29]. 1067 ve 1069 yıllarında çıkardığı isyanlara rağmen, Kavurd'un Kirman'daki idaresine dokunulmamıştır. Aslında sultanın ölümünden önce Kirman'ı Kavurd'a bırakması hem hanedan üyelerinin yeni isyan girişimlerini önlemek, hem de isyancı meliklerle birlikte hareket eden Türkmenleri kontrol altına almak içindi. Böylece onlara yönetim anlayışında yeniliğe gidildiği gösterilerek olası girişimlerin önüne önceden set çekilmiş oldu[30].

27 İbrâhim Yinal'ın isyanları için bk. Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu İbrâhim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, C XXIII/S. 2, Güz 2013, s. 132-139.

28 Salim Koca, "Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Yaşanan Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi?", *Bilig*, S. 3, 1996, s. 81; Piyadeoğlu, agm., s. 132.

29 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 138; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 62; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 23. Fazlûye için bk. Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 158-161.

30 Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Yayınları, İstanbul 2016, s. 112.

Alp Arslan'ın hanedan dışında istisna olarak ikinci kez bir yabancıya daha feodal haklar verdiği bilinmektedir. Sultan, 1065 yılında düzenlenen Mangışlak seferinin başarıyla sonuçlanmasından sonra, Hûzistan hâkimi Hezâresb b. Bengîr'e hilat[31], tabl/davul (nevbet), alem, 1000 at, 50 bin koyun ile 100 bin dinar vermiştir[32]. Sultanın buradaki amacının ne olduğuna dair net bir bilgi yoktur. Ancak Alp Arslan'ın oldukça güçlü olan bu emîri, Hârizm seferinden önce yanında görmek istediğini söylemesi[33] stratejik bir hamle için bu kararı verdiğine işaret etmektedir.

Sultan Alp Arslan, Mangışlak seferinden sonra Merv Kurultayı'nda alınan kararlardan farklı olarak, ülkeyi hanedan üyeleri arasında iktâ şeklinde paylaştırmıştır. Burada en önemli gelişme, Melikşah'ın veliaht ilan edilmesi ve hâkim olunan bütün ülkelerde hutbelerde sultandan sonra onun adının okutulmasıdır. Bu paylaşım sultan tarafından, Şiraz ve İsfahan'ın idaresini veliahtı olarak ilan ettiği oğlu Melikşah'a, Mâzenderan'ı amcası Mûsâ İnanç Yabgu'ya, Belh'i kardeşi Süleyman'a, Hârizm'i kardeşi Arslan Argun'a, Çagâniyân (Sagâniyân) ve Tohâristan'ı kardeşi İlyas'a, Merv'i oğlu Arslanşah'a, Horasan'da bulunan Bağşur ve çevresini İbrâhim Yinal'ın kardeşi Ertaş'ın oğlu Mesud'a, Herat'a bağlı İsfizâr'ı ise Ertaş'ın diğer oğlu Mevdûd'a iktâ edilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir (1066)[34]. Hanedan mensuplarına verilen bu yerlerin dağıtımı daha sonra yeniden düzenlenmiştir. Herat, Mûsâ İnanç Yabgu'dan alınarak sultanın kardeşi Toganşah'a[35] verilmiştir[36]. Sultan, sonrasında yaptığı değişiklerle Belh'i kardeşi Süleyman'ın yerine oğlu Ayaz'a[37] iktâ etmiştir. Sultan, kardeş Arslan Argun'u Hârizm'den Hemedan ve

31 Köymen, *Büyük Selçuklu*…, C III, s. 85-86, 89.

32 Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l- Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 106; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 106, 129-130.

33 Mîrhând, *age*., s. 106.

34 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 59; Mîrhând, *age*., s. 105; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, C I, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 38; Turan, *Selçuklular*…, s. 158; Köymen, *Büyük Selçuklu*…, C III, s. 48; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

35 Melikşah-Toganşah ilişkisi için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 249-250; Sadi S. Kucur, "Şair Bir Selçuklu Şehzadesi: Melik Toganşah ve Sikkeleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Temmuz 2024, s. 698, 700-703.

36 Mîrhând, *age*., s. 105.

37 Ayaz'ın atanmasıyla ilgili bk. Turan, *Selçuklular*…, s. 158; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi...*, s. 55; Bülent Kaçın, "Sultan Alp Arslan'ın Oğlu Melik Şihâbü'd-Devle Ayaz İlyas", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Aralık 2024, s. 34-35.

Sâve'ye tayin ettikten[38] sonra, onun yerine oğul Arslan Argun'u günümüze ulaşan bir menşurla[39] Hârizm'e atamıştır[40]. Sultan Alp Arslan böyle bir dağıtımla feodal hakların kullanılması yerine bazı vilayetlerin yönetimini yukarıda adı geçen hanedan üyelerine bırakmış oluyordu. Böylece Merv Kurultayı'nda devletin aldığı şekil tamamen ortadan kaldırılarak, sultan tarafından idari anlamda yeni bir düzen getirilmiştir. Zira sultan, hanedan üyelerine bazı yerleri vererek, onların Melikşah'ın veliaht seçilmesine tepki göstermelerini engellediği gibi, "merkezî otoriteyi hanedan mensupları eliyle güçlendirmek"[41] ve "devleti çok merkezli parçalanmış yapıdan kurtararak daha merkezî bir idare"[42] oluşturmak düşüncesini hayata geçirmiş bulunuyordu.

3. Sultan Melikşah'ın Feodal Hakları Verme Nedenleri ve Uygulamaları

Sultan Melikşah'ın seleflerinden farklı ve radikal şekildeki feodal anlayış uygulamalarının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Geniş anlamda sultanın feodal haklar uygulaması, cihan hâkimiyeti mefkûresi ile izah edilebilir. Çünkü sultan, bütün İslam ülkelerini nüfuzu altına alma[43] ve dünyayı fethetme[44] kararındaydı. Onun, Antakya'yı zapt ettikten sonra sahilde "İşte Allah, İran denizinden bu denize kadar olan yerleri benim elime vermiştir"[45] sözleri bu düşüncesinin bir yansımasıdır. Neticede sultan, devletin sınırlarını Çin hududundan Akdeniz kıyılarına kadar genişletmişti. Dar anlamda ise temel sebep, sınırların genişlemesi karşısında dolaylı şekilde otoritenin sağlanması olarak açıklanabilir. Toprakların genişlemesine paralel olarak sınırların korunması ve devletlerarası ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi zorlaşmıştır. Merkezden uzak bölgelerde otoriteyi sağlamak ve yeni

38 Özgüdenli, *Selçuklular*…, s. 144.

39 Bu menşur hakkında bilgi için bk. Bülent Özkuzugüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp-Arslan'a Ait Bir Tayin Menşûru", *XIX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 3-7 Ekim 2022, Bildiriler, Türk-İslam Devletleri Tarihi*, C II, ed. Abdullah Kaymak-Selin Eren-Semiha Nurdan-Kübra Güney-Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024, s. 83-116.

40 Özkuzugüdenli, agm., s. 103.

41 Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan...*, s. 112.

42 Özgüdenli, *Türk-İran...*, s. 71.

43 Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular", *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 630.

44 Bündârî, *age*., s. 69; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C I, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 210-211.

45 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, notlar Edouard Dulaurer-M. Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 172.

karşılaşılan siyasi engelleri aşmak adına bazı uygulamalara ihtiyaç duyulmuştur. Sultan Melikşah, çözüm olarak merkezden atadığı melik, emîr ve komutanlar sayesinde yeni bir yönetim anlayışını benimseme yoluna gitmiştir. Ayrıca iktisadi amaçların varlığından da söz etmek mümkündür[46].

M. A. Köymen, Sultan Melikşah'ın yeni uygulamaya koyduğu siyaseti Selçuklu Devleti'nde bir dönüm noktası olarak nitelendirmekte ve feodal anlayışın uygulanış şekline de "Türklüğe dönüş siyaseti" adını vermektedir. Bu siyaseti Melikşah iki türlü uygulamıştır: birincisi Selçuklu hanedanından olanlara topraklar vererek birinci dereceden vasal devletler oluşturma şeklindedir. Bunlar başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu üçüncü dereceden vasal devletler aleyhinde sınırlarını genişletmişlerdir. İkincisi ise, ortadan kaldırılan vasal devletler yerine merkezden gönderilen valiler tayin edilerek bu toprakların devlete dâhil edilmesi biçiminde uygulanmıştır. Bu ikinci uygulama ile Türklüğe dönüş siyaseti yanında merkezîleştirme siyaseti de yürütülmüştür. Örneğin Sultan Melikşah; Bozan'ı Urfa'ya, Aksungur'u Halep'e, Yağısayan'ı Antakya'ya vali olarak atamıştır. Böylelikle Ukaylîler (990-1096) zayıflarken, Mirdâsîler (1024-1080) de Büyük Selçuklu Devleti'ne intikal etmiş oluyordu[47].

Görüldüğü üzere Sultan Melikşah'ın bazı feodal hakları siyasi kaygılar neticesinde verdiği anlaşılmaktadır. Zira her biri farklı konuma sahip bireylere verilen feodal haklar; coğrafyaya, sosyal nedenlere ve siyasi konjonktüre göre değişiklik göstermiştir. Üç başlık hâlinde ele alınabilecek bu haklar; hanedan üyelerine, Selçuklular'ın önde gelen komutanlarına, hanedandan ve askerî zümreden olmayan yabancılara verilmiştir.

a. Hanedan Üyelerine Verilen Feodal Haklar

Sultan Melikşah, kendi döneminde ortaya çıkan durum ve şartlar dâhilinde hareket etmiş, selefleri gibi hanedan üyelerine birtakım yerler vermiş ve onlara bazı feodal haklar da tanımıştır. Melikşah kendisiyle taht mücadelesine giren amcası Kavurd'u tasfiye ederek, saltanat meselesini çözüme kavuşturduktan sonra Karahanlılar üzerine sefere çıktı. Ancak yolda kardeşi Ayaz'ın ölüm haberini aldı[48].

46 Erkan Göksu, "Nizâmülmülk ve Selçuklu Iktâ'ının Şekillenmesindeki Rolü", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Bahar 2018, s. 154.

47 Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 153-157; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C I, Yay. haz. Refet Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 125.

48 Bündârî, *age*., s. 49; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat

Herat'a geldiğinde ise Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr, elçisi vasıtasıyla Melikşah'a tehditkâr içerikli bir mektup gönderdi[49]. Melikşah bunun üzerine Tirmiz'e yürüdü ve şehri teslim aldı. Karahanlı hükümdarının af dilemesi sonucu aralarında anlaşma yapıldı. 1074 yılında yaşanan bu gelişmeler sonrasında Melikşah, kardeşi Şihâbeddin Tekiş'i Belh ve Tohâristan civarına melik olarak atadı[50].

Melikşah daha önce de 1072-1073 yıllarında kardeşi Böribars'a, Herat vilayetiyle Gûr ve Garcistan memleketlerinin idaresini vermişti[51].

aa. Emîrü'l-ümerâ Osman

Alp Arslan döneminde vasal devlet statüsündeki Gazneliler'in başına geçen İbrâhim, Selçuklularla iyi ilişkiler kurmuştu. Ancak Sultan İbrâhim, Melikşah'ın Selçuklu tahtına oturmasının ardından onun isyan eden amcası Kavurd ile girdiği saltanat mücadelesinden faydalanmak istedi[52]. Bu nedenle o, Ocak-Şubat 1073'te[53] harekete geçerek büyük bir Gazneli ordusunu, Çağrı Bey'in oğlu ve Melikşah'ın amcası aynı zamanda Emîrü'l-ümerâ olarak da bilinen Osman'ın hâkimiyetindeki Tohâristan'da bulunan Çiğilkent (Sakalkent)'e gönderdi. Osman bu saldırıda Gazneliler tarafından esir alınarak Gazne'ye götürüldü. Bu gelişmeler üzerine Melikşah'ın önemli komutanlarından Gümüş Tegin Bilge Bey, Hârizmşahların atası Anuştegin ile birlikte harekete geçti. Ancak Gazneliler daha hızlı davranıp Çiğilkent'i yağmalayarak Gazne'ye doğru yola çıktılar[54].

Melikşah, Karahanlıları kontrol altına aldıktan sonra Gazneliler üzerine yürüdü. Ancak Gazneli Sultan İbrâhim, kendisine karşı yapılacak saldırıyı engellemek adına harekete geçti. Sultan Melikşah'a casusları vasıtasıyla bir oyun oynayarak bu seferi engellemeyi başardı[55]. Buna rağmen İbrâhim, Melikşah'a elçiler göndererek

---

Yayınları, İstanbul 2011, s. 125; İbrâhim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 57.

49 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Sadruddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 41; Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 128; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2015, s. 305; Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 67.

50 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 92-93; Sadruddîn el-Hüseynî, *age*., s. 40; Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 125.

51 Sadruddîn el-Hüseynî, *age*., s. 41; Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 126.

52 Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 84.

53 Kesik, *age.*, s. 66.

54 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 81-82; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*…, s. 50; Kesik, *age*., s. 66.

55 Bu konuda bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 150-151; Merçil, *Gazneliler*…, s. 84.

akrabalık bağı kurmak istedi[56]. Kaynaklarda belirtilmese de bu hadiseler yaşanırken İbrâhim, muhtemelen Melikşah'ın amcası Osman'ı da serbest bıraktı[57]. Çünkü Melikşah, Rey'den Cürcân'a geçince amcası Osman'ın elçileri onun huzuruna geldi. Daha sonra da Melikşah, amcasının yanına giderek feodal ananelere göre[58] Doğu Türkistan'daki Velvâliç (Kunduz)'i ona iktâ etti[59]. Aynı zamanda "Melikü'l-Müeyyed Rükneddin" ünvanının yanında bir de siyah çetri amcasına verdi. Melikşah, ayrıca Osman'ın kapısında nevbet çaldırmasına müsaade etti[60]. Kaynaklarda Melikşah'ın amcasına böylesine kapsamlı feodal haklar verme gerekçesi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak, Osman'ın elçileri huzuruna geldiklerinde, Sultan Melikşah'ın amcası hakkında "Eğer o bize rüzgârların kanatlarına binip gelseydi, herhâlde çok memnun olurdu"[61] ifadesi dikkate şayandır. Bütün bunlar Melikşah'ın amcasına teveccüh gösterdiğinin somut ifadesidir. Manevi nedene ek olarak siyasi gerekçelerin varlığı da Melikşah'ın böylesi bir karar almasını açıklayabilir. Nitekim Gazne ve Karahanlı coğrafyasının merkeze uzak olması bölgenin jeopolitik önemini artırmaktadır. Her iki devlet de Büyük Selçuklular'ın kriz dönemlerinde kendi çıkarları için onlara karşı harekete geçiyordu. Dönemin şartları düşünüldüğünde, Melikşah'ın olası toprak kaybını önlemek ve bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla hareket ettiğini söylemek mümkündür.

ab. Kavurdoğulları

Sultan Melikşah'ın feodal haklar verdiği diğer hanedan üyeleri amcası Kavurd'un oğullarıdır. 1040 Merv Kurultayı'nda Kirman, Kavurd'a bırakılmıştı[62]. Kendi bölgesinde başarılı fetihler gerçekleştiren Kavurd, 1067[63] ve 1068-1069[64] yıllarında

56 Detaylı bilgi için bk. Sefer Solmaz-Mehmet Ali Kapar, "Selçuklu Hanedanlığında Evlilikler ve Evlilik Yaşları Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 51, Haziran 2024, s. 380.

57 Merçil, *Gazneliler*…, s. 84.

58 Turan, *Selçuklular*…, s. 199.

59 Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 126; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi -1 Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s. 77.

60 Sadruddîn el-Hüseynî, *age*., s. 40-41; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*…, s. 59; Turan, *Selçuklular*…, s. 199; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*…, s. 196-197.

61 Sadruddîn el-Hüseynî, *age*., s. 40.

62 Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *age*., s. 83.

63 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 62; Öngül, *age*., s. 360.

64 Detaylı bilgi için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 158-160; Müneccimbaşı, *age*., s. 39; Merçil, *Kirmân*…, s. 26-27.

iki kez Sultan Alp Arslan'a karşı isyan etmişti[65]. Kavurd, 1073 yılında Selçuklu tahtına oturan yeğeni Melikşah'a karşı ayaklandıysa da onunla yaptığı saltanat mücadelesinde hayatını kaybetti[66]. Aslında Kavurd, isyan için harekete geçtiğinde yerine oğlu Kirmanşah'ı bırakmıştı. Kirmanşah'ın ölümü üzerine çok küçük yaşta olan kardeşi Hüseyin, Kirman Selçukluları'nın başına geçirildi[67]. Bu esnada Sultan Melikşah'ın elinde rehin bulunan Kavurd'un diğer oğlu Sultan Şah, bir yolunu bularak Kirman'a kaçmayı başardı[68]. Sultan Melikşah bu firar hadisesine rağmen Sultan Şah'ın idaresine Ummân ve Kirman'ı verdi[69].

Sultan Melikşah'ın, Kavurd'a verilen "melik" ünvanı ve hâkimiyet alametlerini onun oğlu Sultan Şah'a da vermesinin[70] nedeni tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak yaşanan hadiseler üzerinden bir çıkarımda bulunmak mümkündür. Kavurd'un öldürülmesi ve oğullarının gözlerine mil çekilmesinden sonra meydana gelen olaylar oldukça dikkat çekicidir. Zira Kavurd'un ve oğullarının başına gelenleri duyan Selçuklu askerleri; Alp Arslan'ın vasiyetinin bu olmadığını, Kavurd'a Fars ve Kirman bölgesinin verildiğini, Kavurd ihanet etse bile oğullarının suçlu olmadığını söylediler[71]. Sultan Melikşah'a karşı askerler arasında çıkan ayaklanma Nizâmülmülk tarafından güçlükle bastırıldı. Tüm tedbirlere rağmen Karahanlılar ve Gaznelilere müdahale edildiği bir dönemde, Sultan Şah'ın hapisten kaçması olayların fitilini ateşleyecek mahiyettedir. Dolayısıyla istikrarı yeniden sağlamaya

65 Kavurd'un isyan nedenleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 62; Mehmet Altay Köymen, "Kirman Selçukluları Tarihi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C II/S. 01, 1943, s. 129; Merçil, *Kirmân*…, s. 23-26; Öngül, *age*., s. 360; Nurullah Yazar, "Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C X/S. 19, 2011/1, s. 223-224.

66 Kavurd'un ölümüyle ilgili detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 82; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 188-192; Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 120-123; Merçil, *Kirmân*…, s. 28-36; Köymen, agm., s. 129; Yazar, agm., s. 226-227.

67 Merçil, *Kirmân*…, s. 37.

68 Sultan Şah'ın firariyle ilgili detaylı bilgi için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 194; Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 126-127; Merçil, *Kirmân*, s. 43-44.

69 Sadruddîn el-Hüseynî, *age.*, s. 40; Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 127; Merçil, *Kirmân*…, s. 44.

70 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Merçil, *Kirmân*…, s. 147-153. Sultan Şah'ın kendi adına para bastırdığı bilinmektedir. Bk. Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Yay. haz. Osman G. Özgüdenli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 324-332; The British Museum, Department of Coins and Medals, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1890-0604-124, son erişim tarihi: 04.04.2025; The British Museum, Department of Coins and Medals, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1890-0604-126, son erişim tarihi: 04.04.2025.

71 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 192; Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 127.

çalışan Sultan Melikşah, Sultan Şah'a zarar vererek kendi askerlerini yeniden karşısına almak istememiş olmalıdır.

Sultan Melikşah, Sultan Şah'a feodal haklar verse de onu takipten vazgeçmedi. Nitekim 1079-1080 yıllarında Sultan Şah üzerine bir sefer düzenledi[72]. Bu seferin nedeniyle ilgili kaynaklarda net bilgiler yoktur. Ancak Müneccimbaşı, aslı olmayan dedikodu niteliğindeki "Sultanşah'ın itaatten çıkmak istediği haberi" üzerine Melikşah'ın bu sefere çıktığını ifade etmektedir[73]. Çünkü Sultan Şah, Sultan Melikşah'ın üzerine geldiğini öğrendiğinde çeşitli hediyeler gönderip ondan af diledi[74]. E. Merçil, iki taraf arasında görüşmeler yapılırken, daha evvel Alp Arslan ile Kavurd arasında yapılan bir barışnameye dayanılarak anlaşmaya varıldığından bahsetmektedir. Sözü konusu barışnamede: "iki kardeşin evlatlarının hiçbir şekilde birbirlerine ta'arruz etmeyecekleri, Kirmân ve Mekrân'ın Kavurd'un evlad ve torunlarına âid olduğu, Alp Arslan'ın çocuklarının onlardan bir mal istemeyeceği" yazılıydı[75]. Bu nedenle Melikşah, hutbelerde adının Sultan Şah'tan önce okunması ve mecburi hâllerde asker gönderilmesi şartıyla Kirman ve civarını yeniden Kavurd'un oğullarına bırakmayı tercih etti[76]. Sultan Melikşah'ın, Kavurd'un oğullarına olan tutumunun ardında babasının vasiyetinin belirleyici etkisi göz ardı edilmemelidir. Neticede Sultan Alp Arslan ile Kavurd arasındaki barışnamenin belirleyici etkisi, Melikşah'ın Kirman Selçukluları'na neden feodal haklar verdiğinin sebebi olabilir. Sonraki süreçlerde Kirman Selçukluları elde ettikleri hakları korudular. 1085 yılında Sultan Şah'ın ölümüyle de bir değişikliğe gidilmedi. Sultan Şah'ın kardeşi Turan Şah, annesinin Melikşah'a ricasıyla Kirman meliki oldu[77]. Kirman Selçukluları kısa dönemler hariç Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi, yarı müstakil bir devlet olarak varlığını devam ettirdi[78].

72 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 111; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 235; Müneccimbaşı, *age*., s. 204; Merçil, *Kirmân...*, s. 45.

73 Müneccimbaşı, *age*., s. 204.

74 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 111; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 235; Müneccimbaşı, *age*., s. 204; Merçil, *Kirmân...*, s. 44.

75 Merçil, *Kirmân*…, s. 46; Behnam Saljooghı Khoshkar, *Kirman Selçuklularında Siyasi ve İktisadi Yapı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020, s. 59.

76 Merçil, *Kirmân*…, s. 46.

77 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 256; Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 142; Merçil, *Kirmân*…, s. 47. Turanşah adına 480 (1087-1088) yılında bastırılan iki sikke bulunmaktadır. Alptekin, agm., s. 333.

78 Köymen, agm., s. 132.

ac. Tâcüddevle Tutuş

Sultan Melikşah döneminde feodal haklara sahip bir başka hanedan üyesi Suriye Meliki Tâcüddevle Tutuş'tur. Aslında Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Suriye'nin fethi için Atsız'ı görevlendirmişti. Atsız, Suriye'nin güney bölgesini ele geçirmek için hemen fetih hareketlerine başladı. Dımaşk'ı elde etmek adına çaba gösterdi. Atsız'ın amacı Mısır Fâtımî Halifeliği'ni ortadan kaldırmaktı. Bu nedenle Kudüs'ü zapt etmek istiyordu[79]. Adım adım amacına doğru ilerleyen Atsız, Remle ve Kudüs'ü fethetti ve Dımaşk'ı baskı altında tutmaya başladı[80]. Bu esnada Akkâ'ya hâkim olan Şöklü ile Atsız arasında bazı problemler yaşandı. Atsız, Şöklü'den fetih yoluyla elde edilen gelirlerin yarısıyla, elinde esir olarak tuttuğu Akkâ valisi Bedrülcemalî'nin hanımı ve oğlunu istedi. 1075 yılında Atsız'la buyruğu altındaki emîrlerden Akka'da bağımsız bir beylik kurmak isteyen Şöklü arasında mücadele yaşandı. Bu mücadele neticesinde Şöklü uğradığı yenilgi sonrası Kutalmışoğulları ile ittifak yaptı. Bu ittifaka dâhil olanlar, Atsız'ın Suriye'deki gücünü kırmak için Mısır Fâtımî Halifeliği'ne bağlılıklarını bildirdiler. Atsız, Şöklü ve Kutalmışoğulları ile yaptığı savaşı kazandı. Şöklü ve oğlunu öldürdü. Kutalmışoğullarını ise esir alıp başkent İsfahan'a gönderdi[81].

Elde edilen başarıya rağmen bir süre sonra Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'ün rızası olmasa da Atsız'ın yerine "Suriye'de fethedilen ve fethedilecek olan yerleri 470 (1077-1078) yılında kardeşi Gence Meliki Tâcüddevle Tutuş'a iktâ etti"[82] ve onu Suriye Selçuklu Melikliğine[83] atadı[84]. Sadruddîn el-Hüseynî, Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş'u Dımaşk'a göndererek Mısır ve Mağrib'i almayı kararlaştırdığını söylemektedir[85]. Sultan Melikşah'ın Tutuş'u Suriye'ye melik olarak gönderme nedenleriyle ilgili bazı görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşleri; sultanın, Atsız tarafından kurulan Türkmen Kınık Devleti'ni itaat altına alma düşüncesi[86], onun,

79 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 73-74; Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 134; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*…, s. 198.

80 Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 66.

81 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 198, 201.

82 Özgüdenli, *Selçuklular*…, s. 170. Ayrıca bk. Ali Sevim, "Tutuş", *İslam Ansiklopedisi*, C 12/2, Eskişehir 2003, s. 134; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul 2012, s. 446.

83 Suriye Selçuklu Melikliği için bk. Ali Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 764-777.

84 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 206; Bündârî, *age*, s. 69.

85 Sadruddîn el-Hüseynî, *age.*, s. 49.

86 Turan, *Selçuklular*…, s. 200.

Atsız'ın bağımsız bir devlet kurma fikrinden şüphelenmesi ve Tutuş'un herhangi bir saltanat mücadelesine girmesini engelleme fikri[87], bu dönemde Türkmenlerin hareket sahaları olan Suriye'de yoğunlaşmaya başlaması üzerine sultanın bölgedeki olayları kontrol altına alma ihtiyacını hissetmesi[88] ve onun Suriye'nin hâkimiyetini sağlamlaştırarak Mısır ve Mağrib'in fethini gerçekleştirme isteği[89] şeklinde saymak mümkündür.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, Mısır Fâtımî Halifeliği ile olan ilişkilerin Büyük Selçuklu Devleti politikaları üzerinde belirleyici rolüdür. Büyük Selçuklu Devleti bilindiği üzere Sünnî İslam anlayışını benimsemekteydi. Dolayısıyla Tuğrul Bey döneminden itibaren İslam dünyasında siyasi ve manevi birliği sağlama politikası takip edilmekteydi. Bu nedenle Mısır'ın ele geçirilmesi, Büyük Selçuklular için son derece önemliydi. Ayrıca devletin kuruluşundan itibaren batıya doğru ilerleme siyaseti devam etmekteydi. Tuğrul Bey, henüz Bağdat'a gelmeden önce kurduğu ittifaklarla Mısır Fâtımî Halifeliği'ne karşı siyasi baskı uygulamıştı. Bu tutum sonraki sultanlar tarafından da sürdürülmüştü. Özetle; Büyük Selçuklular, dinî etkenlerin yanı sıra siyasi nedenlerle de Mısır Fâtımî Halifeliği'nin aleyhine bir politika izledi ve bu yönde faaliyetler gerçekleştirdi.[90] Sultan Melikşah döneminde ise, Suriye'de Selçuklu komutan ve hanedan üyeleri arasında gerçekleşen hâkimiyet mücadelelerinde Mısır Fâtımî Halifeliği taraf olmaya başladı. Suriye'de yaşanan iktidar mücadeleleri, devletin asıl politikası olan Mısır Fâtımî Halifeliği'ni bertaraf etme düşüncesini sekteye uğratıyordu. Bütün bunlar göz önüne alındığında sultan, bölgenin istikrarını sağlama, fetih hareketlerinin sıhhatli yürütülmesi ve Mısır Fâtımî Halifeliği'ne karşı sürdürülen politikanın[91] devamlılığı adına Tâcüddevle Tutuş'u Suriye'ye melik olarak atamayı[92] uygun bulmuş olmalıdır.

87 Sevim, *Suriye ve Filistin*…, s. 71.

88 Özgüdenli, *Selçuklular*…, s. 170.

89 Kesik, *age.*, s. 119.

90 Mısır Fâtımî Halifeliği-Büyük Selçuklu ilişkilerinin gelişim seyri için bk. Süleyman Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsirî İsyanı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, s. 158; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular-Fâtımî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 754-757.

91 Melikşah'ın Suriye, Filistin ve Fâtımîlere karşı izlediği politikaların detayı için bk. Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, s. 1-37.

92 Tutuş'un faaliyetlerinin bölgeye etkisi için bk. Nilay Ağırnaslı, "Suriye Selçuklu Meliki Tâcü'd-Devle Tutuş'un Faaliyetlerinin Bölgede Yaşanan Siyasi ve Askeri Gelişmeler Üzerine Etki-

Sultan Melikşah, Suriye bölgesinin idaresinde revizyona gitmek isteyince, Atsız derhâl sultana bir mektup göndererek atama kararının gerekçesini sordu. Yazdığı mektubun etkisi ve Nizâmülmülk'ün araya girmesiyle Atsız görevinde bırakıldı. Suriye bölgesinde faaliyetlerine kaldığı yerden devam eden Atsız'ın Dımaşk'ı almak için sürdürdüğü baskı nihayet 1076 yılında sonuç verdi ve şehir ele geçirildi. Bundan sonra Atsız, asıl hedefine yönelerek Mısır'a kadar ilerlediyse de bozguna uğrayınca Suriye'ye geri dönmek zorunda kaldı. Sultana, Mısır'da yaşanan bu bozgun haberinin yanı sıra asılsız olarak Atsız'ın öldüğü haberi de ulaştı. Tutuş, bölgeye intikal ettiğinde Atsız'ın ölmediğini öğrendi. Bunun üzerine Melikşah, Suriye bölgesinin Atsız'ın hâkimiyetinde kalmasını ve Tutuş'un Mirdâsîlere ait Halep'e yönelmesini emretti. Ancak, Mısır ordusu Dımaşk'ı kuşatınca Atsız, Tutuş'a haber gönderip kendisine tabi olacağını söyleyerek yardım istedi. Bölgede güç dengesi yeniden Büyük Selçuklular lehine gelişince, Mısırlılar kuşatmayı bıraktı. Atsız, Tutuş'u Dımaşk'ın surlarında karşıladı. Ancak Tutuş, Atsız'ın kendisini daha uzaklarda karşılamaya çıkmamasına öfkelenerek onu öldürdü ve Suriye Melikliği'nin temellerini attı[93]. Tutuş'un herhangi bir emir almadan başına buyruk hareket ederek Atsız'ı öldürmesine, Melikşah'ın tepkisiz kalması oldukça ilginçtir. Kaynaklara yansıyan bir bilgi olmamasına rağmen, Atsız'ın öldürülmesinin temel nedeni, Tutuş'un gelecekte oluşturmayı düşündüğü siyasi yapılanmaya onu engel olarak görmesi olmalıdır.

b. Önde Gelen Komutanlara Verilen Feodal Haklar

Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti'nde büyük hizmetler ifa etmiş komutanlara bazı feodal haklar vermiştir. Bunlar; Emîr Savtegin ve Sa'düddevle Gevherâyin gibi önemli şahsiyetlerdir.

ba. Emîr Savtegin

Emîr Savtegin, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren sultanların hizmetinde bulundu. Memlük kökenli olan Savtegin; has hâdim, serheng (çavuş), hâcib ve emîr olarak devlet kademelerinde en alttan başlayarak yukarıya doğru çeşitli vazifelerde yer aldı[94]. Ancak onu feodal haklar elde etmeye götüren vazifelerin başlangıcı Sultan Alp Arslan dönemine dayanmaktadır. Nitekim

si", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 15, October 2020, s. 246-267.

93 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 98-99, 102, 107; Bündârî, *age*., s. 67; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 200, 208, 226, 231.

94 Erdoğan Merçil, "Emîr Savtegin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Ekim 1975, s. 63-65, 67.

1067 yılında gerçekleştirilen Gürcistan seferinde Emîr Savtegin de bulunuyordu. Gürcülere (Abhaz) karşı yapılan taarruzda öncü birliklerin başında bu emîr yer almıştı[95]. Hatta Gürcü Kralı Bagrat, sultana ilk defa itaat bildirdiğinde arabuluculuk görevini Emîr Savtegin üstlenmişti[96]. Bunların dışında Savtegin, Malazgirt Savaşı'na katıldığı gibi Bizans ordugâhına gönderilen elçilik heyeti içinde de yer almıştı[97].

Sultan Alp Arslan'ın ölümü sonrası yaşanan Kavurd isyanının bastırılmasında Emîr Savtegin'in oldukça önemli bir rolü[98] olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kavurd'u yakalayan Emîr Savtegin, Sultan Melikşah tarafından sıra dışı bir şekilde ödüllendirildi. Kavurd'un sancak, davul ve mancınıkları yanında yönetiminde olan vilayetler de bu emîre tahsis edildi[99]. Hatta sultan, Kavurd'un kullandığı "İmâdüddevle"[100] lakabını da Emîr Savtegin'e verdi. Aynı zamanda sultan, Kavurd'un Kirman'da bulunan oğullarına dokunmadığı gibi, onlara hilatler de gönderdi. Sultan böyle yapmakla bir yandan emîrini ödüllendirirken, diğer yandan da amcazadelerini baskı altında tutuyordu[101]. Anlaşıldığı kadarıyla sultan bu kararıyla psikolojik bir strateji uyguluyordu. Ancak Kirman'a atanan Emîr Savtegin'in, buraya gidip gitmediğine veya bu bölgede herhangi bir faaliyetinin olup olmadığına dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Sultan Alp Arslan'ın hayatını kaybettiği dönemde Gürcü Kralı Bagrat da ölmüş ve yerine oğlu II. Giorgi geçmişti. Bir süre sonra Gürcistan topraklarında iç karışıklıklar başladı. Ancak II. Giorgi isyancıları kontrol altına aldı ve bunlara topraklarından belirli yerleri bağışladı[102]. Kısa bir süre sonra iç karışıklığa neden olanlar arasında bulunan Liparit'in oğlu İoane tekrar isyan etti. II. Giorgi kontrolü sağlamak adına yeniden İoane'e bazı yerler tevdi ederek onu kendine bağladı.

95 Ahmed b. Mahmûd, *age*., s. 88; Köymen, *Büyük Selçuklu*…, C III, s. 117.

96 *Gürcistan Tarihi Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar*, Gürcüceden çev. Marie Félicité Brosset, çev. Hrand D. Andreasyan, Yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 293.

97 Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*…, s. 179.

98 Sadruddîn el-Hüseynî, *age*., s. 39. Bu eserde (s. 21, 30, 39-40, 43) Savtegin'in adı "Sutekin" şeklinde geçmektedir.

99 Bündârî, *age*., s. 48; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*…, s. 25; Merçil, *Kirmân*…, s. 39.

100 Merçil, *Kirmân*…, s. 39; Kesik, *age*., s. 72.

101 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*…, s. 54.

102 *Gürcistan Tarihi*…, s. 302-303; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*…, s. 127.

1073-1074 yıllarında bir başka çalkantı da Şeddâdîler[103] arasında meydana geldi. III. Fazl, devlet idaresinde çok başarı gösteremeyen babası II. Fazl'a isyan ederek emîrliği ele geçirdi[104]. Bu kaos ortamında Kafkasya bölgesinde tam anlamıyla siyasi bir satranç oynanıyordu. Nitekim bir süre sonra İoane yeniden sahneye çıktı. İoane, bu son isyanında Kral II. Giorgi'nin elinde bulunan Gag Kalesi'ni hileyle ele geçirmeyi başardığı gibi, aynı zamanda bu kaleyi III. Fazl'a sattı[105]. Emîr Savtegin, kendisine verilen askerlerle hızlıca Gürcü kralı II. Giorgi üzerine yürüdü. Ancak II. Giorgi ve Kaheti Kralı Ahsartan'ın ittifakı karşısında yenilgiye uğramaktan kurtulamadı. Sultan Melikşah, yaşanılan bu hadiseler üzerine Kafkasya bölgesinde hâkimiyet sağlamak üzere harekete geçti. Çünkü Türkistan'ı Anadolu'ya bağlayan ve Türklerin askerî üssü konumundaki Derbend'in de bulunduğu stratejik öneme sahip Kafkasya'da kontrolün kaybedilmesi, Anadolu'nun güvenliği açısından da bir tehlike teşkil edebilirdi[106].

Sultan Melikşah'ın üzerlerine geldiğini öğrenen İoane, yeni bir taktik sergileyerek oğlu Liparit ile birlikte sultanın huzuruna çıktı. Onlar bir süre sultanın yanında kaldıktan sonra gizlice ayrıldılar. Bu duruma öfkelenen sultan harekete geçerek Şamsvilde'yi zapt etti. Burada İoanne'yi ve ailesini esir etmeyi başardı. Ardından sultan Gence'yi zapt edince, III. Fazl'ı da yakaladı[107]. Sonrasında Arrân'ı (Errân) kontrol altına aldı. Bölgenin stratejik önemi dolayısıyla sultan farklı bir siyaset uygulamaya karar verdi. Sultan, Kafkasya bölgesinin dinamiklerini yakından tanıyan Emîr Savtegin'e Arrân ve civarını iktâ ederek bölgenin yönetimini verdi (1075). Bunun yanı sıra Melikşah, hutbelerde kendinden sonra Emîr Savtegin'in adının okunması hakkını tanıdı[108]. Ancak sultanın bölgeden çekilmesinin ardından Emîr Savtegin, II. Giorgi ile giriştiği ikinci savaşı da kaybetti[109]. Sultanın Emîr Savtegin'e verdiği feodal haklara bakacak olursak, bu sırada ona tanınan yetkilerin oldukça kısıtlı olduğunu söylememiz mümkündür. Nitekim mevcut nümizmatik kayıtlara göre, Emîr Savtegin'e para bastırma hakkı verilmemiş olmalıdır.

103 Şeddâdîler için bk. Gülay Öğün Bezer, "Şeddâdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 38, İstanbul 2010, s. 409-411.

104 Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*…, s. 222.

105 *Gürcistan Tarihi*…, s. 303.

106 Cahen, *age*., s. 94; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*…, s. 222.

107 *Gürcistan Tarihi*..., s. 303; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*…, s. 127.

108 Turan, *Selçuklular*…, s. 200; Merçil, "Emîr Savtegin", s. 72.

109 *Gürcistan Tarih*…, s. 304, 306.

Emîr Savtegin'in Gürcüler karşısında yenilgiye uğraması ve birçok yerin kaybedilmesi üzerine Sultan Melikşah, II. Giorgi ile mücadele etmesi için Emîr Ahmed'i Arrân'a gönderdi. 1080 yılında II. Giorgi yenilgiye uğratıldı[110]. Bu tarihten sonra Emîr Savtegin'in bölgedeki faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 1084 yılına gelindiğinde ise, Kafkasya'dan merkeze çağırılan Emîr Savtegin, Kûfe Emîrliği'nin yanında Hac Emîri (el-Hâcc) olarak da atandı. Bunun üzerine Bağdat'a gelince Abbâsî veziri Ebû Şüca' Rûzrâverî tarafından karşılandı. Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından da huzura kabul edilerek kendisine hilatler ve çeşitli hediyeler verildi. Ancak bir süre sonra Savtegin, sill (verem) hastalığına yakalanınca Bağdat'tan İsfahan'a gitti ve 1084 yılı Eylül ayında orada hayatını kaybetti[111]. Selçuklular'ın zengin emîrlerinden olan Savtegin, geride büyük bir servet bırakmıştır[112]. Melikşah'ın kendisine Arrân ve dolaylarının yönetimiyle birlikte bazı feodal haklar vermesine rağmen, Kafkasya bölgesini çok iyi bilen Emîr Savtegin'in burada başarılı olamaması oldukça ilginçtir.

bb. Sa'düddevle Gevherâyin

Melikşah'ın feodal haklar verdiği emîrlerden biri de Bağdat Şahnesi Sa'düddevle Gevherâyin'dir. Türk asıllı bir gulâm olan bu emîr, Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlîcâr tarafından satın alındı. Ebû Kâlîcâr'ın ölümü sonrasında Büveyhîler'in yeni hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm'in hizmetine girdi[113]. 1055 tarihinde Tuğrul Bey tarafından el-Melikü'r-Rahîm'in hapsedilmesine rağmen Gevherâyin ona tam bir bağlılık örneği gösterdi. 1058 yılındaki el-Melikü'r-Rahîm'in vefatına kadar da onun yanında kaldı. Sonrasında Büyük Selçuklu bünyesine katılarak Alp Arslan'ın gulâmları arasına girdi[114].

Gevherâyin'in Büyük Selçuklular'ın hizmetine girdikten sonra hangi görevlerde bulunduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Karanlık geçen bu on küsur yıllık süreç (1059-1071) sonunda İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgilerden sözü

110 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*…, s. 114; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*…, s. 223.

111 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 261; Turan, *Selçuklular*…, s. 202; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*…, s. 115.

112 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 266; Merçil, "Emîr Savtegin", s. 72; Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Zengin Emîrler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVIII/S. 1, 2013, s. 195.

113 Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddevle Gevherayin", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 96-97.

114 İbnü'l-Esîr, *age.*, C IX, s. 465; Usta, agm., s. 97.

edilen emîrin Malazgirt Savaşı'nda yer aldığı anlaşılmaktadır[115]. Bundan sonra Alp Arslan'ın önemli emîrlerinden birisi olmuştur. Sonrasında ilginç olan ise, Gevherâyin'in 1072 yılında Sultan Alp Arslan tarafından Bağdat şahneliğine atanmasıdır. Anlaşılan Gevherâyin, bu zaman diliminde sadakat göstererek sultanın güvenini kazanmayı başarmıştır. Zira Bağdat şahneliği, önemli olduğu kadar politik yetenek de isteyen bir görevdir. Normal şartlarda şahnenin görevi; halkın refahını tesis etmek, asayişi sağlamak, kadı tarafından alınan kararları uygulamak, vergiyi toplamak ve yerine ulaştırmak ile âmili korumaktır. Bağdat'taki Selçuklu şahnesinin bütün bunlara ilaveten sultanın temsilcisi ve elçisi olma görevi de vardır. Bu nedenle devlet meseleleri hakkında Bağdat şahnesi ile halife doğrudan müzakere edebilir[116]. Dolayısıyla diğer bölgelerdeki şahnelere göre Bağdat şahnesinin yetkileri daha geniş, sorumlulukları ise daha fazladır.

Gevherâyin'in Bağdat şahneliğine atanmasının altında Büyük Selçuklu Devleti-Abbâsî Halifeliği arasındaki siyasi üstünlük sağlama problemi yatmaktadır. Gevherâyin'den önce Bağdat şahnesi görevinde Aytekin el-Süleymanî bulunuyordu. Kendisi İsfahan'a gittiği esnada yerine oğlunu vekil bırakmıştı. Aytekin'in oğlu Bağdat'ta vekâlet görevindeyken halifenin gulâmlarından birini öldürdü. Halife Kâim-Biemrillâh derhâl sultana bu gulâmın kanlı gömleğini gönderip Aytekin'in azlini istedi. Aytekin, Nizâmülmülk'ün oldukça değer verdiği ve himaye ettiği bir devlet adamıydı. Buna rağmen halifenin ısrarı nedeniyle görevinden azledildi. Aytekin'in yerine atanan Gevherâyin, yeni şahne sıfatıyla ve emrinde hayli kalabalık asker olduğu hâlde Bağdat'a gönderildi[117]. Aslında Alp Arslan ve Nizâmülmülk'ün Gevherâyin'i tercih etme nedeni tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda Gevherâyin'in sadakati yanında, Bağdat'ta uzun süre yaşamasından dolayı şehirde tanınmasının da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk, Gevherâyin'in Bağdat'a oldukça kalabalık bir askerî birlikle görkemli bir şekilde girmesini sağlamışlardır. Bunun nedeni şahnenin şahsında kendi askerî görkemlerini halifeye göstererek ona gözdağı verme şeklinde izah edilebilir[118].

115 Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, seçme, çev. değerlendirme Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 101.

116 Kesik, *age*., s. 78-79.

117 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 75; Bündârî, *age*., s. 41.

118 Usta, agm., s. 99.

Melikşah'ın 1072 yılında tahta oturmasından sonra, Gevherâyin onun adına Bağdat'a saltanat menşuru alması için gönderildi[119]. Halife Kâim-Biemrillâh, Sultan Melikşah'ın saltanatını onayladı (Ekim 1073). Halifenin onayladığı ahitnameyi Gevherâyin, Melikşah'a götürmek için Bağdat'tan ayrıldı[120]. Görüldüğü gibi, Bağdat şahneliğine atanmasına rağmen Gevherâyin, her zaman bu şehirde oturmamış, önemli seferlerde veya gelişen bazı olaylar hakkında bilgi vermek için sultanın yanına da gitmekten geri durmamıştır[121].

Gevherâyin'in bir sonraki Bağdat ziyareti Halife Kâim-Biemrillâh'ın 1075 yılında vefatı nedeniyle gerçekleşmiştir. Görünüşte bu ziyaret hilafet makamına geçen Muktedî-Biemrillâh'a, Sultan Melikşah'ın hâkimiyet menşurunu yeniletmek için yapılmıştı. Ancak yaşanan olaylar, bu ziyaretin amacının sadece bir protokol gereği yapılmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim Gevherâyin'in yanında Bağdat'a amîd olarak gönderilen ve Selçuklular'ın mali işleriyle ilgilenen Ebû Nasr da bulunuyordu. Ebu Nasr, kendisine verilen görev gereği derhâl harekete geçerek zor durumda olan Selçuklu İstîfâ Dîvânı (Dîvân-ı İstîfâ) adına yeni halife ve adamlarının iktâlarından 100 bin dinar tahsil etmek için girişimlere başladı. Halife her ne kadar itiraz etmiş olsa da Amîd Ebû Nasr zor kullanılarak bu meblağı topladı. Ayrıca bu amîd sözü edilen iktâların başında bulunan halifenin nâiblerinin yerine Selçuklulara bağlı kişileri getirdi[122]. Amîd Ebû Nasr bütün bu icraatlarıyla, yeni halifeye karşı bir anlamda Büyük Selçuklu idaresinin otoritesini göstermiş oluyordu.

Aslına bakılırsa Gevherâyin'in 1075 yılındaki Bağdat ziyaretinin bir başka nedeni daha bulunuyordu. İsfahan'dan verilen emre göre o, halifenin veziri Fahrüddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Cehîr'in azlini talep edecekti. Gevherâyin, Bağdat'a vardığı zaman kendisini karşılamaya gelen Fahrüddevle'ye yüz vermedi. Hatta şahnenin atlı birlikler komutanı (haylbaşı) âdeta gövde gösterisi yaparcasına Hilâfet Dîvânı önüne gelip atıyla dolaştı. Baskının şiddetini artırmak adına Gevherâyin'in mahiyetindeki askerler, şehirdeki halkın evlerine yerleşerek zarara neden oldular. Kendisine yönelik bu baskı sonucu Fahrüddevle, İsfahan'a gidip sultanla görüşmek istedi. Aslında gerginliğin iki farklı nedeni bulunuyordu. Bunlardan ilki sözü edilen vezirin, Nizâmülmülk'e karşı olan tutum ve davranışlarıydı. Sultan Melikşah'ın Halife Kâim-Biemrillâh'tan saltanat onayını almasından

119 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 91.

120 İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 119; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 193.

121 Usta, agm., s. 101.

122 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 99; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 203-204; Usta, agm., s. 102.

sonra, Nizâmülmülk'ün halifeye karşı tavrı olumsuz yönde değişmişti. Fahrüddevle'nin düşmanları kendi emelleri için bu durumu kullandılar. Onun halife ile Nizâmülmülk'ün arasını açmak için çaba sarf ettiğini söylediler. Çıkan bu dedikodulardan rahatsız olan Fahrüddevle, oğlu Amîdüddevle'yi Nizâmülmülk'e göndermek suretiyle hakkında çıkan yalan haberleri izah etti. Nizâmülmülk'ün kendisine yapılan izahat ve özür dilemelerden sonra Fahrüddevle ile arası düzeldi. İkincisi ise Kavurd Bey'in saltanat mücadelesinde yaşanan olayların bir yansımasıydı. Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre, Kavurd Bey yeğeni Melikşah ile arasını düzeltmesi için Halife Kâim-Biemrillâh'a başvurmuş ve ona 300 bin altın göndermişti[123]. Fahrüddevle ise, Kavurd Bey'in bu adımının saltanatı ele geçirmek olduğunu söylemişti. Onun bu sözlerinin Sultan Melikşah'ın kulağına ulaşması üzerine Fahrüddevle sultana, kendisinin masum olduğunu ve onun ağzından söylenmiş gibi yansıtılan sözlerin gerçeği ifade etmediğini beyan etti[124]. Aslında Fahrüddevle'yi bu düşünceye sevk eden başka bir gelişme daha yaşanmıştı. Çünkü Gevherâyin, yanında getirdiği mektupta Fahrüddevle'nin azil emrinin yazılı olduğunu söyledi. Ancak mektup açıldığında Fahrüddevle'nin azli değil, Bağdat'taki Selçuklu yetkililerinin işlerine engel olmaması ve onlara iltifat etmesi noktasında uyarıldığı görüldü[125].

1078 yılında Fahrüddevle'nin azli konusunda Büyük Selçuklular ile Abbâsî halifesi arasında yeni bir anlaşmazlık daha meydana geldi. Bunun üzerine 1078-1079 yılında Gevherâyin bir kez daha ancak bu defa geniş yetkilerle Bağdat'a gönderildi. Bunun yanında Halife Muktedî-Biemrillâh'a Cehîroğulları (Benî Cehîr) hakkında kendilerine gelen mektuplar iletildi ve Fahrüddevle'nin vezirlikten azledilmesi istendi. Nizâmülmülk, Gevherâyin'e Cehîroğullarına eziyet edilmesi görevini[126] de verdi. Bağdat'a bu haberin ulaşması üzerine Fahrüddevle'nin oğlu Amîdüddevle, Nizâmülmülk'le görüşmek için İsfahan'a gitti. Gevherâyin, 23 Temmuz 1078 tarihinde şahne sıfatıyla Bağdat'a geldi ve evinin kapısının önünde sabah, akşam ve yatsı olmak üzere üç vakit nevbet çaldırdı. Fakat bu durum hoş karşılanmadı ve kınandı. Bunun üzerine o kendisini kınayanlara, bunu sultanın buyruğuyla yaptığını ifade etti. Ayrıca Bağdat'taki hilafet sarayının kapılarından birisi olan Bâbü'l-Firdevs'e gidip, kendisine verilen emir gereği Fahrüddevle ile değil de doğrudan halife ile görüşeceğini söyledi. Ancak halife onunla 14 Ağustos

123 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 193, 204.

124 Nizâmülmülk-Fahrüddevle gerginliğinin detaylı nedeni için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 193, 204.

125 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 204.

126 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 106.

1078 tarihine kadar görüşmedi. Bu esnada Gevherâyin gurur ve kibre kapılıp hoş olmayan davranışlarda bulunuyordu. Halife ile gerçekleşen görüşmede sunulan İsfahan'dan gönderilen mektupta, Fahrüddevle'nin azledilmesi, aksi hâlde hilafet sarayına Horasan'dan bir elçi gönderileceği ve sarayda çeşitli vazifelerde bulunan Türk gulamların geri çekileceği yazıyordu. Halife bu talebe cevap vermediği gibi, Gevherâyin'i hilâfet sarayında bulunan Ebu'l-Hasan b. Debbe'ye gönderdi. Gevherâyin bu kişiyi tutuklatınca halk ayaklandı. Bunun üzerine Gevherâyin, hilâfet sarayının yakılıp yıkılmasını emretti. Ebu'l-Hasan ise idam edildi. Bununla da yetinmeyen Gevherâyin, 1078 yılı Ağustos ayının ortalarına doğru yine Bâbü'l-Firdevs'e geldi, atını bağlayıp burada bulunduğu öğle ikindi ve akşam olmak üzere üç namaz vaktinde nevbet çaldırdı. Bunun üzerine Fahrüddevle bizzat halifeye gelerek kendisinin vezirlikten azledilmesini istedi. Bu gelişmeler yaşanırken Amîdüddevle, Nizâmülmülk'le görüşmesinin sonucunda sorunları çözüme kavuşturdu ve affedildi. Bu arada hem Sultan Melikşah hem de Nizâmülmülk ilginç olarak Gevherâyin'e gönderdikleri mektuplarda "sana emredilmeyen kimselere saldırmamalıydın"[127] sözleriyle onu halifeye ve Fahrüddevle'ye yaptıklarından dolayı kınadılar. Gevherâyin ise, sadece şahsına verilen emri yerine getirdiğini söyleyerek kendisini savundu. Bundan sonra Amîdüddevle'nin İsfahan'dan getirdiği mektuplarla Nizâmülmülk'ün Fahrüddevle'ye duyduğu kızgınlığın sona erdiği anlaşılınca iş tatlıya bağlandı[128].

Kaynaklarda Bağdat Şahnesi Gevherâyin'in hâkimiyet alametlerini kullanması yani nevbet çaldırmasıyla ilgili bazı bilgilere rastlanmaktadır. Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî, onun 1078 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında iki defa nevbet çaldırdığını söylemektedir. Bunlardan birincisi şahnenin kendi evinin kapısının önünde Sultan Melikşah'ın izniyle gerçekleştirilmiştir. İkincisi ise, hilafet sarayının Bâbü'l-Firdevs kapısının önünde icra edilmiştir[129]. Gevherâyin'in ikinci nevbeti saray kapısının önünde çaldırmasının nedeni, taleplerini yerine getirmeyen halifeye yaptırım uygulamak ve baskı yapmak için olmalıdır.

Kaynaklarda verilen bilgilerden Gevherâyin'in Bağdat'a kısıtlı feodal haklarla gönderildiği, ona nevbet çaldırma harici diğer hâkimiyet alametlerinin verilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim sadece çalınan iki nevbetten bahsedilmesi, ona verilen feodal hakların sınırlı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Çünkü İbnü'l-Esîr ve

127 İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 127.

128 İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 126-128; Bündârî, *age.*, s. 53-55; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 224-226.

129 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 224-225.

Bündârî, Bağdat'a gelen Gevherâyin'in kapısında üç namaz vakti nevbet çaldırdığını ancak onun daha önce nevbet çaldırma isteğinin geleneklere aykırı olduğu gerekçesiyle reddedildiğini ifade etmektedirler[130]. Aslında Türk devlet geleneğine göre, bir kişinin kapısında belirlenen usuller haricinde nevbet çaldırması isyan sebebidir. Kaynaklarda Gevherâyin'e ceza verildiğiyle ilgili bilgi olmadığı göz önüne alındığında, özellikle onun çaldırdığı ikinci nevbete de Sultan Melikşah izin vermiş olmalıdır. Çünkü Türk cihan hâkimiyeti anlayışına göre, hâkimiyet altına alınan her yer vatan olarak kabul edilmektedir. Bu anlayıştan ötürü, Selçuklular her ne kadar halifeye saygı gösterseler de Bağdat'ı devletlerinin bir parçası olarak düşünüyorlardı[131]. Dolayısıyla Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelerek halifeyi Büveyhîler'in tasallutundan kurtarmasından sonra, halife sadece dinî lider, Büyük Selçuklu sultanları ise siyasi lider olarak görülmüştür. Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a girmesiyle başlayan bu süreç, Melikşah döneminde biraz daha alevlenmişti. Nitekim Selçuklular, Abbâsî halifelerine herhangi bir dünyevi iktidar şansı tanımak istemiyorlardı. Bu düşüncelerinden dolayı Abbâsî Halifeliği'ne karşı sürekli otoritelerini hissettirmek adına adımlar atıyorlardı. Nizâmülmülk'ün etkili siyasi manevralarıyla halifelik, sürekli baskı altında tutularak kontrol sağlanıyordu. Hatta hanedan mensuplarına tanınan nevbet çaldırma hakkının kısıtlı olsa da Gevherâyin'e[132] verilmesi bu siyasetin bir uzantısıydı. Asıl amaç, halifeyi muhatap olarak karşısına koydukları şahne ile aynı seviyeye indirerek, Büyük Selçuklular'ın üstünlüğünü göstermekti[133].

c. Yabancılara Verilen Feodal Haklar

Burada konuya temel oluşturmak için Diyarbekir bölgesine hâkim olan Mervânîlere kısaca değinmek gerekir. Mervânîler, 10. yüzyılın son çeyreğinde Meyyâfârikîn (Silvan)'de kurulan, Diyarbekir ve dolaylarında hâkim olan ve bir asır (983-1085) ömür süren bir beyliktir. Bu beyliğin Büyük Selçuklularla ilişkileri Tuğrul Bey döneminde başlamıştı. Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar, Diyarbekir ve Musul bölgesinde yağma faaliyetlerinde bulunuyordu. Yabgulu Türkmenlerin girişti̇ği bu eylemlerden şikâyetçi olan Mervânî Emîri Nasrüddevle Ahmed, Tuğrul Bey'le

130 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 108; Bündârî, *age*., s. 52.

131 Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, 2008, s. 323.

132 Çalışmamızda Gevherâyin ve icraatları konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla ele alınmıştır. Dolayısıyla Gevherâyin'in bundan sonraki hayatı ve faaliyetleri için bk. Usta, agm., s. 96-111.

133 Usta, agm., s. 104-105.

iletişime geçti. Nasrüddevle, kurulan dostane ilişkilerin bir nişanesi olarak 1049 yılında Büveyhîler adına okutulan hutbeyi keserek Tuğrul Bey adına okuttu. Nasrüddevle 1061 yılında öldükten sonra yerine geçen oğlu Nizâmeddin Ebü'l-Kâsım Nasr, Tuğrul Bey'e bağlılığını sürdürdü. Sultan Alp Arslan döneminde de tâbi-metbu düzeyinde ilişkiler devam etti. Hatta Mervânîler, Malazgirt Savaşı'nda metbuları durumundaki Büyük Selçuklulara askerî destek sağladılar[134].

Sultan Melikşah dönemine gelindiğinde, Mervânîler ile ilişkiler bambaşka bir seyirde yürümeye başladı. Aslında Mervânîler, kendi menfaatleri için bazen Mısır Fâtımî Halifeliği bazen de Bizans İmparatorluğu ile ittifak kurmaktan kaçınmıyordu[135]. Buna ilaveten Nizâmeddin Ebü'l-Kâsım Nasr'ın 1080 yılında ölümüyle birlikte problemler yavaş yavaş gün yüzüne çıkmaya başladı. Nitekim bu emîrin yerine başa geçen oğlu Nâsırüddevle Mansûr, babasının veziri Enbârî'yi azletti. Onun yerine Hristiyan bir hekim olan Ebû Sâlim'i vezarete getirdi. Kısa sürede idareyi ele alan vezirin icraatları neticesinde Hristiyanlar, Müslümanlara karşı üstün hale gelmeye başladı. Ayrıca Mervânîler'in bir diğer özelliği ise Şiî eğilimli olmalarıydı[136]. Ancak bu hem halk hem de Selçuklular için rahatsızlık verici bir durumdu. Bölgedeki siyasi ittifakları takip eden Sultan Melikşah, vasalı durumundaki Musul Emîri Şerefüddevle Müslim ile Nâsırüddevle Mansûr'un ilişkisinden de rahatsızlık duyuyordu[137].

ca. Fahrüddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Cehîr

Tam adı, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Cehîr olan Fahrüddevle, devrin sayılı devlet adamlarından birisi olup, bir süre memleketi Musul'da Ukaylîler'in hizmetinde bulundu. Daha sonra Halep'te, ardından da Meyyâfârikîn'de Mervânîlere vezirlik yaptı. Onun bu vezirliği sırasında gösterdiği başarılar şöhretinin yayılmasına neden oldu. 1062 yılında Halife Kâim-Biemrillâh tarafından Bağdat'a davet edilip "Fahrüddevle" lakabı verilerek Abbâsîlerin vezirliğine getirildi[138]. Ancak 1078 yılında Bağdat'ta yaşanan Şâfiî ve Hanbelîler

134 Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 29, Ankara 2004, s. 231.

135 Salim Koca, "Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle İlgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlam ve Değeri", *Gazi Türkiyat*, C I/S. 2, 2008, s. 4.

136 Kesik, *age*., s. 153.

137 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 227; Turan, *Selçuklular*…, s. 202; Özgüdenli, *Selçuklular*…, s. 172; Kesik, *age*., s. 153.

138 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 34, 38-39; İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev.

çatışması sonrasında azledildi ve yerine oğlu Amîdüddevle atandı. 1083 yılına gelindiğinde Amîdüddevle de halifenin vezirliği görevinden azledildi. Bunun üzerine Sultan Melikşah'ın elçisi Bağdat'a gelerek, Fahrüddevle b. Cehîr'in İsfahan'a gönderilmelerini istedi[139]. İsfahan'a gelen Fahrüddevle, Melikşah'ın teveccühünü kazandı. Bu esnada Fahrüddevle, Melikşah'a daha önce kendisinin de görev yaptığı Mervânîler'in zenginliklerini, Nâsırüddevle Mansûr'un devlet yönetimindeki zafiyetlerini anlattı. Sultan Melikşah'ı Diyarbekir'i devlete bağlı bir yer hâline getirmesi için teşvik etti[140]. Melikşah'ın esas amacı, bölgede ikiyüzlü siyaset izleyerek problem oluşturan Mervânîler'in egemenliğine son vermekti. Dolayısıyla sultanın Mervânîler hakkında aldığı kararda Fahrüddevle'nin bu teşviki önemli derecede rol oynamıştır. Fahrüddevle'nin Diyarbekir'in ele geçirilmesiyle ilgili teklifine kayıtsız kalmayan Melikşah da, şayet burasını alırsa kendisine iktâ edeceği sözünü verdi. Bunun üzerine harekete geçen Fahrüddevle, Diyarbekir'i ele geçirmeyi başardı.

Sultan Melikşah Fahrüddevle'ye Diyarbekir bölgesini şu şartlarla iktâ etti:

1. Devlet Hazinesi'ne yılda belli miktarda vergi ödeyecek,

2. Diyarbekir'deki kendi sarayının kapısında üç namaz vaktinde (Sabah, akşam, yatsı) davul (nevbet) çaldıracak,

3. Sultana ait ordugâhta, namaz vakitlerinde günde beş kez davul çaldıracak,

4. Cuma hutbelerinde, sultanın adından sonra kendi adını okutturacak,

5. Bastıracağı paralarda da hutbede olduğu gibi sultanın adından sonra kendi adını koyacak.

Sultan ayrıca Fahrüddevle'ye hil'at giydirip, davul ve bayraklar verdi[141].

Görüldüğü gibi, Sultan Melikşah'ı seleflerinden ayıran yönetim anlayışı Fahrüddevle'ye verdiği feodal haklarla ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de Sultan Melikşah, hanedandan ve askerî zümreden olmayan yabancı birisine yani Fahrüddevle'ye birtakım feodal haklar tanımak suretiyle, onun bazı hâkimiyet alametlerini kullanmasına izin vermiştir. Daha önce de değinildiği gibi, Sultan Alp Arslan,

Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 44; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*..., s. 74-75.

139 İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 107; Bündârî, *age*., s. 54; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 250-251.

140 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*…, s. 76.

141 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 255. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *age*., s. 136; İbnü'l-Esîr, *age*., C X, s. 122; Bündârî, *age*., s. 74.

Şebânkâre Emîri Fazlûye'ye istisnai bir durum kabul edilmesi gereken birtakım feodal haklar vermişti. Ancak Sultan Melikşah'ın Fahrüddevle'ye verdiği feodal haklar, babası Sultan Alp Arslan'ın Fazlûye'ye tanıdığı haklara göre daha geniş kapsamlıdır. Yani Sultan Melikşah'ın Fahrüddevle'ye tanıdığı feodal haklar göz önüne alındığında, onun döneminde feodal anlayışın sınırlarının ne kadar genişlediği daha iyi anlaşılmaktadır.

Sultan Melikşah, üst düzey feodal haklarla donattığı Fahrüddevle'ye yardım için destek kuvvetler tahsis etti[142]. Fahrüddevle'ye verilen feodal haklar ve destekler kısa sürede etkisini gösterdi. Çünkü yaklaşık bir buçuk yıllık sürede bölgenin fethi tamamlandı. Gerçekten de Fahrüddevle'nin atanması ve Diyarbekir bölgesinin ele geçirilmesiyle Büyük Selçuklular'ın sınırları oldukça genişledi. Fahrüddevle, Büyük Selçuklu topraklarını genişletmenin yanında, bölgenin Türkleşmesi için de bazı adımlar attı. O, Selçuklu ve Türkmen beylerine fethedilen yerlerdeki bazı şehir ve kaleleri iktâ etti. Böylece Türkmen beylerinin sözü edilen yerlerde açtığı yaylak ve kışlaklar, Türkmen kitlerinin yeni yerleşim alanı hâline geldi[143].

Öyle anlaşılıyor ki, Sultan Melikşah'ın uyguladığı feodal anlayış, daha ziyade Anadolu'da etkisini göstermiştir. Gerçekten de Diyarbekir'e feodal haklar verilerek gönderilen Fahrüddevle b. Cehîr ve emrine verilen komutanların bölgedeki faaliyetleri sonucu, Anadolu topraklarında hızlı bir değişim yaşanmaya başlamıştır. Burada kurulan ilk beylik Çubukoğulları Beyliği'dir. 1085 yılında Emîr Yâkût'un idaresinde bulunan Hısn-ı Ziyâd (Harput), Çubuk Bey'e verilmiş ve böylece beyliğin temelleri atılmıştır[144]. Girişilen fetih hareketleriyle bölgenin Türkleşmesi ve buna bağlı olarak Türk nüfuzunun artması, bu bölgede sonraki dönemlerde bazı küçük Türk beyliklerinin kuruluşuna zemin hazırlamıştır. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde kurulan beylikleri:

Bitlis, Batman ve Erzen'de Dilmaç (Dimlaç)oğulları (Toğan Arslanoğulları) Beyliği (1098-1394),

Âmid ve çevresinde İnal (Yınal)oğulları (Nisanoğulları) Beyliği (1103-1183),

Ahlat merkez olmak üzere Van Gölü Havzası'nda Ahlatşâhlar (Sökmenliler) Beyliği (1100-1207),

142 Gönderilen komutanlar hakkında detaylı bilgi için bk. Bündârî, *age*., s. 75; Turan, *Selçuklular*..., s. 202; Kesik, *age*., s. 154-155.

143 Koca, "Diyâr-ı Bekr", s. 5.

144 Gülay Öğün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, C LXI/S. 230, Nisan 1997, s. 67-92.

Hasankeyf (Hısnıkeyfâ), Mardin ve Harput'ta Artuklular Beyliği (1101-1409)[145] şeklinde sıralamak mümkündür.

M. A. Köymen, bu listeye 1127 yılında kurulan Zengîleri de dâhil etmektedir[146]. Bu bilgilerden hareketle Anadolu'nun Türkleşmesinde Malazgirt Savaşı gibi, Sultan Melikşah'ın feodal anlayış uygulamalarının da büyük bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

Görüldüğü gibi, Sultan Melikşah'ın Fahrüddevle vasıtasıyla Diyarbekir'e yaptığı müdahalenin, Türkmen meselesinin önündeki büyük engeli ortadan kaldıracak şekilde tasarlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla gelişen şartlarla birlikte Diyarbekir bölgesinin dinamiklerini çok iyi bilen Mervânîler'in eski vezirine feodal haklar verilmek suretiyle, bölgenin zapt edilmesi amaçlanmıştır. Böylece hem yeni yerler ele geçirilerek devletin sınırları genişletilmiş, hem de Türkmen nüfusun alınan yerlere yani Anadolu'ya başarılı bir şekilde iskânı sağlanmıştır.

Bu olumlu gelişmelere rağmen Fahrüddevle bölgede ancak iki yıl vazifesini sürdürebildi. Mervânîler'in hazinelerini kendi ve ailesinin üstüne geçirmesi Sultan Melikşah'ın kulağına gidince görevinden azledildi. Fahrüddevle'nin yerine Amîd Ebû Ali el-Belhî (Ebû Ali), Diyarbekir'e âmil olarak atanmıştır[147]. Ancak Fahrüddevle'ye verilen hakların bu kişiye de verildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Sonuç

Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan Melikşah dönemi, kendine has birtakım özellikler taşımaktadır. Bunlardan bir tanesi de yönetim anlayışıdır. Sultan Melikşah feodal anlayışı uygulama noktasında revizyona gitmiş hatta bu konuda köklü değişiklikler yapmıştır.

Önceki sultanların fetih politikalarının devam ettirildiği Sultan Melikşah döneminde, devletin sınırları son derece genişletilmiştir. Bunun yanında fethedilen merkezden uzak bölgelerde devletin otoritesini hissettirerek asayişi sağlama, aynı zamanda devleti şanına yaraşır bir şekilde temsil etme düşüncesi, merkezî otoriteyi dolaylı olarak yerinde güçlendirme isteği temelinde, feodal anlayış uygulamalarının genişletilmesine neden olmuştur.

145 Köymen, *Selçuklu Devri*…, s. 156-159; Koca, "Diyâr-ı Bekr…", s. 5.

146 Köymen, *Selçuklu Devri*…, s. 159.

147 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 143; Bündârî, *age.*, s. 77; Kesik, *age.*, s. 161.

Sultan Melikşah, feodal anlayışı uygularken kendisinden önceki sultanlara benzer uygulamalara gitmiştir. Ancak burada herkese eşit haklar vermekten kaçınmıştır. Hanedan üyeleri klasik feodal haklara sahip olmuştur. Önde gelen komutanlara, hanedan üyesi ve komutan olmayan yabancılara ise bu haklar kısıtlı bir şekilde verilmiştir. Daha önce Şebânkâre Emîri Fazlûye'ye Fars bölgesini iktâ eden Sultan Alp Arslan, bir istisna olarak ilk defa bir yabancıya yani Fazlûye'ye hilat, çadırlar ve kapısının önünde namaz vakitlerinde nevbet çaldırma gibi bazı feodal haklar vermişti. Ayrıca Hezâresb b. Bengîr'in de benzer haklardan faydalandığı bilinmektedir. Sultan Melikşah da farklı amaçlarla bu uygulamayı genişleterek devam ettirmiştir. Devletin kuruluş esaslarından oldukça uzak olan bu uygulama, dönemin konjonktürüne göre şekil almıştır.

Sultan Melikşah hanedan dışındaki komutan ve devlet adamlarına feodal haklar verirken, bazı kriterleri göz önünde bulundurmuştur. Özellikle atanan kişilerin ünvanından ziyade görev yapacakları bölgelerin siyasi dinamiklerine hâkim olmaları daha belirleyici olmuştur. Nitekim Emîr Savtegin Kafkasya'da, Fahrüddevle ise Diyarbekir'de, daha önce uzun süre görev yapmış kişilerdir. Sultan Melikşah, bu kişilere verdiği feodal haklarla buraların politik zeminine göre hareket etmiştir. Böylece bu bölgelerin hızla ele geçirilmesi ve Türkleştirme faaliyetlerinin yürütülmesi amaçlanmıştır. Kafkasya ile Doğu Anadolu bölgesinin birbiriyle bağlantısı göz önüne alındığında, sultanın bilinçli bir politika izlediği anlaşılmaktadır. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde bu politika etkisini göstermiştir. Burada kurulan Türk beylikleri Anadolu'nun demografik yapısında önemli değişikliklerin gerçekleşmesini sağlamışlardır.

Sultan Melikşah feodal hakları dağıtırken, Tuğrul Bey döneminden itibaren devletin benimsediği politikaları göz ardı etmemiştir. Mısır Fâtımî Halifeliği ile mücadele edilmesinin temel nedeni, İslam dünyasının manevî birliğini sağlama düşüncesidir. Buradan hareketle Suriye Meliki Tutuş'a klasik feodal haklar verilmiştir. Ancak Abbâsî Halifeliği'nin doğrudan ilhakının İslam dünyasında yaratacağı tepki düşünülerek, yalnızca Bağdat'a karşı baskıcı bir politika izlemekle yetinilmiştir. Bu amaçla Bağdat şahneliğine atanan Sa'düddevle Gevherâyin'e kısmi bazı feodal haklar verilerek halifenin otoritesi zayıflatılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Ağırnaslı, Nilay, "Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah'ın Diğer Selçuklu Devletlerini Kontrol Altında Tutma Gayreti Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C III/S. 2, Aralık 2020, s. 216-225.

Ağırnaslı, Nilay, "Suriye Selçuklu Meliki Tâcü'd-Devle Tutuş'un Faaliyetlerinin Bölgede Yaşanan Siyasi ve Askeri Gelişmeler Üzerine Etkisi", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 15, October 2020, s. 246-267.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Yay. haz. Osman G. Özgüdenli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 205-373.

Aydemir, Cahit-Yılmaz Genç, Sema, "Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C X/S. 36, Bahar 2011, s. 226-241. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/70275 son erişim tarihi: 06.12.2024.

Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, Yay. haz. Hicabi Kırlangıç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (İmad Ad-dîn Al-Kâtib Al-Isfahânî'nin Al-Bondârî Tarafından İhtisar Edilen Zubdat Al-Nuṣra Va Nuḫbat Al 'Usra Adlı Kitabının Tercümesi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

Cahen, Claude, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi İdi?", çev. Lütfi Göçer, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XVII/S. 1-4, 1956, 348-358.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, e Yayınları, İstanbul 1994.

Genç, Süleyman, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsirî İsyanı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995.

Göksu, Erkan, "Nizâmülmülk ve Selçuklu Iktâ'ının Şekillenmesindeki Rolü", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Bahar 2018, s. 147-164.

Göksu, Erkan, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve Iktâ (Kölelik Mi Efendilik Mi?)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Gürcistan Tarihi Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar, Gürcücüden çev. Marie Félicité. Brosset, çev. Hrand D. Andreasyan, Yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2015.

İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, seçme, çev. değerlendirme Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C IX-X, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Kaçın, Bülent, "Sultan Alp Arslan'ın Oğlu Melik Şihâbü'd-Devle Ayaz İlyas", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Aralık 2024, s. 31-41.

Kafesoğlu, İbrâhim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

Kafesoğlu, İbrâhim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

Kafesoğlu, İbrâhim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.

Kayhan, Hüseyin, "Selçuklular-Fâtımî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 753-759.

Kesik, Muharrem, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021.

Koca, Salim, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, s. 1-37.

Koca, Salim, "Diyâr-ı Bekr" Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle İlgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlam ve Değeri", *Gazi Türkiyat*, C I/S. 2, 2008, s. 1-24.

Koca, Salim, "Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Yaşanan Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi?", *Bilig*, S. 3, 1996, s. 80-85.

Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, C V/S. 19, Temmuz 1941, s. 319-334.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

Köymen, Mehmet Altay, "Kirman Selçukluları Tarihi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCFD)*, C II/S. 01, 1943, s. 127-134.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Kucur, Sadi S., "Şair Bir Selçuklu Şehzadesi: Melik Toganşah ve Sikkeleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Temmuz 2024, s. 691-716.

Merçil, Erdoğan, "Büyük Selçuklular", *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 597-633.

Merçil, Erdoğan, "Emîr Savtegin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Ekim 1975, s. 63-74.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, *Kirmân Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, "Selçuklularda Zengin Emîrler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVIII/S. 1, 2013, s. 193-207.

Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l- Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, C I, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Öğün Bezer, Gülay, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, C LXI/S. 230, Nisan 1997, s. 67-92.

Öğün Bezer, Gülay, "Şeddâdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 38, İstanbul 2010, s. 409-411.

Öksüz, Enis, "Feodal Düzen ve Sosyal Değişmeler", *İstanbul Sosyolojik Araştırmalar Dergisi*, S. 18, 2011, s. 81-92.

Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi-1 Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.

Özaydın, Abdülkerim, "Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul 2012, s. 446-449.

Özdemir, Mehmet Nadir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, 2008, s. 315-367.

Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, C I, İsam Yayınları, İstanbul 2013.

Özkuzugüdenli, Bülent "Büyük Selçuklu Sultanı Alp-Arslan'a Ait Bir Tayin Menşûru", *XIX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 3-7 Ekim 2022, Bildiriler, Türk-İslam Devletleri Tarihi*, C II, ed. Abdullah Kaymak-Selin Eren-Semiha Nurdan-Kübra Güney-Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024, s. 83-116.

Piyadeoğlu, Cihan, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

Piyadeoğlu, Cihan, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu İbrâhim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, C XXIII/S. 2, Güz 2013, s. 117-143.

Piyadeoğlu, Cihan, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Yayınları, İstanbul 2016.

Sadruddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye,* çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Saljooghı Khoshkar, Behnam, *Kirman Selçuklularında Siyasi ve İktisadi Yapı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020.

Sevim, Ali, "Suriye Selçuklu Melikliği", *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 764-777.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Sevim, Ali, "Tutuş", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi,* C 12/2, Eskişehir 2003, s. 134-137.

Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Solmaz, Sefer-Kapar, Mehmet Ali, "Selçuklu Hanedanlığında Evlilikler ve Evlilik Yaşları Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 51, Haziran 2024, s. 369-386.

Şenel, Alâeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara 2019.

Tufantoz, Abdurrahim, "Mervânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 29, Ankara 2004, s. 230-232.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C I, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, notlar Edouard Dulaurer-M. Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Usta, Aydın, "Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddevle Gevherayin", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan,* ed. Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 96-111.

Yazar, Nurullah, "Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C X/S. 19, 2011/1, s. 221-237.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C I, Yay. haz. Refet Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, çev. Ayşegül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.

The British Museum, Department of Coins and Medals, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1890-0604-124, son erişim tarihi: 04.04.2025

The British Museum, Department of Coins and Medals, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1890-0604-126, son erişim tarihi: 04.04.2025.

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 21.07.2024
Kabul/Accepted: 28.04.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.403

Araştırma Makalesi/Research Article

Süvari Tasvirli Anadolu Selçuklu Sikkeleri Üzerine Bir Değerlendirme: Bursa Arkeoloji Müzesi Örnekleri

An Evaluation on Anatolian Seljuks Coins with Cavalry Depictions: Examples from Bursa Archeology Museum

Abdül Halim Varol*

Öz

Süvari tasviri taşıdığı güç ve iktidar sembolik anlatısı nedeniyle birçok toplum tarafından yüzyıllar boyunca kullanılmıştır. Türkler göçebe yaşam tarzının doğal bir getirisi olarak at ve biniciliğe verdikleri önemin de etkisiyle süvari tasvirine yoğun ilgi göstermişlerdir. Bu durum taht mücadelesinin yoğun yaşandığı Anadolu Selçuklu döneminde sultan ve meliklerin bastırdıkları sikkelerde de görülmektedir. Bastırdıkları sikkelerde kompozisyona yer vererek rakiplerine mesajlarını doğrudan iletmek istemişlerdir. Bu çalışmada Bursa Arkeoloji Müzesi envanterine kayıtlı Anadolu Selçuklu döneminde basılmış süvari tasvirli sikkeler incelenmiş ve 37 adet sikke tespit edilmiştir. Sikkelerden biri gümüş, diğerleri bakır malzemeden üretilmiştir. 4'ünde H. 595 ve H. 646 tarihleri bulunmaktadır. Yazı satırlarında sultan ve meliklerden II. Kılıcarslan, Kutbüddin Melikşah, Muizzüddin Kayserşah, I. Gıyâseddin Keyhusrev, II. Rükneddin Süleymanşah, I. Alâeddin Keykubad ve IV. Rükneddin Kılıcarslan'ın isimleri yer almaktadır. Basım yeri olarak Sivas ve Malatya yerleşimleri karşımıza çıkmaktadır. Sikkelerde figürlü süslemenin yanı sıra geometrik ve bitkisel unsurlar da işlenmiştir. Tüm sikkelerde yer alan

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü - Assist. Prof. Dr., Bartın University, Faculty of Literature, Department of Art History, Bartın/TÜRKİYE, https://ror.org/03te4vd35 avarol@bartin.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-4146-6603

Atıf/Citation: Varol, Abdül Halim, "Süvari Tasvirli Anadolu Selçuklu Sikkeleri Üzerine Bir Değerlendirme: Bursa Arkeoloji Müzesi Örnekleri", *Belleten,* C 89/S. 315, 2025, s. 403-450.

süvari tasviri, atıyla hareket hâlinde ve bir elinde savaş aleti tutar vaziyettedir. Tasvir törensel duruş sergileyen (avlanmayan) ve avlanan olmak üzere ikiye ayrılır. Av kompozisyonlarında süvari panter veya ejder avlamaktadır. Ayrıca süvari ile melek figüründen oluşan kompozisyon da bulunmaktadır. Bu çalışmada, Bursa Arkeoloji Müzesi envanterine kayıtlı süvari tasvirli Anadolu Selçuklu sikkelerinden hareketle bu grubun Türk sikke geleneğindeki ve Türk sanatındaki yerinin belirtilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçuklu Sanatı, Süvari Tasviri, Bursa Arkeoloji Müzesi, Sikke, Nümismatik.

Abstract

The cavalry depiction was used by many societies for centuries for its symbolic narrative of power and authority. Due to their nomadic lifestyle and reverence for horsemanship, Turks were particularly drawn to portraying cavalry. This situation is also seen in the coins minted by the sultans and maliks in the Anatolian Seljuks period, when the struggle for the throne was intense. They wanted to convey their messages directly to their rivals by including the composition on the coins they minted. In our study, coins depicting cavalrymen minted during the Anatolian Seljuks period registered in the inventory of Bursa Archaeology Museum were examined and 37 coins were identified. One is made of silver, the others are made of copper. The dates 595 AH and 646 AH were detected on 4 of the coins. The inscription lines include the names of sultans and maliks Kilij Arslan II, Qutb al-Din Malik Shah, Muizz al-Din Kaiser Shah, Ghiyath al-Din Kaykhusraw I, Rukn al-Din Suleiman Shah II, Ala al-Din Kay-Qubad I and Rukn al-Din Qilij Arslan IV. The minting locations are Sivas and Malatya. The coins are decorated with figural, geometric, floral elements. The cavalryman depicted on all coins is in motion with his horse and holding a weapon in one hand. Our study aims at determining the place of this group in Turkish art with reference to Anatolian Seljuks coins depicting cavalrymen registered in the inventory of Bursa Archaeological Museum.

Keywords: Anatolian Seljuks Art, Cavalry Depiction, Bursa Archaeology Museum, Coins, Numismatics.

Giriş

Yüzyıllar boyunca bir ödeme aracı olarak kullanılan sikkeler, maddi değerlerinin yanı sıra tarihsel ve sanatsal değerleri itibarıyla önemli kültür varlıklarıdır. Satın alma eyleminin temel bileşenini oluşturması ve kolay taşınabilir olması, sikkelerin toplumsal etkileşimdeki etkin araçlardan birine dönüşmesini sağlamıştır. Yüzeyine işlenen yazılar ve tasvirler ile mesajı doğrudan iletmede önemli bir görev üstlenmişlerdir. Bu bağlamda diğer milletler gibi Türkler de Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan süreçte yüzyıllar boyunca çeşitli madenlerden farklı kompozisyonlara ve anlatımlara sahip sikkeler basmıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında Anadolu'da Bizans ve diğer İslam devletlerinin sikkeleri kullanılmıştır. Daha sonra altın (dinar), gümüş (dirhem) ve bakır (fels) sikkeler basılmaya başlanmıştır[1]. Anadolu Selçuklu Devleti'nde I. Mesud döneminde basılmış bakır sikkeler bulunmakla birlikte ilk altın ve gümüş sikke II. Kılıcarslan döneminde basılmıştır[2]. Sonrasında sikke basımı II. Mesud dönemine kadar kesintisiz sürdürülmüştür[3].

Düzenleme bakımından sikkelere genel olarak yazı ve süsleme unsurları işlenmiştir. Yazının her iki yüzde bulunduğu sikkeler olduğu gibi diğer yüzde figürlü süslemeye yer verildiği sikkeler de mevcuttur. Yazının sıklıkla geometrik ve bitkisel unsurlarla desteklendiği görülür. I. Mesud döneminde (M. 1116-1155) bastırılan bakır sikkelerin ön yüzünde hükümdar büstü, arka yüzünde yazı bulunmaktadır. II. Kılıcarslan'ın (M. 1155-1192) altın ve gümüş sikkelerinde her iki yüzdeki yazı geometrik ve bitkisel motiflerle desteklenmiştir. Arka yüzde yazı bulunan bakır sikkeleri ön yüzdeki süvari tasviri bakımından farklılık arz etmektedir[4]. II. Kılıcarslan'ın oğullarından Kutbüddin Melikşah (M. 1189-1192) babasının bastırdığı sikkelerde olduğu gibi gümüş sikkelerinde her iki yüzde yazıya, bakır sikkelerinde ön yüzde süvari, arka yüzde yazıya yer vermiştir. Ancak bu örneklerde süvari melek figürüyle işlenmiştir. II. Rükneddin Süleymanşah'ın meliklik döneminden bakır sikkeler günümüze ulaşmıştır. Bu sikkelerin ön yüzünde süvari figürü, arka yüzünde yazı yer almaktadır. Sultanlık yıllarında

1 Ahmet Altıntaş, "Selçuklu Türkiye'sinde Para", *Türkler Ansiklopedisi*, C 7, Ankara 2002, s. 595.

2 Oğuz Tekin, "Sikke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 37, İstanbul 2009, s. 182.

3 Halit Erkiletlioğlu, "Türkiye Selçuklu Sikkelerine Genel Bakış", *Sevgi Gönül Hatıra Sayısı*, ed. Perk - Hüsnü Öztürk, Türk Nümismatik Derneği Yayınları, İstanbul 2005, s. 71.

4 Yılmaz İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, İstanbul 2010, s. 40-51; Şevki Nezihi Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri-I*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 131-134.

(M. 1196-1204) aynı düzenlemenin altın, gümüş ve bakır sikkelerde tekrarlandığı görülür. Muizzüddin Kayserşah (M. 1186-1201) sadece bakır sikke bastırmış olup, sikkelerin ön yüzünde mızrakla ejder avlayan süvari tasviri, arka yüzünde yazı yer almaktadır[5]. Muhiyeddin Mesud döneminden (M. 1186-1200) günümüze gümüş ve bakır sikkeler ulaşmıştır. Her iki yüzünde de yazının bulunduğu sikkelerde kare bordür düzenlemesi dikkat çekmektedir. Mugisüddin Tuğrulşah'ın (M. 1192-1221) gümüş sikkelerinde her iki yüzde yer alan yazı geometrik unsurlarla desteklenirken, bakır sikkelerinde üç çatallı mızrak tutan süvari tasviri yıldız motifiyle birlikte verilmiştir. Sadece bakır örnekleri bulunan Rükneddin Cihanşah dönemi (M. 1225-1230) sikkelerinin ön yüzünde Bizans tarzında tahtta oturan hükümdar tasviri, arka yüzünde yazı bulunmaktadır[6]. I. Gıyâseddin Keyhusrev (M. 1192-1196) ilk saltanat döneminde gümüş ve bakır sikkeler bastırmıştır. Yazının hâkim olduğu gümüş sikkelerde bitkisel ve geometrik unsurlar mevcuttur. Bakır sikkelerinde Bizans tarzı hükümdar tasviri ve kılıç tutan süvari tasviri görülmektedir. İkinci saltanat döneminde (M. 1205-1211) ilkine benzer tarzda sikkeler bastırılmış olmakla birlikte hükümdar tasvirli örnekler tercih edilmemiştir.

I. İzzeddin Keykâvus döneminde (M. 1211-1219) basılan altın, gümüş ve bakır sikkelerde birbirini tekrarlar düzenlemeler kullanılmıştır. Kare bordürün belirleyici olduğu sikkelerde, her iki yüzdeki yazı geometrik ve bitkisel unsurlarla birlikte işlenmiştir[7]. I. Alâeddin Keykubad'ın meliklik döneminde (M. 1205-1211) bastırdığı gümüş ve bakır sikkelerin ön yüzünde panter avlayan süvari tasviri, arka yüzünde yazı düzenlemesi mevcuttur. Sultanlık döneminde (M. 1220-1237) ön ve arka yüzde yazının hâkim olduğu altın, gümüş ve bakır sikkeler bastırılmıştır. Bu dönem sikkeleri zengin bitkisel ve geometrik unsurlarla hareketlendirilmiştir[8]. II. Gıyâseddin Keyhusrev döneminden (M. 1237-1246) günümüze altın, gümüş ve bakır sikkeler ulaşmıştır. Her iki yüzde yazının bulunduğu örneklerin yanı sıra en dikkat çeken kompozisyon, altın ve gümüş sikkelerdeki "Şir ü Hurşid" olarak da

5 Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1996, s. 59-62,69,74; İzmirlier, *age.*, s. 56-59,68-83.

6 Aykut, *age.*, s. 135, İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 353; İzmirlier, *age.*, s. 66-69.

7 İsmail Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Başnur Matbaası, Ankara 1971, s. 10; İzmirler, *age.,* s. 52-55,84-107; Aykut, *age.,* s. 137; Erkiletlioğlu-Güler, *age.,* s. 65-67,77-92.

8 İbrahim Artuk, "Ala el-Din Keykubad'ın Meliklik Devri Sikkeleri", *Belleten,* C XLIV/S. 174, 1980, s. 265-273; Abdül Halim Varol, "Bursa Arkeoloji Müzesindeki I. Alaaddin Keykubad'ın Sultanlık Dönemi Sikkeleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 33, 2024, s. 303-365; İzmirlier, *age.*, s. 62-63, 108-163.

adlandırılan aslan ve güneş-yüz tasviridir[9]. II. İzzeddin Keykâvus birinci ve üçüncü saltanat dönemlerinde altın, gümüş ve bakır sikkeler bastırmıştır. İlk saltanat dönemi (M. 1246-1250) sikkelerinde kare bordür düzenlemesi içerisinde yazıya yer verilmiştir. Üçüncü saltanat döneminde (M. 1257-1262) yazının her iki yüzde yer aldığı örnekler yaygın olmakla birlikte, güneş ve aslan-yüz tasvirli gümüş sikkeler ve tahtta oturan hükümdar tasvirli bakır sikkeler tercih edilmiştir. IV. Rükneddin Kılıcarslan'ın ilk saltanat döneminde (M. (1249-1254) bastırdığı arkasında yazı bulunan gümüş sikkelerin ön yüzündeki ok ve yaylı süvari tasviri dikkat çekicidir. Üçüncü saltanat dönemindeki (M. (1257-1266) altın, gümüş ve bakır sikkelerin iki yüzünde yazıyla birlikte bitkisel ve geometrik unsurlara yer verilmiştir[10]. Üç kardeşin müşterek bastırdığı (M. 1249-1258) altın ve gümüş sikkelerin iki yüzünde yazı hâkimken, bakır sikkelerde tahtta oturan hükümdar tasvirli örnekler bulunmaktadır. İki kardeş dönemi (M. 1252-1254), III. Gıyâseddin Keyhusrev dönemi (M. 1265-1283) ve Alâeddin Siyavuş (Cimri) dönemi (M. 1276-1277) sikkeleri iki yüzdeki yazının bitkisel ve geometrik unsurlarla desteklendiği düzenleme bakımından benzer özellikler taşımaktadır. II. Gıyâseddin Mesud döneminde (M. 1282-1296/1302-1308) basılan altın ve gümüş sikkelerin iki yüzünde yazı öne çıkarken, bakır sikkelerde figürlü kompozisyonlara yer verilmiştir. Bunlar arasında çift başlı kartal, kuş, aslan ve güneş-yüz, güneş-yüz, ok ve yaylı süvari tasvirleri bulunmaktadır. III. Alâeddin Keykubad döneminde (M. 1298-1302) basılan altın, gümüş ve bakır malzemeli sikkeler kendisinden önceki düzenlemeleri yansıtmasının yanı sıra aslan tasvirli örnekleri de içermektedir[11].

Anadolu Selçuklu sikkelerinde sıklıkla işlenen kompozisyonlardan olan süvari tasviri[12], devletin ve hükümdarın güç-iktidar mesajını direkt ileten en önemli betimleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Ataları Oğuzlar gibi Selçuklularda da avlanmanın önemli bir saray etkinliği olduğu, sultanların boş zamanlarında binicilikle ilgili

9 Varol, Abdül Halim, "Bursa Arkeoloji Müzesindeki II. Gıyâseddin Keyhusrev Dönemi Sikkeleri", *Art-Sanat*, S. 22, 2024, s. 507-549; Erkiletlioğlu-Güler, *age.,* s. 121-146.

10 İzmirlier, *age.,* s. 212-223, 244-316; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s.147-162,181-204; Galib, *age.*, s. 69-76.

11 İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *age.*, 370-371, 377-383; İzmirlier, *age.*, s. 224-243; Galib, *age.*, s. 90-95; Erkiletlioğlu-Güler, *age.,* s. 207-263.

12 TDK süvari kelimesini "atlı" olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada sadece at ile binicisinden oluşan kompozisyonlar süvari tasviri olarak değerlendirilmiş, aslan veya ejder ile binicisi tasvirleri kapsam dışında bırakılmıştır. Bk. www.sozluk.gov.tr/?ara=s%C3%BCvari, son erişim tarihi: 01.07.2024.

olan cirit ve polo gibi faaliyetler gerçekleştirdikleri bilinmektedir[13]. Ayrıca Türk kültüründe ve sanatında at önemli bir yere sahiptir[14]. Atın Türk yaşantısındaki vazgeçilmez konumu Selçuklu sanatında süvari tasvirinin farklı kompozisyonlarla sıklıkla ele alınmasında etkili olmuştur. Bu kompozisyonlarda süvari kimi zaman törensel bir duruş sergilerken, kimi zaman elindeki savaş aleti ile hücum ederken kimi zaman da avcı kuşu ve köpeğiyle avdan bir sahnede betimlenmiştir. Anadolu Selçuklu Devletinde II. Kılıcarslan, Kutbüddin Melikşah, Muizzüddin Kayserşah, Mugisüddin Tuğrulşah, I. Gıyâseddin Keyhusrev, II. Rükneddin Süleymanşah, I. Alâeddin Keykubad, IV. Rükneddin Kılıcarslan ve II. Gıyâseddin Mesud bastırdıkları sikkelerde süvari tasvirine yer veren sultan ve meliklerdir[15]. Bu isimlerin büyük kısmını II. Kılıcarslan ile oğulları[16] oluşturmaktadır. II. Kılıcarslan büyük hükümdar olarak Konya'da otururken meliklerin bulundukları eyaletlerde kendi adlarına para bastırdıkları, hutbede sultandan sonra kendi adlarını zikrettirdikleri ve Bizans ile barış antlaşması yapabildikleri bilinmektedir[17].

Çalışmamız kapsamında Bursa Arkeoloji Müzesi[18] envanterine kayıtlı Anadolu Selçuklu sikkeleri incelenmiş ve süvari tasviri bulunan 37 adet sikke tespit edilmiştir. Sikkeler sistematik katalog düzeniyle tanıtılarak Türk sanatı içerisindeki önemlerinin belirtilmesi amaçlanmıştır.

13 Gönül Öney, "İran Selçukluları ile Mukayeseli Olarak Anadolu Selçuklularında Atlı Av Sahneleri", *Anadolu*, S. 11, 1967, s. 121.

14 Emel Esin, "Türk Sanatında At", *Türkler Ansiklopedisi*, C 4, Ankara 2002, s. 125-143.

15 Betül Teoman, "Figural Coins of the Seljuqs of Rum", *İkinci Uluslararası Akdeniz Dünyasında Para Tarihi ve Numismatik Kongresi Bildiriler*, Antalya 5-8 Ocak 2017, ed. Oğuz Tekin, Koç Üniversitesi Yayınları, Antalya 2018, s. 525-548; Yılmaz İzmirlier, *age.*, s. 50-98, 462-463; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 49-265; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *age.*, s. 350-359, 370; İsmail Galib, *age.*, s. 4-21, 62, 63, 90-94; Gündegül Parlar, *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 30-61, 92, 93.

16 II. Kılıcarslan'ın melik tayin ettiği oğullarından Rükneddin Cihanşah ve Muhiyeddin Mesud'un günümüze ulaşan sikkelerinde süvari tasvirine rastlanmamaktadır.

17 Abdülkerim Özaydın, "Kılıcarslan II", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 25, İstanbul 2002, s. 401.

18 Bu çalışma Bursa Arkeoloji Müzesi ile imzalanan 28.02.2023 tarihli protokol kapsamında 01.03.2023 tarih ve 191-83-4 sayılı yazı ile gerçekleştirilmiştir.

1. Katalog

Kat. no: 1[19]	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Kılıcarslan)	Müze env. no: 15827
Çap: 21 mm	Ağırlık: 2,19 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Mızraklı süvari		Yazı: es-Sult(ânü)/'l-mu(azzam) Kılıc A)r/sla(n)	
			

Kat. no: 2	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Kılıcarslan)	Müze env. no: 16743
Çap: 19 mm	Ağırlık: 2,33 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Mızraklı süvari		Yazı: (es-Sul)tânü / 'l-muazzam / (Kılı)c Ar(slan) / …	
			

19 Kat. no: 1-6'nın örnekleri için bk. Galib, *age.*, s. 5; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *age.*, s. 351; İzmirlier, *age.*, s. 50-51; Erkiletlioğlu-Güler, *age.* s. 52.

Kat. no: 3	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Kılıcarslan)	Müze env. no: 16343
Çap: 22 mm	Ağırlık: 2,78 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Mızraklı süvari		Yazı: (es-Sultânü / ’l-)muazza(m Kılıc) Arslan / bin Mesud	
			

Kat. no: 4	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Kılıcarslan)	Müze env. no: 72
Çap: 29 mm	Ağırlık: 7,94 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi yoğun şekilde aşınmıştır.			
Kompozisyon: Mızraklı süvari		Yazı: (es-Sultânü’l-)muazzam / /Kı)lıc Arslan / bin Mesud	
			

Kat. no: 5	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Kılıcarslan)	Müze env. no: 14.15.2000
Çap: 20 mm	Ağırlık: 3,30 g	Süsleme: Figürlü	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi yoğun şekilde aşınmıştır.			
Kompozisyon: Mızraklı süvari		Yazı: … / ü'l-mua(zzam) / (Kıl)ıç Arsl(an)	
			

Kat. no: 6	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Kılıcarslan)	Müze env. no: 18001
Çap: 20 mm	Ağırlık: 2,5 g	Süsleme: Figürlü	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi yoğun şekilde aşınmıştır.			
Kompozisyon: Mızraklı süvari		Yazı: es-Sultâ(nü) / 'l-muazzam Kılı(ç) Arsl(an)	
			

Kat. no: 7[20]	Maden: Bakır	Tarih: TY (Muizzüddin Kayserşah)	Müze env. no: 16778
Çap: 31 mm	Ağırlık: 12,15g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararan sikkenin kenarları aşınmıştır.			
Kompozisyon: Mızrakla ejder avlayan süvari		Yazı: el-Melikü'l-müeyyed / Kayserşah (bin) / Kılıç Ars(lan)	
			

Kat. no: 8[21]	Maden: Bakır	Tarih: TY (Kutbüddin Melikşah)	Müze env. no: 16340
Çap: 19 mm	Ağırlık: 2,51 g	Süsleme: Figürlü	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi yoğun şekilde kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Melek ile birlikte süvari		Yazı: Ebu'l-feth / Melikşah bin / (Kı)lı(ç) Arsla(n)	
			

20 Örnekler için bk. Galib, *age.*, s. 11; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, age., s. 352; İzmirlier, *age.*, s. 56, 57; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 60.

21 Örnekler için bk. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, age., s. 352; İzmirlier, age., s. 56-57; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 62

Kat. no: 9[22]	Maden: Bakır	Tarih: TY (I. Gıyâseddin Keyhusrev)	Müze env. no: 15823
Çap: 24 mm	Ağırlık: 2,93 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Kılıçlı süvari		Yazı: es-Sultânü / 'l-muazzam / Keyhusrev bin / Kılıç Arslan	
			

Kat. no: 10	Maden: Bakır	Tarih: TY (I. Gıyâseddin Keyhusrev)	Müze env. no: 221
Çap: 18 mm	Ağırlık: 2,42 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Dairevi biçimi bozulmuş ve yüzeyi yoğun şekilde aşınmıştır.			
Kompozisyon: Kılıçlı süvari		Yazı: es-Sultâ(nü) / 'l-muazzam / Keyhusrev bin / (Kılıcarslan)	
			

22 Kat. no: 9-12'nin örnekleri için bk. Galib, *age.*, s. 10; İzmirlier, *age.*, s. 96-97; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 67.

Kat. no: 11	Maden: Bakır	Tarih: TY (I. Gıyâseddin Keyhusrev)	Müze env. no: 17259
Çap: 22 mm	Ağırlık: 3,39 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi aşınmıştır.			
Kompozisyon: Kılıçlı süvari		Yazı: es-Sultânü / 'l-muazzam / Keyhusrev bin / Kılıcarslan	
			

Kat. no: 12	Maden: Bakır	Tarih: TY (I. Gıyâseddin Keyhusrev)	Müze env. no: 126
Çap: 25 mm	Ağırlık: 3,66 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Kılıçlı süvari		Yazı: es-Sultânü / 'l-muazzam / Keyhusrev ibn / Kılıcarslan	
			

Kat. no: 13[23]	Maden: Bakır	Tarih: TY (I. Gıyâseddin Keyhusrev)	Müze env. no: 17773
Çap: 19 mm	Ağırlık: 2,44 g	Süsleme: Figürlü, geometrik, bitkisel	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi aşınmıştır.			
Kompozisyon: Kılıçlı süvari Yazı: Ğıyâsü / 'd-dîn		Yazı: el-Minnetü / li'llâh / es-Sultânü / 'l-muazzam / Keyhusrev / bin Kılıcarslan	
			

Kat. no: 14	Maden: Bakır	Tarih: TY (I. Gıyâseddin Keyhusrev)	Müze env. no:2009-43
Çap: 18 mm	Ağırlık: 2,20 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Kılıçlı süvari Yazı: Ğıyâsü / 'd(-dîn)		Yazı: el-Minnetü / li'llâh es-Sultânü / 'l-muazzam / Keyhusrev ibn / Kılıcarslan	
			

23 Kat. no: 13-14'ün örnekleri için bk. Galib, *age.*, s. 9; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *age.*, s. 357; İzmirlier, *age.*, s. 94-95.

Kat. no: 15[24]	Maden: Bakır	Tarih: TY (I. Gıyâseddin Keyhusrev)	Müze env. no: 14836
Çap: 20 mm	Ağırlık: 2,6 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: Malatya
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Kılıçlı süvari Yazı: Ğıyâsü'd-dîn / Duribe Malatya.		Yazı: el-Minnetü li'llah / es-Sultânü / 'l-muazzam Keyhus(rev) / bin Kılıcarslan	
			

Kat. no: 16[25]	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 21734
Çap: 25 mm	Ağırlık: 6,65 g	Süsleme: Figürlü, geometrik, bitkisel	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: (Üç çatallı) mızrak tutan süvari		Yazı: el-Melikü'l-kāhir / Süleymanşah / bin Kılıcarslan	
			

24 Örnekler için bk. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *age.*, s. 351; İzmirlier, *age.*, s. 94; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 67.

25 Kat. no: 16-20'nin örnekleri için bk. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *age.*, s. 352; İzmirlier, *age.*, s. 58-59.

Kat. no: 17	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 18203
Çap: 29 mm	Ağırlık: 6,9 g	Süsleme: Figürlü, geometrik, bitkisel	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Genel itibarıyla sağlamdır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: el-Melikü'l-kāhir / Süleymanşah / bin Kılıcarslan	
			

Kat. no: 18	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 71
Çap: 3,39 mm	Ağırlık: 21 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: el-Melikü'l-kā(hir) / Süleymanşah / bin Kılıcarslan	
			

Kat. no: 19	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 215
Çap: 30 mm	Ağırlık: 7,49 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Ön yüzü daha yoğun olmak üzere kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Süvari		Yazı: el-Melikü'l-kāhir / Süleymanşah / (bi)n Kılıcarslan	

Kat. no: 20	Maden: Bakır	Tarih: TY (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 14835
Çap: 28,5 mm	Ağırlık: 6,75 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi aşınan sikkenin önde üst, arkada sol hizada delik açılmıştır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: [el-]Melikü'l-kāhir / Süleymanşah / (bin) Kılıcarslan	

Kat. no: 21[26]	Maden: Bakır	Tarih: H 595 (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 15824
Çap: 31 mm	Ağırlık: 6,54 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış olmakla birlikte genel durumu sağlamdır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: es-Sultânü'l-kāhir / Süleyman bin / Kılıcarslan Çevre: Duribe fî / seneti hamse / ve tis'îne / ve hamsemie.	
			

Kat. no: 22	Maden: Bakır	Tarih: H 595 (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 73
Çap: 30 mm	Ağırlık: 4,95 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: es-Sultânü'l-kāhir / Süley(man) bin / Kılıcarslan Çevre: Duribe fî / seneti hamse / ve tis'îne / ve hamsemie.	
			

26 Kat. no: 21-29'un örnekleri için bk. Galib, *age.*, s. 17; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *age.*, s. 355; İzmirlier, *age.*, s. 80-83; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 73.

Kat. no: 23	Maden: Bakır	Tarih: H 595 (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 216
Çap: 28 mm	Ağırlık: 7,41 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Dairevi biçimi bozulmuş ve yüzeyi kararmıştır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: es-Sultânü'l-kāhir / Süley(man)şah / bin Kılıcarslan Çevre: Duribe fî / seneti hamse / ve tis'îne / ve hamsemie.	
			

Kat. no: 24	Maden: Bakır	Tarih: H (5)95 (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 19377
Çap: 34 mm	Ağırlık: 8,22 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Dairevi biçimi bozulmuş ve yüzeyi aşınmıştır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: es-Sultânü'l-kāhir / Süleymanşah / bin Kılıcarslan Çevre: (Duribe fî) / seneti hamse / ve tis'îne / (ve hamsemie.)	
			

Kat. no: 25	Maden: Bakır	Tarih: H 59x (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 218
Çap: 29 mm	Ağırlık: 6,15 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: es-Sultânü'l-kāhir / Süleyman bin / Kılıcarslan Çevre: Duribe fi / seneti ….. / ve tis 'îne / ve hamsemie.	
			

Kat. no: 26	Maden: Bakır	Tarih: H 59x (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 21858
Çap: 29 mm	Ağırlık: 7,2 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: es-Sultânü'l-kāhir / Süleymanşah / bin Kılıcarslan Çevre: Duribe fi / …..… …… / ve tis'îne / (ve hamsemie).	
			

Kat. no: 27	Maden: Bakır	Tarih: H 5xx (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 214
Çap: 30 mm	Ağırlık: 7,29 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Dairevi biçimi bozulan sikkenin yüzeyi yoğun şekilde aşınmıştır.			
Kompozisyon: (Üç çatallı) mızrak tutan süvari		Yazı: es-Sultânü'l-kāhir / Süleymanşah / bin Kılıcarslan Çevre: Duribe fî / ……. …… / …… / ve hamsemie.	
			

Kat. no: 28	Maden: Bakır	Tarih: 5xx (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 217
Çap: 30 mm	Ağırlık: 5,6 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi yoğun şekilde kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Süvari		Yazı: es-Su(ltânü'l-kāhir) / Süleymanşah / (bin) Kılıcarslan Çevre: Duribe .. / ……. ……. / …….. / ve hamsemie.	
			

Kat. no: 29	Maden: Bakır	Tarih: 5xx (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 16329
Çap: 28 mm	Ağırlık: 6,67 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi yoğun şekilde kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: ……hir / Süleymanşah / bin Kılıç Ars(lan) Çevre: ……. / ……... / ve hamsemie.	
			

Kat. no: 30[27]	Maden: Bakır	Tarih: - (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 219
Çap: 26 mm	Ağırlık: 7,74 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Süvari		Yazı: es-Sultânü'l-kāhir / Süleymanşah (bin Kılıcarslan) Çevre: Duribe / senete …… / ……. / ……	
			

27 Kat. no: 30-32'nin örnekleri için bk. Galib, 1971, s. 17; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *age.*, s. 355; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 74.

Kat. no: 31	Maden: Bakır	Tarih: - (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 16449
Çap: 29 mm	Ağırlık: 7,9 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Dairevi biçimi bozulan sikkenin yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: es-Sultânü'l-kāhir / Süleymanşah / (bi)n Kılıç Ars(lan) Çevre: …	
			

Kat. no: 32	Maden: Bakır	Tarih: - (II. Rükneddin Süleymanşah)	Müze env. no: 19976
Çap: 28 mm	Ağırlık: 7,2 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Üç çatallı mızrak tutan süvari		Yazı: es-Sultânü'l-kahir / Süleymanşah / bin Kılıcarslan Çevre: …	
			

Kat. no: 33[28]	Maden: Bakır	Tarih: TY (I. Alâeddin Keykubad)	Müze env. no: 19378
Çap: 30 mm	Ağırlık: 5 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Yüzeyi kararmış ve aşınmıştır.			
Kompozisyon: Mızrakla panter avlayan süvari Yazı: en-Nâsır li-dîni'llah / Emîrü'l-mü'(minîn)		Yazı: el-Melikü'l(-mansûr) / Keykubad bin Keyhusrev / Nasîru Emîri'l-mü'minîn	
			

Kat. no: 34	Maden: Bakır	Tarih: TY (I. Alâeddin Keykubad)	Müze env. no: 14868
Çap: 30 mm	Ağırlık: 9,38 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Dairevi biçimi bozulan sikkenin yüzeyi aşınmıştır.			
Kompozisyon: Mızrakla panter avlayan süvari Yazı: en-Nâsır li-dîni'llah / Emîrü'l-mü'minîn		Yazı: el-Melikü'l-ma(nsûr/Key)kubad bin (Keyhusrev/Nasî)ru Emîri('l-mü'minîn)	
			

28 Kat. no: 33-35'in örnekleri için bk. İzmirlier, age., s. 62-63; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, age., s. 359; Erkiletlioğlu-Güler, age., s. 97.

Kat. no: 35	Maden: Bakır	Tarih: TY (I. Alâeddin Keykubad)	Müze env. no: 14869
Çap: 31 mm	Ağırlık: 9,48 g	Süsleme: Figürlü, geometrik	Basım yeri: DY
Günümüzdeki durumu: Dairevi biçimi bozulan sikkenin yüzeyi aşınmıştır. Ön yüzde sol alta, arka yüzde sol üste denk gelen yere delik açılmıştır.			
Kompozisyon: Mızrakla panter avlayan süvari Yazı: (en-Nâsır li-dî)ni'llah / (Emîrü')l-mü'minîn		Yazı: el-Melikü'l-mansûr / (Keykub)ad bin Keyhusrev / (Nasî)ru emirü'l-mü'minin	
			

Kat. no: 36[29]	Maden: Gümüş	Tarih: H 646 (IV. Rükneddin Kılıcarslan)	Env. no: 2010/108
Çap: 22,5 mm	Ağırlık: 2,64 g	Süsleme: Figürlü, geometrik, bitkisel	Basım yeri: Sivas
Günümüzdeki durumu: Sol alt tarafına delik açılmış olmakla birlikte sağlam durumdadır.			
Kompozisyon: Ok atan süvari Yazı: es-Sultânü'l-a'zam Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn Kılıcarslan bin Keyhusrev Kasîmü Emîri'l-mü'minîn		Yazı: el-İmam / el-Müsta'sım bi'llah / Emîrü'l-mü'minîn Çevre: Duribe hâze'd-dirhem bi-Sivas fî seneti (sitte) ve erba'îne ve sittemie.	
			

29 Örnekleri için bk. Galib, 1971, s. 63; İzmirlier, *age.*, s. 222-223; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *age.*, s. 370; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 161.

2. Karşılaştırma ve Değerlendirme

Bursa Arkeoloji Müzesi envanterinde Anadolu Selçuklu sultan ve meliklerinden II. Kılıcarslan, Kutbüddin Melikşah, Muizzüddin Kayserşah, I. Gıyâseddin Keyhusrev, II. Rükneddin Süleymanşah, I. Alâeddin Keykubad ve IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemlerinde basılan süvari tasvirli 37 sikke tespit edilmiştir[30]. Sikkeler büyük oranda satın alma yoluyla çeşitli tarihlerde müze envanterine dâhil edilmiştir. Tamamı darp tekniğiyle üretilen sikkeler genel itibarıyla günümüzde tahrip durumdadır. Büyük bölümünde yoğun aşınma görülürken, kararma ve dairevi biçiminin bozulması da diğer olumsuzluklardır. Sikkelerin üretiminde, gümüş malzemeli Kat. no: 36 dışında, bakır malzeme kullanılmıştır.

Basım tarihi 4 sikkede tespit edilmiştir. Bunlardan 3'ü H. 595 (MS 1198-1199) tarihiyle II. Rükneddin Süleymanşah dönemine, diğeri ise H. 646 (MS 1248-1249) tarihiyle IV. Rükneddin Kılıcarslan döneminde aittir. Bu sikkelerin haricinde tamamı II. Rükneddin Süleymanşah dönemine ait sikkelerde tarih, 1'inde son iki rakam (x95), 2'sinde ilk iki rakam (59x), 2'sinde ilk rakam (5xx) okunabilmektedir. Sikkelerin çoğunluğunda basım tarihi bulunmamakla birlikte yazı satırlarında sikkeyi bastıran sultanın adının yer alması tarihlendirme imkânı sağlamaktadır. Bu bağlamda II. Rükneddin Süleymanşah döneminden 17, I. Gıyâseddin Keyhusrev döneminden 7, II. Kılıcarslan döneminden 6, I. Alâeddin Keykubad döneminden 4, Muizzüddin Kayserşah, Kutbüddin Melikşah ve IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemlerinden 1'er sikke bulunmaktadır.

I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubat dönemlerinde, gerçekleştirilen ticari anlaşmalar, fetihler ve imar çalışmalarıyla Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi hâline gelmesi neticesinde sikke basımında önemli derecede artış meydana gelmiştir. Bu dönemde, büyük çoğunluğu Anadolu'da olmak üzere Suriye ve Irak gibi ülkelerin de bulunduğu 52 adet basım merkezi bulunmaktadır[31]. Süvari tasvirli sikkelerin Konya, Kayseri, Malatya, Sivas ve Tokat yerleşimlerinde basıldığı anlaşılmaktadır[32]. Konumuzu oluşturan sikkelerde Malatya (Kat. no: 15) ve Sivas (Kat. no: 36) olmak üzere iki basım yeri tespit edilmiştir.

30 I. Alâeddin Keykubad'ın meliklik yıllarında bastırdığı 9.01.97 envanter numaralı süvari tasvirli sikke müze teşhirinde sergilendiği için katalogda yer verilememiştir.

31 Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 29-34.

32 İzmirlier, *age.*, s. 62-97, 222-223; Teoman, *age.*, s. 525-548; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 49-265; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *age.*, s. 350-359,370; Galib, *age.*, s. 4-21, 62, 63, 90-94; Parlar, *age.*, s. 30-61, 92, 93.

Süvari tasvirli Anadolu Selçuklu sikkelerinde darp yeri ve tarihi bilgisine II. Kılıcarslan ve melik tayin ettiği oğullarının bastırdıkları bakır sikkelerde yer verilmediği görülür. Bu durum II. Rükneddin Süleymanşah'ın sultanlık dönemindeki süvari tasvirli altın, gümüş ve bakır sikkelerle birlikte değişmeye başlamıştır ve I. Gıyâseddin Keyhusrev'in ikinci saltanat dönemindeki örneklerle devam etmiştir. I. Alâeddin Keykubad'ın meliklik yıllarındaki süvari tasvirli gümüş sikkelerde darp yeri ve tarihi belirtilirken, bakır sikkelerde yer verilmemiştir. Benzer şekilde IV. Rükneddin Kılıcarslan'ın süvari tasvirli gümüş sikkelerinde darp yeri ve tarihi bulunmakta, II. Gıyâseddin Mesud'un süvari tasvirli bakır sikkelerinde bulunmamaktadır. Bu dönemdeki süvari tasvirli sikkelerde darp yeri ve tarihi bilgisinin altın ve gümüş sikkelerde belirtildiği, bakır sikkelerde ise genellikle belirtilmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu bilgilere yer verilmesinde maden tercihinin etkili olduğu söylenebilir.

Çalışma kapsamında ele alınan sikkelerden II. Kılıcarslan dönemi eserlerinde ortalama çap 21,83 mm, ağırlık 3,50 gramdır. I. Gıyâseddin Keyhusrev dönemi sikkelerinde ortalama çap 20,85 mm, ağırlık 2,80 gramdır. En fazla örneğin bulunduğu II. Rükneddin Süleymanşah dönemi sikkelerinde ortalama çap 28,55 mm, ağırlık 6,70 gramdır. I. Alâeddin Keykubad dönemi sikkelerinde ortalama çap 30,5 mm, ağırlık 7,79 g olarak ölçülmüştür. Birer örneği bulunan Muizzüddin Kayserşah dönemi sikkesinde çap 31 mm, ağırlık 12,15 g, Kutbüddin Melikşah dönemi sikkesinde çap 19 mm ağırlık 2,51 g, IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemi sikkesinde çap 22,5 mm ağırlık 2,64 gramdır. Anadolu Selçuklu döneminde basılan altın sikkelerde çap ortalaması 23-28 mm ağırlık ortalaması 4-4,5 g, gümüşlerde çap ortalaması 21-24 mm ağırlık ortalaması 2,52-2,95 g, bakırlarda ise çap ortalaması 18-32 mm ağırlık ortalaması 2,05-11,9 g arasında değişmektedir[33]. Bu veriler doğrultusunda ele alınan sikkelerin Anadolu Selçuklu sikkelerindeki ortalama ölçüleri yansıttığı görülmektedir.

Çalışmamızın süvari tasvirli sikkelerden oluşmasına bağlı olarak figürlü süsleme tüm sikkelerde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra sikkelerin bezenmesinde geometrik ve bitkisel unsurlara da rastlanmaktadır. Sikkelerin tamamının ön yüzünde sağ cepheden elinde silahı ile verilen süvari figürü, kuyruğu düğümlü atının üstünde dörtnala hareket hâlindedir. Atın yular ve üzengi detayları belirgindir. Süvari sol elinde atının dizginlerini tutarken sağ elinde ise silah tutmaktadır. Başlık ve kıyafet detayları ile işlenen süvarinin bazı örneklerde (Kat. no: 1, 8, 16-18, 21-27, 30, 31,

33 Parlar, *age.*, s. 113.

34) başının etrafında hale bulunmaktadır. Süvari tasvirlerinde kompozisyonun törensel duruş sergileyenler ve avlananlar olmak üzere ikiye ayrıldığı görülür. Süvari, Muizzüddin Kayserşah dönemi sikkesinde ejder (**G. 1**), I. Alâeddin Keykubad dönemi sikkelerinde panter[34] avlarken (**G. 2**), diğer sikkelerde -muhtemelen av esnasında- törensel bir duruş sergilemektedir (**G. 3**). Törensel duruş sergileyen Kutbüddin Melikşah dönemi sikkesinde ise süvari melek[35] figürü ile işlenmiştir (**G. 4**).

Görsel 1: Ejder avlayan (Kat. no: 7) **Görsel 2:** Panter avlayan süvari (Kat. no: 33) **Görsel 3:** Törensel duruş sergileyen süvari (Kat. no: 22) **Görsel 4:** Melek ile süvari (Kat. no: 8)

Kompozisyonlarda süvari elinde mızrak, kılıç ve ok-yay olmak üzere üç farklı silah taşımaktadır. 24 sikkede yer alan mızrak II. Kılıcarslan, Muizzüddin Kayserşah, II. Rükneddin Süleymanşah ve I. Alâeddin Keykubad dönemi sikkelerinde görülmektedir (**G. 5**). II. Rükneddin Süleymanşah dönemi sikkelerinde süvarinin mızrağı üç çatallı şekilde işlenmiştir[36] (**G. 6**). I. Gıyâseddin Keyhusrev dönemi sikkelerinde süvari kılıç tutmaktadır (**G. 7**). IV. Rükneddin Kılıcarslan döneminde basılan sikkede süvari ok ve yay ile tasvir edilmiştir (**G. 8**). Bu örneklerin yanı sıra tahripten dolayı 6 sikkede süvarinin elindeki silah belirlenememiştir.

34 Figürün yayınlarda aslan olarak da nitelendirildiği görülmektedir. Detaylı bilgi için bk. Betül Teoman, "I. Alâeddin Keykubad Dönemi Sikkeleri", *800. Fetih Yılının Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Alaaddin Keykubat Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 20-22 Ekim 2022, ed. Ekrem Kalan-Irmak Karabulut, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Yayınları, Antalya 2022, s. 91.

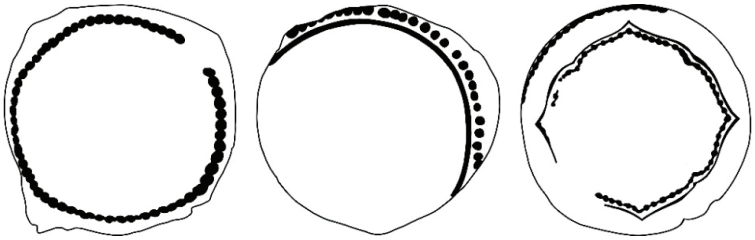
35 Figüre yayınlarda Viktorya veya Nike adlarıyla da rastlanmaktadır. Bk. İzmirlier, *age*., s. 57; Erkiletlioğlu-Güler, *age*., s. 62.

36 Üç çatallı mızrağın yayınlarda "teber" olarak da adlandırıldığı görülmektedir. Bk. Erkiletlioğlu-Güler, *age*., s. 70-71.

Görsel 5: Mızraklı süvari (Kat. no: 35) **Görsel 6:** Üç çatallı mızraklı süvari (Kat. no: 21)
Görsel 7: Kılıçlı süvari (Kat. no: 9) **Görsel 8:** Ok ve yaylı süvari (Kat. no: 36)

Sikkelerden 34'ünde görülen geometrik bezeme unsurları inci dizisi, düz yüzeyli ve kaş kemerli bordür düzenlemeleri ile yıldız motifinden oluşmaktadır. Bunlardan inci dizisi bordür 32 (**G. 9**), yıldız motifi 17, düz yüzeyli bordür 3 (**G. 10**), kaş kemerli bordür 1 sikkede (**G. 11**) yer almaktadır. Yıldız motifi I. Alâeddin Keykubad dönemine ait 2 sikke haricindeki tüm örneklerde ön yüze süvari tasviriyle birlikte işlenmiştir. I. Gıyâseddin Keyhusrev dönemi sikkelerinde süvarinin baş hizasının iki yanında, II. Rükneddin Süleymanşah dönemi sikkelerinde ise süvarinin solunda genellikle yıldız yer almaktadır.

Görsel 9: İnci dizili bordür (Kat no: 21) **Görsel 10:** Düz yüzeyli bordür (Kat no: 14)
Görsel 11: Kaş kemerli, bordür (Kat no: 36)

Bitkisel süsleme unsurları 4 sikkede görülen rumi, palmet ve penç motifleridir. Eksenden gelişerek kenarlara uzanan rumi motifi II. Rükneddin Süleymanşah dönemine ait 2 sikkede arka yüzde yazı satırlarının üstünde (**G. 12**), stilize üslupta işlenen palmet motifi I. Gıyâseddin Keyhusrev dönemine ait bir sikkede ön yüzdeki süvari tasvirinin altında (**G. 13**), yıldızı anımsatır nitelikteki penç motifi IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemine ait bir sikkede ön yüzdeki süvari tasvirinin altında yer almaktadır (**G. 14**).

Görsel 12: Rumi (Kat no: 17) **Görsel 13:** Stilize palmet (Kat no: 13)
Görsel 14: Penç (Kat no: 36)

İncelediğimiz sikkelerin tamamının arka yüzünde yazı bulunurken, 7 sikkede ön yüzde de yer almaktadır. Arka yüzde yazı düzeni 3 ile 6 satır arasında değişen yatay hatlı yazı ve bunu bazı örneklerde kenarlarda çevreleyen yazıdan oluşmaktadır. Çevre yazısının bulunmadığı örnekler de mevcuttur. IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemine ait sikkede (Kat. no: 36) çevre yazısı dairesel hatla uzanmaktadır. Ön yüzde yazının bulunduğu sikkeler I. Gıyâseddin Keyhusrev, I. Alâeddin Keykubad ve IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemine aittir. I. Gıyâseddin Keyhusrev ve I. Alâeddin Keykubad dönemi sikkelerinde ön yüzdeki yazı süvari tasvirinin başının her iki yanına yarım daire kavisli yerleştirilmiştir. IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemine ait sikkede yazı tüm kenar boyunca dairesel hatla uzanır. Ön yüzdeki yazılarda, I. Gıyâseddin Keyhusrev ve IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemi sikkelerinde sultanın adı yazılı iken I. Alâeddin Keykubad dönemi sikkelerinde halifenin lakabı ve sıfatı yazılıdır. Yazı türü olarak kûfi ve Selçuklu sülüsü kullanımı görülmektedir. Kûfi hat 27, Selçuklu sülüsü hat 5 sikkede kullanılmıştır. 5 sikkede ise yüzeydeki tahripten dolayı yazı türü tespit edilememiştir. Kûfi hattın kullanımına II. Kılıcarslan, Muizzüddin Kayserşah, Kutbüddin Melikşah, I. Gıyâseddin Keyhusrev ve II. Rükneddin Süleymanşah dönemi sikkelerinde, Selçuklu sülüsü I. Alâeddin Keykubad ve IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemi sikkelerinde rastlanmaktadır.

Anadolu Selçuklu sikkelerinde bastıranın adı, babasının adı, resmî ünvanı, lakabı, künyesi, diğer sıfatları, tabi ise metbu hükümdarın adı ve ünvanı ile tanıdığı halifenin adı ve ünvanı gibi ifadelere yer verildiği bilinmektedir[37]. Bu bağlamda çalışma kapsamındaki sikkelerde II. Kılıcarslan'ın ve I. Gıyâseddin Keyhusrev'in "es-Sultânü'l-muazzam", Muizzüddin Kayserşah'ın "el-Melikü'l-müeyyed", II. Rükneddin Süleymanşah'ın "el-Melikü'l-kāhir ve "es-Sultânü'l-kāhir", I. Alâeddin Keykubad'ın "el-Melikü'l-mansûr", IV. Kılıcarslan'ın "es-Sultânü'l-

37 Sadi S. Kucur, "Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler", *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi Bildiriler*, Antalya 25-28 Şubat 2013, ed. Kayhan Dörtlük-Oğuz Tekin-Remziye Boyraz Seyhan, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 361.

a‘zam” ünvanlarını kullandıkları görülmektedir. Lakap olarak IV. Kılıcarslan’ın “Rüknü’d-dünyâ ve’d-dîn” ifadesini, künye olarak Kutbüddin Melikşah’ın “Ebu’l-feth” ifadesini tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra tevki ifadesi olan “el-Minnetü li’llâh” I. Gıyâseddin Keyhusrev’in sikkelerinde, sıfat olan “Nasîru emirü’l-mü’minin” ifadesi I. Alâeddin Keykubad’ın sikkelerinde yer almaktadır. Ayrıca yazı satırlarında I. Alâeddin Keykubad dönemi sikkelerinde halife en-Nâsır li-Dîni’llah, IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemi sikkesinde Halife el-Müsta‘sım bi’llah’ın adları okunmaktadır.

Süvari tasvirli sikkelerde yer alan yazılar incelendiğinde, II. Kılıcarslan, Kutbüddin Melikşah, Mugisüddin Tuğrulşah, I. Gıyâseddin Keyhusrev, I. Alâeddin Keykubad, IV. Kılıcarslan ve II. Gıyâseddin Mesud dönemine ait örneklerde sultanın adı, ünvanı, künyesi gibi ifadelere yer verilmiştir. Ancak bu sultanların süvari tasviri bulunmayan sikkelerinde belirtilen ifadelerin yanı sıra kelime-i tevhid gibi dinî terimlerin yaygın kullanımı dikkat çekmektedir. II. Rükneddin Süleymanşah’ın sultanlık döneminde basılan süvari tasvirli sikkeler bu kapsamda farklılık arz etmektedir. Bu eserlerde sultanın adı, unvanı, basım yeri ve tarihi bilgilerinin yanı sıra dinî terimlere de yer verilmiştir. Muizzüddin Kayserşah ve II. Rükneddin Süleymanşah’ın meliklik dönemindeki süvari tasvirli sikkelerde sadece sultanın adı ve ünvanı belirtilmiştir. Bu kapsamda, II. Rükneddin Süleymanşah’ın sultanlık dönemindeki örnekler haricinde, kelime-i tevhid gibi terimlerin tercihinde süvari tasvirinin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Türklerin göçebe yaşam tarzını benimsemesi, kültüründe ve sanatında hayvanların önemli bir yere sahip olması dolayısıyla sanat eserlerinin hayvan biçimi ve kompozisyonları üzerine gelişmesini sağlamıştır. Dokumalarda, kılıç, mızrak ve bıçaklarda, at koşumlarında, eyerlerde, kılıç saplarında, maşrapaların kulplarında hemen her yerde hayvan figürlerine yer verilmiştir[38]. İlk kez Rostovzeff’in “hayvan üslubu” olarak adlandırdığı, Avrasya hayvan üslubunun kaynağı MÖ 7. yüzyıldan başlatılan ve genellikle İskit adı altında toplanan, birçoğu Türk olan çeşitli Avrasya göçebelerinin sanatına dayanmaktadır[39]. Hayvan üslubu içinde gelişen süvari tasviri, sıradan bir atlı asker değil, gerçek bir imge olarak bir imparatorun, padişahın ya da kahramanın gücünün aktarıldığı tasvirlerdir. Vahşi bir hayvan, fantastik bir ejderha ya da karşısındaki bir düşman ile mücadele eden savaşçı atlı

38 Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, Kültür Yayınları, İstanbul 1972, s. 123.

39 Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1992, s. 291; Diyarbekirli, *age*., s. 123.

asker imajı, Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk sanatında en çok kullanılan ortak bir imge olarak yerini almış ve düşmanı korkutan psikolojik resimli edebi bir silaha dönüşmüştür[40].

Türk tarihi boyunca süvari tasvirleri farklı sanat ortamları ve inançlar içerisinde, çeşitli malzemelerde kendisine yer bulmuştur. Türk sanatında süvari tasvirinin bulunduğu en erken örneklere İskitler döneminde rastlamaktayız. Orta Asya kökenli olduğu bilinen ve büyük çoğunluğunun özellikle hâkim tabakanın Türk olduğu düşünülen İskitler[41], geniş bir coğrafyada varlık göstermiştir. İskitlerin göçebe yaşam tarzını benimsemeleri sanat eserlerinde hayvan tasvirlerine ve av sahnelerine sıkça yer vermelerinde önemli rol oynamıştır. Bu dönemden günümüze ulaşan, Ukrayna'nın Velyka Znam'yanka Bölgesinde bulunan Solokha Kurganında ele geçirilen kase, yüzeyindeki tasvir dikkat çekicidir. MÖ 4-5. yüzyıllara tarihlendirilen madeni kap yüzeyinde, ortalarındaki aslanı avlamaya çalışan süvariler betimlenmiştir. Atlıların hemen önlerinde avcı köpekleri görülür. Süvarilerden soldaki ok-yay, sağdaki ise mızrak kullanmaktadır **(G. 15)**[42]. Tasvirin bulunduğu bir başka örnek, günümüzde Pakistan'ın kuzey batı bölgesindeki Swat Vadisi'nde ele geçirilen madeni malzemeli kasedir. Ak Hunlar döneminden, MS 460-479 yılları arasına tarihlendirilen eserin iç yüzeyi sade tutulurken dış yüzeyde eksene, etrafında bitkisel kompozisyonun bulunduğu insan tasviri işlenmiştir. Bunun etrafında dört süvarinin aslan, domuz ve geyik gibi hayvanları avladığı sahne yer almaktadır. Süvariler ok ve yay, kılıç, mızrak gibi çeşitli savaş aletlerini kullanmaktadır. Oldukça dinamik kompozisyona sahip sahne, kâsenin yüzeyini çevrelemektedir **(G. 16)**[43].

40 Savaş Maraşlı, "Türk Alp Geleneğinin Ortaçağ Anadolu Tasvir Sanatına Yansımaları", *Siberian Studies*, S. 3, 2013, s. 19.

41 Abdülhaluk Çay-İlhami Durmuş, "Bozkırın Eski Toplulukları: Avrasya'da Saka Çağı," *Türkler Ansiklopedisi*, C 1, Ankara 2002, s. 596.

42 Andrey Yu Alexeyev, Elena Fiodorovna Korolkova, Tatyana V. Rjabkova and Elena V. Stepanova, "The Scythians and their Cultural Contacts", *Scythians: warriors of ancient Siberia: 276–82,* ed. J. Simpson - S. Pankova, Thames Hudson, London 2017, s. 294; https://digital.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879763, son erişim tarihi: 28.01.2025.

43 Frantz Grenet, "Regional interaction in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite periods", *Indo-Iranian Languages and Peoples (Proceedings of the British Academy),* ed. Sims-Williams Nicholas, Oxford University, London, s. 218-219; https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_1963-1210-1, son erişim tarihi: 28.01.2025.

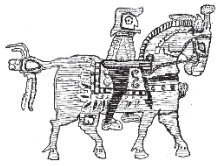
Görsel 15: İskit dönemi kap ve detayı

Görsel 16: Ak Hun Devleti kâse ve detayı

Hun dönemine ait Pazırık Kurganları buluntuları arasındaki MÖ 5-4. yüzyıllara tarihlendirilen Pazırık Halısı, süvari tasvirinin işlendiği Türk sanatındaki önemli örnekler arasında yer almaktadır. Bordürlerden oluşan eser yüzeyinde süvari bordürü olarak adlandırılan alanda, birbiri ardına sıralanan süvariler tüm yüzey boyunca tekrarlanır. Kırmızı zemin üzerine işlenen süvariler, figürlerdeki ve atlarındaki ince detaylarıyla dikkat çekicidir **(G. 17)**[44]. Yine Pazırık Kurganları buluntularından olan keçe malzemeli duvar örtüsünde bulunan süvari tasviri ise peleriniyle özgün bir örnek teşkil etmektedir **(G. 18)**[45].

Görsel 17: Pazırık Halısı ve süvarinin çizimi

Görsel 18: Pazırık kurganı keçe örtü detayı

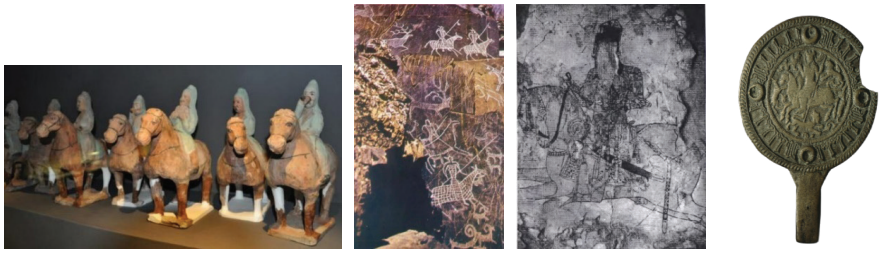
Göktürk dönemine ait Moğolistan'da Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar (Mayhan Uul) ve Shoroon Dov Kurganlarından günümüze ulaşan ve 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen pişmiş toprak malzemeli heykelcikler arasında süvari örnekleri bulunmaktadır **(G. 19)**[46]. Bunun yanı sıra Göktürk dönemine ait Ötüken'deki kaya resimlerinde mızraklı süvari tasvirlerine rastlanmaktadır.

44 Diyarbekirli, *age.*, s. 120-126; https://digital.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879870, son erişim tarihi: 28.01.2025.

45 Diyarbekirli, *age.*, s. 136; https://digital.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879867, son erişim tarihi: 28.01.2025.

46 Anıl Yılmaz, "On the Burial Mounds of Ulaan Khermın Shoroon Bumbagar (Maykhan Uul) and Shoroon Dov in Mongolia", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. VI/2, 2020, s. 4-6.

Kompozisyonda çizgisel bir üslupla ele alınan figürler yakınlarındaki çeşitli hayvanları avlamaktadır **(G. 20)**[47]. İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemde de devam eden süvari tasviri geleneği Gazneliler döneminde (MS 874-999) Nişabur'daki duvar freskinde gözlemlenmektedir **(G. 21)**[48]. 10. yüzyıl Türk-İslam Devletlerine ait olduğu düşünülen ve Siriderya Nehri bölgesinde bulunan bronz malzemeli aynanın arka yüzünde av sahnesi işlenmiştir. Dairevi bordür içerisinde, sağ elinde avcı kuşu, sol elinde mızrak ile avlanan süvari figürü yer almaktadır **(G. 22)**[49].

Görsel 19: Göktürk dönemi heykelcikler **Görsel 20:** Ötüken kaya resimleri
Görsel 21: Gazneli Devleti fresk **Görsel 22:** 10. yüzyıl Türk-İslam dönemi ayna

Anadolu'ya geçişin yaşandığı Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminden günümüze ulaşan eserler incelendiğinde süvari kompozisyonunun yoğunlaşarak devam ettiği görülür. 12-13. yüzyıl İran coğrafyasına atfedilen seramik eserlerde kompozisyonun farklı örnekleri kullanılmıştır. Minai tekniğinde yapılan eserlerden, kâsenin iç yüzeyinde tek, kulplu testi yüzeyinde ise sıralı hâlde süvari figürleri yer almaktadır **(G. 23, 24)**[50]. MS 1180-1210 yılları arasına tarihlendirilen ve İran veya Afganistan'da üretildiği düşünülen bronz malzemeli ibrik yüzeyinde süvari tasviri görülür **(G. 25)**[51]. İran coğrafyasında 12-13. yüzyıllara tarihlendirilen seramik

47 Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1985, s. 25.

48 Özden Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2007, s. 370.

49 Süslü, *age.*, s. 121; https://digital.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/66124, son erişim tarihi: 28.01.2025.

50 Maurice Sven Dimand, *A Handbook of Muhammadan Art (3d edition revised and enlarged)*, Metropolitan Museum of Art, New York 1958, s. 37; www.metmuseum.org/art/collection/search/451041, son erişim tarihi: 06.06.2023; Rudolf Meyer Riefstahl-Parish M. Watson, *The Parish-Watson Collection of Mohammadan Potteries*, E. Weyhe, New York 1922, s. 91; www.metmuseum.org/art/collection/search/446898, son erişim tarihi: 06.06.2023.

51 Eva Baer, *Metalwork in Medieval Islamic Art*, State University of New York Press, Albany 1987, s.

malzemeli süvari heykelciği sağ elinde kılıç, sol elinde atının dizginini tutmaktadır **(G. 26)**[52]. Yine İran coğrafyasında 12-13. yüzyıllara tarihlendirilen alçı panoda süvari sol elinde avcı kuşunu, sağ elinde atın dizginlerini tutmaktadır **(G. 27)**[53].

Görsel 23: Kâse **Görsel 24:** Kulplu testi **Görsel 25:** İbrik ve süvari detayı
Görsel 26: Heykelcik **Görsel 27:** Alçı pano

Anadolu Selçuklu döneminde süvari tasviri geleneği devamlılık arz etmektedir. Konya Kılıcarslan Köşkü'nden günümüze ulaşan alçı levhada üst kısmı yıldız, çokgen ve diğer geometrik motiflerle oluşan geniş bir bordürle sınırlanmış, alt kısımdaki frize biri ejder, diğeri aslan avlayan iki süvari figürü yerleştirilmiştir **(G. 28)**[54]. Kubâdâbâd Sarayı'ndan günümüze ulaşan alçı pano kabartmada sivri kemerle çerçevelenen yüzeyde, hareket hâlindeki süvari bir avcı köpeği ile tasvir edilmiştir **(G. 29)**[55]. Konya Akşehir Taş Medrese Müzesi'nde bulunan mezar taşında süvari kompozisyonu bulunmaktadır. Süvari sağ kolunda avcı kuşu, diğer elinde ise mızrak tutmaktadır **(G. 30)**[56]. Konya Sarayı Kılıcarslan Köşkü çinilerinden minai tekniğinde yapılan örnekler arasında süvari tasvirleri bulunmaktadır. Figürler, kimi zaman bir elinde avcı kuşu diğerinde atının dizginlerini tutar şekilde, kimi zaman dört nala atıyla hareket hâlinde işlenmiştir **(G. 31)**[57].

97; www.metmuseum.org/art/collection/search/450513, son erişim tarihi: 06.06.2023.

52 Richard Ettinghausen, "The Flowering of Seljuq Art", *Metropolitan Museum Journal*, 3, Ocak 1970, s. 126; www.metmuseum.org/art/collection/search/451850, son erişim tarihi: 06.06.2023.

53 Ettinghausen, agm., s. 129; www.metmuseum.org/art/collection/search/449159, son erişim tarihi: 06.06.2023

54 Rüçhan Arık, *Kubad Abad (Selçuklu Saray ve Çinileri)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000, s. 41; www.selcuklumirasi.com/historical-items-detail/alci-kabartma-2, son erişim tarihi: 06.06.2023.

55 Öney, *age.*, s. 90.

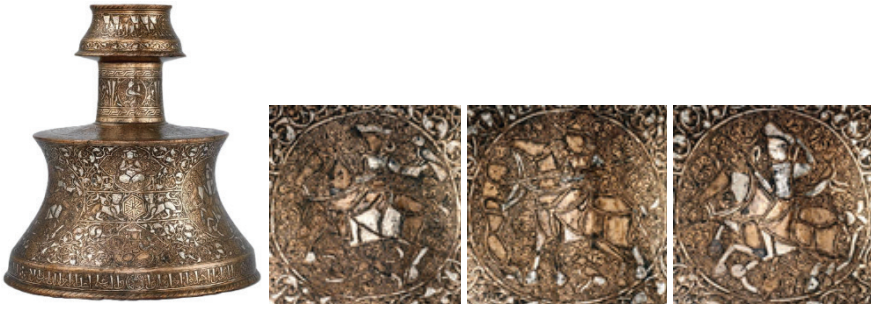
56 Şerare Yetkin, "Yeni Bulunmuş Figürlü Mezar Taşları", *Selçuklu Araştırmaları*, S. I, 1969, s. 150-154.

57 Rüçhan Arık - Oluş Arık, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu ve Beylikler Dönemi Çinileri*, Kale Grubu Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 236.

Görsel 28: Alçı levha **Görsel 29:** Alçı pano **Görsel 30:** Mezar taşı **Görsel 31:** Çini

Madeni malzemeli eserlerden günümüzde Kopenhag David Koleksiyonu'nda bulunan şamdan, süsleme programıyla oldukça dikkat çekicidir. 13. yüzyıla tarihlendirilen tunç malzemeli eserin gövdesindeki üç madalyon süslemesinde yoğun bitkisel unsurlarla desteklenen süvari tasvirleri işlenmiştir. Bunlardan ilkinde süvarinin ava çıktığı sahne görülür. Figürün bir elinde avcı kuşu bulunurken, diğer eliyle atının dizginlerini tutar. Atının önünde ise avcı köpeği görülür. İkinci madalyonda mızrağıyla panter avlayan süvari tasvir edilmiştir. Üçüncü madalyonda süvari atının ayakları arasındaki ejderi avlamaktadır **(G. 32)**[58].

Görsel 32: Kopenhag David Koleksiyonu şamdan ve süvari süslemesi detayları

Kompozisyona dair örnekler Osmanlı döneminde devam etmektedir. Özellikle minyatür sanatında kompozisyon, padişah ve şehzadelerin av sahneleri aracılığıyla aktarılmıştır. Ârifî'nin MS 1539-1540 tarihli *Gûy ü Çevgân* adlı eserinde yer alan tasvirlerde, üstteki süvarinin kılıç ile aslan, alttaki süvarinin ok ve yay ile geyik avladığı sahne resmedilmiştir **(G. 33)**[59]. Saz üslubunda işlenen eserde ise saz yaprakları arasındaki süvari atının önünde duran aslanı okla avlamaktadır

58 Gülsen Baş-Ayşegül Bekmez, "Kopenhag David Koleksiyonu'ndan Bir Şamdanın Orta Çağ Av Kültürüne İlişkin Bezeme Programı Üzerine Düşünceler", *Art-Sanat*, S. 18, 2022, s. 65-67.

59 Metin And, *Osmanlı Tasvir Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004, s. 46.

(G. 34)[60]. 16. yüzyıla atfedilen ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın çadırına ait olduğu düşünülen kadife parça yüzeyinde, süvariler aslan ve geyik gibi çeşitli hayvanları avlamaktadır **(G. 35)**[61].

Görsel 33: Ârifî *Gûy ü Çevgân* av sahnesi **Görsel 34:** Saz üslubunda aslan avcısı
Görsel 35: Kadife parça

Taşıdığı sembolik anlatımın etkisiyle süvari tasvirleri Türk sikkelerinde geniş coğrafyada yüzyıllar boyunca kendisine yer bulmuştur. Bu örneklerin Anadolu Selçuklu sikkelerindeki kompozisyonun şekillenmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Türk sikkeleri içerisinde süvari tasvirinin bulunduğu en erken tarihli örnekler arasında İskitlerden günümüze ulaşan eser gösterilebilir. MÖ 480 yılında Trakya-Makedonya bölgesinde bir darphanede basıldığı düşünülen sikkenin ön yüzünde, külahlı başlığa sahip, şaha kalkmış atı üstünde sağ cepheden verilen süvari yer almaktadır **(G. 36)**[62]. Ak Hunlar'ın bir alt kolu olan Alkan Hunları yöneticilerinden Toramana'nın MS 490-515 yıllarına tarihlendirilen sikkesinde süvari sağ elindeki mızrakla aslanı avlarken betimlenmiştir **(G. 37)**[63]. Göktürk dönemine ait, Taşkent Kanktepe'de bulunan bakır sikke MS 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Düz yüzeyli bordür içerisinde atıyla hareket hâlinde, kılıçlı süvari tasviri

60 And, *age.*, s. 57.

61 Stuart Cary Welch, *The Metropolitan Museum of Art The Islamic World*, The Metropolitan Museum of Art and Fukutake Publishing, New York 1987, s. 100-101; www.metmuseum.org/art/collection/search/452413, son erişim tarihi: 10.06.2023.

62 Hamza Şeker, "İskit Süvari Tasvirli Ünik Drahmi", *Art-Sanat*, S. 4, 2015, s. 55-58.

63 Pankaj Tandon, "The Identity of Prakasaditya", *Journal of the Royal Asiatic Society*, S. 25(4), 2015, s. 649; https://doi.org/10.1017/S1356186315000346; https://en.wikipedia.org/wiki/Toramana, son erişim tarihi: 22.06.2023.

işlenmiştir **(G. 38)**[64]. Gazneli Devleti sultanlarından I. Mesud dönemine tarihlenen (MS 1030-1041) gümüş sikkede av sahnesi ön ve arka yüzeye bölünmüştür. Sağ eliyle mızrağını, sol eliyle atının dizginini tutan süvari sikkenin ön yüzünde, av hayvanı ise arka yüzünde yer alır **(G. 39)**[65]. Harzemşahlar Devletinde Alâeddin Muhammed bin Tekiş dönemine (MS 1200-1220) tarihlendirilen sikkenin ön yüzünde sol elinde kılıç tutan süvari görülmektedir **(G. 40)**[66].

Görsel 36: İskitler **Görsel 37:** Alkan Hunları **Görsel 38:** Göktürk Devleti
Görsel 39: Gazneli Devleti **Görsel 40:** Harzemşahlar Devleti

Anadolu'daki erken örnekler arasında yer alan Danişmendli Beyliğinden Nâsırüddin Muhammed dönemine (MS 1175-1178) ait sikkede, süvari bir eliyle atının dizginlerini tutarken diğer eliyle ejder avlamaktadır **(G. 41)**[67]. Saltuklular Beyliği yöneticilerinden Nâsırüddin Muhammed tarafından H 575'te (MS 1189-1190) basılan sikkede yer alan tasvirde süvari, atıyla hareket hâlindeyken arkasına dönüp ok ve yayıyla ceylan olduğu düşünülen hayvanı avlamaktadır **(G. 42)**[68]. İlhanlı hükümdarlarından Abaka Han döneminde (MS 1265-1282) bastırılan sikkede, dört nala atıyla hareket hâlinde olan süvari sol elinde avcı kuşu, sağ elinde atının dizginini tutmaktadır. Kompozisyonu içte düz yüzeyli, dışta inci dizisi bordür

64 Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, TİKA, Ankara 2007, s. 6.

65 Rober Tye-Monica Tye, *Jitals. A Catalogue and Account of the Coin Denomination of Daily Use in Medieval Afghanistan and North West India*, R. Tye, Isle of South Uist 1995, s. 11; www.britishmuseum.org/collection/image/430856001, son erişim tarihi: 22.06.2023.

66 Tye - Tye, *age.*, s. 18; https://en.numista.com/catalogue/pieces59135.html, son erişim tarihi: 30.01.2025.

67 Ali Mınat, "Yeni Bulgular Işığında İlk Danişmendli Sikkeleri ve Danişmendli Malatya Melikleri Tarafından Bastırılan Sikkeler", *Uluslararası Malatya'nın Fethi ve Danişmendliler Sempozyumu, Bildirler*, ed. Salim Cöhce-Murat Zengin-Recep Özman, İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, s. 151; www.davidmus.dk/islamisk-samling/rumseljukkerne/coin/226, son erişim tarihi: 22.06.2023.

68 Şennur Şentürk-Johnson Brian, *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergisi 3: "Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgar" Beylikler Dönemi Sikkeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994, s. 13; www.davidmus.dk/islamisk-samling/rumseljukkerne/coin/223, son erişim tarihi: 22.06.2023.

çevreler (**G. 43**)[69]. Karamanoğulları Beyliği döneminde basılan MS 1329-1330 tarihli sikkede ise kompozisyonun ele alınış biçimi farklılık göstermektedir. Figür sikkenin solunda, inci dizisi bordür ile oluşturulan küçük daire içerisinde yerleştirilmiştir. Atıyla dört nala hareket hâlinde olan figürün sol elinde atının dizginleri, sağ elinde ise bir avcı kuşu tutmaktadır (**G. 44**)[70].

Görsel 41: Danişmendli Beyliği **Görsel 42:** Saltuklular Beyliği
Görsel 43: İlhanlı Devleti **Görsel 44:** Karamanoğulları Beyliği

Kilikya Ermeni Krallığı, Musul Atabegliği, Eyyubiler ve Artuklular'ın Anadolu Selçuklu Devletine tâbi olmak zorunda kaldıklarında ortak sikkeler bastırdıkları bilinmektedir[71]. Bunlardan Kilikya Ermeni kralı I. Hetum'un (MS 1226-1270), I. Alâeddin Keykubad (**G. 45**)[72] ve II. Gıyâseddin Keyhusrev (**G. 46**)[73] adına bastırdığı sikkelerde de süvari tasviri yer almaktadır. Bu sikkelerin ön yüzünde dairesel hatlı Ermenice yazıyı kuşatan inci dizisinin içerisinde törensel duruş sergileyen ve bir eliyle âsâ, bir eliyle atının dizginin tutan süvari tasviri işlenmiştir.

69 www.tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1661952820&query=pagenum%3D2%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DAbaqa&cgifunction=form, son erişim tarihi: 22.06.2023.

70 https://www.bedencoins.com/kategori/11?sayfaadi=Anonim%20Karamano%C4%9Flu, son erişim tarihi: 22.06.2023.

71 Halit Erkiletlioğlu, "Sultan I. Alâeddin Keykubad Adına Metbu Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler", *Selçuk*, S. 3, 1988, s. 89-95; Erkiletlioğlu-Güler, *age.*, s. 122-124, 127-129, 134, 140, 143.

72 Şennur Şentürk-Günay Paksoy-Oğuz Tekin, *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 32; https://davidmus.dk/kunst-fra-islams-verden/rumseljukkerne/coin/231, son erişim tarihi: 22.06.2023.

73 İzmirlier, *age.*, 188-189; https://davidmus.dk/kunst-fra-islams-verden/rumseljukkerne/coin/233, son erişim tarihi: 22.06.2023.

Görsel 45: I. Hetum ve I. Alâeddin Keykubad
Görsel 46: I. Hetum ve II. Gıyâseddin Keyhusrev

Anadolu ve yakın coğrafyasındaki diğer devletlerin de geniş bir zaman aralığı içinde sikkelerinde süvari tasvirine yer verdikleri görülmektedir. Eski Yunan döneminde MÖ 369-359 yılları arasına tarihlendirilen sikkenin yüzeyine elinde mızrağıyla hareket hâlinde süvari tasviri işlenmiştir **(G. 47)**[74]. Roma hükümdarlarından Marcus Aurelius döneminde (MS 161-180) Hierapolis'te basılan sikkede törensel ifadeye sahip süvari tasviri yer almaktadır. Pelerinli süvari sağ elinde bir tür çift taraflı balta taşırken sol eliyle atının dizginlerini tutmaktadır **(G. 48)**[75]. Annesi Türk asıllı Seyyide Şahap Hatun olan Abbasi Halifesi el-Muktedir Bi'llah döneminde (MS 908-932) basılan sikkede sol cepheden süvari figürü işlenmiştir. Törensel duruş sergileyen figür sol eliyle kınındaki kılıcını, sağ eliyle atının dizginini tutmaktadır **(G. 49)**[76]. Antakya Prensliği naibi olan Salernolu Roger döneminde (MS 1112-1119) basılan sikkede süvari mızrağıyla atının ayakları önünde duran ejderi avlamaktadır. Kompozisyon Türk sanatındaki süvarinin ejder avladığı sahneyle büyük benzerlik taşır. Bu eser Hıristiyan ikonografisindeki Aziz George ve ejderha ile temsil edilen sahnenin en erken örnekleri arasında gösterilmektedir **(G. 50)**[77].

74 Percy Gardner, *A Catalogue The Greek Coins The British Museum Thessaly to Aetolia*, Printed by Order of the Trustess, London 1883, s. 47; www.britishmuseum.org/collection/object/C_1844-0925-34, son erişim tarihi: 10.07.2023.

75 https://data.fitzmuseum.cam.ac.uk/id/object/175535, son erişim tarihi: 10.07.2023.

76 Ulaş Töre Sivrioğlu, "Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1(2), Aralık 2014, s. 8-9; https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Muqtadir, son erişim tarihi: 10.07.2023.

77 Mınat, agm., s. 151; https://en.wikipedia.org/wiki/Roger_of_Salerno#/, son erişim tarihi: 10.07.2023.

Görsel 47: Eski Yunan **Görsel 48:** Roma İmparatorluğu **Görsel 49:** Abbasi Devleti **Görsel 50:** Antakya Prensliği

Moğol İmparatoru Ögedey'in ölümünden sonra 5 yıl süreyle naibe olarak görev yapan Töregene Hatun döneminde MS 1244-1245'te bastırılan sikkede, süvari başını geriye doğru çevirerek ok atar şekilde işlenmiştir **(G. 51)**[78]. Kilikya Ermeni Krallarından II. Levon dönemine ait (MS 1270-1289) sikkede dairesel biçimli yazı satırlarının kuşattığı inci dizisinin içinde süvari tasviri yer almaktadır. Atıyla hareket hâlindeki süvari, sol elinde atının dizginlerini tutarken sağ elinde haç tutmaktadır **(G. 52)**[79]. Trabzon Rum İmparatoru II. Aleksios dönemine (MS 1297-1330) ait sikkede de benzer şekilde süvari sol eliyle atının dizginini tutarken sağ elinde haç tutmaktadır **(G. 53)**[80]. Bizans İmparatorlarından III. Andronikos Paleologos dönemine (MS 1328-1341) ait sikkede Aziz Dimitrios'u temsil eden süvari figürü sağ elinde haç tutar şekilde işlenmiştir. Figürün sağında bir yıldız motifi yer alır **(G. 54)**[81]. Trabzon Rum İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu'na ait örneklerdeki at tasvirinin başının öne doğru eğik ve vücudunun daha durağan şekilde işlenmesi, verilmek istenen törensel duruşu pekiştirmektedir.

78 Yaşar Söyüt, "Moğol İmparatorluğu'nun Kadın Naibesi: Töregene Hatun", *Journal of Universal History Studies*, 4 (2), Aralık 2021, s. 224, 228 https://doi.org/10.38000/juhis.992866

79 Paul Z. Bedoukian, "Three Notes On Armenıan Coins", *Museum Notes (American Numismatic Society)*, 16, Ocak 1970, s. 92; www.harvardartmuseums.org/collections/object/181398?position=181398, son erişim tarihi: 10.01.2024.

80 Simon Bendall, "A Hoard of Early Fourteenth Century Aspers of Trebizond", *The Numismatic Chronicle (1966-)*, 145, 1985, s. 109; https://harvardartmuseums.org/collections/object/182887?position=182887, son erişim tarihi: 10.01.2024.

81 Cecile Morrisson, "The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century", *Dumbarton Oaks Papers*, S. 57, 2003, s. 176.

Görsel 51: Moğol İmparatorluğu **Görsel 52:** Kilikya Ermeni Krallığı
Görsel 53: Trabzon Rum İmparatorluğu **Görsel 54:** Bizans İmparatorluğu

Sonuç

Çalışma neticesinde Bursa Arkeoloji Müzesi envanterine kayıtlı Anadolu Selçuklu döneminde basılmış 37 adet süvari tasvirli sikke tespit edilmiştir. 3'ü H. 595 (MS 1198-1199), 1'i H. 646 (MS 1248-1249) tarihli eserlerden 17'si II. Rükneddin Süleymanşah, 7'si I. Gıyâseddin Keyhusrev, 6'sı II. Kılıcarslan, 4'ü I. Alâeddin Keykubad, 1'er tanesi Muizzüddin Kayserşah, Kutbüddin Melikşah ve IV. Rükneddin Kılıcarslan dönemlerine aittir.

Süvari tasvirli sikkelerde, yazı unsurlarından basım yeri ve tarihi bilgisinin kullanılan madenle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Tasvirin altın ve gümüş malzemeli örneklerinde basım yeri ve tarihi bilgisine yer verilirken, bakır malzemeli sikkelerin tamamında bu durumdan söz etmek mümkün değildir. Yazı içeriğine dair bir diğer husus, tasvirin bulunduğu sikkelerde kelime-i tevhid gibi dinî terimlerin kullanılmamasıdır. Zira süvari tasvirli sikke bastıran sultanların diğer sikkelerindeki dinî terimlerin oldukça yaygın kullanıma sahip oldukları görülmektedir. Bu veriler, Anadolu Selçuklu dönemindeki süvari tasvirli sikkelerin önemli bir grup olarak belirmesine katkı sunar niteliktedir.

Sikkelerde bezeme unsuru olarak figürlü kompozisyonun yanı sıra geometrik ve bitkisel unsurlar da tercih edilmiştir. Bitkisel unsurların diğerlerine kıyasla daha az kullanımı söz konusudur. Figürlü kompozisyonu teşkil eden süvari tasvirleri, törensel duruş sergileyenler (avlanmayanlar) ve avlananlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Süvari tasviri, Türk kültüründe mutlak öneme sahip göçebe yaşam tarzının ürünü olan hayvan üslubunun bir yaratmasıdır. Türk sanatında süvari tasviri, Orta Asya'dan gelişerek oldukça geniş bir coğrafyada, farklı inançlar içerisinde, çeşitli malzemelerle yüzyıllar boyunca kendisine yer bulmuştur. Zamanla sadece atlı savaşçı figürden öte, dönemin yöneticisini-sultanını tasvir eden imgelere dönüşmüştür. Bu kompozisyonlarda süvarinin dört nala hareket hâlindeyken aslan, panter, ejder gibi

yenilmesi oldukça güç hayvanları avladığı ya da savaş aletiyle, avcı kuşu veya köpeğiyle törensel bir duruş içinde avdan bir sahnede betimlendiği görülür. Devletin ekonomik gelişmişliğini yansıtan sikkelerin yüzeyine işlenen bu kompozisyonlar, yöneticinin rakiplerine gücünü, korkusuzluğunu gösterdiği bir mesaj olarak değerlendirilmelidir. Türkler de bu doğrultuda ilk örneklerine İskitlerde rastladığımız süvari tasvirine sikkelerinde yüzyıllar boyunca yer vermişlerdir. Tasvirin Anadolu Selçuklu sikkelerindeki kullanımının II. Kılıcarslan döneminde başladığı ve önem kazandığı görülmektedir. Bu durumu, Konya'da devletin başında olan II. Kılıcarslan ve çeşitli illere melik tayin ettiği oğulları arasında yaşanan güç-iktidar mücadelesinin sikkelerdeki yansıması olarak yorumlamak mümkündür. Benzer durum I. Alâeddin Keykubad'ın meliklik devri sikkelerinde de mevcuttur. Sultanlık yıllarında bastırdığı sikkelerde tasvire yer vermeyen I. Keykubad, meliklik devrinde kardeşi I. İzzeddin Keykâvus'a ve rakiplerine karşı bir güç gösterisi olarak tasvire yer vermiştir. Devletin en güçlü dönemi olarak bilinen I. Alâeddin Keykubad'ın sultanlık yılları ve ardından tahta geçen oğlu II. Gıyâseddin Keyhusrev dönemlerini kapsayan 35 yıl boyunca sikkelerde süvari tasvirinin bulunmaması durumu destekler niteliktedir. Bu sürenin ardından IV. Rükneddin Kılıcarslan ve kardeşleri arasında taht mücadelesi yaşanmıştır. Rekabetin ilk yıllarında IV. Rükneddin Kılıcarslan'ın bastırdığı sikkelerde yayını germiş oklu süvari tasvirine yer vermesi, rekabette olduğu kardeşlerine karşı bir mesaj olarak değerlendirilebilir.

Anadolu ve yakın coğrafyasındaki devletlerin sikkelerinde geniş bir zaman dilimimde rastlanan süvari tasviri, kültürel etkileşimin en belirgin örnekleri arasındadır. Türklerden önce Anadolu'ya hâkim olan Bizans sikkelerinde, başının etrafında hale bulunan, elinde üç çatallı mızrak, kılıç veya haç tutan, melek ve ejder gibi unsurlarla birlikte betimlenmiş süvari tasvirlerinin, Anadolu'daki Türk devletlerinin sikkelerini etkilediği görülmektedir. Nitekim Salernolu Roger'in sikkelerindeki Aziz George'un ejder avlaması sahnesi, Danişmendli Nâsırüddin Muhammed ve Anadolu Selçuklu meliki Muizzüddin Kayserşah'ın sikkelerinde benzer biçimde işlenmiştir. Ayrıca Kutbüddin Melikşah'ın sikkelerindeki melek figürü, II. Rükneddin Süleymanşah'ın sikkelerindeki üç çatallı mızrak tasviri ve bazı Anadolu Selçuklu sultanlarının sikkelerinde süvarinin başının etrafındaki hale tasviri Bizans etkisini açıkça ortaya koymaktadır. I. Alâeddin Keykubad'ın meliklik dönemi sikkelerinde avlanılan ejder figürünün yerini panterin alması ise kompozisyonun Türk kültürüyle bütünleşmesine işaret etmektedir. Öte yandan, IV. Rükneddin Kılıcarslan'ın sikkelerindeki süvari tasvirinin, Orta Asya Türk gelenekleriyle doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir. Hilal motifiyle birlikte betimlenen süvarinin

başlık ve kıyafet detaylarının yanı sıra ok ve yay kullanımı, göçebe-savaşçı Orta Asya Türk kimliğinin belirgin özelliklerini vurgulamaktadır. Ayrıca süvarinin atının kuyruğunun düğümlü olması da bu geleneğin Anadolu Selçuklu sikkelerindeki yansıması niteliğindedir.

Sonuç olarak, sembolik anlamı itibarıyla Türk sanatında ve tarihinde önemli bir yere sahip olan süvari tasvirli Anadolu Selçuklu sikkeleri, Orta Asya Türk kimliğini yansıtmakla birlikte sosyokültürel etkileşimleri bünyesinde barındıran özgün bir grubu temsil etmektedir.

KAYNAKLAR

Alexeyev, Andrey Yu-Korolkova, Elena Fiodorovna-Rjabkova, V. Tatyana-Stepanova, Elena V., "The Scythians and their Cultural Contacts", *Scythians: warriors of ancient Siberia: 276-82*, ed. J. Simpson-S. Pankova, Thames and Hudson, London 2017, s. 278-321.

Altıntaş, Ahmet, "Selçuklu Türkiye'sinde Para", *Türkler Ansiklopedisi*, C 7, Ankara 2002, s. 585-595.

And, Metin, *Osmanlı Tasvir Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004.

Arık, Rüçhan-Arık, Oluş, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu ve Beylikler Dönemi Çinileri*, Kale Grubu Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

Arık, Rüçhan, *Kubad Abad (Selçuklu Saray ve Çinileri)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000.

Artuk, İbrahim- Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

Artuk, İbrahim, "Ala el-Din Keykubad'ın Meliklik Devri Sikkeleri", *Belleten,* C XLIV/S. 174, Nisan 1980, s. 265-270.

Aykut, Şevki Nezihi, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri-I*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

Babayar, Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, TİKA, Ankara 2007.

Baer, Eva, *Metalwork in Medieval Islamic Art*, State University of New York Press, Albany 1987.

Baş, Gülsen-Bekmez, Ayşegül, "Kopenhag David Koleksiyonu'ndan Bir Şamdanın Orta Çağ Av Kültürüne İlişkin Bezeme Programı Üzerine Düşünceler", *Art-Sanat*, S. 18, 2022, s. 59–86.

Bedoukian, Paul Z., "Three Notes On Armenıan Coins", *Museum Notes (American Numismatic Society)*, 16, Ocak 1970, s. 87-94.

Bendall, Simon, "A Hoard of Early Fourteenth Century Aspers of Trebizond", *The Numismatic Chronicle (1966)*, 145, 1985, s. 108-118.

Çay, Abdülhaluk-Durmuş, İlhami, "Bozkırın Eski Toplulukları: Avrasya'da Saka Çağı", *Türkler Ansiklopedisi*, C 1, Ankara 2002, s. 575-596.

Dimand, Maurice Sven, *A Handbook of Muhammadan Art (3d edition revised and enlarged)*, Metropolitan Museum of Art, New York 1958.

Diyarbekirli, Nejat, *Hun Sanatı*, Kültür Yayınları, İstanbul 1972.

Erkiletlioğlu, Halit, "Sultan I. Alâeddin Keykubad Adına Metbu Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler", *Selçuk*, S. 3, 1988, 89-95.

Erkiletlioğlu, Halit, "Türkiye Selçuklu Sikkelerine Genel Bakış", *Sevgi Gönül Hatıra Sayısı*, ed. Haluk Perk-Hüsnü Öztürk, Türk Nümismatik Derneği Yayınları, İstanbul 2005, s. 71-82.

Erkiletoğlu, Halit-Güler, Oğuz, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1996.

Esin, Emel, "Türk Sanatında At", *Türkler Ansiklopedisi*, C 4, Ankara 2002, s. 125-143.

Esin, Emel, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1985.

Ettinghausen, Richard, "The Flowering of Seljuq Art", *Metropolitan Museum Journal,* 3, Ocak 1970, s. 113-131.

Galib, İsmail, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Başnur Matbaası, Ankara 1971.

Gardner, Percy, *A Catalogue The Greek Coins The British Museum Thessaly to Aetolia*, Printed by Order of the Trustess, London 1883.

Grenet, Frantz, "Regional interaction in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite periods", *Indo-Iranian Languages and Peoples (Proceedings of the British Academy),* ed. Sims-Williams Nicholas, Oxford University London, s. 203-224.

İzmirlier, Yılmaz, *Anadolu Selçuklu Paraları*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2010.

Kucur, Sadi S., "Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler", *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi, Antalya 25-28 Şubat 2013*, *Bildiriler*, ed. Kayhan Dörtlük-Oğuz Tekin- Remziye Boyraz Seyhan, Suna-İnan

Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 361-368.

Maraşlı, Savaş, "Türk Alp Geleneğinin Ortaçağ Anadolu Tasvir Sanatına Yansımaları", *Siberian Studies*, S. 3, 2013, 17-42.

Mıynat, Ali, "Yeni Bulgular Işığında İlk Danişmendli Sikkeleri ve Danişmendli Malatya Melikleri Tarafından Bastırılan Sikkeler", *Uluslararası Malatya'nın Fethi ve Danişmendliler Sempozyumu, Bildirler*, ed. Salim Cöhce-Murat Zengin, Recep Özman, İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, s. 151.

Morrisson, Cecile, "The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century", *Dumbarton Oaks Papers*, S. 57, 2003, 173-203.

Öney, Gönül, "İran Selçukluları ile Mukayeseli Olarak Anadolu Selçuklularında Atlı Av Sahneleri," *Anadolu*, S. 11, 1967, s. 121-138.

Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1992.

Özaydın, Abdülkerim, "Kılıcarslan II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 25, İstanbul 2002, s. 398-402.

Parlar, Gündegül, *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Riefstahl, Rudolf Meyer-Watson, Parish M., *The Parish-Watson Collection of Mohammadan Potteries*, E. Weyhe, New York 1922.

Sivrioğlu, Ulaş Töre, "Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1(2), Aralık 2014, s. 50-71.

Söyüt, Yaşar, "Moğol İmparatorluğu'nun Kadın Naibesi: Töregene Hatun", *Journal of Universal History Studies*, 4 (2), Aralık 2021, s. 212-228. https://doi.org/10.38000/juhis.992866

Süslü, Özden, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2007.

Şeker, Hamza, "İskit Süvari Tasvirli Ünik Drahmi", *Art-Sanat*, S. 4, 2015, s. 53-65.

Şentürk, Şennur-Brian, Johnson, *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergisi 3: "Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgar" Beylikler Dönemi Sikkeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994.

Şentürk, Şennur- Paksoy, Günay-Tekin, Oğuz, *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Tandon, Pankaj, "The Identity of Prakasaditya", *Journal of the Royal Asiatic Society*, S. 25(4), 2015, s. 647-668. https://doi.org/10.1017/S1356186315000346

Tekin, Oğuz, "Sikke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C 37, İstanbul 2009, 179-184.

Teoman, Betül, "Figural Coins of the Seljuqs of Rum", *İkinci Uluslararası Akdeniz Dünyasında Para Tarihi ve Numismatik Kongresi*, *Antalya 5-8 Ocak 2017, Bildiriler*, ed. Oğuz Tekin, Koç Üniversitesi Yayınları, Antalya 2018, s. 525-548.

Teoman, Betül, "I. Alâeddin Keykubad Dönemi Sikkeleri", *800. Fetih Yılının Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Alaaddin Keykubat Sempozyumu, 20-22 Ekim 2022, Bildiriler*, ed. Ekrem Kalan-Irmak Karabulut, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Yayınları, Antalya 2022, s. 89-109.

Tye, Rober-Tye, Monica, *Jitals. A Catalogue and Account of the Coin Denomination of Daily Use in Medieval Afghanistan and North West India*, R. Tye, Isle of South Uist 1995.

Varol, Abdül Halim, "Bursa Arkeoloji Müzesindeki I. Alaaddin Keykubad'ın Sultanlık Dönemi Sikkeleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 33, 2024, s. 303-365. https://doi.org/10.26650/sty.2024.1371380

Varol, Abdül Halim. "Bursa Arkeoloji Müzesindeki II. Gıyâseddin Keyhusrev Dönemi Sikkeleri", *Art-Sanat*, S. 22, 2024, s. 507-549. 10.26650/artsanat.2024.22.1447056

Welch, Stuart Cary, *The Metropolitan Museum of Art The Islamic World,* The Metropolitan Museum of Art and Fukutake Publishing, New York 1987.

Yetkin Şerare, "Yeni Bulunmuş Figürlü Mezar Taşları", *Selçuklu Araştırmaları*, S. I, 1969, s. 149-156.

Yılmaz, Anıl, "On the Burial Mounds of Ulaan Khermıın Shoroon Bumbagar (Maykhan Uul) and Shoroon Dov in Mongolia", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. VI/2, 2020, s. 1-16.

Web Kaynakları

https://digital.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879763, son erişim tarihi: 28.01.2024.

www.britishmuseum.org/collection/object/A_1963-1210-1, son erişim tarihi: 28.01.2025.

https://digital.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879870, son erişim tarihi: 28.01.2025; Diyarbekirli Nejat, *Hun Sanatı*, Kültür Yayınları, İstanbul 1972.

https://digital.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879867, son erişim tarihi: 28.01.2025.

https://digital.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/66124, son erişim tarihi: 28.01.2025.

www.metmuseum.org/art/collection/search/451041, son erişim tarihi: 06.06.2023.

www.metmuseum.org/art/collection/search/446898, son erişim tarihi: 06.06.2023.

www.metmuseum.org/art/collection/search/450513, son erişim tarihi: 06.06.2023.

www.metmuseum.org/art/collection/search/451850, son erişim tarihi: 06.06.2023.

www.metmuseum.org/art/collection/search/449159, son erişim tarihi: 06.06.2023.

www.selcuklumirasi.com/historical-items-detail/alci-kabartma-2, son erişim tarihi: 06.06.2023.

www.metmuseum.org/art/collection/search/452413, son erişim tarihi: 10.06.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Toramana, son erişim tarihi: 22.06.2023.

www.britishmuseum.org/collection/image/430856001, son erişim tarihi: 22.06.2023.

https://en.numista.com/catalogue/pieces59135.html, son erişim tarihi: 30.01.2025.

https://davidmus.dk/kunst-fra-islams-verden/rumseljukkerne/coin/226, son erişim tarihi: 28.01.2025.

https://davidmus.dk/kunst-fra-islams-verden/rumseljukkerne/coin/223, son erişim tarihi: 28.01.2025

www.tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1661952820&query=pagenum%3D2%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DAbaqa&cgifunction=form, son erişim tarihi: 22.06.2023.

https://www.bedencoins.com/kategori/11?sayfaadi=Anonim%20Karamano%-C4%9Flu, son erişim tarihi: 22.06.2023.

https://davidmus.dk/kunst-fra-islams-verden/rumseljukkerne/coin/231, son erişim tarihi: 28.01.2025.

https://davidmus.dk/kunst-fra-islams-verden/rumseljukkerne/coin/233, son erişim tarihi: 28.01.2025.

www.britishmuseum.org/collection/object/C_1844-0925-34, son erişim tarihi: 10.07.2023.

https://data.fitzmuseum.cam.ac.uk/id/object/175535, son erişim tarihi: 10.07.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Muqtadir, son erişim tarihi: 10.07.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Roger_of_Salerno#/, son erişim tarihi: 10.07.2023.

www.harvardartmuseums.org/collections/object/181398?position=181398, son erişim tarihi: 10.01.2024.

https://harvardartmuseums.org/collections/object/182887?position=182887, son erişim tarihi: 10.01.2024.

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 26.07.2024
Kabul/Accepted: 17.03.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.451

Araştırma Makalesi/Research Article

Kubilay Han'ın Maliye Nazırı Ahmed ve Reformları

Ahmed, Khublai Khan's Finance Minister, and His Reforms

Şirinay Aziz*

Öz

Cengiz Han'ın torunu Kubilay Han, 1260 tarihinde Çin'de Kubilay Hanlığı'nı (Yuan Hanedanı) kurdu ve bu hanlık 1368 tarihine kadar hâkimiyet sürdü. Bu süreçte konargöçer ve yabancı bir kavim olarak Moğollar, Orta Çağ döneminde hem Kuzey Çin'i hem de Güney Çin'i hâkimiyeti altına alarak ülkeyi birleştirdi. Bunun önemli nedenlerinden biri de Moğolların devlet yönetiminde idari, askerî ve mali açıdan sistematik bir yapı kurabilmesiyle yakından ilişkilidir. Özellikle de bir devletin ayakta kalabilmesi ve gelişmesindeki önemli faktörlerden biri olarak mali yapı Kubilay Hanlığı Dönemi'nde sistematik işlemiştir. Bunun için Kubilay Han, mali açıdan konuda yetkili kişileri görevlendirdi. Kubilay Han (1260-1294) Dönemi'nde ülkenin kalkınmasında, devlet gelirlerinin artmasında ve maliyenin sistemleşmesinde önemli reformları yürürlüğe koyan üç önemli maliye nazırı Ahmed (Ahema 阿合馬; ?-1282), Lu Shirong 盧世榮 (?-1285) ve Sanga (Sang Ge 桑哥; ?-1291) vardı.

Bu çalışmamızda *Yuan Yıllığı*, *Yeni Yuan Yıllığı* gibi Çince ve Reşîdüddin'in *Câmiu't-Tevârih* adlı Farsça eseri başta olmak üzere farklı dillerdeki araştırma eserleri de kullanılarak Kubilay Han'ın maliye nazırlarından ilki olan Ahmed'in biyografisini değerlendirdik.

* Dr. - PhD., İstanbul/TÜRKİYE, naxi7457@gmail.com https://orcid.org/0000-0002-1899-2007

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atıf/Citation: Aziz, Şirinay, "Kubilay Han'ın Maliye Nazırı Ahmed ve Reformları", *Belleten,* C 89/S. 315, 2025, s. 451-479.

Ahmed'in maliye nazırı olarak atanması, bu süreçte ortaya koyduğu mali reformları ve sonuçları, görevini suistimal etmesi, hayatının trajik bir şekilde sonuçlanması ve bunun yanı sıra Kubilay Han'ın istihdam konusundaki pragmatik görüşü bu çalışmamızın kapsamında yer almaktadır. Ayrıca bu çalışmamız Kubilay Han dönemi maliye konusunda bilgi sunmakla birlikte mali yapı ve bu yapının işleyişi hakkında da önemli bilgileri içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kubilay Hanlığı (Yuan Hanedanı), Maliye Nazırı, Ahmed, *Yuan Yıllığı, Yeni Yuan Yıllığı, Câmiu't-Tevârih.*

Abstract

Genghis Khan's grandson, Khublai Khan, founded the Khublai Khanate (Yuan Dynasty) in China in 1260, and this khanate dominated his successors until 1368. In this process, the Mongols, as a nomadic and foreign tribe, united the country by dominating both Northern China and Southern China during the medieval period. One of the important reasons for this is closely related to the Mongols ability to establish a systematic structure in administrative, military and financial aspects of state administration. Especially, one of the important factors in the survival and development of a state is the systematic functioning of the financial structure during the Khublai Khanate period. For this purpose, Khublai Khan appointed financially competent people. During the reign of Khublai Khan (1260-1294), three important finance ministers, Ahmed (Ahema 阿合馬; ?-1282), Lu Shirong 盧世榮 (?-1285) and Sanga (Sang Ge 桑哥; ?-1291), who implemented important reforms in the development of the country, the increase of state revenues and the systematization of finance were appointed.

In this study, we evaluated the biography of Ahmed, the first of Khublai Khan's finance ministers, by using research works in different languages, especially Chinese such as *Yuanshi*, *Xin Yuanshi*, and Rashīd al-Dīn's Persian work called *Jāmi' al-Tawārīkh*. Ahmed's appointment as minister of finance, the financial reforms and consequences he put forward in this process, his abuse of office, the tragic outcome of his life, as well as Khublai Khan's pragmatic view on employment are within the scope of our study. In addition, this study provides information about the finances of the Khublai Khan period and also contains important information about the financial structure and the functioning of this structure.

Keywords: Khublai Khanate (Yuan Dynasty), Minister of Finance, Ahmed, *Yuanshi, Xin Yuanshi, Jāmi' al-Tawārīkh.*

Giriş

Konargöçer toplum olarak Moğollar, savaşa mahir olsalar da, yerleşik yaşam tarzı hâkim olan Çin topraklarını yönetebilmek için başka kavimlerin desteğine ihtiyaç duydular. Dolayısıyla Moğollar devletin idari, askerî ve mali yönetiminde "renkli gözlüler" olarak bilinen "Semu" (*Semu* 色目) kavimlerinden yararlandılar. Çoğunlukla Batılı ve Orta Asyalılardan oluşan bu *Semu*'lar, devlet yönetimde sağladığı yardımlardan dolayı aynı zamanda "yardımcı kavimler" olarak da bilindiler. Böylece Kubilay Hanlığı'nda yönetici sınıf olarak Moğollar "devletin milleti" (Guozu 國族) olarak egemen sınıfı oluştururken, *Semu*'lar ise Moğollardan sonraki ikinci sınıfı oluşturdular. *Semu*'lardan sonra üçüncü sınıfta Moğollar tarafından sırasıyla hâkimiyet altına alınan Kuzey Çinliler (Hanren 漢人/Haner 漢兒) ve dördüncü sınıfta ise Güney Çinliler (Nanren 南人) yer alıyordu[1].

Kubilay Han'ın hanlığı kurduğu ilk dönemlerde *Semu*'ları devletin üst makamlarına atamasının birkaç sebebi vardı. Bu sebeplerden ilki 1262 tarihinde günümüzdeki Çin'in Shandong 山東 eyaletinde yer alan Yidu[2] 益都 bölgesinin Çinli valisi olan Li Tan[3] 李璮 (?-1262) ve onun kayınpederi Wang Wentong'un[4] 王文統 Kubilay Han'a karşı isyan başlatarak Song Hanedanı tarafına geçmesi olayıydı[5]. Gerçi isyan kısa bir sürede bastırılmışsa da bu olay Kubilay Han'ın Çinli danışman

1 Morris Rossabi, *Kubilay Han: Yaşamı ve Dönemi*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 68-69.

2 Çin'in Shandong 山東 eyaletinin Qingzhou 青州 şehri ve civarlarında yer almaktadır. Bk. Qiu Shusen 邱树森, *Yuan Yıllığı Sözlüğü-Yuanshi Cidian* 元史辞典, Shandong Jiaoyu Chubanshe 山东教育出版社, Shandong 山东 2002, s. 692.

3 Li Tan, Kubilay Hanlığı'nın ilk dönemlerinde Kuzey Çin'deki Yidu bölgesinin valisi olarak atanmıştır. Kubilay Han ve kardeşi Arık Böke arasındaki taht kavgasını fırsat bilen Li Tan, kayınpederi Wang Wentong ile Kubilay Han'a karşı isyan başlatmıştır. İsyanın kısa bir süre içinde bastırılmasının ardından Li Tan ve Wang Wentong idam edilmiştir. Li Tan'ın tezkeresi için bk. Song Lian 宋濂, *Yuan Yıllığı-Yuanshi*元史, Bölüm 206, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1976, s. 4591-4596. Ke Shaomin 柯劭忞, *Yeni Yuan Yıllığı-Xin Yuanshi*新元史, Bölüm 222, Jilin Renmin Chubanshe 吉林人民出版社, Changchun 长春 1995, s. 3255-3257.

4 Wang Wentong, Li Tan'ın kayınpederidir. Kubilay hanlık tahtına geçtikten sonra diğerlerinin tavsiyesi üzerine Wang Wentong'u huzuruna çağırmış ve onu devlet yönetiminde önemli görevlere atamıştır. Ancak damadı Li Tan ile birlikte Kubilay Han'a karşı başlattığı isyan sonucunda idam edilmiştir. Wang Wentong'un tezkeresi için bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 206, s. 4594-4596. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 222, s. 3257-3258.

5 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 206, s. 4593.

ve yetkililere olan güveninin sarsılmasına ve Çinlilerin siyasi açıdan statülerinin büyük ölçüde etkilenmesine neden oldu. Kubilay Hanlığı devlet adamı ve tarihçisi Su Tianjue 蘇天爵 (1294-1352) tarafından kaleme alınan *Yuan Edebi Türleri* (Yuan Wenlei 元文類) adlı eserde: "Kubilay Han'ın Zhongtong 中統 devresinin[6] 3. yılı (1262) Wang Wentong idam edildi. Daha önceden Çinliler tarafından baskı altında tutulan batıdan gelenler (yani semu'ları ifade etmektedir) kalabalık bir şekilde Han'a rapor sunarak: 'Müslümanlar (Huihui 回回) gerçi zaman zaman ülkenin parasını ve malını çalsalar da isyancı devlet bilginleri gibi isyan etmeye cesaret edemezler.' dedi." bahsi geçmektedir[7]. Bu ifadeden Müslümanların mal ve mülke düşkün olmalarına rağmen isyancı Çinlilere nazaran daha sadık olmalarından dolayı göreve atmada ön tercih edildiğini görüyoruz. Bunun yanı sıra nüfusu az olan Moğolların Çin gibi geniş toprakları yönetirken kendilerine nazaran nüfusu çok olan Çinlileri devletin önemli makamlarına atamaları politik açıdan uygun değildi. Ayrıca Moğollar için devletin mali idaresini çoğunluğu tüccarlardan oluşan ve ticarete mahir olan *Semu*'ların yönetimine vermesi ideal bir seçenek olarak gözükmektedir.

Çalışmamızda Kubilay Han'ın hâkimiyet dönemindeki üç önemli maliye nazırının ilki ve *Semu* sınıfından olan Ahmed hakkında bilgiler vermeye çalıştık (diğer maliye nazırları olan Lu Shirong ve Sanga'yı bir sonraki çalışmamızda ele alacağız). Maliye nazırı Ahmed hakkında en detaylı bilgiler Çin'in resmî 24 yıllıklarından biri olan *Yuan Yıllığı*'nda yer almaktadır. Ahmed'in biyografisi *Yuan Yıllığı*'nda 205. bölüm olan "Hain Vezirler (Jianchen 姦臣) Tezkeresi" başlığı altında derlenmiştir (diğer maliye nazırları olan Lu Shirong ve Sanga da aynı başlık altında derlenmiştir). *Yeni Yuan Yıllığı*'nda ise Ahmed'in biyografisi eserin 223. bölümde hiç başlık atılmaksızın derlenmiştir. *Yeni Yuan Yıllığı*'nda yer alan Ahmed'in biyografisini incelediğimizde içerik açısından "*Yuan Yıllığı*" ile büyük oranda benzerlik gösterdiğini görüyoruz. Üç maliye nazırının "Hain Vezirler Tezkeresi" başlığı altında derlenmesi konusunda *Yuan Yıllığı*'nı kaleme alan Ming Hanedanı tarihçisi Song Lian 宋濂 (1310-1381), yıllıkta bu durumu açıkça şöyle izah etmektedir:

6 Kubilay Han'ın 1260-1264 tarihleri arasındaki saltanat devresi için "Zhongtong 中統" adı verilirken, 1264-1294 tarihleri arasındaki saltanat devresi için ise "Zhiyuan 至元" adı verilmiştir.

7 Su Tianjue 蘇天爵, *Yuan Edebi Türleri-Yuan Wenlei*元文類, Shangwu Yinshuguan 商務印書館, Shanghai 上海 1938, s. 876.

> "Kubilay Hanlığı Dönemi'ne ait tarihi eserlerde genellikle iyi eylemlerin hatırlanması konusunda daha ayrıntılı bilgiler sunulmuşken, kötülüğün cezalandırılması ise kısa bilgilerle geçiştirilmiştir. Bunun nedeni muhtemelen o dönemdeki tarihçilerin bazı tereddütlerinin olması ve gerçekleri yazmaya cesaret edememelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak kurnaz ve gaddar olan insanlar becerileri sayesinde zenginlik ve nüfuz elde etmişlerdir. Böylece bu insanlar sahip oldukları yetkiyi kullanarak diğer insanları cezalandırmış veya ödüllendirmiştir. Bu insanlar başlangıçta halka kötülük yapıp ülkeye zarar vermişlerdir. Sonuçta ise her şey kendi ölümüyle ve yuvasının yıkılmasıyla sonuçlanmıştır… Dolayısıyla döneminde aralarından en öne çıkanları seçip onların biyografilerini bir arada derleyerek tüm âleme bir uyarı olsun istenilmiştir..."[8].

Bu konuda inceleme yapan Çinli araştırmacı Yang Yihui 楊義輝, makalesinde bu durumu Song Lian'ın Konfüçyüsçü bir bakış açısıyla olayları değerlendirerek yazmasına bağlamaktadır. Konfüçyüs ekolünde bir insana değer biçilirken insan dürüstlüğüyle beyefendi, elde ettiği kâr ile kötü insan olarak değerlendiriliyordu. Konfüçyüs'ün ifade ettiği "kâr" yalnızca mal ve mülkü değil, aynı zamanda güç, statü, itibar vb. unsurları da kapsamaktadır. Konfüçyüsçü bakış açısını miras alan Song Lian, doğal olarak bu bakış açısını kendine kılavuz olarak benimsemiştir. Dolayısıyla Kubilay Han Dönemi'ndeki üç maliye nazırının biyografileri Song Lian tarafından derlenirken *Yuan Yıllığı*'nda "Hain Vezirler Tezkeresi" başlığı altında kaydedilmiştir[9].

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Kubilay Han'ın maliye nazırı Ahmed'in biyografisi *Yuan Yıllığı* ve *Yeni Yuan Yıllığı*'nda ayrı bir tezkere olarak kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra tespit ettiğimiz kadarıyla *Yuan Yıllığı* ve *Yeni Yuan Yıllığı*'nda yer alan "Kubilay Han (Shizu 世祖) Monografisi" bölümlerinde de maliye nazırı Ahmed hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Ayrıca *Yuan Yıllığı*'nı incelerken "Tezkereler" bölümleri ile "Monografiler" bölümlerinde bahsi geçen bir olayın gerçekleştiği tarih, kişi adları ve yer adlarında çelişki veya farkların olduğunu tespit ediyoruz. Bu durum *Yuan Yıllığı*'nın 1369-1370 tarihleri arasında kısa bir süre içerisinde derlenmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla tespit ettiğimiz çelişki veya farkları

8 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4557.

9 Yang Yihui 杨义辉, "Lu Shirong'un Hain Vezir Olarak Konumlandırılması Üzerine Analiz-'Yuan Yıllığı. Hain Vezirler Tezkeresi' Üzerine Yorum-Lu Shirong Jianchen Dingwei Bianxi—Jianping《Yuanshi. Jianchenzhuan》卢世荣奸臣定位辨析—兼评《元史.奸臣传》", *Longdong Xueyuan Xuebao* 陇东学院学报, C XXX/S. 3, 2019, s. 44.

dipnotta gösterdik. Çin yıllıkları yanı sıra İlhanlı Devleti tarihçisi Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî'nin (1247-1318) *Câmiu't-Tevârih* adlı eseri ve Venedikli ünlü seyyah Marco Polo'nun *Seyahatnamesi*'nde de maliye nazırı Ahmed hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Biz çalışmamızda bahsettiğimiz bu kaynak eserler yanı sıra araştırma eserlerinden de istifade ederek maliye nazırı Ahmed hakkında daha detaylı bilgiler vermeye çalıştık.

Kubilay Han'ın Maliye Nazırı: Ahmed

Tarihî kaynaklarda Ahmed'in kökeni hakkında farklı kayıtlar mevcuttur. Buna göre *Yuan Yıllığı*'nda Ahmed'in bir Müslüman (Huihui) olduğu, ancak nasıl memur olarak atandığının bilinmediği hakkında bilgiler yer almaktadır[10]. *Yeni Yuan Yıllığı*'nda Ahmed'in Uygur (Huihu 回鶻) olduğu, küçüklüğünde Alçin Noyan'ın[11] evinde köle olarak çalıştığı, Alçin Noyan'ın kızı Çabi[12] (Chabi 察必; ?-1281) Kubilay Han ile evlenirken ona eşlik edip hizmetçi olarak saraya geldiği ve Kubilay Han'ın Ahmed'in yetenekli olduğunu görüp onu çok sevdiği hakkında bilgiler mevcuttur[13]. Reşîdüddin *Câmiu't-Tevârih* adlı eserinde Ahmed'in Fenâkatî (فناکتی) şehrinden olduğunu izah etmekle birlikte Çabi'nin Kubilay Han ile evlendiği sırada Ahmed'in de onunla birlikte geldiğinden bahsetmektedir[14]. Marco Polo'nun anlatımına göre

10 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4558.

11 *Yuan Yıllığı* ve *Yeni Yuan Yıllığı*'nda Alçin Noyan'ın ismi birbirinden farklı Çince karakterler ile yazılmıştır. Buna göre *Yuan Yıllığı* bölüm 118 (*Yuan Yıllığı*, s. 2915) ve *Yeni Yuan Yıllığı* bölüm 104'te (*Yeni Yuan Yıllığı*, s. 2060) Alçin Noyan'ın ismi "An Chen 按陳" olarak kayıtlıdır. Ancak *Yeni Yuan Yıllığı* bölüm 223'te ise "Alechi Nayan 阿勒赤那顏" olarak kayıtlıdır (*Yeni Yuan Yıllığı*, s. 3260). Alçin Noyan, Dai Seçen'in (Texuechan 特薛禪) oğludur. Dai Seçen ise Cengiz Han'ın kayınpederi olup kızı Börte, Cengiz Han ile evlenmiştir. Kongrat kabilesinden olan Alçin Noyan, Cengiz Han ile batı seferlerine ve Tangutlar üzerine yapılan seferlere eşlik etmiştir. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 118, s. 2915. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 115, s. 2178.

12 Çabi Hatun Kongrat (Hongjila 弘吉剌) kabilesindendir. Kubilay Han'ın Zhongtong devresinin ilk yılında (1260) imparatoriçe olarak ilan edilmiştir. Prens Zhen Jin'in 眞金 (gerçek altın/saf altın) annesidir. Çabi Hatun, Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 18. yılı (1281) şubat ayında ölmüştür. Çabi Hatun'un tezkeresi için bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 114, s. 2871-2872. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 104, s. 2060-2061.

13 Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3260.

14 Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih*, haz. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevi, C II, Neşr-i Elburz, Tahran 1373 [1994], s. 915; Rashīd Al-Dīn, *The Successors of Genghis Khan*, çev. John Andrew Boyle, Columbia University Press, New York and London 1971, s. 288; Igor de Rachewiltz, *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period*, ed. Igor de

Ahmed, "Sarrazen" yani Müslümandı[15]. Qing Hanedanı (1644-1912) devlet adamı ve bilgini Tu Ji 屠寄 (1856-1921) tarafından kaleme alınan *Moğol Tarihi Kayıtları* (Mengwuer Shiji 蒙兀兒史記) adlı eserde ise Ahmed'in Uygur (Huihe 回紇) olduğu, Siriderya (Seyhun) kıyılarındaki Fenâkatî şehrinden olduğu ve Çabi'nin Kubilay Han ile evlendiği sırada onunla birlikte saraya geldiği kayıtlıdır[16].

Ahmed'in siyasi hayatı Kubilay Han hâkimiyetinin ilk dönemlerinden itibaren başlamıştır. Kubilay Han'ın Zhongtong devresinin 3. yılı (1262) Han'ın emriyle hanlığın merkezdeki en üst düzey idari bürolarından biri olan Merkez Sekreterliğinin[17] (Zhongshu 中書省) Sol ve Sağ Nazırlıkları[18] (Zuoyoubu 左右部) ve Muhtelif Bölgeler Merkez Nakliyecilik İdaresinin (Zhulu Duzhuanyunshi 諸路都轉運使) yönetimi Ahmed'e verildi. Böylece devletin önemli mali ve vergi işleri onun idaresine verilmiş oldu[19]. Ahmed maliye nazırı olarak atandıktan sonra

---

Rachewiltz - Hok-lam Chan - Hsiao Ch'i-ch'ing - Peter W. Geier - May Wang - Harrassowitz Verlag, Weesbaden 1993, s. 539. A. Konstantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008, s. 228.

15 Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, çev. Işık Ergüden - Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 191.

16 Tu Ji 屠寄, *Moğol Tarihi Kayıtları-Mengwuer Shiji* 蒙兀兒史記, C XVIII, Pilingtushi 毗陵屠氏, 1934, s. 1.

17 Kubilay Hanlığı'nda devletin en üst düzey idari büroları Merkez Sekreterlik, Askerî İşler Dairesi ve Teftiş Bürosu idi. Bunlardan Merkez Sekreterlik, Kubilay Han'ın Zhongtong devresinin ilk yılı (1260) nisan ayında tesis edilmiştir. Merkez Sekreterliği vergilerden (maliyeden), çalışanlardan, törenlerden, savaşlardan, hukuktan ve kamu işleri gibi tüm idari işlerden sorumludur. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 4, s. 63.

18 *Yuan Yıllığı* bölüm 85'te yer alan bilgilere göre, Kubilay Hanlığı'nda Merkez Sekreterliğine doğrudan bağlı toplam altı nazırlık bulunmaktadır. Bunlar Maliye Nazırlığı (Hubu 户部), Tören Nazırlığı (Libu 禮部), İşgücü Nazırlığı (Gongbu 工部), Harbiye Nazırlığı (Bingbu 兵部), Adalet Nazırlığı (刑部) ve Kamu İşleri Nazırlığı (Libu 吏部)'dır. Bu altı nazırlık hanlığın kurulduğu ilk dönemlerde Sol ve Sağ Nazırlık olarak iki kol altında toplanmışken, sonraki süreçlerde dörde, altıya, tekrardan iki kola ayrılmıştır. Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 13. yılına (1276) gelindiğinde altı nazırlığın her biri birer bağımsız kurum olarak tesis edilmiştir (*Yuan Yıllığı*, s. 2126). Bu tarihten itibaren altı nazırlık Merkez Sekreterliği'ne bağlı olarak Hanlığı'nın son dönemine kadar bu şekilde yürürlükte kalmıştır. Tarafımızdan Merkez Sekreterliği'ne bağlı altı nazırlıktan biri olan Maliye Nazırlığı hakkında doktora tezi çalışması yapılmıştır. Bk. Şirinay Aziz, *"Yuan Tüzüğü Maliye Nazırlığı Bölümü" Işığında Kubilay Hanlığı'nda Mali Yapı (1260-1368)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2024.

19 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4558. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3260. Tu, *age*., C XVIII,

Kubilay Han'ın desteğiyle bir dizi mali reformları gerçekleştirdi. Bunlardan ilki madenlerin işletilmesi ve tekelleştirilmesiydi. Ahmed, ertesi yıl (1263) Çin'in orta kısımlarında bulunan Henan 河南 eyaletinin Junzhou[20] 鈞州, Xuzhou[21] 徐州 ve diğer bölgelerindeki demir madenlerini işletmek üzere kendisine ruhsatname verilmesini arz etti. Bunun yanı sıra Tören Nazırlığının[22] (Libu 禮部) bakanı[23] (Shangshu 尚書) Mayuehenai'nin[24] (馬月合乃; 1216-1263) 3000 haneye liderlik edip demir eritme işlerini yürütmesi hakkında Han'a rapor sundu. Böylece her sene 1.037.000 jin[25] 斤 (663.680 kg) demir eritildi ve bu demirlerden 200.000 tane tarım aleti üretildi. Bunun mukabilinde üretilen bu demirler yaklaşık 40.000 dan/shi[26] 石 (3.360.000 lt) tahılla değiştirildi ve tahıllar saraya (merkeze) nakledildi[27].

---

s. 1. *Yuan Yıllığı*, *Yeni Yuan Yıllığı* ve *Moğol Tarihi Kayıtları* adlı kaynak eserlerde yer alan bu bilgiler Igor de Rachewiltz, Ch'i T'ang ve diğerlerinin yaptığı çalışmalarda da kullanılmıştır. Bk. Rachewiltz, *age*., s. 540. Ch'i T'ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi Kürüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1970, s. 392. Sun Pengpeng 孙朋朋-Zhou Baoping 周保平, "Kubilay Hanlığı'nda Merkezin Finansal Karar Alma ve İşletme Mekanizmalarının Evrimi-Yuan Shizu Chao Zhongyang Caizhengjuece Yu Yunxingjizhi Zhi Yanbian 元世祖朝中央财政决策与运行机制之演变", *Henan Daxue Xuebao* 河南大学学报, C LXIII/S. 5, 2023, s. 67.

20 Çin'in Henan eyaletinde yer alan Yuzhou 禹州 şehridir. Bk. Qiu, *age*., s. 871.

21 Çin'in Jiangsu 江蘇 eyaletinde yer alan Xuzhou 徐州 şehridir. Bk. Qiu, *age*., s. 677.

22 Tören Nazırlığı, bütün saray törenleri, toplantı, ziyafet ve kurbanları düzenlemek, imparatora hediye/haraç sunma usullerini idare etmek, Konfüçyüs memurluk sınavı ve dinî kurumları düzenlemekten sorumludur. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 85, s. 2136.

23 Nazırlığın en üst düzey yöneticisidir. Bk. Yu Lunian 俞鹿年, *Çin Bürokrasisinin Büyük Sözlüğü-Zhongguo Guanzhi Dacidian* 中国官制大辞典, Heilongjiang Renmin Chubanshe 黑龙江人民出版社, Haerbin 哈尔滨 1992, s. 402.

24 Mayuehenai'nin Çince adı Zheng Qing 正卿'dir. Menşe itibarıyla Öngüt boyuna mensuptur. Memuriyet ünvanında at (Ma 馬) imi bulunduğundan sülale adı da "Ma" olmuştur. Mayuehenai, Moğol İmparatorluğu ve Kubilay Hanlığı Dönemi'nde önemli görevleri üstelenmiştir. Mayuehenai 1263 tarihinde 48 yaşında hastalanıp ölmüştür. Mayuehenai'nin tezkeresi için bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 134, s. 3244-3246. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 149, s. 2521-2522.

25 "Jin" ağırlık ölçü birimidir. Kubilay Hanlığı'nda 1 jin=640 gram idi. Bk. Dai Matsui, "Mongol Globalism Attested by the Uigur and Mongol Documents from East Turkestan", *Studies in the Humanities Cultural Sciences*, S. 22, 2009, s. 37.

26 "Dan/Shi" hacim ölçü birimidir. Kubilay Hanlığı'nda 1 dan/shi=84 litre idi. Bk. Dai Matsui, agm., s. 38.

27 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 5, s. 92; Bölüm 205, s. 4558. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3260.

Ahmed'in mali reformlarından bir diğeri ise devletin önemli gelir kalemleri olan vergiler hakkında düzenlemelerin yapılmasıydı. Kubilay Han'ın Zhongtong devresinin 4. yılı (1263) Ahmed ve diğer devlet bakanlarının tavsiyesi üzerine Kubilay Han, başkentte ticaretle uğraşan imtiyazlı haneler yanı sıra hükûmet tarafından sağlanan altın ve gümüş sermaye ile ticaret yapanların (yani burada "ortak tüccarlardan"[28] bahsedilmektedir) vergi idarelerine gidip vergi ödemeleri ve yanlarında ticaret ruhsatı taşımaları gerektiğini, aksi takdirde vergi kaçakçılığı yapmış sayılacağını emretti. Kubilay Hanlığı'nda alım satım (ticaret) vergisi (Shangshui 商税) 1/30 oranında alınıyordu[29]. Böylece Ahmed'in önerisi üzerine yayınlanan bu ferman ile vergi kaçakçılığı yapmaya çalışan imtiyazlı haneler vergiye tabi tutuldu ve devletin önemli gelir kalemlerinden biri olan alım satım vergisinin oranı da net bir şekilde belirlenmiş oldu.

Ahmed'in mali açıdan bir başka önerisi ihtiyaç ürünlerinin devlet tekeline alınması ve vergiye tabi tutulmasıydı. Dönemin önemli kaynak eserlerinden biri olan *Yuan Tüzüğü*'nde (Yuan Dianzhang 元典章) yer alan kayıtlara göre Kubilay Hanlığı'nda devlet gelirlerinin en büyük kısmını tuzdan alınan vergi (Yanke 鹽課) oluşturuyordu[30]. *Yuan Yıllığı*'nda da devlet gelirlerinin yaklaşık 8/10'ini tuzdan alınan verginin oluşturduğu kayıtlıdır[31]. Ayrıca Marco Polo da *Seyahatnamesi*'nde, tuzun en çok gelir sağlayan ürün olduğunu bahsetmekle birlikte Yunnan eyaleti ve Manzi'de 蠻子 (Güney Çin) tüm ülkenin tuz ihtiyaçlarını karşılayabilecek tuz yataklarının bulunduğunu, burada büyük ölçüde üretilen tuzun başka bölgelere satıldığını ve tuzdan alınan verginin hükümdar için zengin bir gelir kaynağı oluşturduğunu izah etmektedir[32]. Dolayısıyla Ahmed, tuzu devlet tekeline alarak devlet gelirlerini

---

Tu, *age*., C XVIII, s. 1. Rossabi, *age*., s. 176. Rachewiltz, *age*., s. 540-541. Ch'i, *agt*., s. 392.

28 "Ortak tüccarlar" (Wotuo 斡脫) hakkında tarafımızdan hazırlanan şu makaleye bk. Şirinay Aziz, "Moğol İmparatorluğu'nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişi", *Medeniyet Kültürel Araştırmaları Belleteni*, C II/S. 3, Aralık 2022.

29 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 94, s. 2397. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 73, s. 1620. Sun-Zhou, agm., s. 67. Yang Zhijiu 杨志玖-Yang Dehua 杨德华, "Yuandai Huizu Zaxiang Ahema Xinlun 元代回族宰相阿合马新论", *Huizu Yanjiu* 回族研究, S. 1, 1995, s. 14.

30 Anonim, *Yuan Tüzüğü-Yuan Dianzhang*元典章, haz. Hong Jinfu 洪金富, Zhongyang Yanjiuyuan Lishi Yuyan Yanjiusuo 中央研究院歷史語言研究所, Taiwan Taibei 臺灣台北 2016, s. 811. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 94, s. 2386. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 71, s. 1599.

31 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 170, s. 4001.

32 Polo, *age*., s. 305.

arttırmak için Han'a önerilerde bulundu. Bunun için Ahmed, Kubilay Han'ın Zhiyuan 至元 devresinin ilk yılı (1264) ocak ayında Han'a rapor sundu[33]. Sunulan raporda Çin'in Shanxi eyaletinde bulunan Taiyuan'daki[34] 太原 halkın küçük tuz madenlerinden tuz üretip huduttan geçerek diğer eyalet halkına sattığı, fiyatın ucuz olmasından dolayı halkın bu tuzu satın alıp kullandığı, durum böyle olunca Jiezhou'da[35] 解州 (burada üretilen tuz hükûmete aitti) üretilen tuzun satılamadığı, her sene tuzdan elde edilen gelirin azalarak sadece 7500 liang[36] 兩 gümüş olduğu, dolayısıyla bu seneden itibaren tuzdan elde edilen gelirin 5000 liang daha artırılması gerektiği, Budist haneler, Taoist haneler, askerî haneler, zanaatkar haneler gibi hangi haneden olursa olsun fark etmeksizin herkesten eşit oranda vergi alınması gerektiği ve bununla birlikte halka kolaylık sağlamak için halkın kendi ürettikleri tuzun kullanımına izin verilmesi gerektiği gibi konular kayıtlıydı. Aynı sene (1264) ağustos ayında[37] Merkez Sekreterliğinin Sol ve Sağ Nazırlıkları yürürlükten kaldırılınca Ahmed Merkez Sekreterliğinde görevli dört başnazır yardımcısından[38] (Pingzhang Zhengshi 平章政事) biri olarak atandı[39].

Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 3. yılı (1266) ocak ayına gelindiğinde Devlet Maliye İdaresi (Zhiguoyongshisi 制國用使司) tesis edilirken, Ahmed bu idarenin

33 *Yuan Yıllığı*, *Ahmed Tezkeresi* bölüm 205'te ocak ayı olarak kaydedilen bu tarih (*Yuan Yıllığı*, s. 4558), *Yuan Yıllığı*, *Kubilay Han Monografisi 2* bölüm 5'te temmuz ayı olarak kayıtlıdır (*Yuan Yıllığı*, s. 97). *Yeni Yuan Yıllığı*, *Ahmed Tezkeresi*" bölüm 223'te bu tarih ocak ayı olarak kayıtlıyken (*Yeni Yuan Yıllığı*, s. 3260), *Yeni Yuan Yıllığı*, *Kubilay Han Monografisi 2* bölüm 8'de ise hangi ay olduğuna ilişkin bir bilgi yer almamaktadır (*Yeni Yuan Yıllığı*, s. 65).

34 Çin'in Shanxi 山西 eyaletinin Taiyuan şehridir. Bk. Qiu, *age*., s. 1085.

35 Çin'in Shanxi eyaletinde bulunan Yuncheng 運城 şehrinin güneybatısında yer almaktadır. Bk. Qiu, *age*., s. 937.

36 "Liang" Kubilay Hanlığı'nda bir çeşit para birimidir. 1 liang=1 guan'a eşittir.

37 *Yuan Yıllığı*, *Ahmed Tezkeresi* bölüm 205'te ağustos ayı olarak kaydedilen bu tarih (*Yuan Yıllığı*, s. 4558), *Yuan Yıllığı*, *Kubilay Han Monografisi 2* bölüm 5 (*Yuan Yıllığı*, s. 100), *Yeni Yuan Yıllığı*, *Ahmed Tezkeresi* bölüm 223 (*Yeni Yuan Yıllığı*, s. 3260) ve *Yeni Yuan Yıllığı*, *Kubilay Han Monografisi 2* bölüm 8'de (*Yeni Yuan Yıllığı*, s. 66) kasım ayı olarak kayıtlıdır.

38 Merkez Sekreterliğinin bünyesinde bulunan bir memuriyettir. Bu memuriyet genelde kendisinden üst kademede bulunan sağ kanat ve sol kanat başnazırlara (Chengxiang 丞相) yardımcı olmak üzere tesis edilmiştir. Bu memuriyet devletin önemli askerî ve idari işlerinden sorumludur. Merkez Sekreterlik bünyesinde toplam dört başnazır yardımcısı görevlidir. Bk. Yu, *age*., s. 212.

39 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4558. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3260. Tu, *age*., C XVIII, s. 1. Rachewiltz, *age*., s. 541. Ch'i, *agt*., s. 392-393. Yang-Yang, agm., s. 13.

baş idarecisi[40] (Lingshi 領使) olarak atandı[41]. Devlet Maliye İdaresi devlet bütçesinin düzenlenmesinden sorumlu bir kurumdu[42]. Böylece Ahmed'in bu kurumun en üst yöneticisi yani baş idarecisi olarak devletin maliyesinden sorumlu tutulduğunu görüyoruz. Ahmed bu göreve atandıktan kısa bir süre sonra tekrar Han'a raporlar sunarak maliye ile ilgili bazı önerilerde bulundu. Ahmed'in Han'a sunduğu raporlardan ilki şöyleydi:

> "Dongjing'den[43] 東京 her sene vergi olarak toplanan kumaşlar kullanılamayacak kadar kalitesiz olduğundan bu kumaşlarla artık koyun satın alıyoruz. Ayrıca Zhending[44] 眞定 ve Shuntian'daki[45] 順天 standarda uygun olmayan altın ve gümüş külçelerinin tekrardan yapılması gerekmektedir. Bieqiechi[46] 別怯赤 Dağı'nda asbest vardır. Kumaş olarak dikilip kullanıldığında yanmaz. Lütfen madenlerin işletilmesi için yetkililer gönderin".

Ahmed'in sunduğu bir diğer rapor da Kubilay Han'ın düzenli harcamalar yapması gerektiği hakkında olup, raporda: "Devletin giderleri pek çoktur. Bu sene imparator hazretleri siz başkente gelişinizden bu yana 4000 ding[47] 錠 para sarf ettiniz. Böyle devam ederse gelecek sene masrafları karşılayamayız. Planlı ve idareli kullanmakta fayda vardır." olarak kayıtlıdır. Ahmed'in bu tarihte sunduğu son raporu ise kasım ayında sunulmuş olup, şöyleydi: "Huanzhou[48] 桓州 vadisinde bulunan gümüş madenlerinden 16.000 jin (10.240 kg) gümüş çıkarıldı. Her 100

40 İdarenin en üst yöneticisidir. Bk. Charles O. Hucker, *A Dictionary of Official Titles in İmperial China*, Southern Materials Center, INC., Taipei 1985, s. 313.

41 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 6, s. 109; Bölüm 205, s. 4558. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 8, s. 67; Bölüm 223, s. 3260. Tu, *age*., C XVIII, s. 1. Rachewiltz, *age*., s. 541. Ch'i, *agt*., s. 393. Yang-Yang, agm., s. 13.

42 Hucker, *age*., s. 160.

43 Çin'in Henan eyaletinde bulunan Kaifeng 開封 şehridir. Bk. Qiu, *age*., s. 438.

44 Çin'in Hebei 河北 eyaletinin Zhending 眞定 ilçesidir. Bk. Qiu, *age*., s. 649.

45 Çin'in Heibei eyaletinin Baoding 保定 şehrindedir. Bk. Qiu, *age*., s. 862.

46 Çin'in Sichuan 四川 eyaletinde bulunan Shimian 石棉 ilçesinin güneydoğusunda yer almaktadır. Bk. Qiu, *age*., s. 371. "Asbest" Çincede "Shimian 石棉" demektir. Muhtemelen burada asbest bulunduğu için yer adı olarak kullanılmıştır.

47 "Ding" Kubilay Hanlığı'nda bir çeşit para birimidir. 1 ding=50 guan'a eşittir.

48 Çin'in İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nde yer alan Zhenglanqi'nin 正藍旗 kuzeybatısındadır. Bk. Qiu, *age*., s. 651.

jin'den (64 kg) 3 liang gümüş ve 25 jin (16 kg) kalay üretilebilir. Dolayısıyla maden işletmek için harcanan masraflar çıkarılan kalayların satılması yoluyla telafi edilebilir.". Sonuçta Ahmed'in sunduğu bu önerilerin hepsi Kubilay Han tarafından kabul edildi[49]. Ahmed bu mali reformlar ile vergi olarak alınacak ürünlerin kalitesini yükseltmeyi, gereksiz masraflardan kaçınmayı, madenleri düzgün bir şekilde işletmeyi ve madenler işletilirken devletten bütçe istemeyip çıkarılan madenler ile masrafları karşılamayı hedeflemiştir. Bu mali reformlar Kubilay Han'ın hoşuna gitmiş olmalıdır ki onun sunduğu tüm öneriler Han tarafından kabul edilmiştir.

Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 7. yılı (1270) ocak ayına gelindiğinde Devlet Maliye İdaresi yürürlükten kaldırılarak yerine İdari İşler Sekreterliği[50] (Shangshusheng 尚書省) tesis edildi ve Ahmed bu kurumun idari işler müdürü[51] (Pingzhang Shangshushengshi 平章尚書省事) olarak tayin edildi[52]. İdari İşler Sekreterliği devlet işlerini yürütmek yanı sıra maliye ile ilgili işlerden de sorumlu bir kurumdu[53]. Böylece Ahmed'in hem idari hem de mali işlerden sorumlu olduğunu, ayrıca ne zaman önemli bir kurum tesis edilirse onun her zaman kurumun en üst kademesinde yer aldığını görüyoruz.

Ahmed kendisi zeki, becerikli ve hoş konuşmayı bilen biriydi. Devlet ekonomisini hızlı bir şekilde kalkındırmak ve güçlendirmek isteyen Kubilay Han, Ahmed'in

49 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4558. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı,* Bölüm 223, s. 3260. Tu, *age*., C XVIII, s. 1. Rachewiltz, *age*., s. 541. Ch'i, *agt*., s. 393.

50 İdari İşler Sekreterliği, Kubilay Hanlığı'nda zaman zaman tek başına ayrı bir kurum olarak tesis edilirken, zaman zaman ise Merkez Sekreterliğine ilhak edilmiştir. Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 7. yılı (1270) tesis edilen bu kurum ertesi yıl (1271) Merkez Sekreterliğine ilhak edilmiştir (*Yuan Yıllığı*, s. 139). 24. yılı (1287) şubat ayında, İdari İşler Sekreterliği Merkezi Sekreterliğinden ayrılarak ayrı bir kurum hâlinde tekrar tesis edilmiştir (*Yuan Yıllığı*, s. 296). Ancak 28. yılı (1291) mayıs ayına gelindiğinde İdari İşler Sekreterliği tekrar yürürlükten kaldırılmıştır (*Yuan Yıllığı*/s. 347). İdari İşler Sekreterliği, İmparator Kayşan'ın Zhida 至大 devresinin 2. yılı (1309) ağustos ayında tekrar tesis edilerek maliye işlerinden sorumlu tutulmuştur (*Yuan Yıllığı*, s. 514). 4. yılı (1311) ocak ayına gelindiğinde ise imparator Kayşan'ın ölümüyle İdari İşler Sekreterliği yürürlükten kaldırılmış ve bir daha tekrar tesis edilmemiştir (*Yuan Yıllığı*, s. 537).

51 İdarenin yönetiminden sorumludur. Bk. Hucker, *age*., s. 386.

52 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 7, s. 127; Bölüm 205, s. 4558. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı.,* Bölüm 8, s. 72; Bölüm 223, s. 3261. Tu, *age*., C XVIII, s. 1. Rachewiltz, *age*., s. 543. Ch'i, *agt*., s. 393. Sun-Zhou, agm., s. 68.

53 Yu, *age*., s. 200.

zeki ve nâtık olmasından oldukça etkilenmiş ve ona siyasi yetkiler vermişti. Ayrıca Ahmed'in sunduğu önerileri kabul etmeyen kimse yoktu. Halk ta onun çok müstebit biri olduğunu henüz bilmiyordu. Bunun üzerine Merkez Sekreterliğinin sağ kanat başnazırı[54] (Chengxiang 丞相) Hantum[55] (An Tong 安童; 1245-1293), Ahmed'e uzun bir süre hoşgörülü davrandıktan sonra Kubilay Han'a rapor sundu. Hantum sunduğu raporunda İdari İşler Sekreterliği, Askerî İşler Dairesi[56] (Shumiyuan 樞密院) ve Teftiş Bürosunun[57] (Yushitai 御史臺) aslında nizamnameye göre önemli işlerde karar alırken önce kendisi ve diğer devlet bakanları ile müzakere edip akabinde ise Han'a rapor sunması gerektiğini, fakat Ahmed'in görev yapmakta olduğu İdari İşler Sekreterliğinin işleri hiç müzakere etmeksizin direk Han'a rapor olarak sunduğunu ve bunun nizamnameye aykırı olduğunu arz etti. Buna cevaben Kubilay Han: "Senin söylediklerin doğru. Ben Ahmed'e güveniyorum, fakat o nasıl böyle bir şey yapmaya cesaret edebilir! Onun (Ahmed) sizlerle müzakere etmemesi doğru değildir. Senin söylediğin gibi olsun" dedi. Başnazır Hantum yine Ahmed'in idaresindeki memurların birçoğunun beceriksiz olduğunu, dolayısıyla bu memurların yaptıkları işlerin değerlendirilmesi ve denetlenmesi gerektiğini, böylece bu memurların gerçekten becerikli olup olmadığının ortaya çıkacağını Han'a rapor etti. Anlaşıldığı üzere Ahmed kendi güvendiği veya yakınlarını

54 Merkez Sekreterlik bünyesinde en üst kademede Merkez Sekreterlik başkatibi (Zhongshuling 中書令) bulunmaktadır. Başkatibin emri altında bir sol kanat başnazır (Zuo Chengxiang 左丞相) ve bir sağ kanat başnazır (You Chengxiang 右丞相) bulunmaktadır. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 85, s. 2121.

55 *Yuan Yıllığı* ve *Yeni Yuan Yıllığı*'nda yer alan bilgilere göre Hantum, Cengiz Han'ın en önemli komutanlarından biri olan Mukali'nin (Muhuali 木華黎) dördüncü kuşak torunudur. Celayir kabilesinden olan Hantum genç yaşından itibaren Kubilay Han'ın yayında ona hizmet etmiştir. Hantum, maliye nazırı Ahmed'in yaptıkları adaletsizlikleri Han'a rapor olarak sunmaktan çekinmemiştir. Ancak onun sunduğu raporlar Kubilay Han tarafından çok ciddiye alınmamıştır. Hantum 1293 tarihinde 93 yaşında ölmüştür. Hantum'un tezkeresi için bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 126, s. 3081-3084. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 119, s. 2219-2221.

56 Askerî İşler Dairesi ordu birlikleri, devlet savunması, saray muhafız birlikleri, askerî seferler, kuşatmalar, sınır bölgelerinin savunması, ordu birliklerinin gözden geçirilmesi ve gönderilmesi, askerî başarılar sonunda rütbelerin verilmesi (askerî atama ve yükseltme) gibi işerle ilgileniyordu. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 86, s. 2155.

57 Teftiş Bürosu hanlık sahasındaki bütün memurları teftiş etme yetkisine sahipti. Memurların görevlerini yerine getirip getirmediklerini, suiistimal edip etmediklerini, Han'ın yarlıklarının uygulanıp uygulanmadığını denetleme, geniş soruşturma ve gözetme yetkisine sahipti. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 86, s. 2177.

keyfi bir şekilde devletin önemli kademelerine tayin ediyor ve tayin ederken de hiçbir zaman Kamu İşleri Nazırlığı[58] (Libu 吏部) veya Merkez Sekreterliğine danışmıyordu. Kubilay Han, başnazır Hantum'un teklifini kabul ederek Ahmed'i denetlemek için yetkililer gönderdi. Ahmed bunun karşılık: "İster büyük ister küçük işlerin hepsi benim yönetimime verildi. Dolayısıyla kullanacağım kişileri kendim seçmeliyim." diye cevap verdi. Ahmed'in verdiği bu cevap üzerine başnazır Hantum, Han'a rapor sunarak bundan sonra kendisine sadece üst vilayetlerin idarecisi[59] (Shanglu Zongguan 上路總管) görevinin verilmesini ve ağır cezalandırmalardan sorumlu tutulmasını, geri kalan işlerin hepsinden Ahmed'in sorumlu tutulmasını ve böylece adaletin eninde sonunda ortaya çıkacağını söyledi. Kubilay Han onun bu teklifini kabul etti[60].

Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 8. yılı (1271) temmuz ayına gelindiğinde Ahmed, Han'a rapor sunarak Taiyuan bölgesinde tuzdan alınan verginin yıllık kota olarak 1000 ding para olacak şekilde artırılması hakkında arızda bulundu[61]. 9. yılı (1272) ocak ayında İdari İşler Sekreterliği, Merkez Sekreterliğine ilhak edildiği zaman Ahmed Merkez Sekreterliğinin başnazır yardımcısı olarak tayin edildi[62]. 10. yılı (1273) Ahmed en büyük oğlu Hüseyin'i (Huxin 忽辛) Hanbalık'ın idarecisi ve Daxingfu'nun[63] 大興府 valisi olarak atadı[64]. Başnazır Hantum, Ahmed'in

58 Kamu İşleri Nazırlığı, tüm memurların seçimi ve atanmasına ilişkin düzenlemelerden, yardımcı memurların naklinden, ünvanların verilmesinden ve memur kademelerinin değerlendirilmesine ilişkin yöntemlerden sorumludur. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 85, s. 2126.

59 Kubilay Hanlığı'nda taşra teşkilatında tesis edilen idari birimler büyükten küçüğe doğru eyalet (Xingsheng 行省), vilayet (Lu 路), sancak (Fu 府), kaza (Zhou 州), nahiye (Xian 縣) vb. idi. Vilayetler, Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 20. yılına (1283) gelindiğinde 100.000 haneden fazla olanlara âlâ vilayet (Shanglu 上路), 100,000 haneden az olanlara ise edna vilayet (Xialu 下路) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 91, s. 2316.

60 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4558-4559. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3261. Rachewiltz, *age*., s. 543. Ch'i, *agt*., s. 393-394. Sun-Zhou, agm., s. 67.

61 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 7, s. 136; Bölüm 205, s. 4559. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3261. Ch'i, *agt*., s. 394.

62 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 7, s. 139; Bölüm 205, s. 4559. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 8, s. 76; Bölüm 223, s. 3261. Tu, *age*., C XVIII, s. 2. Rachewiltz, *age*., s. 544. Ch'i, *agt*., s. 395.

63 Çin'in Pekin şehrinde yer almaktadır. Bk. Qiu, *age*., s. 38.

64 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4559. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3261. Rachewiltz, *age*., s. 545. Ch'i, *agt*., s. 395.

gün geçtikçe kendi başına buyruk hareket ettiğini görünce onun hakkında Han'a tekrar rapor sundu. Sunulan raporda Ahmed'in devletin mali yönetimini kendi tekeline aldığını, saraylar inşa ettirdiğini, Hanbalık'ın idarecisinden onun emri altındakilere kadar olan yetkililerin çoğunun beceriksiz olduğunu ve onların yerine yenilerinin seçilmesi gerektiğini arz etti[65]. Kısa bir süre sonra Hantum yine Han'a rapor sunarak Ahmed ve diğerlerinin bulunduğu mevkilerden istifade ederek ticari işlerle uğraştığını, amaçlarının ise ülkenin zenginliklerini yağmalamak olduğunu, bunun halka ciddi bir şekilde zarar verdiğini ve fakir halkın bu durumu şikâyet etmeye cesaret edemediğini bildirdi. Bundan haberdar olan Ahmed: "Bunu kim söylediyse onunla sarayda münakaşa edelim." diye cevapladı. Daha sonra Askerî İşler Dairesi, Ahmed'in oğlu Hüseyin'in bu büroya atanması hakkında Han'a rapor sundu. Ancak Kubilay Han, Hüseyin'in bir iş adamı olduğunu, dolayısıyla onun bu kuruma atanmasının uygun olmadığını söyleyerek bu teklifi reddetti[66].

Devlet için gelir sağlayabilecek ürünler daha sonraki dönemlerde de devlet tekelinde tutulmaya devam edildi. Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 12. yılı (1275) şubat ayında Ahmed yine Kuzey Çin'de tuz ve ilaç maddelerinin devlet tekeline alınması, halkın kendi aralarında bunları alıp satmalarının yasaklanması gerektiğini Han'a önerdi ve Han bu öneriyi kabul etti. 1275 yılında Güney Çin'e sefer düzenleyerek Gök Irmak'ı geçtiği sırada Kubilay Han, tıpkı Kuzey Çin'de olduğu gibi Güney Çin'de de tuz ve ilaç maddelerinin devlet tekeline alınması, Güney Song Hanedanı (1127-1279) kâğıt parası olan Jiaozi 交子 ve Huizi'nin 會子 Kubilay Hanlığı'nın kâğıt parası olan Zhongtong Parası (Zhongtong Yuanbaochao 中統元寶鈔) ile değiştirilmesi gerektiği hakkında Ahmed ve diğer danışmanlarına danıştı. Müzakere sonrası Güney Song Hanedanı kâğıt paralarının kullanımdan kaldırılarak Kubilay Hanlığı kâğıt parası ile takas edilmesi gerektiği kararlaştırıldı[67].

65 Başnazır Hantum'un Ahmed hakkında Kubilay Han'a sunduğu bu rapor "Yuan Yıllığı. Ahmed Tezkeresi" bölüm 205'te Zhiyuan devresinin 10. yılı (1273) olarak kayıtlıyken (*Yuan Yıllığı*, s. 4559-4560), *Yuan Yıllığı*, *Kubilay Han Monografisi 4* bölüm 8'de ise 11. yılı (1274) kasım ayı olarak kayıtlıdır (*Yuan Yıllığı*, s. 158).

66 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4560. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3261. Rachewiltz, *age*., s. 545. Ch'i, *agt*., s. 395.

67 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4560. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3261-3262. Tu, *age*., C XVIII, s. 2. Rachewiltz, *age*., s. 545. Ch'i, *agt*., s. 395-396.

Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 12. yılı (1275) eylül ayında[68], Ahmed ve diğer devlet bakanları elde edilen gelirlerin ordu için harcanmasından dolayı gelirlerin yetersiz kaldığını düşünerek Han'a rapor sundular. Sunulan raporda ülkenin dokuz farklı yerinde tekrar Merkez Nakliyecilik İdaresinin (Duzhuanyunsi 都轉運司) tesis edilmesi, vergi miktarlarının artırılması, demir madenlerinin devlet tekeline alınarak düzenli bir şekilde işletilmesi, halk arasında bakır aletler üretiminin yasaklanmasıyla ilgili öneriler yer alıyordu. Kasım ayına gelindiğinde Ahmed tekrar Han'a rapor sunarak muhtelif bölgelerdeki 11 farklı yerde daha Nakliyecilik İdaresi (Zhulu Zhuanyunsi 諸路轉運司) tesis edilmesi gerektiğini arz etti[69]. Böylece Nakliyecilik İdaresinin tesis edilmesiyle birlikte başkent için gereken tahıllar Güney Çin'den Kuzey Çin'e nakledildi. Bunun yanı sıra muhtelif bölgelerden toplanan çeşitli vergilerin, saray ve ordu için gereken malzemelerin de başkente nakledilmesi daha da kolaylaştı.

Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 15. yılı (1278) ocak ayında Xijing'de[70] 西京 kıtlık yaşandığı zaman Kubilay Han halka içtimai yardımda bulunarak onlara 10.000 dan (840.000 lt) darı dağıttı ve Ahmed'e kıtlığı önlemek için ambarlara büyük miktarda hububat toplamasını emretti. Bu tarihte Ahmed yine: "Bundan sonra Teftiş Bürosu'nun Merkez Sekreterliği'ne haber vermeksizin depodan sorumlu yetkilileri çağırmasına, depolardaki para ve mal sayısının araştırılmasına izin vermemeli. Merkez Sekreterliği'nin toplantısına katılmayanlar cezalandırılmalı." diye Han'a rapor sunarak Teftiş Bürosuna baskı yaptı[71]. Böylece Ahmed'in Merkez Sekreterliği bünyesinde başnazır yardımcısı olarak görev yaptığı süreçte diğer kurumların kendi yetki alanına müdahale etmesine izin vermediği görüyoruz. Bu durumda Ahmed'in kendi prestijini arttırmak, yetki alanını güçlendirmek, kendi yakınlarını devletin yetkili kademelerine getirmek ve sahip olduğu makam sayesinde kâr elde etmek gibi düşüncelerinin olduğunu da söyleyebiliriz.

68 Ahmed'in devlet gelirlerini arttırmak için Han'a sunduğu bu rapor *Yuan Yıllığı*, *Ahmed Tezkeresi* bölüm 205 (*Yuan Yıllığı*, s. 4560) ve *Kubilay Han Monografisi* bölüm 8'de Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 12. yılı (1275) olarak kayıtlıyken (*Yuan Yıllığı*, s. 169), *Yeni Yuan Yıllığı*, *Ahmed Tezkeresi* bölüm 223'te ise 13. yılı (1276) olarak kayıtlıdır (*Yeni Yuan Yıllığı*, s. 3262).

69 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 8, s. 169-170; Bölüm 205, s. 4560. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3262. Tu, *age*., C XVIII, s. 2.

70 Çin'in Shanxi eyaletinin Datong şehridir. Bk. Qiu, *age*., s. 34.

71 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 10, s. 197-198; Bölüm 205, s. 4561. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3262. Ch'i, *agt*., s. 396.

Nisan 1278 tarihinde Merkez Sekreterliğinin başnazır yardımcısı Ahmed'in idaresi altında yer alan sol kanat başvezir[72] (Zuocheng 左丞) Çinli Cui Bin[73] 崔斌 (1223-1278), Ahmed'in sahip olduğu makamdan istifade ederek kendi oğlu ve akrabalarını devletin önemli mevkilerine atadığı hakkında Han'a rapor sundu. Cui Bin sunduğu raporunda Ahmed'in Mesud (Mosuhu 抹速忽) adındaki beceriksiz ikinci oğlunu darugacı olarak göreve atadığını ve ona kaplan figürlü *payza* verdiğini, diğer oğulları ve yeğenlerini ise başvezir yardımcısı[74] (Canzheng 参政), Tören Nazırlığı bakanı ve darugacı olarak önemli mevkilere tayin ettiğini, bunun yanı sıra Karşılama İdaresini[75] (Huitongguan 會同館) de kendi yetkisi altına aldığını, böylece Ahmed'in adalet prensibini çiğnediği beyan etti. Sunulan bu rapor üzerine Kubilay Han bir ferman yayınlayarak Ahmed'in göreve atadığı oğulları ve yeğenleri hepsinin görevinden azledilmesini emretti. Fakat Kubilay Han bunları hiçbir şekilde Ahmed'in suçu olarak düşünmedi. Aksine Ahmed'in elde ettiği başarılar Kubilay Han'ı çok tatmin etmiş olmalıdır ki: "…Müslümanlar arasında diğerlerine nazaran Ahmed kabiliyetli başnazır olmuştur." diyerek onu övdü[76]. Ancak çok kısa bir süre sonra kasım ayı 1278 yılında Ahmed'in Hüseyin ve Hasan (Asan 阿散) adındaki oğulları eski mevkilerine tekrar getirildi[77].

Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 16. yılı (1279) nisan ayında Ahmed'in görev yapmakta olduğu Merkez Sekreterliği, Han'a rapor sundu ve sunulan rapor

72 Sol kanat başvezir, başnazır yardımcısına yardımcı olmak üzere tesis edilen bir memuriyettir. Sol kanat başvezire eş kademe olarak sağ kanat başvezir (Youcheng 右丞) memuriyet kademesi mevcuttur. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 85, s. 2122.

73 Kubilay Han Dönemi'nde devletin önemli mevkilerinde görev alan Çinli Cui Bin, Ahmed'in devlet maliyesini idare ettiği dönemlerde Ahmed'i birçok kez Han'a şikâyet etmiştir. Cui Bin'in yaptıkları Ahmed'in çıkarlarına zarar verdiğinden Ahmed'in yaptıkları iftiralar ve suçlamalar sonucu idam edilmiştir. Cui Bin tezkeresi için bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 173, s. 4035-4038. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 183, s. 2878-2880. Tu, *age*., C XVII, s. 1-3.

74 Başvezir yardımcısı, sol kanat ve sağ kanat başvezirlere yardımcı olmak üzere tesis edilen bir memuriyettir. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 85, s. 2122.

75 Karşılama İdaresi, Kubilay Han'ın Zhiyuan devresinin 13. yılı (1276) tesis edilmiştir. Bu idare Tören Nazırlığının idaresindedir. Bu idare yabancı ülkelerden Çin'e gelen haraç elçilerini karşılamak, ağırlamak ve imparator huzuruna götürmek gibi işlerden sorumludur. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 85, s. 2140.

76 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 10, s. 200-202; Bölüm 205, s. 4561. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3262. Tu, *age*., C XVIII, s. 3. Rachewiltz, *age*., s. 547-548. Ch'i, *agt*., s. 396-397.

77 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 10, s. 206.

doğrultusunda Güney Çin'de bulunan Jiangxi 江西 eyaletinde Çay Tekelleştirme Nakliyecilik İdaresi (Quecha Yunsi 榷茶運司), Muhtelif Bölgeler Tuz Nakliyecilik İdaresi (Zhulu Zhuanyun Yanshisi 諸路轉運鹽使司) ve Ticaret Vergisi İdaresi (Xuanke Tijusi 宣課提舉司) tesis edildi[78]. Böylece 1279 tarihinde Güney Song Hanedanı'nın Moğollar tarafından ele geçirilmesinin ardından tıpkı Kuzey Çin'de olduğu gibi Güney Çin'de de çay, tuz üretiminin ve satışının devlet tekeline aldığını görüyoruz. Çay, tuz, madenler ve ticaret, devletin başlıca gelir kalemleri arasında yer aldığından, Ahmed'in devlet gelirlerini artırmak amacıyla yukarıda bahsi geçen kurumların tesisi yönünde Han'a bir rapor sunduğu kanaatindeyiz. Fakat Ahmed kendisi maliye işlerinden sorumlu olması sebebiyle doğal olarak bu kurumların da yöneticisi olacaktı. Bu durumun aynı zamanda Ahmed için devlet gelirlerini artırma bahanesiyle kişisel kazanç elde etme açısından uygun bir fırsat sunduğunu da söyleyebiliriz.

Kısa bir süre sonra haziran ayı 1279 tarihinde Ahmed oğlu Hüseyin'i Merkez Sekreterliğinin sağ kanat başveziri[79] (Youcheng 右丞) olarak atayıp kademesini yükseltti. 17. yılı (1280) haziran ayına gelindiğinde devlet bakanları Ticaret Vergisi İdaresinde görev alan memur sayısının 500'den fazla olduğunu, bu idarenin halkı sömürdüğünü ve hükûmete ait paraları çaldığını, dolayısıyla bu idarenin yürürlükten kaldırılmasını Han'a rapor etti. Buna karşılık Ahmed, Teftiş Bürosundan yetkililer gelip idareyi denetleyebileceğini, bu konuda hiçbir sakıncanın olmadığını, yasaya aykırı herhangi bir durum varsa bunu doğru bir şekilde bizzat Han'a rapor edeceğini söyledi. Kubilay Han onun bu teklifini kabul etti[80]. Temmuz ayına gelindiğinde Kubilay Han, Ahmed'in tavsiyesi üzerine Merkez Sekreterlik sol kanat başveziri görevine Hao Zhen 郝禎 (?-1282) ve Geng Ren[81] 耿仁 (?-1282) adındaki

78 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 10, s. 211; Bölüm 205, s. 4561. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı,* Bölüm 10, s. 95; Bölüm 223, s. 3262. Ch'i, *agt*., s. 397.

79 Sağ kanat başvezir, sol kanat başvezir ile birlikte başnazır yardımcısına yardımcı olmak üzere tesis edilen bir memuriyettir (*Yuan Yıllığı*, s. 2122). *Yuan Yıllığı, Ahmed Tezkeresi* bölüm 205'te yer alan bilgiye göre Ahmed'in oğlu Hüseyin, Merkez Sekreterliğinin sağ kanat başveziri olarak atanırken (*Yuan Yıllığı*, s. 4561), *Yuan Yıllığı, Kubilay Han Monografisi 7* bölüm 10'a göre ise sol kanat başvezir olarak atanmıştır (*Yuan Yıllığı*, s. 213). Kanaatimizce Hüseyin Merkez Sekreterliği'nin sağ kanat başveziri olarak atanmış olmalıdır. Çünkü bir sene sonra Merkez Sekreterliği'nin sol kanat başveziri makamına Ahmed'in tavsiyesi üzerine başkaları atanmıştır.

80 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 11, s. 224; Bölüm 205, s. 4561-4562. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı,* Bölüm 223, s. 3262. Ch'i, *agt*., s. 398.

81 Hao Zhen, Kubilay Han Dönemi'nde maliye nazırı Ahmed ile iş birliği yapmış ve Ahmed'in

iki yetkiliyi atadı[82]. Böylece Ahmed *Merkez Sekreterliği* bünyesinde başnazır yardımcısı olarak görev yaparken oğlu ve yakınlarını kendi emri altındaki kademelere yerleştirdi.

Ahmed görevi sırasında kendine muhalif olan devlet bakanlarını ortadan kaldırmayı da başardı. *Yuan Yıllığı*'na göre aralık ayı 1280 tarihinde Ahmed, idari işler müdürü Arık Bai (Alibai 阿里伯) ve sağ kanat başvezir Al Timur'un (Yan Tiemuer 燕帖木兒) görev yapmakta olduğu Jianghuai[83] 江淮bölgesindeki eyaletlerin mali işlerini denetlemek üzere buraya yetkililer gönderdi. Araştırma sonucu bu iki şahsın başına buyruk 800'den fazla devlet memurunun görevlerinde değişiklik yaptığı, eyalet teşkilatının sağ ve sol olarak ikiye ayrıldığı, şahsına kullandıkları devlete ait tahıl miktarının 470.000 dan (39.480.000 lt), kendi hazinelerine aktardıkları kâğıt para miktarının ise 12.000 ding olduğu, ayrıca onların Ahmed'in tavsiyesi üzerine tesis edilen Ticaret Vergisi İdaresinin yürürlükten kaldırılması konusunda teklifte bulunanlar arasında yer aldığı tespit edildi ve bu rapor olarak Han'a sunuldu. Sunulan bu rapor üzerine Arık Bai ve Al Timur ölüme çarptırıldı[84]. Muhtemelen bu iki bakan Ahmed'in tavsiyesi üzerine tesis edilen Ticaret Vergisi İdaresinin yürürlükten kaldırılması konusunda teklifte bulundukları için Ahmed onlara kin beslemiş olmalıdır ki Ahmed bu iki bakanın görev yapmakta olduğu bölgeyi denetlemiş ve işledikleri suçları Han'a rapor olarak sunmuştur. Kaçınılmaz olarak onların akıbetleri de ölümle sonuçlanmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz *Yuan Yıllığı*'nda yer alan bilgiler *Yeni Yuan Yıllığı* ve *Moğol Tarihi Kayıtları*'nda yer alan bilgilerle biraz çelişkilidir. Çünkü bu iki eserde yer alan bilgiye göre bu tarihte sağ kanat başvezir Al Temur değil, Cui Bin idi. Daha önceden bahsettiğimiz üzere Cui Bin, Ahmed'in yaptığı adaletsizlikleri Han'a rapor olarak sunmuştu. Dolayısıyla Ahmed ondan öç almak için özel olarak onun görev yapmakta olduğu Jianghuai

---

yardımıyla Merkez Sekreterlik sol kanat başveziri makamına atanmıştır. Hao Zhen, diğer sol kanat başveziri olan Geng Ren ile birlikte Ahmed'i desteklemiştir. Ahmed gibi bunlar da rüşvete düşkün ve açgözlülerdi. Bundan dolayı halk tarafından sevilmemiş ve nefret edilmiştir. Ahmed'in ölümü sonrası bu iki başvezir de yaptıklarından dolayı cezalandırılmıştır. Hao Zhen temmuz ayı 1282 tarihinde, Geng Ren ise eylül ayı 1282 tarihinde ölüme çarptırılmıştır. Bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 12, s. 244-245. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 11, s. 101.

82 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 11, s. 225. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 10, s. 97.

83 Jianghuai bölgesi, Çin'in Jiangsu eyaletinin güney kısmı, Zhejiang 浙江 ve Fujian 福建 eyaletleri, Jiangxi 江西 eyaletinin bir kısmını kapsamaktadır. Bk. Qiu, *age*., s. 317.

84 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 11, s. 228; Bölüm 205, s. 4562. Tu, *age*., C XVIII, s. 4. Ch'i, *agt*., s. 398.

bölgesini denetlemek üzere yetkililer göndermiş ve Cui Bin ile Arık Bai'nin sonu ölümle sonuçlanmıştır[85]. Ancak her iki kaynaktan yola çıkarak Ahmed'in kendine muhalif olan devlet bakanlarına kin beslediğini ve onları ortadan kaldırabilecek bir güce sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum aynı zamanda onun Kubilay Han üzerinde büyük bir nüfuz elde etmiş olduğunu da göstermektedir.

Yuan Yıllığı'na göre Ahmed kurnaz, zalim ve rüşvete düşkün biriydi. O, sadece kendi oğullarını devletin yetkili mevkilerine tayin etmekle kalmayıp kendi yakınlarını da önemli mevkilere atadı. Halka zorbalık yapıp vergi miktarlarını attırdı. Bu durum halkın evlerini terk edip göç etmelerine neden oldu. Bunun yanı sıra Ahmed, halkın şehre yakın yerlerdeki verimli tarım arazilerine veya bahçelerine el koydu. Ahmed ve onun ekiplerinin halka yaptığı zorbalıklar karşısında diğer devlet bakanları onları tenkit etmeye cesaret edemediler. Bu durumdan oldukça öfkelenen Qin Changqing[86] 秦長卿 (?-1280/1281) adındaki Çinli bir saray muhafızı[87] (Suwei 宿衛), Ahmed ve onun ekiplerinin yaptığı kötülükleri içeren bir raporu Han'a sundu. Fakat sonuçta Qin Changqing hapse atıldı ve Ahmed tarafından gönderilen hapishane görevlisi tarafından ağzına ve burnuna ıslak kâğıt tıkılarak öldürüldü[88]. *Yuan Yıllığı*'nda izah edilen bu olay *Yeni Yuan Yıllığı*'nda geçmemektedir.

Çinli devlet bakanlarının yanı sıra, veliaht prens Zhen Jin[89] 眞金 (1243-1286) de Ahmed'den büyük bir nefret duymaktaydı. Hatta bir keresinde onun yüzüne yay[90]

85 Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 10, s. 97; Bölüm 223, s. 3263. Tu, *age*., C XVII, s. 3.

86 Qin Changqin'in doğum ve ölüm tarihi ile ilgili net bir bilgimiz yoktur. Çince kaynaklarda yer alan bilgilerden onun ölüm tarihinin 1280 veya 1281 olduğunu ileri sürebiliriz. Kendisi Luoyang 洛陽'lıdır. Kubilay Han Dönemi'nde devletin önemli mevkilerine getirilmiştir. Qin Changqin, Ahmed'in yaptığı kötülükleri Kubilay Han'a rapor olarak sunduğu için Ahmed ondan nefret etmiştir. Dolayısıyla Ahmed ona iftiralar atarak onun görevinden azledilmesine ve hapse atılmasına sebep olmuştur. Qin Changqin hapishanedeyken Ahmed'in gönderdiği gardiyan tarafından öldürülmüştür. Qin Changqin'in tezkeresi için bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 168, s. 3958-3959. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 183, s. 2882-2883.

87 Başkentte bulunan imparatorluk sarayını korumaktan sorumludur. Bk. Hucker, *age*., s. 461.

88 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4562-4563. Rachewiltz, *age*., s. 549. Ch'i, *agt*., s. 398-399.

89 Zhen Jin, imparatoriçe Çabi'nin oğludur. Kubilay Han, Zhen Jin'i veliaht olarak ilan etmiştir. Fakat veliaht Zhen Jin, Kubilay Han'dan önce 1286 tarihinde 43 yaşında ölmüştür. Zhen Jin'in tezkeresi için bk. Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 115, s. 2888-2893. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 113, s. 2157-2161.

90 A. Konstantin d'Ohsson "Moğol Tarihi" adlı eserinde veliaht Zhen Jin'in Ahmed'in yüzüne

ile vurmuştu ve Ahmed ağzını açamayacak kadar ağır yaralanmıştı. Han, Ahmed'e ne olduğunu sorduğunda o kendisinin at tekmelemesi sonucu yaralandığını söyledi. Tam bu sırada Han'ın huzuruna gelen veliaht prens Zhen Jin, Ahmed'in yalan söylediğini fark edince onu Han'ın önünde dövdü. Ancak Kubilay Han bu olaya dair hiçbir soru sormadı. Dolayısıyla Ahmed veliaht prens Zhen Jin'den korkuyor ve ondan çekiniyordu[91]. Fakat Kubilay Han'ın güvenini kazanan ve Han'ın üzerinde büyük bir nüfuz elde eden Ahmed istediğini yapmaktan geri durmuyordu.

Ahmed'in kötülüğü, adaletsizliği, zalimliği, rüşvete düşkünlüğü hakkında Marco Polo *Seyahatnamesi*'nde yukarıdaki Çin yıllıklarına benzer bazı bilgileri sunmaktadır. Buna göre Ahmed maharetli ve güçlü biriydi. Büyük Han (Kubilay Han) üzerinde büyük bir nüfuz elde etmekle birlikte önemli yetkiye sahipti. Büyük Han ona oldukça güveniyor ve onun her sözünü dinliyor, böylece Ahmed istediğini yapıyordu. Tüm idari yetkileri ve görevleri dağıtma yetkisine sahip olan Ahmed, cezalandırma yetkisine de sahipti. Kendine muhalif kim varsa, haklı veya haksız olsun, gidip Han'a şikâyet ediyor ve Han: "Dilediğini yap." diyerek yetkiyi ona bırakıyordu. Ahmed böylece kendine muhalif olan ve kin duyduğu kişileri öldürmekten çekinmiyordu. Kimse Ahmed'in karşısında kendi dahil diğerlerini de savunmaya cesaret edemiyordu. Marco Polo, aynı zamanda Ahmed'in 25 oğlunun olduğunu, onların Ahmed'in sayesinde ve himayesinde devletin önemli mevkilerine atandığını, ancak onların zararlı ve kötü işler ile uğraştığını izah etmektedir. Ahmed sahip olduğu makam sayesinde büyük hazine elde etmiş durumdaydı. Göreve atanmak isteyen kim varsa Ahmed'e büyük bir rüşvet veriyor ve zengin hediyeler gönderiyordu. Ahmed görevi sırasında halka zulmediyor ve istediğini yapıyordu. Ayrıca tüm güzel kadınları kendine eş olarak alıyor veya keyfince sahip olabiliyordu. Eğer bir baba kızını Ahmed'e vermek istemiyorsa onun verdiği kısmen korku ve baskıyla, kısmen de kızı vermekle sahip olabileceği makam hırsıyla sonunda bu evliliğe ikna oluyordu[92].

Câmiu't-Tevârih'te Ahmed'in sahip olduğu güç ve imtiyazlardan dolayı Çinli devlet bakanlarının ona suikast düzenlediği hakkında bilgiler yer almaktadır. Buna göre Ahmed ile aynı makama sahip olan Gao soyadındaki bir Çinli başnazır yardımcısı

---

bıçak ile vurarak yaraladığını izah etmektedir. Bk. d'Ohsson, *age*., s. 228.

91 Reşîdüddin, *age*., C II, s. 915. Rashīd Al-Dīn, *age*., s. 288. Ke, *age*., s. 3263. Rachewiltz, *age*., s. 549. d'Ohsson, *age*., s. 228.

92 Polo, *age*., s. 191-192. d'Ohsson, *age*., s. 228.

(گاو فنجان/Gao Pingzhang 高平章), Ahmed'in sahip olduğu güç ve imtiyazlardan dolayı onu kıskanıyordu. Dolayısıyla Kubilay Han'ın Hanbalık'ta bulunmadığı bir yaz mevsiminde Gao Pingzhang bir grup Çinli bakanlar ile iş birliği yapıp Ahmed'e suikast düzenlemek istedi. Ahmed'in rikâbdarlarından[93] bir kölesi bu suikastı öğrenince Ahmed'i bilgilendirdi. Ahmed bu olayı Han'a bildirmek için hemen yola koyuldu. Ancak Gao Pingzhang ve diğerleri onun peşinden yetişti ve yolunu kesti. Bu esnada Kubilay Han tarafından gelmekte olan dört elçiyi gören Ahmed, onlara bağırarak kendisinin Han'ın huzuruna gitmek istediğini, fakat bu kişilerin kendisine izin vermediğini söyledi. Bunun üzerine Ahmed dört elçinin yardımıyla Han'ın yazlık sarayına (Kubilay Hanlığı'nda üst başkent veya "Han'ın yazlık sarayı" olarak bilinen Shangdu[94] 上都 olmalıdır) geldi. Sonra üzeri çeşitli incilerle dolu, incilerin üzerinde bir bıçak, bıçağın üzeri ise kırmızı iplerle kapatılan bir siyah tepsiyle Han'ın huzuruna çıktı. Han bunun ne olduğunu sorduğunda, Ahmed: "Kulunuz ben, size hizmet etmek için geldiğim ilk zamanlarda sakalım bu tepsi gibi siyahtı. Tüm gayretimle size hizmet ettiğim süreçte sakalım bu inciler gibi bembeyaz oldu. Ancak Gao Pingzhang bıçağı kullanarak sakalımı bu ipler gibi kırmızıya boyamak istiyor." diye cevap verdi ve tüm olup bitenler Han'a anlattı. Elçiler de Ahmed'in söylediklerinin doğru olduğunu kanıtlayınca Han, Gao Pingzhang'ı tutuklama emri verdi. Bunu duyan Gao Pingzhang Güney Çin sınırlarına yakın olan Xiangyangfu'ya[95] 襄陽府 (سایان فو) kaçıp gitti[96]. *Câmiu't-Tevârih*'te yer alan bu olay *Yuan Yıllığı* ve *Yeni Yuan Yıllığı*'nda yer almamaktadır.

Câmiu't-Tevârih'te yer alan Ahmed'e yapılan bir diğer suikast girişimi ise şöyle izah edilmektedir. Buna göre Gao Pingzhang diğer Çinli devlet bakanları ile iş birliği yapıp Ahmed'i öldürmek için suikast düzenledi. Böylece 10.000 kişilik kalabalık bir ordu Hanbalık'tan dört fersah uzaklıktaki bir vadide Ahmed'e saldırmak üzere burada bekledi. Ardından 1000 kişilik bir heyet Ahmed'in yanına gönderildi. Bu heyet Ahmed'e veliaht prens Zhen Jin'in kendisinin huzuruna gelmekte olduğu ve onun veliahdı karşılaması gerektiği hakkındaki yalan haberi iletti. Ahmed veliaht

93 Rikâbdar (رکابدار) "atın üzengisini tutan kişi" anlamına gelmektedir. Bk. Abdülkadir Özcan, "Rikâbdar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 35, İstanbul 2008, s. 111.

94 Kubilay Han'ın Zhongtong devresinin 4. yılı (1264) Kaiping'in 開平 adı Shangdu (üst başkent) olarak değiştirilmiştir. Han'ın yazlık sarayı olan bilinen Shangdu, başkent Hanbalık ile Kubilay Hanlığı'nın iki büyük başkenti olarak bilinmektedir. Bk. Qiu, *age*., s. 53.

95 Çin'in Hubei eyaletinin Xianyang şehridir. Bk. Qiu, *age*., s. 1124.

96 Reşîdüddin, *age*., C II, s. 917-918. Rashīd Al-Dīn, *age*., s. 289-290.

prensten korktuğu için gece vakti heyet sarayına geldiğinde elinde bir kadeh tutarak veliahdı karşılamak için dışarıya çıktı ve sonuçta tutuklanıp öldürüldü. Gao Pingzhang ise Ahmed'in adamlarından emir Terkan'ın (ترکان) attığı bir okla vurularak öldürüldü. Bu olay Kubilay Han'a bildirildiğinde Han bu kargaşaların çıkmasına neden olan tüm Çinlileri öldürdü. Kubilay Han, Ahmed'in defin işlerine kullanılması için 4000 baliş verdi ve Ahmed büyük bir törenle defnedildi[97].

Ahmed'in suikast ile öldürülmesi olayının meydana geldiği dönemde Marco Polo da bizzat orada bulunuyordu. Marco Polo, Ahmed'in öldürülmesi olayının asıl sebebini *Semu*'lar ile Çinlilerin arasındaki çatışmayla ilişkilendirmektedir. Marco Polo'nun anlattıklarına göre, tüm Çinliler Büyük Han'ın idaresine kin besliyorlardı. Çünkü Çinlilerin üzerine Tatar ve çoğunlukla da *Sarrazen* (Müslüman) yöneticiler yerleştirilmiş olup Çinliler buna katlanamıyor ve kendilerini serf gibi görüyorlardı. Üstelik Kubilay Han Çinlilere güvenmiyordu, dolayısıyla ülkenin yönetimini Tatarlara, *Sarrazenlere* ve Hıristiyanlara vermişti[98]. Bundan Kubilay Han'ın ülkenin yönetiminde Çinlilere güvenmediğini, Moğol ve *Semu*'ların ülke yönetiminde öncelikli tercihi olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla bu durum Çinlilerin zoruna gitmiş olmalıdır ki Çinli bakanlar birbiriyle iş birliği yapıp Ahmed'i öldürmek için suikast düzenlemişlerdir.

Yukarıdaki *Câmiu't-Tevârih*'te bahsi geçen Ahmed'e yapılan ikinci suikast girişimine benzer olay "*Yuan Yıllığı*" ve *Yeni Yuan Yıllığı*'nda da yer almaktadır. Farsça ve Çince kaynaklarda yer alan bu suikast girişiminin süreçleri ve sonuçları büyük oranda örtüşse de bazı bilgilerin farklı olduğunu görüyoruz. Çince kaynaklara göre Ahmed'in ölümüyle sonuçlanan ikinci suikast girişimi şöyle izah edilmektedir. Çin'in Shandong eyaletinde yer alan Yidu bölgesinin binbaşı[99] (Qianhu 千户) olan Çinli Wang Zhu 王著 (1254-1282) kötü insanlardan nefret ediyordu. Dolayısıyla o gizlice tunçtan bir büyük çekiç yapıp onunla Ahmed'in kafasına vurarak öldürmeye yemin etti. Bu sırada yani 1282 yılı mart ayında Kubilay Han başkent Hanbalık'ta

97 Reşîdüddin, *age*., C II, s. 919-920. Rashīd Al-Dīn, *age*., s. 291-292.

98 Polo, *age*., s. 192-194.

99 Askerî memuriyetlerden biri olan binbaşı aynı zamanda "bin hane başı" olarak da bilinmektedir. Kubilay Hanlığı Dönemi'nde binbaşı yönetiminde bulunan asker sayısının az ve çokluğuna göre üst, orta ve alt olarak üç dereceye ayrılmıştır. 700'den fazla askere komuta ediyorsa üst derece binbaşı, 500'den fazla askere komuta ediyorsa orta derece binbaşı, 300'den fazla askere komuta ediyorsa alt derece binbaşı sayılıyordu. Bu sayının altındakiler ise yüzbaşının (Baihu 百户) idaresi altındaydı. Bk. Yu, *age*., s. 1078.

değil, Hanbalık'ın kuzeyinde yer alan Shangdu'da idi. Bunu fırsat bilen Wang Zhu, gizemli büyüleriyle tanınan keşiş Gao (Gao Heshang 高和尚) ile iş birliği yaptı. Onlar, veliaht prens Zhen Jin Hanbalık'ta Budist ibadet faaliyeti düzenleyecek diye yalan söyleyerek 80'den fazla kişiyle birlikte gece yarısı Hanbalık şehrine girdiler. Wang Zhu bir ordu birliğiyle bizzat Ahmed'in huzuruna gelerek veliahdın huzuruna gelmekte olduğunu ve onun veliahdı karşılaması gerektiğini bildirdi. Ahmed veliahdı karşılamaya giderken Wang Zhu onu tutukladı ve ettiği yemin üzerine Ahmed'in kafasına çekiçle vurarak öldürdü. Olay sonrası Wang Zhu kendini hükûmete teslim etti. Bundan haberdar olan Kubilay Han çok öfkelendi ve aynı gün Hanbalık'a ulaştı. Wang Zhu ve onunla iş birliği yapanların hepsi ölüme çarptırıldı. Wang Zhu ölüme çarptırılacağı sırada: "Ben Wang Zhu, devlet için bir kötü insanı yok ettim. Şimdi ölmek üzereyim. Bundan sonraki tarihlerde benim için bu olayları kitap olarak yazacak kişi bulunacaktır." diye bağırdı. Keşiş Gao'nun cesedi ise paramparça edildi[100]. Ahmed öldükten sonra dahi Kubilay Han onun yaptığı kötülükleri hala iyice anlamış değildi ve Merkez Sekreterliğine Ahmed'in eşi ve çocuklarının denetlenmemesini emretti. Daha sonra Ahmed'in yaptığı kötülükler diğer devlet bakanları tarafından Kubilay Han'a iyice anlatıldıktan sonra Han buna çok sinirlendi ve: "Wang Zhu, Ahmed'i öldürerek doğru yapmış." dedi. Sonra mayıs ayına gelindiğinde Han emrederek Ahmed'in mezarını kazdırttı ve tabutunu çıkarıp cesedini Tongxuan Kapısı'nın[101] (Tongxuanmen 通玄門) dışında köpeklere verdi. Devlet memurları ve halk toplanarak olayı seyretti ve bu olay herkesin hoşuna gitti[102].

Ahmed'in ölümünden sonra mezarının Kubilay Han tarafından kazdırılmasının nedenini Reşîdüddin şöyle açıklamaktadır. Ahmed'in ölümünden 40 gün sonra Han tacına takmak için büyük bir elmas istedi, fakat bulamadı. Bu sırada iki tüccar Han'ın huzuruna gelip daha önceden Han'a sunmak üzere büyük bir elmas

100 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 12, s. 241; Bölüm 205, s. 4563-4564. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 11, s. 100; Bölüm 223, s. 3263. Rachewiltz, *age*., s. 550-551. Ch'i, *agt*., s. 399-400.

101 Ahmed'in cesedinin köpeklere verildiği yer *Yuan Yıllığı* bölüm 12 ve 205'te Tongxuan Kapısı olarak kayıtlıyken (*Yuan Yıllığı*, s. 242; 4564), *Yeni Yuan Yıllığı* bölüm 11'de Tongyuan 通元 Kapısı (*Yeni Yuan Yıllığı*, s. 101), Tu Ji tarafından kaleme alınan *Moğol Tarihi Kayıtları* adlı eserde ise Tongli 通立 Kapısı olarak kayıtlıdır (*Moğol Tarihi Kayıtları*, s. 5). Tongxuan Kapısı, Kubilay Hanlığı'nın başkenti olan Hanbalık'ın birkaç kapılarından bir tanesidir.

102 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4564. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3263. Tu, *age*., C XVIII, s. 5. Ch'i, *agt*., s. 400.

getirdiklerini ve Ahmed'e teslim ettiklerini söylediler. Han elmasın kendisine sunulmadığını söyleyerek Ahmed'in evini aramak için adamlar gönderdi ve Ahmed'in eşi İncu Hatun'un (اینجو خاتون) evinden elması buldular. Han buna çok sinirlendi ve tüccarlardan böyle haince işler yapan kuluna ne gibi ceza verilmesinin uygun olacağını sordu. Tüccarlar: "Eğer yaşıyorsa öldürülmeli. Eğer ölmüşse diğer insanlara uyarı olması için tabutu topraktan çıkarılıp küçümsenmeli." diye cevap verdiler. Kubilay Han tüccarların verdiği cevap üzerine Ahmed'in cesedini mezarından çıkarttı ve ayaklarını iple bağlayıp meydana sürükleyerek getirtti. Ondan sonra Han at arabasının Ahmed'in kafasının üzerinden geçirilmesini emretti. Eşi İncu Hatun da öldürüldü. Ahmed'in diğer 40 karısı ve 400 cariyesi ise diğerlerine taksim edildi[103]. *Yuan Yıllığı*'nda geçen bilgiye göre Ahmed'in eşi İncu (Yinzhu 引住) Hatun'un mal varlıkları müsadere edilirken evindeki dolaptan iki tane insan derisi bulundu. İncu Hatun'a bunun ne olduğu sorulduğunda o: "İlahlardan birine zarar vermesi istenildiğinde, ilahın heykeli insan derisinin üzerine koyulur. Böylece dilekler daha hızlı bir şekilde gerçekleşir." diye cevap verdi. Bunu duyan Kubilay Han, İncu Hatun ve Ahmed'e yardım edip fala bakan üç kişinin de İncu Hatunla birlikte derisi yüzülüp sonrasında halka sergilenmesini emretti[104].

Ahmed'in ölümünden sonra ailesi, akrabaları ve iş birliği yapan devlet memurları dahi cezalandırıldı. Ahmed'in en büyük oğlu Hüseyin ve ikinci oğlu Mesud idam edildikten sonra cesedi kıyma olarak doğrandı. Üçüncü oğlu Hasan'ın ise derisi yüzülerek uyarı olması için halka sergilendi. Dördüncü oğlu olan Hundun? (Xindou 忻都) ve yeğeni Seyyiddin (Zainuding 宰奴丁) de ölüme çarptırıldı. Ahmed'in eşi, çocukları, akrabaları ve hizmetçilerinin sahip oldukları tüm mal varlıklar müsadere edildi ve hizmetçiler sivil olarak azat edildi. Ahmed ile iş birliği yapan memurlar cezalandırıldı veya görevlerinden azledildi. Bunların içinde Ahmed ile iş birliği yapan toplam 714 memur görevinden azledildi. Onun başı buyruk tesis ettiği 204 devlet kurumundan 33 tanesinin hizmete sunulup geri kalanlarının yürürlükten kaldırılması emredildi. Eşleri, kız kardeşleri veya kızlarını Ahmed'e hediye edip kendileri devlet kademelerine atanan memurlar da görevinden azledildi. Bundan sonraki memurların seçme ve atama yöntemine yeni düzenlemeler getirildi ve Ahmed ile iş birliği yapan memurların isimleri kaydedilen bir "kara defter" oluşturuldu. Ahmed'in yaptırdığı saraylar diğer memurlara verildi. Ayrıca Ahmed'in zorla

103 Reşîdüddin, *age*., C II, s. 920. Rashīd Al-Dīn, *age*., s. 293.

104 Song, *Yuan Yıllığı*, Bölüm 205, s. 4564. Ke, *Yeni Yuan Yıllığı*, Bölüm 223, s. 3263-3264.

el koyduğu devlet arazileri tespit edilip devlet tarafından müsadere edildi. Onun el koyduğu sivillerin arazileri ise sahiplerine geri verildi. Ahmed'in himayesinde olan imtiyazlı haneler daha önce devlete ödemesi gereken vergileri Ahmed'e ödemişlerdi. Bu haneler tespit edilip vergilerin devlete ödenmesi gerektiği emredildi. Bunun ardından Kubilay Han ferman yayınlayarak Ahmed'in işlediği suçların ülke içi ve dışında duyurulmasını, Ahmed'in reformlarının halka faydalı olanlarının uygulanıp faydalı olmayanların ise uygulanmamasını emretti[105].

Çin yıllıkları Ahmed'in 1262 tarihinden 1282 tarihine kadar toplam 20 senelik maliye nazırı olarak görev yaptığı süreç hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bu bilgiler Ahmed'in görev yaptığı süreçteki tüm başarıları hariç aynı zamanda görevini suiistimal ederek yaptığı adaletsizlikleri ve adilikleri de kapsamaktadır. Ancak Farsça kaynakta Ahmed'e yapılan değerlendirmenin Çin yıllıklarından farklı olduğunu görüyoruz. Buna göre Reşîdüddin'in *Câmiu't-Tevârih* adlı eserinde: "Emir Ahmed yaklaşık 25 yıl boyunca vezirlik makamını onurla tamamladı"[106]. olarak kaydedilmiş olup Ahmed'in görev sırasında yaptıkları suistimaller, adaletsizlikler ve kötülüklerden ise bahsedilmemiştir.

Sonuç

Kubilay Han'ın önemli maliye nazırlarından biri olan Ahmed *Semu* sınıfındandır. Ahmed, Kubilay Han hâkimiyetinin ilk yıllarında devletin önemli maliye işlerinden sorumlu tutuldu. 1262 yılında Ahmed, Kubilay Han'ın emriyle devletin en üst idari birimlerinden biri olan Merkez Sekreterliğine atandı ve devletin önemli maliye ile vergi işleri onun idaresine verildi. Ahmed maliye nazırı olarak atandıktan sonra Kubilay Han'ın desteğiyle bir dizi mali reformları gerçekleştirdi. Ahmed'in tavsiyesi üzerinde madenler düzenli bir şekilde işletilmeye başlandı ve madenler devlet tarafından tekelleştirildi. Devletin önemli gelir kalemlerinden biri olarak alım satım vergisi 1/30 oranında belirlendi. 1275 tarihinde Moğol ordusunun Güney Çin'e sefer düzenlemesinin ardından ele geçirilen bölgelerde Kuzey Çin'e olduğu gibi tuz, çay, ilaç maddeleri ve madenler devlet tekeline alındı. Bunun yanı sıra muhtelif bölgelerde Nakliyecilik İdaresi tesis edilerek tahıl, vergiler yanı sıra saray ve ordu için gereken malzemelerin nakledilmesi işlerinde kolaylık sağlandı. Ahmed bu mali reformlarına ilaveten vergi olarak alınacak ürünlerin kalitesini yükseltti ve gereksiz masraflardan kaçınılması gerektiğini önerdi. Ahmed'in bu

105 Song, *Yuan Yilığı*, Bölüm 12, s. 242-248.

106 Reşîdüddin, *age*., C II, s. 918. Rashīd Al-Dīn, *age*., s. 291.

mali reformları iyi sonuçları elde etmiş olmalıdır ki Kubilay Han her zaman onun önerilerini kabul etti ve destekledi. Ancak zeki, becerikli ve hoş konuşmayı bilen Ahmed, Kubilay Han üzerinde büyük bir nüfuz elde etmiş durumdaydı. Dolayısıyla Ahmed kendi mevkinden istifade ederek oğullarını, akrabalarını ve yakınlarını devletin önemli yetkili makamlarına atayarak yetki alanını daha da genişletti. Bu durumdan diğer devlet bakanları hoşnutsuz iseler de Ahmed'e karşı gelmekten çekindiler. Çünkü Ahmed'e muhalif olan devlet bakanlarının sonu hep ölümle sonuçlanmıştı. Ahmed'in gün geçtikçe zalim ve rüşvete düşkün karakterinin oluşumunda aslında Kubilay Han'ın da bir önemli etken olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Ahmed'in becerileri karşısında Kubilay Han, Ahmed hakkında diğer devlet bakanları tarafından kendisine sunulan şikâyet raporlarını görmezden gelmiştir. Hatta Ahmed'in ölümünden sonra dahi onun yaptığı kötülüklere inanmamıştır. Dolayısıyla devlet bakanları Kubilay Han başkentte olmadığı zamanı fırsat bilerek Ahmed'i ortadan yok etmek için ona suikast girişimde bulundular. 1282 tarihinde yapılan suikast girişimi sonrası Ahmed'in hayatı trajik bir şekilde sonuçlandı. Böylece Ahmed 1262 yılından 1282 yılına kadar toplam 20 sene boyunca Kubilay Hanlığı'nın maliyesini yönetmiş oldu.

KAYNAKLAR

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Anonim, *Yuan Tüzüğü-Yuan Dianzhang*元典章, haz. Hong Jinfu 洪金富, Zhongyang Yanjiuyuan Lishi Yuyan Yanjiusuo 中央研究院歷史語言研究所, Taiwan Taibei 臺灣台北 2016.

Aziz, Şirinay, "Moğol İmparatorluğu'nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişi", *Medeniyet Kültürel Araştırmaları Belleteni*, C II/S. 3, 2022, s. 54-73.

Aziz, Şirinay, *"Yuan Tüzüğü Maliye Nazırlığı Bölümü" Işığında Kubilay Hanlığı'nda Malî Yapı (1260-1368)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2024.

d'Ohsson, A. Konstantin, *Moğol Tarihi*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008.

Polo, Marco, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

Fazlullah Hemedânî, Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih*, haz. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevi, C II, Neşr-i Elburz, Tahran 1373 [1994].

Hucker, Charles O., *A Dictionary of Official Titles in İmperial China*, Southern Materials Center, INC., Taipei 1985.

Ji, Tu 屠寄, *Moğol Tarihi Kayıtları-Mengwuer Shiji* 蒙兀兒史記, C XVII-XVIII, Pilingtushi 毗陵屠氏 1934.

Lian, Song 宋濂, *Yuan Yıllığı-Yuanshi*元史, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1976.

Lunian, Yu 俞鹿年, *Çin Bürokrasisinin Büyük Sözlüğü-Zhongguo Guanzhi Dacidian* 中国官制大辞典, Heilongjiang Renmin Chubanshe 黑龙江人民出版社, Haerbin 哈尔滨 1992.

Matsui, Dai, "Mongol Globalism Attested by the Uigur and Mongol Documents from East Turkestan", *Studies in the Humanities Cultural Sciences*, S. 22, 2009, s. 33-42.

Özcan, Abdülkadir, "Rikâbdar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 35, İstanbul 2008, s. 111-112.

Pengpeng, Sun 孙朋朋-Baoping, Zhou 周保平, "Kubilay Hanlığı'nda Merkezin Finansal Karar Alma ve İşletme Mekanizmalarının Evrimi-Yuan Shizu Chao Zhongyang Caizhengjuece Yu Yunxingjizhi Zhi Yanbian 元世祖朝中央财政决策与运行机制之演变", *Henan Daxue Xuebao* 河南大学学报, C LXIII/S. 5, Eylül 2023, s. 65-70.

Rachewiltz, Igor de, *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period*, ed. Igor de Rachewiltz - Hok-lam Chan - Hsiao Ch'i-ch'ing - Peter W. Geier - May Wang - Harrassowitz Verlag, Weesbaden 1993.

Rashīd Al-Dīn, *The Successors of Genghis Khan*, çev. John Andrew Boyle, Columbia University Press, New York and London 1971.

Rossabi, Morris, *Kubilay Han: Yaşamı ve Dönemi*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Shaomin, Ke 柯劭忞, *Yeni Yuan Yıllığı-Xin Yuanshi*新元史, Jilin Renmin Chubanshe 吉林人民出版社, Changchun 长春 1995.

Shusen, Qju 邱树森, *Yuan Yıllığı Sözlüğü-Yuanshi Cidian* 元史辞典, Shandong Jiaoyu Chubanshe 山东教育出版社, Shandong 山东 2002.

T'ang, Ch'i, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi Kürüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1970.

Tianjue, Su 蘇天爵, *Yuan Edebi Türleri-Yuan Wenlei*元文類, Shangwu Yinshuguan 商務印書館, Shanghai 上海 1938.

Yihui, Yang 杨义辉, "Lu Shirong'un Hain Vezir Olarak Konumlandırılması Üzerine Analiz-'Yuan Yıllığı. Hain Vezirler Tezkeresi' Üzerine Yorum-Lu Shirong Jianchen Dingwei Bianxi—Jianping《Yuanshi. Jianchenzhuan》卢世荣奸臣定位辨析—兼评《元史.奸臣传》", *Longdong Xueyuan Xuebao* 陇东学院学报, C XXX/S. 3, Temmuz 2019, s. 41-45.

Zhijiu, Yang 杨志玖- Dehua, Yang 杨德华, "Yuandai Huizu Zaxiang Ahema Xinlun 元代回族宰相阿合马新论", *Huizu Yanjiu* 回族研究, S. 1, 1995, s. 13-18.

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 18.09.2024
Kabul/Accepted: 03.02.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.481

Araştırma Makalesi/Research Article

Bayburt'tan Trabzon'a: Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon Sefer Güzergâhı*

From Bayburt to Trabzon: The Route of Sultan Mehmed the Conqueror's Trabzon Campaign

Osman Emir** - Miraç Tosun*** - Yasin Topaloğlu**** - İsmail Köse*****

Öz

Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethi, Anadolu'da siyasi birliği sağlama yolunda stratejik bir adım olarak kabul edilmiştir. Ancak, bu fetih hakkında bilgi veren çağdaş

* Bu çalışma TÜBİTAK tarafından 221K235 numaralı COST projesi ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız/This Study was supported by Scientific and Technological Research Council of Türkiye (TÜBİTAK) COST within Grant Numbered 221K235 the authors thank TÜBİTAK for their support.

** Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof. Dr., Karadeniz Technical University, Faculty of Literature, Department of History, (Corresponding Author) Trabzon/TÜRKİYE, https://ror.org/03z8fyr40 oemir@ktu.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-7965-3869

*** Dr. Öğr. Üyesi Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assist. Prof. Dr., Karadeniz Technical University, Faculty of Literature, Department of History, Trabzon/TÜRKİYE, https://ror.org/03z8fyr40 mirac.tosun@ktu.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-8587-9557

**** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Literature, Department of History, Erzurum/TÜRKİYE, https://ror.org/03je5c526 tyasin@atauni.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-3048-0207

***** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü - Prof. Dr., Karadeniz Technical University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, Trabzon/TÜRKİYE, https://ror.org/03z8fyr40 ismailkosetr@ktu.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-8489-5088

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atıf/Citation: Emir, O. - Tosun, M. - Topaloğlu, Y. - Köse İ., "Bayburt'tan Trabzon'a: Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon Sefer Güzergâhı", *Belleten*, C 89/S. 315, 2025, s. 481-506.

kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Özellikle Yassıçimen-Trabzon arasındaki rota konusunda ciddi belirsizlikler mevcuttur. Çalışmada, Bayburt üzerinden Trabzon'a ulaşan altı tarihî yol belirlenmiş ve bu yolların her biri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu yollar arasında, özellikle Galyan Yolu'nun Fatih'in fetih rotası için en güçlü aday olduğu görülmektedir. Galyan Yolu, Bayburt'tan başlayarak Trabzon'a uzanan, Türkmen nüfusunun yoğun olduğu ve Rum yerleşimlerinden geçmeyen bir güzergâh olarak dikkat çekmektedir. Çalışma, Galyan Yolu'nun coğrafi özelliklerini, tercih edilme nedenlerini ve bu güzergâhın tarihî açıdan önemini açıklamaktadır.

Yazılı kaynaklar ve yüzey araştırmaları, Fatih'in fetih sırasında bu yolu tercih ettiğine dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. Özellikle, Tursun Bey ve Konstantin Mihailoviç gibi dönemin tanıkları, sefer sırasında karşılaşılan zorlukları ve coğrafi engelleri ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bu anlatımlar, Galyan Yolu üzerindeki geçitler ve tarihî konumlarla örtüşmektedir. Ayrıca, bu güzergâh üzerindeki arkeolojik kalıntılar, bu yolun tarihî süreçte aktif olarak kullanıldığını göstermektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma, Galyan Yolu'nun Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon fethi sırasında izlediği güzergâh olarak en güçlü aday olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı'nın fetih stratejileri, Anadolu tarihî yollarının belirlenmesi ve bu yolların stratejik kullanımı konusunda bu yazının önemli katkılar sunduğunu düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Fatih Sultan Mehmed, Trabzon, Yüzey Araştırması, Yazılı Belgeler, Galyan Yolu.

Abstract

The Ottoman conquest of Trabzon was considered a strategic step towards political unity in Anatolia. However, there is not enough information about this conquest in contemporary sources. In particular, there are serious uncertainties about the route between Yassıçimen and Trabzon. In this study, six historical routes to Trabzon via Bayburt were identified and each of these routes was analyzed in detail. Among these routes, especially the Galyan Road seems to be the strongest candidate for Fatih's conquest route. The Galyan Road draws attention as a route that starts from Bayburt and extends to Trabzon, where the Turkmen population is dense and does not pass-through Greek settlements. This study explains the reasons for the preference of the Galyan Road and the historical importance of this route.

Written sources and surveys provide strong evidence that Fatih preferred this route during the conquest. In particular, contemporary witnesses such as Tursun Bey and Konstantin Mihailoviç provide detailed accounts of the difficulties and geographical

obstacles encountered during the campaign. These accounts coincide with the passages and historical locations along the Galyan Way. Moreover, the archaeological remains along the route indicate that this road was actively used throughout history.

In conclusion, this study emphasizes that the Galyan Road is the strongest candidate as the route taken by Mehmed the Conqueror during his conquest of Trabzon. We believe that this paper makes important contributions to the Ottoman conquest strategies, the identification of Anatolian historical routes, and the strategic use of these routes.

Keywords: Fatih Sultan Mehmed, Trabzon, Survey, Written Documents, Galyan Route.

Giriş

Fatih Sultan Mehmed'in Anadolu coğrafyasında siyasi birliği ve merkeziyetçi devleti oluşturma aşamasında Trabzon'un fethi önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte Anadolu siyasi tarihi açısından bu denli önemi haiz bir konu hakkında dönemin çağdaş tarihi kaynaklarında yeterli bilgi bulunmaz. Söz konusu kaynaklarda cevap bulunamayan konular arasında Fatih'in sefer güzergâhı başta gelir. Fatih'in özellikle Bayburt'tan sonra Trabzon'a ulaşmak için hangi yolun takip edildiği konusu önemli bir mesele olarak çözülmeyi beklemektedir. Osmanlı ordusunun bilinmeyen zorlu yolları izleyerek Trabzon'a ulaştığını belirten bu kaynaklar[1], güzergâh hakkında âdeta sessizdirler. Bununla beraber kaynaklardan elde edilen karineler ile Osmanlı döneminde Bayburt üzerinden Trabzon'a ulaşan tarihî yollarla alakalı bilgiler bu meseleye ışık tutacak bir zemin sağlar. Bu çalışmada tarihsel süreçte Bayburt'tan Trabzon'a ulaşan tarihî yollar; alan araştırmalarıyla yerinde incelenerek elde edilen veriler, fetih hakkında bilgi veren kaynaklarla karşılaştırılmış muhtemel fetih güzergâhına dair bazı yeni teklifler ileri sürülmüştür. Bu çerçevede öncelikle Bayburt-Trabzon arasındaki yol güzergâhları ele alınacak, ardından da bunlardan hangisinin daha uygun ve makul bir temel oluşturduğu üzerinde durulacaktır.

1 Bk. Konstantin Mihailoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, çev. Kemal Beydilli, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2003, s. 73-75; Derviş Ahmet Âşıkî, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 224-225; Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi: 1288-1485)*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım, İstanbul 2008, s. 332-333; Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, çev. Ari Çokana, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 192-193; Laonikos Chalkokondyles, *The Histories*, Vol. II, translated by Anthony Kaldellis, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 2014, s. 359-360; Tursun Bey, *Fetih Babası'nın Tarihi/Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, Ketebe Yayınları, İstanbul 2020, s. 110.

Bayburt Üzerinden Trabzon'a Ulaşan Tarihî Yollar

Tarihî kaynaklar ve saha araştırmaları sonunda Bayburt yolu üzerinden Trabzon'a ulaşan altı yol güzergâhı ön plana çıkmıştır. Doğudan batıya doğru bu tarihî yollar şöyledir:

***Aydıntepe- Araklı/Sürmene Yolu*:** Güneyde Bayburt'tan itibaren başlayan bu yol Aydıntepe-Kemer Dağı-Limon Suyu-Aşot Geçidi-Madur Dağı-Ağaçbaşı-Kava (Kahve) Düzü ve Çavuşlu üzerinden Araklı Limanı'na bağlanmaktadır (harita 1-A)[2]. Bu yolun bir diğer önemi Araklı Limanı'ndan Bayburt'a bağlanan en kısa ve en elverişli rotadır. Ayrıca yolun bitiş noktasında bulunan Araklı Limanı, Roma kaynaklarında *Hyssos Limanı* olarak adlandırılmış ve yine bu kaynaklarda liman ve çevresinde Roma'ya ait yardımcı bir birlik ile bu birliğe ait önemli bir de kaleden söz edilmiştir[3]. Bu yol 1970'lere kadar taşımacılıkta aktif olarak kullanılmıştır.

Aydıntepe-Galyan Yolu: Soğanlı Dağları üzerinden doğrudan Trabzon'a ulaşan ve 19. yüzyıl seyyah raporlarında "Galyan" olarak da bilinen Aydıntepe-Salmankas-Galyan Deresi yoludur[4]. Bu yolun Bayburt'tan itibaren takip ettiği rota Aydıntepe (Hart) Ovası-Aydıntepe Yaylası-Kemer Dağı, Bandike Yaylası-Boğaz Yaylası-Salmankas Geçidi-Balahor-Taşköprü Hanlar-Kazıklı Hanları-Gümüşki Hanları- Çayırlı Hanları, Galyan Deresi ve Boztepe'dir. (harita 1-B)

Aydıntepe-Taşköprü-Saveriksa-Maçka Yolu: Bayburt'tan itibaren bu yol güzergâhı sırasıyla Aydıntepe-Balahor Yaylası-Salmankas-Yağmurdere-Taşköprü Hanları-Sel Boğazı-Iskobel Yaylası-Kofrakol Yaylası (Sesli Kaya)-Yazlık Köy (Livera)-Maçka (Ad Vicesimum; Magnana, Karydia), Boztepe ve Trabzon'dur. (harita 1-C). Bu yol güzergâhı üzerinde bulunan Yazlık (Livera) köyünün Osmanlı döneminde metropolitlik merkezi olduğu ve Sümela Manastırı'nın yakınından devam eden yazlık ticaret rotasının buradan geçtiği bilinmektedir. Ayrıca Galyan yolu ile Yazlık köyünden geçen bu yol arasında bir bağlantı mevcuttur[5]. Güzergâh üzerindeki önemli istasyonlardan biri olan Kofrakol Yaylası doğrudan Sümela Manastırı'nın karşında yer almaktadır. Bu rota aynı zamanda Onbinler'in Maçka'ya indiğine inanılan güzergâhlardan biridir. Rota üzerinde yer alan İskobel

2 A. Bryer-D. Winfield, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topografyası I*, çev. İsmail Köse, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 97-98.

3 Arrianus, *Periplus*, III. 1-2.

4 Bryer-Winfield, *age.,* s. 89.

5 J. P. Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, çev. H. Salihoğlu, İmge Kitabevin Yayınları, İstanbul 2002, s. 119.

Yaylası da Ksenophon'un askerleriyle ile birlikte denizi gördükleri Thekhes Tepesi'ne aday bir yer olarak kayıt altına alınmıştır[6].

Larhan Yolu: Bayburt'tan itibaren bu yol güzergâhı iki ayrı rota takip ederek Trabzon'a ulaşmaktadır. Bu rotalardan ilki Bayburt'tan başlayarak Aydıntepe-Yağmurdere-Taşköprü-Deveboynu Dağları-Maden Hanları-Anzarya Hanları-İsrafil (Cinli hanlar) Hanları-Acısu Hanları-Akarsu (Larhan)-Kınalıköprü-Maçka- Boztepe ve Trabzon'a ulaşır[7]. Bu yolun diğer alternatif rotası ise Bayburt-Uğrak (Varzahan)-Akşar (Balahor)-Balkaynak (Hadrak)'tan itibaren Gümüşhane il sınırları içine doğru Akçahisar-Keçi Kalesi-Alaçayır-Deve Boynu-Maden Hanları-Anzarya Hanları- İsrafil (Cinli) Hanlar-Acısu-Akarsu (Larhan)-Kınalıköprü-Maçka ve Trabzon'dur (harita 1-D). Gümüşhane-Keçi Kalesi'ne kadar takip edilen rota Trabzon'dan güneye inen "İpek Yolu" güzergâhı ile paraleldir. Ancak bu paralellik Deveboynu dağlarından itibaren Kınalıköprü-Maçka güzergâhı ile farklılaşır. Bu yol, 19. yüzyılın sıkça kullanılan yazlık rotalardan da biridir. Özellikle Osmanlı idaresinde kullanımı yoğunlaşan yazlık rotaların en büyük özelliği Gümüşhane ya da Bayburt'a yolculuk yapanların yolunu büyük ölçüde kısaltmalarıdır. Bahse konu yol, 1835-1842 yılları arasında W. J. Hamilton'un Trabzon'dan Bayburt'a giderken kullandığı yoldur[8].

Karakaban Yolu: Karakaban Yolu, Trabzon Limanı'ndan güneye doğru Maçka'dan geçen iki önemli yazlık yoldan biridir. Karakaban Yolu da tıpkı Larhan Yolu gibi Gümüşhane ve Bayburt olmak üzere iki farklı rota takip ederek Trabzon'a bağlanmaktadır. İlk rota Bayburt'tan itibaren Aydıntepe-Yağmurdere-Taşköprü-Deve Boynu Dağları-Maden Hanları-Anzarya Hanları üzerinden *Pontos Kapıları* şeklinde adlandırılan Kolat Boğazı'na (Bylae?) ulaşır. Buradan itibaren Turnagöl, Meşeiçi Hanları, Naldöken, Ortaköy (Horokop/Gizenica), Maçka yolu ile Boztepe üzerinden Trabzon'a bağlanır (harita 1-E).

İkinci rota ise Gümüşhane Olucak (İmera), Aktutan (Tefil) üzerinden kuzeye doğru Bazbend Geçidi, ardında da Maden Hanları, Anzarya Hanları, Karakaban Dağları, Kolat Boğazı, Turnagöl, Meşeiçi, Naldöken ve Maçka yolu ile Boztepe'ye ulaşır (harita 1-E)[9].

6 S. G. Brennan-C. J. Tuplin, "Theches: An Elusive Mountain", *Anatolian Studies*, Vol. 73, 2023, s. 134-135.

7 Bryer-Winfield, *age*., s. 88-89.

8 J. W. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: With Some Account of their Antiquities and Geology-1*, London 1842, s. 163-164.

9 Bryer-Winfield, *age*., s. 88.

19. yüzyıl kaynaklarında en sık kullanılan yazlık rotalardan biri olan Karakaban Yolu hakkında Prusya'nın Trabzon Konsolosu Otto von Blau'nun bölge hakkında kalem aldığı notlarda bilgiler bulunmaktadır. Otto von Blau bu yolun oldukça zor ve tehlikeli olduğunu, bir atın yolda tökezleyip devrildiğinde bütün kervanın durmak zorunda kaldığını, yol boyunca sürekli olarak kaza yapan ya da kaybolan insanların yardım çığlıklarının duyulduğundan bahsetmektedir[10].

***Zigana Yolu* (İpek Yolu):** Tarihî İpek Yolu rotası olarak da bilinir. Bayburt'tan Aydıntepe-Vavuk Geçidi, İkisu Hanları-Torul-Zigana Köyü-Hamsiköy (Palima/Palaikastro)-Dikkaya (Zafera) ve Maçka üzerinde Boztepe ve Trabzon'a ulaşmaktadır[11]. (harita 1-F). Bahse konu rota tarihsel süreçte Trabzon'dan Erzurum ya da Erzincan'a oradan da İran'a ulaşan tarihî İpek Yolu'nun Anadolu'daki kuzey kollarındandır. Yol hem yazlık hem de kışlık rota olarak yılın 12 ayı kullanılmıştır[12].

Anlaşılacağı üzere Bayburt ve Gümüşhane'den Trabzon'a ulaşan bu tarihî güzergâhların birçoğu birbirine hayli yakın ve belirli noktalarda kesişen yollardır. Bunların ortak özelliği her birinin zorlu ve tehlikeli bir coğrafyada olmasıdır. Özellikle 19. yüzyıl kayıtlarında sıkça kullanıldığı tespit edilen bu güzergâhlardan hangisinin Fatih Sultan Mehmed ve ordusu tarafından tercih edildiğini belirlemek için kitabi kaynaklara başvurmak gerekmektedir. Bu vadide zikredilen güzergâhlar içinde hangisinin uygun olduğunu tespit için iki ana kaynak grubuna başvurmak elzem görünür. Bunların ilki döneminde yazılan kitabi kaynaklar ile arşiv belgeleridir. Arşiv belgeleri özelinde ise Osmanlı döneminde seferlerin kayıt altına alındığı sefer ruznamçeleri öne çıkar.

Osmanlı kaynakları içerisinde sefere katılan bir kâtip tarafından tutulan sefer ruznamçelerinde, seferin güzergâhı ve konaklanan menzillerden başka seferin başlangıç ve bitiş tarihleri, orduda bulunan askerlerin sayısı ve türü, sefer güzergâhındaki yolların fiziki durumu, sefer güzergâhına dair coğrafi ve topografik bilgiler gibi siyasi, askerî tarih çalışmaları için çok kıymetli verileri tespit etmek mümkündür. Bu kaynaklar muhtevaları itibarıyla kısa bilgiler barındırsalar da yolun geçtiği bölgenin coğrafi özellikleri ile güzergâhtaki yer ve mevki isimleri toponomi açısından fevkalade önem arz etmektedir. Ordu yürüyüş rotalarının belirlenebildiği bu kayıtlara daha ziyade Fatih Sultan Mehmed sonrası özellikle de

10 Otto von Blau, *Commercials Zustände Persiens*, Berlin 1958, s. 214-215.

11 Bryer-Winfield, *age*. s. 88, 97.

12 Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 241-243.

Kanuni Sultan Süleyman'a ait sefer ruznamçelerinde rastlanabilmektedir. Bunun yanında Osmanlı dönemine ait bilinen en eski sefer ruznamesi/menzilnâme örnekleri Yavuz Sultan Selim dönemine aittir. Bu yüzden Fatih'in fetih için özellikle Bayburt'tan itibaren Trabzon'a ulaştığı güzergâhı belirlemek için eldeki diğer kaynakları devreye sokmayı gerekli kılmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed ve Mahmut Paşa'nın seferinde kendilerine eşlik eden iki görgü tanığının eserleri bu kaynakların başında gelmektedir. İlk eser Mahmut Paşa'ya eşlik eden Divan Kâtibi Tursun Bey'e aittir. Diğer eser ise seferde Osmanlı ordusunda bulunan Konstantin Mihailoviç isimli bir yabancıdır.

Konstantin Mihailoviç'in eseri Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethini ele alan en tafsilatlı kaynak olmasına rağmen güzergâh hakkında coğrafi tasvir dışında hiçbir ipucu vermemektedir. Bahsedilen olumsuz hava koşulları ve kötü yol şartları, Trabzon'dan iç kesimlere ulaşan tüm yollar için geçerlidir. Trabzon fethine şahit olan bir diğer görgü tanığı Divan Kâtibi Tursun Bey ise sefer hakkında daha sınırlı bilgiler verse de güzergâh konusunda birtakım detaylar sunmaktadır. Tursun Bey eserinde şu ifadelerde bulunmaktadır. "Zafer sığınağı olan asker, Bayburt yolundan felekçe heybetli dağ, başı karlı Barkar[13]'dan aşıp Trabzon sınırı yakınına vardığında, Mahmut Paşa'ya kılavuzu başarı olan muzaffer asker verdi[14]". "Bayburt yolu" ve "Barkar" tanımlamaları yol güzergâhı ile ilgili en önemli iki anahtar ölçüdür. "Bayburt yolu" ifadesi açık bir şekilde Fatih'in Yassı Çimen'den (Çimen Dağı? / Erzincan) sonra, Mahmut Paşa, Sara Hatun ile Bayburt il sınırı içlerine doğru hareket ettiğini göstermektedir. Buradaki diğer anahtar kelime ise Bayburt yolu üzerinde bulunduğu ifade edilen *Barkar Dağı (Bulgar)*'dır. Ancak Barkar Dağı'nın lokasyonu tartışmalıdır. Öncelikle bu adlandırma tek bir dağ ismini mi yoksa bölgedeki sıradağları mı temsil ettiği açık değildir. Bu adlandırmanın bir dağdan ziyade Doğu Karadeniz sınırları içerisinde Aşağı Çoruh Nehri ile Karadeniz arasındaki Zigana-Soğanlı ve Kaçkarlardan oluşan dağ silsilesini temsil ettiği düşünülmektedir[15]. Bununla ilgili olarak F. Kırzıoğlu, 15. yüzyıl kaynaklarından *Dânişmendnâme*'de Canik Bölgesi'nin batı kısımlarına "Bulgar Dağı" adı verildiğini; yine Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın 1912'de basılan *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânisi*

13 Tursun Bey'in eserinde "Barkar" olarak adlandırılan bu dağ Âşıkpaşazâde (*age*., s. 224-225) ve Neşrî'de (*age.,* s. 332-333) "Bulgar Dağı" olarak tanımlanmaktadır.

14 Tursun Bey, *age.*, s. 110.

15 Benzer görüş için bk. C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington 1963, s. 450-451; Bryer-Winfield, *age.,* s. 116.

adlı eserinin 1:1500.000 ölçekli haritasında Çoruh'un solundaki sıradağlar *Barkhal Dağı* olarak gösterildiğini belirtmiştir. Ayrıca Kırzıoğlu, Lynch'in 1901'de basılan kitabındaki 1:1.000.000 ölçekli haritasında da Atina (Pazar) kasabasının arkasına düşen dağlara da *Parkhal* adı verildiğini ifade etmektedir[16]. Kırzıoğlu burada aslında Doğu Karadeniz'in batı, orta ve doğu kısmındaki dağlara farklı zamanlarda ve farklı kaynaklarda ortak bir ad olarak *Barkhal/Bulgar* şeklinde adlandırıldığını belirterek Barkhal/Bulgar adının aslında tüm Doğu Karadeniz sıradağlarının ortak ismi olduğuna vurgu yapmıştır. Doğu Karadeniz sıradağları, Strabon[17] ve Ptolemaios'ta[18] *Paryadres*, Plinius'ta[19] *Parihedri montes*, Ermeni kaynaklarında *Parxar (Parhar)*[20], Gürcü kaynaklarında *Parxali (Parhali)*[21], Türklerde ise *Parhal*[22] şeklinde ifade edilmektedir.[23]

Fatih'in ordusunun Erzincan üzerinden Bayburt'a ulaşması ve hemen ardından Barkar Dağı üzerinden Trabzon'a vardığı göz önüne alındığında Barkal dağlarının batı kısmını oluşturan Gümüşhane ile Bayburt il sınırları arasında kalan Soğanlı Dağları üzerindeki geçitlerinden biri kullanılmış olmalıdır. Bu bölümde Bayburt'u Trabzon'a bağlayan ve birçok tarihî yolun kesiştiği Soğanlı dağları ön plana çıkmaktadır[24]. Zira Soğanlı dağları bölgede yaşayan insanlar tarafından da "Barkal" ya da "Bulgar" dağı olarak adlandırılmaktadır. Soğanlı dağları Bayburt'tan Trabzon'a ulaşan eski kervan yollarının üzerinde ve en önemli geçiş noktası olma özelliğini tarih boyunca korumuştur.

16 F. Kırzıoğlu, "1461 Turabuzon Fethi Sırasında Fatih Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı Bulgar Dağı Neresidir?", *VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-26 Ekim 1961) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 326-327.

17 Strabon, *Geographika*, XI. 12. 4; 11. 14. 5.

18 Ptolemaios, *Ptolemy's Geography*, V. 12.2.

19 Plinius, *The Natural History of Pliny*, VI.9.25; VI. 11. 29.

20 L. Parpeci, *The History of Łazar P'arpec'i*, transl. Robert W. Thomson, Scholars Press, Atlanta 1991, s. 117; H. Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Oriental Press, Amsterdam 1969, s. 371.

21 Kartlis Tskhovreba, *History of Georgia*, Artanuji Publishing, Tbilisi 2018, s. 388-389.

22 Kırzıoğlu, agm., s. 326-327.

23 Bununla birlikte günümüzde Artvin iline bağlı Yusufeli ilçesindeki Altıparmak dağlarının eski adı olan "Parhal/Parhali" gibi bu dağ isminin bir tek zirve ya da yere verildiği de görülmektedir V. Ünsal, *Eski Çağ'da Çoruh Havzası*, İksad Yayınları, Ankara 2022, s. 22, 31.

24 Benzer bir görüş için bk. A. Hahanov, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, çev. E. Uzun, Trabzon 2004, s. 74 dn. 83.

Fatih'in Trabzon güzergâhı ile ilgili bir diğer önemli kaynak, Laonikos Chalkokondyles'in *Laonikou Apodeiksis Historiōn* adlı eseridir. Atinalı tarihçi Laonikos Chalkokondyles II. Murat ve Fatih dönemlerinde İstanbul'da bulunmuş ve eserini de 1464'te İstanbul'da ya da Osmanlı himayesinde ki Atina'da yazmıştır[25]. Bu yüzden onun eseri Osmanlı tarihinin en eski kaynaklarından biri olarak görülür. Chalkokondyles'in on bölümden oluşan eserinin VIII-X. bölümlerini Fatih dönemi olaylarına ayırmıştır. Bu konular içinde Fatih'in Trabzon seferi de bulunmaktadır. Chalkokondyles eserinde Fatih'in Trabzon seferinde Mahmut Paşa'nın Trabzon yakınlarında ordugâhını kurduğundan ve padişahın da daha sonra farklı bir rotadan gelerek bu ordugâha dâhil olduğundan bahsederken bir yer adından söz etmiştir: "… daha sonra padişah da geldi ama Mahmud [Paşa] önceden Trabzon'a yürümüş ve çadırlarını Skylolimne denilen bir yere kurmuştu"[26]. "Skylolimne" Fatih'in Trabzon seferi hakkında bilgi veren kaynaklarda Barkar'dan sonraki ikinci önemli yer adıdır. Aynı Chalkokondyles Şeyh Cüneyd'in Trabzon seferi hakkında ise çok daha tafsilatlı topografik bilgiler verir.[27] Mahmut Paşa'nın 1461 Ağustos'unda kamp kurduğu Skylolimne, günümüzde Boztepe'nin güneyinde ki *Gölçayır/Divranos*'a döneminin Rumlarının verdiği Hellence isimdir[28]. Hellencede σκύλος: "yavru köpek" ve ἡ λίμνη: su birikintisi, nehir, göl anlamlarına gelen bu birleşik isim (Skylolimne) "Köpek Gölü" ya da "Köpek Bataklığı" anlamındadır.[29]

Fallmerayer 1840'lı yıllarda Trabzon'a gerçekleştirdiği seyahatinde Skylolimne'yi (Gölçayır) şu şekilde tasvir etmiştir: "…at üzerinde bir saat gittikten sonra dibi yağlı tabandan oluşan çamurlu bir çukura rastladık. Buna Bizans ülkelerinde olduğu gibi burada da Mesarea deniyor. Çukurun en dibinde kurumuş tatlı su birikintisinin izleri görülüyor; burada buna bir zamanlar Skylolimne denirmiş[30]".

19. yüzyıl yazarlarından Finlay, Skylolimne'yi "Köpek Bataklığı" olarak adlandırmış ve Osmanlı döneminde bölge halkı tarafından da daha çok bu ad ile

25 Ferhan Kırlıdökme Mollaoğlu, "Laonikos Chalkokondyles'in Hayatı ve Tarihi", *OTAM*, S. 21, 2007, s. 51; Levent Kayapınar, "Chalkokondyles, Laonikos (XV. yüzyıl Bizans Tarihçisi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-1 Cilt, 2016, s. 260-261.

26 Chalkokondyles, *age.*, s. 359.

27 Feridun M. Emecen, "Şeyh Cüneyd'in Akçaabad\Trabzon Sefer Güzergâhı Üzerine Bazı Mülahazalar", *Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi,* Turkuvaz Yayınları, İstanbul 2020, s. 389-396.

28 Bryer-Winfield, *age.,* s. 124; 381-382.

29 R. Beeks, *Etymological Dictionary of Greek*, Vol. I, Brill, Leiden and Boston 2010, s. 1361

30 Fallmerayer, *age., s*s. 104.

tanımlandığını ifade etmiştir[31]. Adından da anlaşılacağı üzere bölge, yağmur ve kaynak sularının birikmesiyle oluşan ancak gölden ziyade bataklığı andıran bir yer olarak ön plana çıkmıştır. Ancak Trabzon şehir merkezinden yaklaşık 8 km uzaklıkta yer alan bu bölge günümüzde tamamen iskâna açılmış olup, bahsi geçen göl ya da bataklıktan hiçbir iz kalmamıştır.

Boztepe'nin güney tarafında yer alan ve tarihî İpek Yolu güzergâhı üzerinde ki Skylolimne, eski çağın önemli komutan ve imparatorlarından Arrianus[32], Hadrianus[33] ile Southgate[34], Deyrolle[35], Fallmerayer[36] gibi Osmanlı dönemi seyyahları ve araştırmacılarının Trabzon'a ulaştığı güzergâhın kuzey kesişme noktasını temsil eder. Dolayısıyla Chalkokondyles'te bahsi geçen Skylolimne, Trabzon'dan Gümüşhane ve Bayburt'ta ulaşan tarihî yol güzergâhlarının birleştiği önemli bir kavşak noktasıdır.

Yukarıda adı geçen bu iki toponim (Skylolimne ve Barkar) dışında Osmanlı dönemine ait kaynaklarda geçen coğrafi tanımlamalar ile Bayburt'tan Trabzon'a bağlanan tarihî yol güzergâhlarının birlikte değerlendirilmesi fetih rotasına dair olası alternatiflerin belirlenmesine katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda sefer hakkında bilgi veren döneme ait kaynaklar ışığında Trabzon'a bağlanan eski yol istikametleri göz önünde bulundurulduğunda öncelikle Gümüşhane-Torul üzerinden Trabzon'a ulaşan yolları kolaylıkla devre dışı bırakabiliriz. Çünkü kaynaklarda Trabzon'un fethi için verilen bilgilerde Fatih'in bilinmeyen zorlu yollardan ve düşmanın hiç beklemediği bir yerden Trabzon'a vardığı belirtilmektedir[37]. Bu ifadeye göre Fatih ve ordusunun yılın 12 ayı ulaşıma elverişli ve "İpek Yolu" olarak da bilinen Zigana Yolu'nu kullanmış olması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca Trabzon Tekfuru David Komnenos'un (1459-1461) maruf ana yol güzergâhlarını orduların geçişine kapattırdığı bilinmektedir[38].

31 G. Finlay, *A History of Greece: Mediaeval Greece and the Empire of Trebizond, A.D. 1204-1461*, William Blackwood and Sons, London and Edinburg 1851, s. 490.

32 Arrianus, *periplus*, I. 1-2

33 Mitford, *age.,* s. 349.

34 Horatio Southgate, *Narrative, of the Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia I*, New York 1840, s. 157-164.

35 Theophile, Deyrolle, *1869 da Trabzondan Erzuruma,* çev. Reşad Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul 1939, s. 16.

36 Fallmerayer, *age.*, s. 104.

37 Kritovulos, *age.,* s. 192-193; Mihailoviç, *age.*, s. 73-74; Tursun Bey, *age.*, s. 110.

38 Bryer-Winfield, *age.,* s. 119.

Şüphesiz Zigana Yolu da bu kapatılan rotaların başında gelmelidir. Bundan dolayı Amasya Valisi Hızır Bey'in 1456 tarihli Trabzon kuşatması yalnızca denizden gerçekleştirilebilmiştir[39]. Dahası Chalkokondyles, Fatih'in Trabzon'un fethinden sonra Gümüşhane ve çevresinin hâkimi Kabazites ailesini[40] bu topraklardan çıkarmak için Amasya Valisi Hızır Bey'i görevlendirdiğini ifade etmektedir[41]. Ancak görev gerçekleşmemiş olmalı ki Torul Prensliği Trabzon fethinden çok sonra Fatih'in oğlu Bayezid Dönemi'nde (1481-1512) ortadan kaldırılabilmiştir[42]. Bu da Osmanlı ordusunu bu bölgeden geçmesinin mümkün olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte Zigana Yolu üzerindeki Torul Boğazı (Ardasa), yüksek tepelerle çevrili dar bir vadiden oluşmaktadır. Büyük bir ordunun geçişine elverişli olmayan bu bölge düşman tarafından pusuya düşürülmeye oldukça uygun bir coğrafi yapıya sahiptir. Bundan dolayı Fatih'in böylesine bilindik ve tehlikeli bir yoldan ordularını geçirmesi pek olası değildir. O hâlde Zigana Yolu ve Gümüşhane-Torul üzerinden geçen rotalarının da olası fetih güzergâhı dışında tutulması gerekir. Bu da bize Fatih'in fetih güzergâhıyla ilgili değerlendirmeye almamız gereken yolların Bayburt üzerinde doğrudan Trabzon'a ulaşması gerektiğini gösterir. Bu durumda Balkar Dağı Geçidi için Soğanlı Dağları önermesi daha uygun görünmektedir.

Fatih'in Trabzon'a ulaşmak için kullandığı düşünülen aday yollar arasında Maçka içinden geçen güzergâhları da değerlendirme dışında tutabiliriz. Çünkü o dönemde Maçka'nın büyük bir bölümünü Rum nüfusu oluşturmaktaydı. Fatih'in oldukça gizli tuttuğu sefer rotasını mümkün olan en az tehlikeyle tamamlamayı planladığı bilinmektedir. Bu yüzden doğrudan Maçka içerisinden geçen *Karaka-*

39 Her ne kadar Bryer bu faaliyeti Haydar Paşa'ya atfediyorlarsa da burada bahsi geçen Amasya Valisi Hızır Bey olmalıdır, bk. Kenan İnan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14, 2003, s. 73.

40 Gabrades ailesi X. yüzyılın son çeyreğinde Khaldia Theması'nın başına geçmiş ve uzun bir süre buranın yönetiminde söz sahibi olmuştur. Ailesi, Kommenoslar Dönemi'nde ise Trabzon Dukalığı'nın kontrol altında tutulması için görevlendirilmiştir. Bu dönemde aile Bizans'ın siyasi karmaşasından yararlanarak bölgede yarı bağımsız bir yönetim uygulasa da zamanla tekrar gücünü kaybederek Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Anthony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979- c. 1653", *Historical Journal University of Birmingham*, 12, 1970, s. 164-187.

41 Chalkokondyles, *age*., s. 363.

42 Mehmet Bilgin "Trabzon Bölgesi'nin Fetih Aşamaları ve Torul'un Fethi", *İzzet Gündağ Kayaoğlu Hatıra Kitabı-Makaleler*, ed. Oktay Belli- Yücel Dağlı-M. Sinan Genim, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, İstanbul 2005, s. 72-80. Torul'un Fethi ile alakalı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi evrakındaki bir belge, "kaziyye-i mektub-ı Sultan Bayezid" başlığı taşımakta ve bu mektupta Torul'un fethi hadisesinden bahsedilirken "Trabzon şimdi Trabzon oldı" ifadesine yer verilmektedir, bk. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, (TS.MA.e) nr. 578.

ban, Larhan ve *Saveriksa-Livera* yollarını da bu değerlendirme doğrultusunda fetih rotasına aday yollar listesinden çıkarabiliriz. Bryer, bu görüşü desteleyecek şekilde Fatih'in Trabzon'un fethi için *Larhan* yolu ile Sümela Manastırı'nın üstünden geçen *Saveriksa-Livera* yolunu tercih etmeyeceğini belirtmiştir. Bryer, Sümela'nın kısa kroniğinde 1253-1481 arasında 24 kişi kaydedildiğini ve bunlardan hiçbirinin keşişlerin sivil hayatlarında görebilecekleri en dehşet verici durumlardan biri olacak olan Osmanlı ordusu hakkında herhangi bir bilgi vermediğini ifade etmiştir[43]. Bryer, büyük bir ordunun Sümela Manastırı yolu ya da karşı yamaçlarından geçerek Maçka içlerinden Trabzon'a ulaşmasının manastır kayıtlarında muhakkak yer alması gerektiğini ancak böyle bir kaydın bulunmadığını vurgulamıştır. Dahası Sümela'ya yakın bir noktadan geçecek olan büyük bir ordunun manastırın içinde bulunan zenginlikleri göz ardı etmeyeceklerini ancak bununla ilgili de ne yazılı ne de herhangi bir arkeolojik kanıt olduğunu ifade etmiştir. Tüm bunlara ek olarak Osmanlı ordusunun doğuda Türkmen nüfusunun ağırlıklı yaşadığı rotalar varken batıda Rum tebaasının yoğun olarak yaşadığı bir yol tercih etmesi de pek mümkün gözükmemektedir.

Zigana ve Maçka'dan geçen tarihî yolları değerlendirme dışında bıraktığımızda elimizde iki önemli rota kalmaktadır. Bunlardan ilki *Araklı/Sürmene-Bayburt Yolu* diğeri ise *Galyan Yolu*'dur. Bu iki güzergâhın ortak noktaları doğrudan Bayburt üzerinden Trabzon'a ulaşmaları ve güzergâhların Rum tebaasının yoğun olarak yaşadığı Maçka'dan değil, Türkmen nüfusun bulunduğu bölgelerden geçmesidir. Bu iki yolu birbirinden ayıran en temel fark ise Galyan Yolu, Boztepe üzerinden Trabzon Limanı'na inerken, Araklı/Sürmene Yolu, Araklı Limanı'na bağlanmaktadır. Bu temel farklılık aslında Fatih'in olası fetih rotasını belirmede önemli bir avantaj sağlamaktadır. Çünkü Fatih'in Mahmut Paşa ile Trabzon yakınında *Skylolinne* adlı yerde bir araya geldikleri ve bu yerin de günümüzde Boztepe'nin güney yamacında bulunan Gölçayırı'nın o günkü adı olduğu yukarıda belirtilmişti. O hâlde Fatih ve ordusu hangi yolu kullanmış olursa olsun kuzeyden güneye inerken Gölçayırı'na ulaşmaları gerekir. Geriye kalan alternatif güzergâhlara bakıldığında bu bölgeye ulaşmayan tek yolun *Araklı/Sürmene- Bayburt Yolu* olduğu görülecektir. Zira bu yol doğrudan Gölçayırı-Boztepe üzerinde Trabzon'a değil Gölçayırı'nın yaklaşık 40 km doğusunda kalan Araklı Limanı'na bağlanmaktadır. Her ne kadar Bryer ve Winfield, Fatih'in Trabzon'un fethi için kullandığı güzergâha en uygun

43 Bryer-Winfield, *age.,* s. 119.

aday olarak bu yolu önerse de[44] kaynaklarda herhangi bir şekilde doğudan sahil şeridinden gelen bir kuşatmadan bahsedilmediği gibi bu yol Skylolimne'ye oldukça ters bir yönde kalmaktadır. Ayrıca Araklı Limanı'ndan Trabzon'a sahil boyunca yaklaşık 40 km yürüyüş gerçekleştirecek bir ordunun düşman tarafından kolaylıkla fark edileceği de bir gerçektir. Bu yüzden Araklı/Sürmene- Bayburt Yolu'nu da fetih güzergâhına aday yolların dışında tutabiliriz.

Tüm bu veriler, Fatih'in Bayburt üzerinde Gümüşhane rotasına dâhil olmadan ve aynı zamanda doğrudan Maçka'nın içerisinden geçen yolları kullanmadan Boztepe'nin güney yamacındaki Gölçayırı'na ulaşan bir rota belirlememiz gerektiğini göstermektedir. Eldeki yazılı kaynaklar ve arazi çalışmaları sonunda ulaştığımız veriler bize bu rotaya en uygun yolun *Galyan Yolu* ya da bu yol ile paralel bir rota olduğunu göstermektedir. Zira Bryer ve Winfield, her ne kadar fetih rotası olarak ön plana çıkardığı yol Bayburt-Araklı/Sürmene yolu olsa da bir diğer önerisi de *Galyan Yolu* olmuştur[45].

19. yüzyıl kaynaklarına bakıldığında Trabzon-Bayburt-Erzincan arasında gerçekleştirilen yolculuklarda en yoğun kullanılan yazlık rotanın Galyan Yolu olduğu görülmektedir[46]. Dönemin önemli seyyahlarından Lynch, Erzurum-Bayburt-Trabzon arasında seyahat eden bir yolcu için bu yolun hem kısa hem de arazi yapısını göre daha uygun olduğunu ve tercih edildiğini belirtmiştir[47]. Bu yol hakkında en tafsilatlı bilgileri ise 19. yüzyıl seyyahlarından Fransız *Deyrolle* vermekte yolun oldukça çetin ve zor olduğuna vurgu yapmaktadır[48].

Bahse konu yol güzergâhı hakkında bir diğer tafsilatlı bilgi ise yine 19. yüzyılda Trabzon'un Fransız konsolosu olan *Marius Outrey*'e aittir. Outrey, Trabzon'dan başladığı seyahatinde 7 saat sonra *Çayırlı Hanları*na ulaştığını sonra yolun oldukça sarp bir hâl aldığını ve burada oldukça tehlikeli geçitler bulunduğunu, 16 saatlik bir yürüyüşten sonra Şaphane köyüne vardığını belirtmiştir. Şaphane'den sonra ise 8 saatlik bir yürüyüşten sonra *Balahor*'a (*Akşar*) ulaştığını ifade etmiştir[49].

44 Bryer-Winfield, *age*., s. 120.

45 Bryer-Winfield, *age*., s. 119.

46 H. F. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Green, London 1881, s. 430-433.

47 H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies,* Vol. II, Green and Go, Longman, London 1901, s. 239-240.

48 Deyrolle, *age.,* s. 16.

49 Özgür Yılmaz, "Marius Outrey'nin 1835 Yılında Trabzon'dan Erzurum'a Seyahati ve Erzurum Şehri Hakkında Raporu", *Mavi Atlas*, C 7/S. 20, 2016, s. 155-156.

Yukarıda bahsi geçen iki seyyahın da oldukça zor ve tehlikeli bir yol olmasına rağmen bu rotayı tercih ettikleri görülmektedir. Söz konusu tercihin olası nedeni yolun Trabzon'dan Bayburt'a ulaşan en kısa güzergâhlardan biri olmasıdır. Ayrıca 19. yüzyıl kaynaklarında bu yol güzergâhı ve yolun fiziksel özellikleri hakkında verilen bilgiler, Trabzon fethine şahit olan görgü tanıklarının anlattığı bilgilerle de uyum göstermektedir.

Yüzey Araştırmalarında Olası Fetih Rotası: Tarihî Galyan Yolu

Yukarıda ki tüm bilgiler ve iddialar *Galyan Yolu*'nu fetih rotası için en iyi aday yapmaktadır. Bu tarihî rota yüzey araştırmalarına göre Bayburt'tan sonra Aydıntepe'ye doğru devam etmektedir. Güzergâh doğrultusunda bölgede yapılan arazi çalışmalarında Aydıntepe Ovası'nın doğusunda *Taşkesenler köyü* içerisinde ovaya hâkim bir noktada höyük kalıntıları bulunmaktadır (40.19171, 40.10841, 1566 m- Resim 1, 2). Daha önce bölgede yapılan yüzey araştırmalarında höyüklerin yüzeyinde ve çevresinde Tunç, Demir Çağı, Roma ve Geç Dönem seramikleri tespit edilmiştir[50]. Yolun her iki yakınında bulunan bu höyükler aslında araştırılan yol ile çevresinin önemli bir geçiş güzergâhı ve yerleşim alanı olduğunu göstermektedir. Höyüklerin konumu dikkate alınarak güzergâha sadık kalıp kuzeybatıya doğru devam edildiğinde *Aydıntepe Ovası*'na ulaşılmaktadır. Bu ovada bir ordunun konaklaması için uygun geniş bir arazi bulunmaktadır. Bölge sakinleriyle yapılan görüşmelerde bu alanın *Ordudüzü* olarak adlandırıldığı ve Osmanlı döneminde büyük bir ordunun burada konaklamasından dolayı bölgeye bu adın verildiği ifade edilmektedir. (40.1932, 40.1034, 1540 m- Resim 3) Elbette bu hikâyenin doğru olup olmadığı ya da bu alanda konaklayan ordunun Fatih'in ordusu olup olmadığını tespit etmek mümkün değildir. Ancak bu bilgi sözlü tarihe ait önemli bir veri olarak kayıt altına alınmıştır.

50 Süleyman Çiğdem-Haldun Özkan-Hüseyin Yurttaş, *Tarihî ve Kültür Varlıklarıyla Bayburt*, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt 2020, s. 88-89.

Resim 1: Taşkesenler Höyük-Bayburt

Resim 2: Taşkesenler Höyük-Bayburt

Resim 3: Aydıntepe "Ordudüzü" mevkii

19. yüzyıl kaynaklarından bahsedilen rota doğrultusunda Aydıntepe Ovası'ndan sonra yaklaşık 2410 m yükseklikte bulunan Aydıntepe Yaylası'na (40.2653, 40.023) ardından da Trabzon'a geçişi sağlayan Kemer Dağı'na ulaşılmıştır. Soğanlı dağlarının bir parçası olan Kemer Dağı, Bayburt'un Karadeniz'e açılan kapısı durumundadır ve bu özelliğiyle Tursun Bey'de bahsi geçen Barkar Dağı üzerinden Trabzon'a geçişi sağlayan bölge için en iyi adaydır. Zira Bayburt üzerinden doğrudan Trabzon'a ulaşmak isteyen bir kişinin kullanmak zorunda olduğu dağ geçitlerinin başında Kemer Dağı gelmektedir. Bununla ilgili olarak Osmanlı döneminin önemli seyyahlarından biri olan Evliya Çelebi, Trabzon'dan Bayburt'a giden insanların genellikle bu güzergâhı tercih ettiklerini ancak yolun tek bir geçiş yeri olduğunu ifade etmiştir[51]. Bununla ilgili olarak F. Kırzıoğlu da Fatih'in ordusu ile güçlükle açtığı Barkar Dağı'nın günümüzde Kemer dağı olduğunu ifade etmiştir[52].

51 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, II/1, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 116.

52 Kırzıoğlu, agm., s. 326.

Kemer Dağı üzerinde yapılan arazi çalışmalarında eski yol güzergâhına ait izler takip edilebildiği gibi bu dağ üzerinde eski bir han kalıntısına ait temel izleri de tespit edilmiştir (40.2932, 40.0624, 2580 m). Han'a ait temel yapısı yaklaşık 30 m'lik bir alan içinde 8 odalıdır. Ancak modern yolun hemen kenarında bulunan bu yer, yol yapımı ya da kaçak kazılar sonucu büyük ölçüde tahrip edilmiştir (Resim 4). Bu tarihî yol, *Kemer Dağı*'ndan sonra kuzeybatıya doğru devam etmekte ve bugünkü *Boğaz Yaylası* üzerinde bulunan *Bandike Hanları*'na bağlanmaktadır (40.3051, 40.0533, 2340 m). *Bandike Hanları*'nın yaklaşık 500 m batısında eski yol güzergâhına ait taşların bir kısmı hâlen mevcuttur (40.3048, 40.0426, 2310 m- Resim 5).

Güzergâh *Boğaz Yaylas*ı'ndan sonra önce *Küçük Yayla* ardından da *Büyük Yayla* istikametinde kuzeybatıya doğru devam etmektedir. Dağ sırtı boyunca uzanan bu yol güzergâhı oldukça düz ve bir ordu için yürüyüşe uygundur. *Büyük Yayla*'dan sonra yine dağ sırtlarından *Örenler Yaylası* (40.3114, 40.0255, 2290 m), *Büyük Çimen Yaylası* (40.3053, 40.0151, 2230 m) ardından da *Salmankas*'a ulaşılmaktadır.

Resim 4: Kemerdağı Hanları

Resim 5: Bandike Hanları ile Boğaz Yaylası arasındaki eski yol izleri

Salmankas Geçidi'nden sonra önce Balahor Yaylası'na (40.4956, 39.9452, 2190 m) daha sonra da Bayburt'u Trabzon'a bağlayan tüm yolların kesiştiği Taşköprü Hanlarına varılmaktadır (40.4956, 39.9452, 2100 m). Burası aslında Trabzon-Bayburt arasındaki yaz yollarının tek ayırt edici noktasıdır. Bu konuda S. Tozlu, Trabzon'dan Bayburt'a giden bir yolcu Taşköprü'den bahsediyorsa muhakkak bu yazlık yolu kullanmış olduğunu belirtmektedir[53]. Osmanlı dönemi seyyahlarının kayıtları incelendiğinde Bayburt'tan Trabzon'a gitmek isteyen seyyahların daima Taşköprü Hanları üzerinden Trabzon'a ulaştıkları görülmektedir[54]. Bu yüzden Taşköprü Hanları fetih rotasının belirlenmesindeki en önemi kıstaslardan biri olmalıdır. Eğer Osmanlı ordusu Bayburt üzerinden doğrudan Trabzon'a ulaşmış ise bunu Taşköprü Hanları üzerinden gerçekleştirmesi gerekir.

53 S. Tozlu, *agt.*, s. 260, dn. 71.

54 Bk. W. F. Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia II*, John W. Parker Press, London 1842, s. 394-396; H. F. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Green, London 1881, s. 430-433; B. E. Nolde, *Reise Nack Innerarabien, Kurdistan und Armenien 1892*, Druck und Verlag Von Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1895, s. 258-295; E. L. Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, Harper & Brothers Publisher, New York 1986, s. 2; Lync, *age.*, s. 240.

Tarihî Galyan Yolu, Taşköprü Hanlarından sonra Karakaban Dağ Geçidi'ne[55] bağlanmaktadır. Burada yapılan arazi çalışmalarında eski bir mil taşı da (Bekirtepe mil taşı) tespit edilmiştir (40.3736, 39.4600, 2500 m-Resim 6). Osmanlı döneminden itibaren mil taşlarının özellikle kış aylarında yolcuların rotalarını kaybetmemeleri için yerleştirildikleri bilinmektedir. Benzer mil taşları Aydıntepe'nin 36 km kuzeyindeki Dumlu köyü (40.2555, 40.1717, 2.458 m-Resim 7) ile Aydıntepe-Bayburt istikametindeki Uluçayır mevkiinde de tespit edilmiştir[56].

Resim 6: Bekirtepe Mil Taşı

Resim 7: Dumlu Köyü Mil Taşı

Karakaban Geçidi'nden sonra sırasıyla Kazıklı Hanları (40.6636, 39.7428, 2360 m - Resim 8), Gümüşki Hanları (40.7296, 39.7695, 2240 m) ve ardından da *Karagöz Hanları*'na varılmıştır. Karagöz Hanlarından Ambarlı Yaylası (40.7425, 39.7278, 2190) ardından da Çayırlı Hanlarına ve Galyan Vadisi ile doğrudan Esiroğlu'na ve oradan da Chalkokondyles'in bahsettiği Gölçayırı ve Boztepe'ye ulaşılmıştır.

55 Bayburt ya da Gümüşhane'den Trabzon'a ulaşan güzergâhlar üzerinde "Karakaban" olarak adlandırılan iki ayrı dağ bulunmaktadır. Bunlardan biri yukarıda bahsi geçen Taşköprü Hanlarından hemen sonra gelen dağdır. Diğeri dağ ise doğrudan Maçka içerisinden geçen Karakaban Yolu üzerinde bulunmaktadır.

56 S. Çiğdem-H. Özkan-H.Yurttaş, *age.*, s. 437-438.

Resim 8: Kazıklı Hanları

Sonuç

Tarihî kaynaklar ve güncel arazi çalışmaları Bayburt-Trabzon arasında Galyan Yolu'nu fetih güzergâhı için en iyi aday yapmaktadır. Osmanlı dönemi ruznamçelerinin bu sefer için olmaması böylesine önemli bir gelişme hakkında bilim insanlarının bilgilerini kısıtlamıştır. Ayrıca sefer güzergâhı ve seferde yaşanan olayların anlatıldığı sınırlı sayıdaki kaynak ile döneme ait toponimler sefer güzergâhının tespitinde yetersiz kalmaktadır. Bunun için bu çalışmada eldeki veriler üzerinden yine Osmanlı dönemi kaynaklarında bahsi geçen bölgedeki tarihî yollara ait yazılı verilerin incelenmesi ve elde edilen verilerin sefer hakkında bilgi veren kaynaklarla birlikte değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu veriler fetih rotasını belirlemekte kesinlik arz etmese de alternatifleri mümkün olan en aza indirgemede önemli katkı sağlamıştır. Bu bağlamda sefer hakkında bilgi veren kaynakların neredeyse tamamının vurguladığı "Fatih'in bilinmeyen tehlikeli ve zor yollardan Trabzon'a ulaştı." ifadesi Trabzon'a ulaşan bilinen ve belirlenmiş olan ana yol güzergâhlarının değerlendirme dışında tutulmasına vesile olmuştur. Dahası Rum tebaanın yoğun olarak yaşadığı ve bölgeden geçen büyük bir Osmanlı ordusundan, kayıtlarında muhakkak bahsetmesi gereken ancak hiçbir şekilde bahsetmeyen iki önemli manastırın üzerinde bulunduğu Maçka'da birleşen yollar yine bu ifadelere dayalı olarak değerlendirme dışında tutulmuştur. Bu bağlamda elimizde kalan tek alternatif güzergâh *Galyan Yolu*'dur. Bu yolun Rum tebaasının yoğun olarak yaşadığı ve etkili bir nüfusa sahip olduğu Maçka içinden geçmemesi, büyük bir ordunun geçişişinden bahsetmesi beklenen *Vazelon* ya da *Sümela* manastırları güzergâhlarına

bağlı olmaması, aksine Türkmen nüfusunun yoğunlukta olduğu bölgelerden geçmesi bu çalışmada önemli veriler olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca tarihî Galyan Yolu, Osmanlı döneminde doğrudan ve daha kısa sürede Trabzon'a ulaşmak isteyen yolcuların tercih ettiği bir güzergâh olmuştur. Bu güzergâhı ön plana çıkaran bir diğer önemli veri, yolun Bayburt'tan Trabzon'a ulaşmak isteyen tüm yolların birleştiği Taşköprü Hanlarından geçmesidir. Ayrıca Galyan Yolu hakkında bilgi veren 19. yüzyıl kaynakları ile Fatih'in fetih yolunu anlatan kaynakların yol durumu hakkında verdikleri bilgiler de örtüşmektedir. Dahası çalışmalar sonunda elde edilen iki önemli yer adı "Barkar/Bulgar Dağı" ve "Skylolimne"nin güncel lokasyonları da bu yol güzergâhı ile uyumludur. Tüm bu veriler doğrultunda Galyan Yolu'nun Bayburt'tan Trabzon'a kadarki kısmında yapılan saha araştırmaları da yukarıdaki iddiaları desteklemektedir. Zira bölgede tespit edilen höyükler, hanlar ve eski yola ait arkeolojik izler yolun tarihsel süreçte aktif olarak kullanıldığını göstermiştir. Saha incelemeleri sonunda güzergâhın topografik özelliklerinin döneme ait yazılı kaynaklarda fetih rotası hakkında verilen topografik özelliklerle birer bir uyması da Galyan Yolu'nu olası fetih yoluna en güçlü aday yapmıştır.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%40) - Yazar-2 (%20) - Yazar-3 (%20) - Yazar-4 (%20)
Veri Toplanması	Yazar-1 (%40) - Yazar-2 (%20) - Yazar-3 (%20) - Yazar-4 (%20)
Veri Analizi	Yazar-1 (%40) - Yazar-2 (%20) - Yazar-3 (%20) - Yazar-4 (%20)
Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%40) - Yazar-2 (%20) - Yazar-3 (%20) - Yazar-4 (%20)
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%40) - Yazar-2 (%20) - Yazar-3 (%20) - Yazar-4 (%20)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, (TS.MA.e) no. 578.

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Ainsworth, W. F., *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, John W. Parker Press, London 1842.

Arrianus, *Periplus Ponti Euxine*, translate by Aidan Liddle, Bristol Classical Press, London 2003.

Atalay, Sevgi, "Trabzon-Gümüşhane Arasındaki Tarihi İpek ve Göç Yolu", *Kaf Dağı*, C 3/S. 2, s. 2018, s. 130-149.

Derviş Ahmet Âşikî, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

Beeks, Robert, *Etymological Dictionary of Greek*, Vol. I, Brill, Leiden and Boston 2010.

Bilgin, Mehmet, "Trabzon Bölgesi'nin Fetih Aşamaları ve Torul'un Fethi", *İzzet Gündağ Kayaoğlu Hatıra Kitabı-Makaleler,* ed. Oktay Belli-Yücel Dağlı-M. Sinan Genim, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, İstanbul 2005, s. 72-80.

Brenna, G. Shane-Tuplin, J. Christopher, "Theches: An Elusive Mountain", *Anatolian Studies,* Vol. 73, 2023, s. 129-149.

Bryer, Anthony-Winfield, David, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topografyası I*, çev. İsmail Köse, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2020.

Bryer, Anthony, "A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979- c. 1653", *Historical Journal University of Birmingham*, 12, 1970, s. 164-187.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, II/1, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

Çiğdem, Süleyman-Özkan, Haldun-Yurttaş, Hüseyin, *Tarihî ve Kültür Varlıklarıyla Bayburt*, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt 2020.

Deyrolle, Theophile, *1869 da Trabzondan Erzuruma*, çev. Reşad Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul 1939.

Doğancı, Kâmil, "Antik Çağ'da Sahil Kentlerini İç Bölgelere Bağlayan Kara Yolları", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 44, 2020, s. 129-156.

Emecen, Feridun M., "Şeyh Cüneyd'in Akçaabad\Trabzon Sefer Güzergâhı Üzerine Bazı Mülahazalar", *Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi,* Turkuvaz Yayınları, İstanbul 2020.

Fallmerayer, Jakob Philip, *Doğu'dan Fragmanlar*, çev. H. Salihoğlu, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.

Finlay, George, *A History of Greece: Mediaeval Greece and the Empire of Trebizond, A.D. 1204-1461*, William Blackwood and Sons, London and Edinburg 1851.

Fontanie, Victor, *Voyages En Orient, Entrepris Par Ordre Du Gouvernement Français de l'Année 1821 À l'Année 1829 Par V. Fontanier,* Librairie Universelle, Paris 1989.

Hahanov, Aleksandr, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, çev. E. Uzun, Eser Ofset Matbaacılık Yayınları, Trabzon 2004.

Hamilton, John, *William, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: With Some Account of their Antiquities and Geology-1*, London 1842.

Hübschmann, Heinrich, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Oriental Press, Amsterdam 1969.

İnan Kenan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14, 2003, s. 71-84.

Kayapınar, Levent, "Chalkokondyles, Laonikos (XV. yüzyıl Bizans Tarihçisi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt Ek-1, 2016, s. 260-261.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, "1461 Turabuzon Fethi Sırasında Fatih Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı Bulgar Dağı Neresidir?", *VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-26 Ekim 1961) Kongreye Sunulan Bildiriler,* Ankara 1967, s. 322-328.

Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467),* çev. Ari Çokana, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

Laonikos Chalkokondyles, *The Histories*, Vol. I, translated by Anthony Kaldellis, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 2014.

Lynch, Finnis Blosse Harry, *Armenia, Travels and Studies*, Vol. II, Beirut 1901.

Mihailoviç, Konstantin, *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, çev. Kemal Beydilli, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2003.

Miller, Konrad, *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart 1916.

Miller, William, *Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461),* çev. N. Süleymangil, Heyomala Yayınları, İstanbul 2021.

Mitford, Bruce Timothy, "Thalatta, Thalatta: Xenophon's View of the Black Sea", *Anatolian Studies* Vol. 50, 2000, s. 127-131.

Mitford, Bruce Timothy, *East of Asia Minor: Rome's Hidden Frontier I*, Oxford University Press, Oxford 2018.

Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi: 1288-1485)*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım, İstanbul 2008.

Nolde, Baron Eduard, *Reise Nack Innerarabien, Kurtistan und Armenien 1892*, Druck und Verlag Von Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1895.

Parpeci, L. *The History of Łazar P'arpec'i*, transl. Robert W. Thomson, Scholars Press, Atlanta 1991.

Plinius, *The Natural History of Pliny*, by translate John Bostock-Henry T. Riley, Gutenberg Book, New York 2018.

Ptolemaios, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, transl. J. Lennart Berggren-Alexander Jones, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2000.

Southgate, Horatio, *Narrative, of the Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia I*, New York 1840.

Strabon, *Geographika*, Band 3, Buch IX–XIII: Text und Übersetzung, F. Radt (ed.), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 2004.

Tabula Peutingeriana, *Die Peutingersche Tafel*, ed. Konrad Miller, Stuttgart 1962.

Talbert, J. A., Richard, (ed.), *Map-By-Map Directory to Accompany, Barrington Atlas the Greek and Roman World*, Princeton University Press, New Jersey 2000.

Tezcan, Mehmet, "Eski Çağ'da Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin ile Ticareti", *Klasik ve Orta Çağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, ed. Veysel Usta, Serender Yayınları, Trabzon 2012, s. 129-178.

Toumanoff, Cyrille, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington 1963.

Tozer, Fanshawe Henry, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Green, London 1881.

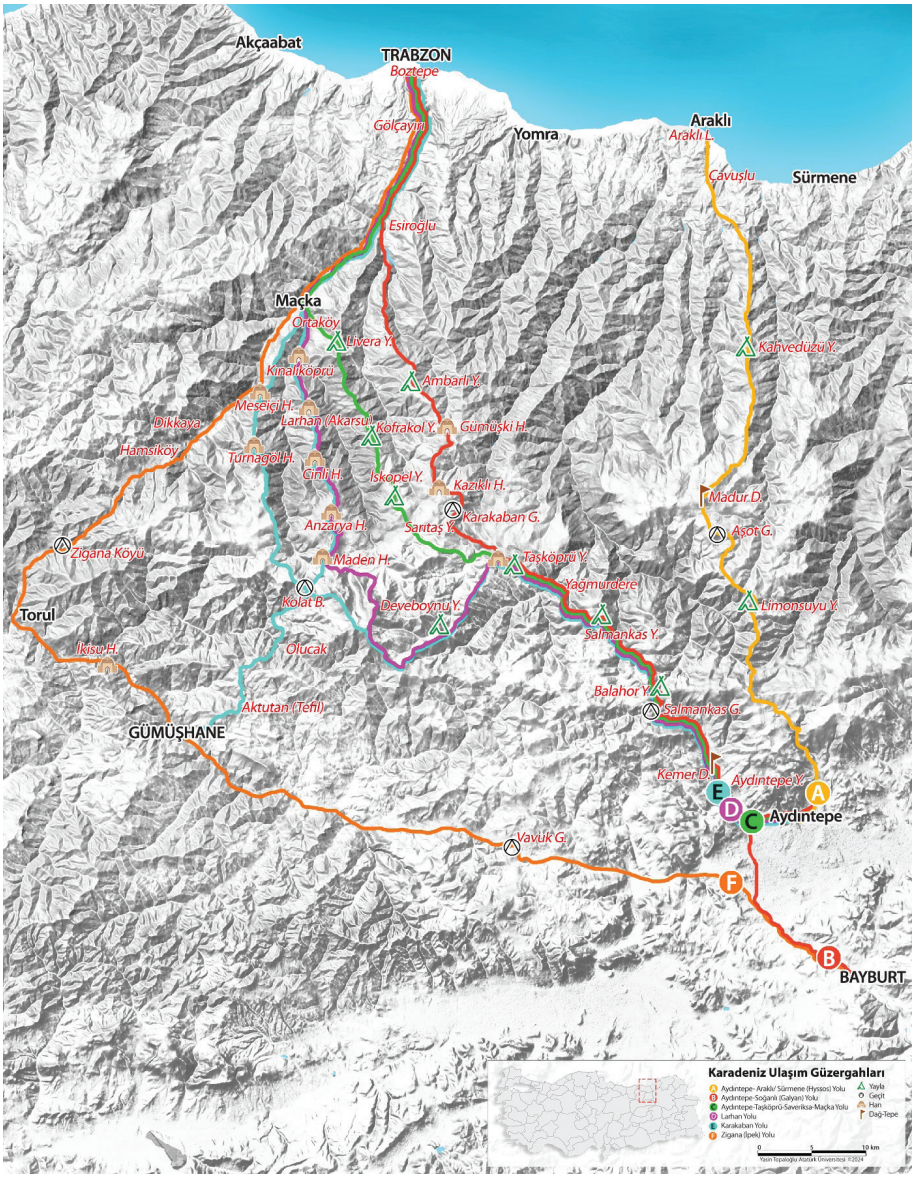
Tozlu, Selahattin, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.

Tursun Bey, *Fetih Babası'nın Tarihi/Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, Ketebe Yayınları, İstanbul 2020.

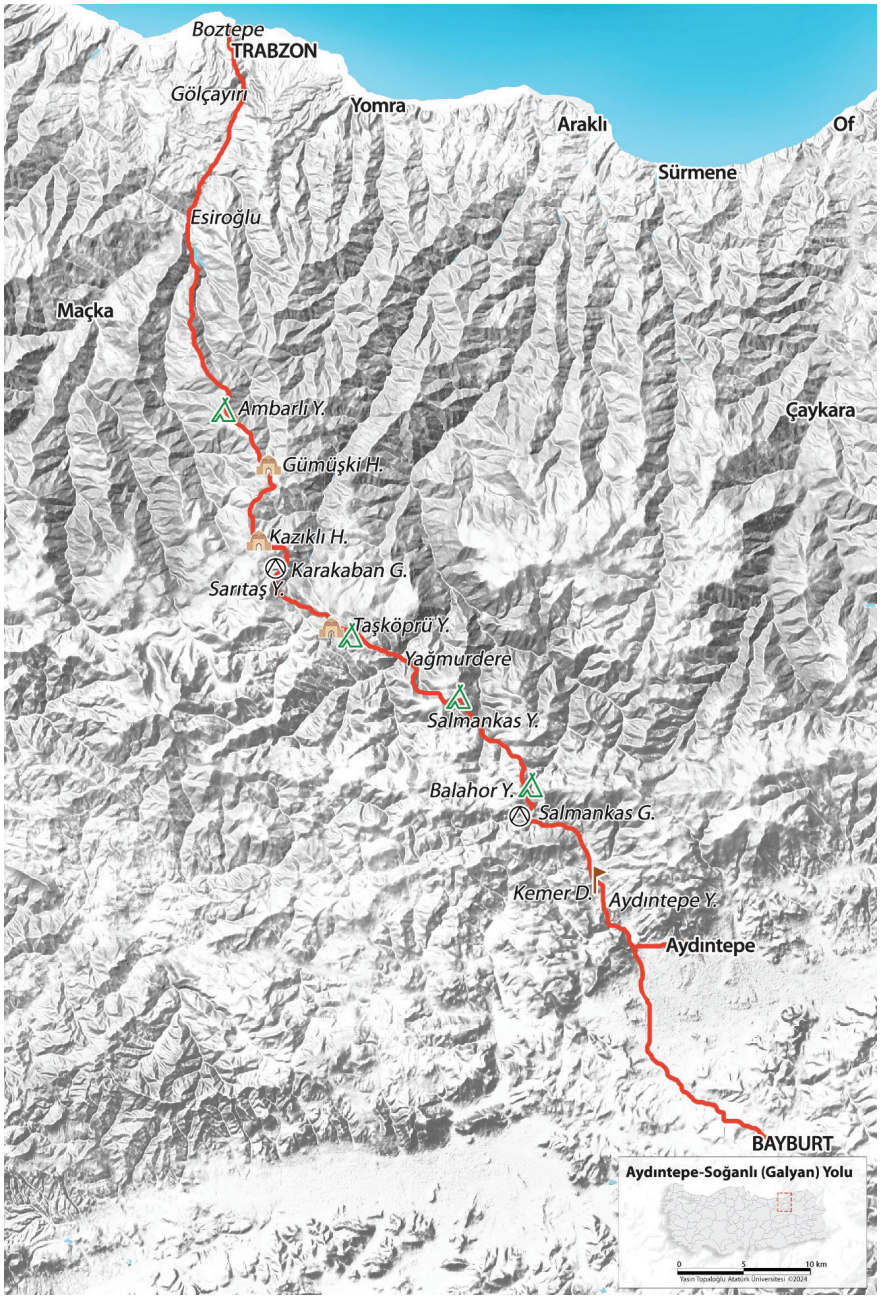
Weeks, Lord Edwin, *From the Black Sea through Persia and India*, Harper & Brothers Publisher, New York 1986.

Yılmaz, Özgür, "Marius Outrey'nin 1835 Yılında Trabzon'dan Erzurum'a Seyahati ve Erzurum Şehri Hakkında Raporu", *Mavi Atlas*, C 7/S. 20, 2016, s. 150-167.

EKLER

Harita 1: Karadeniz Ulaşım Güzergâhları

Harita 2: Aydıntepe-Soğanlı (Galyan) Yolu

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 21.10.2024
Kabul/Accepted: 17.03.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.507

Araştırma Makalesi/Research Article

Yazılı ve Görsel Belgeler Işığında Tarihi ve Mimarisiyle İzmir Sancak Kale*

İzmir Sancak Kale with its History and Architecture in Light of Written and Visual Documents

Sema Gündüz Küskü **- Şebnem Parladır ***

Öz

İzmir Körfezi'nin girişinde ve en dar noktasında inşa edilmiş olan Sancak Burnu Kalesi, karşısından dökülen Gediz Irmağı'nın oluşturduğu deltanın yarattığı sığlık nedeniyle körfeze girişin kilit noktasında yer almaktaydı. 17. yüzyıldan itibaren önemli bir ticaret merkezi hâline gelen ve dolayısıyla Batılı tacirlerin uğrak noktası olan kentte vergi

* Bu çalışma 1001-Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı (Özel Çağrılar) tarafından desteklenen 124K301 no.lu ve *17. Yüzyıl İzmir'inde Kayıp Mimari Mirasın Dijital Anlatısı: Somutlaştırılmış Öğrenme İçin Sürükleyici Sanal Gerçeklik Deneyimleri* başlıklı proje kapsamında üretilmiştir/This study was produced within the scope of the project numbered 124K301, titled "Digital Narratives of the Lost Architectural Heritage in 17th-Century Izmir: Immersive Virtual Reality Experiences for Embodied Learning", supported by the 1001-Scientific and Technological Research Projects Support Program (Special Calls).

** Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü - Assoc. Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Islamic Archeology, (Corresponding Author) İzmir/TÜRKİYE, https://ror.org/024nx4843 sema.kusku@ikcu.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-3703-7662

*** Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü - Assist. Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Islamic Archeology, İzmir/TÜRKİYE, https://ror.org/024nx4843 sebnem.parladir@ikcu.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-0745-5468

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atıf/Citation: Gündüz Küskü, Sema - Parladır, Şebnem, "Yazılı ve Görsel Belgeler Işığında Tarihi ve Mimarisiyle İzmir Sancak Kale", *Belleten,* C 89/S. 315, 2025, s. 507-552.

denetimini sağlamak ve askerî anlamda da güvenliği tesis etmek adına önem taşıyan Kale'nin inşa tarihi, nedeni, süreci belirsizliklerle doludur. İzmir İnciraltı mevkiinde yer alan askerî bölge sınırları içinde kalan Sancak Kale'nin bugünkü durumunun geçmiş ile bağı, İzmir tarihi ve mimarisiyle ilgilenen araştırmacıların sıklıkla tartışa geldiği bir konudur. Tartışılmış olmakla birlikte inşa kitabesi bulunmayan Sancak Kale'nin ne zaman yaptırıldığına dair bilgiler çelişkilidir. Tabya şeklindeki günümüz mimarisine karşın, ilk inşasındaki mimari özellikleri ile adeta yeniden inşa düzeyinde geçirmiş olduğu onarımlar sonrasında yaşanan mimari değişim hikâyesi ise bilinmemektedir. Çalışma kapsamında söz konusu belirsizliklerin açıklığa kavuşması için akıldaki sorulara yanıt veren ilk bulgular İzmir kentinin seyyahların gözünden yazıya aktarılan tarihinin satırları arasından ve arşiv belgelerinden elde edilmiştir. Ulaşılan yazılı veriler, Kale'nin resmedildiği gravür ve tabloların yanı sıra yapının yerli ve yabancı haritacılar tarafından hazırlanan, arşiv ve müzelerde korunan planları aracılığıyla da desteklenmiştir. Bu şekilde yapının tarihî yaşam öyküsünün çözümlenmesinin yanı sıra fark edilmeyen ya da daha az bilinen mimari serüveni günümüz hava fotoğrafları da dâhil edilerek ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İzmir Sancak Kale, Yeni Kale, Sancak Burnu, Seyahatname, Tarih, Mimari, Gravür/Tablo

Abstract

The Sancak Cape Fortress, built at the entrance and narrowest point of the Gulf of Izmir, occupied a pivotal position due to the shallows created by the delta formed by the Gediz River flowing opposite it. As Izmir became a significant commercial hub from the 17th century onwards, attracting Western merchants, the fortress played a crucial role in ensuring tax regulation and military security. However, the date, reason, and process of the fortress's construction remain uncertain. Located within the boundaries of a military zone in the Inciraltı district of Izmir, the current state of Sancak Fortress, and its connection to its historical past, has been a frequent subject of debate among researchers interested in the history and architecture of Izmir.

Despite these discussions, the absence of an inscription has led to conflicting accounts regarding the fortress's construction date. While its current architecture resembles a bastion, the story of the architectural transformation it underwent-likely through extensive repairs that amounted to a near-complete reconstruction-remains unknown.

In this study, initial findings that aim to clarify these uncertainties have been derived from historical accounts written by travelers documenting the history of Izmir, as well as

from archival records. These written sources are supported by engravings and paintings depicting the fortress, as well as by plans drawn by both local and foreign cartographers, which are preserved in archives and museums. Through the combination of these historical records and the inclusion of contemporary aerial photographs, the study seeks to uncover not only the historical narrative of the fortress but also its lesser-known architectural evolution.

Keywords: İzmir Sancak Kale, Yeni Kale, Sancak Burnu, Travelbook, History, Architecture, Engraving/Painting

Giriş

Sancak Burnu Kalesi'nin geçmişine dair yanıtlanması gereken birçok soru, yapıyı ele alan monografik birkaç çalışmaya konu olsa da tam olarak açıklığa kavuşmamıştır[1]. Bu çalışmada İzmir'i 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ziyaret eden altmış bir Batılı seyyahın ve Osmanlı gezginlerinin seyahatnameleri taranarak Sancak Kale hakkında bilgi verenlerin anlatıları saptanmış, Pîrî Reis'in 1521 tarihli ilk ve 1526 tarihli ikinci telifinin resimli tüm kopyaları taranarak Sancakburnu mevkiinde Kale'nin inşa sürecinin izleri aranmış, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Sancak Kale'ye dair bulunan tüm arşiv kayıtları incelenmiş, Kale'nin Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan ve ilk kez yayınlanacak olan 1840 tarihli planına ulaşılmış, yine diplomatik görevle Osmanlı İmparatorluğu kıyılarını dolaşan Gravier d'Ortieres'in beraberindeki deniz mühendislerinin hazırladıkları planlar irdelenmiş ve seyahatnamelere eşlik eden gravürlerde, kenti ziyaret ederek betimleyen Avrupalı ressamların tablolarında ve yurtdışı müzelerin dijital kataloglarında rastlanan harita resim tarzındaki çalışmalarda ve panoramik manzaralarda belgelenen Sancak Kale görünümleri tespit edilmiştir[2]. Yazılı ve görsel olmak üzere ulaşılan tüm verilerin bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesi sonucunda yapı için doğruluk oranı yüksek, güvenilir belgeler üretilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle çalışmanın öncelikli amacı Kale'nin

1 Bu monografik çalışmalar için bk. Necmi Ülker, "İzmir Sancakkalesi ve Şehitliği", *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler II*, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983, s.263-284; Bekir Gökpınar, "Büyük İzmir Depremi Sonrası Sancakburnu Kalesinin Tamir Faaliyetleri (1688-1695)", *Şehir Kültür Medeniyet. Çakabey'den Günümüze İzmir*, C III, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Yayınları, İzmir 2022, s.1175-1192.

2 Bu makalenin yazarları Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde kayıtlı Sancak Kale'ye dair belgeleri okuyan Prof. Dr. Cahit Telci'ye ve çalışma boyunca kaynak ve fikir paylaşımlarında bulunan Prof. Dr. Ersel Çağlıtütüncigil'e ve Prof. Dr. Deniz Özkut'a teşekkür borçludur.

tarihî ve mimari serüvenini ortaya çıkararak yapı hakkında doğru ve bilimsel bir tarihsel kurgu oluşturmak, unutulan, fark edilmeyen ya da daha az bilinen bu kentsel hafıza mekânı ve kültür varlığını tarih, sanat ve mimarlık tarihi bağlamında yapı-kent hikâyesinin bütünleştirilmesini sağlamaktır.

Seyahatnamelerin ve Arşiv Belgelerinin İzinde Sancak Kale'nin İnşa Tarihi ve Süreci

İnşa kitabesi bulunmayan Sancak Kale'nin ne zaman yaptırıldığına dair bilgiler çelişkilidir. Kale hakkındaki en erken yazılı veri, 1653 yılının Aralık ayında İzmir'e gelen seyyah D'Arvieux'nun satırlarında yer alır. Seyyah yapıyı, Sancak Burnu'nun ucunda, deniz seviyesine çok yakın bir konumda, denizden gelen gemilere ateş eden topçuların bulunduğu Osmanlı tarzında bir kale olarak tanımlar. Körfezin girişindeki sığlığı belirterek yapının kent için önemine vurgu yapan D'Arvieux'nun bu açıklamasıyla Kale'nin 1653 yılı öncesindeki varlığı kanıtlanmış olsa da ne zaman inşa edildiği sorusu cevapsız kalır[3]. Araştırmacı Baykara, seyyah D'Arvieux'nun 1653 yılında bu kaleden bahsetmesini gerekçe göstererek yapının 1650 yıllarında yapıldığını kabul eder[4]. Beyru ise Iconomos'un kalenin inşa tarihini 1656 olarak verdiğini söyler ve Iconomos'un çalışmasını Fransızcaya çeviren Slaars'ın çeviriye eklediği dipnotta, "Tavernier, 1631 civarında ilk yolculuğunda İzmir'i gördüğünde bu kaleden şu şekilde bahseder…" ifadesini dikkate alarak 1631 öncesinde var olduğunu düşündüğü Sancak Kale'nin 17. yüzyıl ortalarında onarılarak yeniden ayağa kaldırıldığını önerir[5]. Doğu ülkelerine yaptığı seyahatleri kaleme aldığı eserinin birinci cildinde İzmir'e yaptığı geziden söz etse de yazarın bilgi verirken kronolojik bir anlatım gözetmediğini, dolayısıyla 17. yüzyıl boyunca birçok kez İzmir'e gelen seyyahın bu kent ile ilgili söylemlerinin sonraki ziyaretlerine ait olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir. Ayrıca Tavernier'nin anlattığı hikâyeye göre yakın zamanda ayağa kaldırılan bu kalenin inşa sebebi Osmanlıların Venediklilerle yaptığı son savaşlarda Osmanlı filosunun Ege Denizi'nde uğradığı yenilgidir. Filosunu yeniden güçlendirmek isteyen Büyük Sultan'ın İzmir limanında bulunan İngiliz ve Hollanda gemilerine ücret karşılığı hizmet alımı için elçi göndermesi üzerine Venediklilere karşı denize açılma teklifini reddeden

3 D'Arvieux'nun 1672 yılındaki yolculuğunda ise artık çoktan ayağa kaldırılmış olan yapıyı "limanın ağzındaki Smyrna Kalesi" şeklinde tanımlamıştır. Bk. *Memoires Du Chevalier D'arvieux*, ed. Jean Baptiste Labat, Tome Premier, Paris 1735, s. 34-35.

4 Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 53.

5 Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür Yayınları, İstanbul 2011, s. 24. Bilgi teyidi için bk. Bonaventure F. Slaars (çev.), *Etude Sur Smyrne Par Constantin Iconomos*, Smyrne 1868, s. 43.

kaptanlar o sırada İzmir'de ne kale ne de top olduğu için demir alıp limanı hızlıca terk etmişlerdir. Büyük Vezir, kaptanların bu tutumu ile gemilerin hiçbir engelle karşılaşmadan girip çıkabilmesine öfkelenerek, gemileri kontrol altına almak adına körfezde bir kale inşa etmeye karar verir. O zamandan itibaren filoların eşlik ettiği konvoy halindeki gemiler artık İzmir'e kadar gitmemekte, kaleden daha aşağıda ve top menzilinin dışında durmaktadırlar[6]. Burada bahsi geçen olayın 1645-1669 yılları arasında Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yaşanan Girit Savaşı'nın bir evresi olan 1656 tarihli Çanakkale Deniz Muharebesi'ni işaret ettiği düşünülürse Sancak Kale'nin ilk inşa tarihini 1631 öncesine götürmenin yanlış olacağı anlaşılır[7]. Nitekim Thevenot, Dapper, Arundell gibi seyyahlar da eserlerinde Sancak Kale'nin inşasını aynı olay ile ilişkilendirirler[8].

Seyyah anlatıları dışında Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye* isimli eserindeki Ege Denizi kıyılarını gösteren haritalarda da Sancak Kale'nin inşasına dair ipuçları bulunur. Eser 1521 ve 1526 yıllarında olmak üzere iki telif halinde hazırlanmış ve çeşitli kopyaları günümüze ulaşmıştır. İlk telifin 962/1554-55 tarihli nüshasında (İSK Hamidiye 945) vr. 22b-23a'da *Kale-i İzmir ve Urla Kenarları*'nı gösteren haritada, Sancak Burnu mevkiinde, kulesi ve burçları ile kale tasvir edildiği ve yanına "Sancak Burnu Kala-i Cedid'de liman-ı Sultan Gazi fi sene 1066" notu düşüldüğü görülür. Aynı telifinin 977/1569 tarihli bir diğer nüshasında (BUB MS.3613) vr. 17b'de Urla, İzmir ve Foça kıyılarını gösteren haritada ise kale tasviri bulunmasa da aynı noktadaki "Sancakburnu Kale-i Cedid sene 1066" notu dikkat çeker[9]. Söz konusu iki nüshada Sancak Burnu mevkiine sonradan eklendiği anlaşılan bu kayıtlar 1066/1655-56 tarihini işaret ederek Tavernier, Thevenot, Dapper, Arundell gibi seyyahların kalenin inşasına dair verdiği 1656 tarihini destekler, *Cedid* ifadesi ise bu kalenin yeni olduğunu vurgular.

6 *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Babtiste Tavernier, Ecuyer Baron d'Aubonne En Turquie, En Perse Et AuxIndes*, Tome I, Paris 1712, s. 102-103.

7 Girit savaşı ve Çanakkale Muharebesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Merve Kaynak, *Girit Savaşı Sırasında Venediklilerin Çanakkale Boğaz Ablukası*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2023.

8 Olfert Dapper, *Naukeurige Beschryving van Asie*, Amsterdam 1680, s. 311; *The travels of Monsieur de* Thevenot *into the Levant. In Three Parts*, London 1686, 91; F.V.J. Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, Vol. II, London 1834, s. 392.

9 Urla, İzmir ve Foça kıyılarını gösteren harita için bk. Paul Kahle, *Piri Re'is Bahrije. Das Türkische Segelhandbuch für das Mittellandische Meervom Jahre 1521*, Band I. Text, Berlin 1926, s. 29.

Bu noktada "İzmir Limânı ucunda Sancakburnu demekle ma'rûf olan mahalde Kal'abinâ olunması ehemm-i mühimmât'ıümûr-ı dîn-i devlet olmağla devletlü usta ve neccâr ve bennâlar cem eyleyüp ale't-ta'cîl mahall-i mezbûrda bir kal'abinâ ve ihyâ eylemek…" şeklinde kayda geçen 1 Eylül 1657 (H 22.11.1067) tarihli belge önem taşır[10]. 1657 yılında Sancak Burnu'nda bir kalenin inşasını kanıtlayan belge, kalenin inşası için 1656 tarihini veren seyyahları ve Pîrî Reis haritalarına eklenen notları da destekler. O hâlde cevap aranması gereken ilk soru Sancak Burnu Kalesi'nin hangi sebeple 1657 yılında yeniden inşa durumuna geldiğidir. 20 Mayıs 1654 yılında İzmir merkezli bir deprem yaşandığı, camiler, evler ve minarelerin yıkıldığı bilinir[11]. Böyle bir depremin varlığı, Sancak Kale özelinde veri bulunmasa da yapının bu depremde hasar aldığını ve 1657 yılının Eylül ayında yeniden ayağa kaldırma süreci yaşadığını akla getirir. 1657 tarihli belgede geçen *ale't-ta'cîl* ifadesinden de kalenin inşasının hemen tamamlanmasının istendiği anlaşılır. Ayrıca 8 Ekim 1657 tarihli mühimmat defterinden Eylül ayında inşasına başlanan Kale'ye, 1 ay sonra top nakli yapıldığı öğrenilir[12]. Sancak Burnu'nda yeniden inşa edilecek kale için Çine halkından vergi toplandığı bilgisini içeren 17 Kasım 1657 tarihli kayıt ise inşa sürecinin devam ettiği bilgisini verir[13]. Ayrıca bu kayıtta geçen "müceddeden" ifadesi D'arveux'nun işaret ettiği üzere yapının 1653 yılında var olduğu ve muhtemel deprem nedeniyle gördüğü zarar üzerine tekrardan ayağa kaldırıldığı görüşünü destekler. İnşaatı devam ederken kullanılmaya başlandığı anlaşılan Kale'nin, 17 Şubat 1670 tarihli belgede geçen "…müceddeden inşa edilmiş olan Sancakburnu Kalesi…" ibaresinden yola çıkarak, 1670 yılının başında bu sürecini çoktan tamamlamış olduğu görülür[14].

Kale'nin inşa tarihine ilişkin Batılı seyyahların verdiği bilgilerin yanı sıra kenti 1671'de ziyaret eden Evliya Çelebi, kale kapısında bulunan kitabeyi nakleder. Bu kitabeye göre binanın yapım tarihi 1077/1666'dır[15]. Araştırmacılar, Evliya

10 Gökpınar, agm., s. 1177.

11 Nicholas Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 492.

12 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 4688, 29 Z 1067/8 Ekim 1657, s. 86.

13 BOA, Bab-ı Asafi Defterleri (A.{DVNSMHM. d), 92/240, 10 S 1068 / 17 Kasım 1657.

14 BOA, İbnü'l Emin Askeriye (İE.AS), 24/2195, 26 N 1080 / 17 Şubat 1670.

15 Kitabe metni: "Görünce Hatif-i gaybî dedi bu kal'aya tarih, kilîd-i bahr ü berr oldu ve hakkākal'a-i sancak-sene 1077." (Gaipten gelen haberci bu kaleyi görünce tarih düşürdü: Sancak kale gerçekten denizin ve karanın kilidi oldu). Kitabenin ikinci mısrasına ebced hesabıyla da tarih düşülmüştür. Evliya Çelebi, *Kent ve Seyyah: Evliya Çelebinin Gözüyle İzmir ve Çevresi-1*, ed. M. Ekici -

Çelebi'nin 1656 yerine 1666 tarihini vermesini farklı şekilde değerlendirirler. Ülker, 10 yıllık sürecin bir yapının onarım geçirmesi için kısa olduğunu, 1666 yılında kalede genişletme çalışması yapıldığını ancak daha büyük olasılıkla bu tarihin yanlışlıkla 1666 yazılmış olabileceğini ileri sürer[16]. Gökpınar ise inşa sürecinin 10 yıl kadar sürdüğü düşüncesindedir[17].

Bahsedildiği üzere Kale'nin yapımını Girit Savaşı'nın bir evresi olan 1656 Çanakkale Deniz Muharebesi ile ilişkilendiren Tavernier, Kale'nin banisi olarak Köprülü Mehmed Paşa'yı (1656-1661) zikreder[18]. İnşası ile körfezdeki her tür gemi giriş çıkış özgürlüğünün kısıtlandığına işaret eden bu seyyahlar, Kale'nin askerî anlamda bir kontrolörlük görevi üstlendiğine dikkat çeker. Yapı hakkında görece daha az bilgi veren birçok seyyah da, Kale'nin gemileri önünden geçmeye mecbur bırakan konumu nedeniyle bir kontrolör durumunda olduğu konusunda hem fikirdir[19]. Tournefort ile Spon bunlara ek olarak korsan saldırılarına da vurgu yapar[20]. Bu bağlamda seyyah D'Arvieux'nun, Türklerin Venedikliler ve diğer uluslarla savaşları nedeniyle böyle kaleler inşa ettirdiğini özellikle vurgulaması da dikkat çekicidir[21]. Bu söylemler, seyyah anlatıları ile dönemin askerî-siyasi

T. Gökçe, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2013, s. 42-43.

16 Bk. Ülker, agm., s. 270.

17 Bk. Gökpınar, agm., s. 1178.

18 *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Babtiste Tavernier*, s. 103.

19 *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant fait aux annees 1675 et 1676 - par Jacob Spon, et Georges Wheler*, Tome I, Amsterdam 1679, s. 232; *Early Voyages and Travels in the Levant The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600, Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679*, ed. J. Theodore Bent, Burt Franklin Publisher, New York, s.138-139; Dapper, *age.*, s. 311; Jacob von Sandrart, *Kurtze Beschreibung Von Dem Ursprung/Aufnehmen/Gebiete/und Regierung der Weltberühmten Republick Venedig/Mehrentheils den Jahren nach/und in Form einer kurtzen Chronick verabfasset/ Wie auch eine kurtze Beschreibung der vornehmsten Griechischen Provintzund Pen-Insel Morea*, Nürnberg 1688, s. 355; M. Tournefort, *A Voyage into the Levant*, Vol. II, London 1718, s. 371; *Voyages Du Sr. A. De La Motraye en Europe en Asie et en Afrique*, Tome Premier, La Haye 1727, s. 178; *Voyages De Corneille Le Bruyn Au Levant*, Tome Premier, La Haye, 1732, s. 66; P. Angelicus Maria Myller, *Reiß-Beschreibungen in Europa, Asia und Africa*, Wien und Nürnberg 1735, s. 460; Edmund Chishull, *Travels in Turkey and Back to England*, London 1747, s. vii; Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient*, ErsterBand, Stuttgart 1836, s. 96; *İzmir Gezisi Antoine Galland'ın Bir Elyazması (1678)*, ed. Frédéric Bauden, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2003, s. 27.

20 Spon, *age*., s. 232; Tournefort, *age.*, s. 251; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, 17. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1998, s. 61.

21 *Memoires Du Chevalier D'arvieux*, s. 35.

yapısının büyük ölçüde örtüştüğünü ortaya koyar. Nitekim Sancak Kale'nin inşa edildiği 1657 yılı, dönem konjonktürü gereği mevcut kalelerin onarıldığı ve kilit noktalara yeni kalelerin yapıldığı bir sürece denk gelir. Bilindiği üzere Venedik ve Osmanlı donanmaları arasında 1645 yılından itibaren 1669 yılına kadar süregelen Çanakkale Şavaşları nedeniyle Çanakkale Boğazı'nın tahkimine başlanır. 1659 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın sarayı ikna etmesiyle gerçekleşen bu inşa girişimi sonrasında boğazdaki mevcut iki kale onarılmış ve iki kale daha inşa edilmiştir[22]. Öyle anlaşılıyor ki bu furya bir Venedik yenilgisi sonrasında Köprülü Mehmed Paşa'nın talebiyle gerçekleşecek olan Sancak Burnu Kalesi'nin yeniden inşa girişimiyle başlayıp Çanakkale kaleleri ile son bulmuştur.

Diğer bir grup seyyah ise özellikle Kale'nin kent ticareti ile bağlantısına vurgu yapmaktadır. Evliya Çelebi kalenin, ticaret gemilerine sağlıklı bir vergi kontrolü yapılabilmesi amacıyla Köprülü Mehmed Paşa tarafından inşa edildiğini belirtir. Kale'nin inşası sonrasında gümrük vergisi gelirinin 200 kese arttığını, bu fazlalığın her sene devam ettiğini dile getirir[23]. 1678 yılında İzmir'i ziyaret eden seyyah Cornel de Bryun, kalenin inşasına ilişkin bambaşka bir hikâye aktarır. Onun anlatımına göre İzmir'de görev yapan Ermeni gümrük memuru Antoine Silbi dolandırıcılık suçlamasıyla Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul'a çağrılır. Ancak Silbi bir gemiye binerek apar topar İzmir'den ayrılır. İşte o günden itibaren İzmir gümrüğünde Türkler dışında kimse çalıştırılmaz ve bu Kale inşa edilir. Böylece vergisini ödediğini gösteren gümrük belgesini ibraz etmeden hiçbir gemi limandan ayrılamaz[24]. Bryun'un hikâyesi diğer seyyah anlatılarından farklılaşsa da Sancak Kalesi'nin inşa gerekçesi gümrük vergisiyle ilişkilendirilmiştir. 1675 yılında İzmir'e gelen Spon -üst satırlarda işaret edilen korsan saldırılarına ek olarak- Sancak Kale'nin gümrük denetimi yaptığı konusunda Evliya Çelebi ve de Bryun ile hemfikirdir[25]. Bu konuda hemfikir olan bir diğer seyyah Sandrart (1687), kalenin her gemiden 38 kuruş toplamak için yaptırıldığını söyler[26]. Turner'ın "geçen her ticaret gemisinden 20 para alınır" şeklindeki ifadesi ise kalenin vergi denetimi konusunda işlerliğinin 1815 yılına gelindiğinde de devam ettiğini gösterir[27].

22 M. C. Şihabeddin Tekindağ, "Çanakkale", *İslâm Ansiklopedisi*, C 3, MEB, Eskişehir 2001, s. 344-345.

23 Evliya Çelebi, *age*., s. 40-41.

24 Le Bruyn, *age.,* s. 65-66.

25 Spon, *age.*, s.232; Pınar, *age*., s. 61.

26 Von Sandrart, *age.*, s. 355.

27 William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, Vol. III, London 1820, s. 292.

Seyyahların satırları arasından Sancak Kale'ye dair edinilen bir diğer bilgi Kale'nin adının kaynağıdır. Evliya bu ismin kaynağını "…Bu kaleye Sancakburnu denmesinin sebebi, herhangi bir kafir kanyonu İzmir'e girmek isterse beyaz sancak çekerek itaat ettiğini gösterdikten sonra limana girebilir." diyerek aktarır[28]. Iconomos ile Arundell ise Kale'de sürekli Türk bayrağının dalgalanması nedeniyle isminin Sancak Kale olduğuna dikkat çeker[29]. 1698 yılında İzmir'e gelen seyyah Edmund Chishul yeni ve güçlü bir kale olarak tanımladığı Sancak Kale'de gerektiğinde hükümdarın bayraklarının dalgalandığını ifade eder[30]. Pîrî Reis'in *Kîtâb-ı Bahriyye*'sinin 1526 tarihli ikinci telifinde İzmir'e gelen gemilerin *Sancak Burnu*'na girdikten sonra bu bölgenin sığ olması nedeniyle geçişi ortaladıkları belirtilir[31]. Henüz Kale'nin inşa edilmediği bir döneme ait olan bu tanımlama, yapının ismine yönelik bu yorumları çürütür. Nitekim eserin kalenin inşası öncesine ait 1553 tarihli iki nüshasında ve 1555, 1569, 1570, 1574 (İKK Hacı Ahmed Paşa 171 vr. 82a ve 172 vr. 21b, İSK Hamidiye 945 vr. 22b-23a, BUB MS. 3613 vr. 17b, İSK Hüsrev Paşa 272 vr. 17a, İSK Ayasofya 2612 vr. 159a) tarihli nüshalarında yer alan Ege bölgesi kıyılarını gösteren haritalarda bu mevki yine *Sancakburnu* olarak adlandırılmıştır. Ayrıca 1657 tarihli söz konusu belgede geçen "Halâ İzmir kurbunda Sancakburnu demekle ma'rûf mahalde müceddeden binâsı fermân olunan…" ve "…Sancakburnu kurbunda cedîden binâsı fermân olunan…" şeklindeki ifadelerden de seyyahların yorumlarının aksine yapının adını, bulunduğu burnun isminden aldığı anlaşılır[32].

Kale'de dalgalanan bayrağı konu alan söz konusu seyyah anlatıları, sancak aracılığıyla gemilerle kurulan iletişim yöntemine ışık tutması açısından önemlidir. Seyyah Scherer (1860) "…kulesinde, İzmir'e girmekte olan Avusturya sancağını selamlamak için Osmanlı sancağı dalgalanmaktaydı" diyerek Kale'de dalgalanan bayrağın bir selamlaşma ritüeline işaret ettiğini gösterir[33]. Gerçekten de deniz

28 Evliya Çelebi, *age.*, s. 42-43.

29 Slaars, *age.*, s. 42-44; Arundell, *age.*, s. 392.

30 Chishull, *age.*, s. VİİI. Chishul'un Grand Seignior olarak adlandırdığı kişi 1698'de tahtta olan II. Mustafa olmalıdır (s.1695-1703). Nitekim uluslararası denizcilik bayraklarını tanıtan kaynaklarda Osmanlı imparatorluğu bayrakları arasında *Turkish Grand Seignior*'ün bayrağı yeşil zemine enine ince kırmızı çizgili bir bayrak olarak yansıtılır. Bk. Alphonso Figsbee, *The Maritime Flags and Standarts of All Nations*, A. Ranney, New York 1856, s. 58.

31 *Kîtâb-ı Bahriyye Piri Reis*, ed. Yavuz Senemoğlu, Denizcilik Kitabı C I, Tercüman 1001 Temel Eser, 1973, s. 156-157.

32 İfadeler için bk. Gökpınar, agm., s.1177.

33 İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, I, 19. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1994, s. 103.

ticaretine aracılık eden uluslararası gemilerde kullanılan bayrakların özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlaşmaya başladığı görülür[34]. Ancak seyyah Covel'in (1670-79) İzmir'e yaklaştıkları sıralarda birinin direğinde bayrak bulunan dört gemi gördük, ancak dost mu düşman mı olduklarını anlayamadık demesi 17. yüzyılın son çeyreğinde uluslararası gemilerde kullanılan bayrakların taşıdığı sembolik dilin henüz oturmadığını gösterir[35]. Robert Walsh'un (1834-36) "Her ulustan gemilerin çeşitli flamaları ile neşelendirdiği körfez içerisinde Fransızların ayrı bir yeri vardı" şeklindeki bilgisi, 19. yüzyılda bayrak kullanımında çeşitliliğin arttığını gözler önüne serer[36]. İzmir ise 1700 yılının başından itibaren kendi bayrağı ile dikkat çeker. 18. yüzyılın başından 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'daki denizcilikle ilgili kitaplarda ve bayrak albümlerinde boy gösteren enine yeşil-beyaz çizgili İzmir bayrağının III. Selim (1789-1807) Dönemi'nde halen kullanıldığı bilinmektedir. 1820 tarihli bir kitapta *Porte Ottomana* başlığı altında verilen İzmir bayrağının, İzmir limanını tanımladığı, dolayısıyla da bir ticaret bayrağı olduğu öğrenilir[37]. Tüm bu veriler ışığında Evliya Çelebi'nin İzmir'e geldiği 1671 yılında, henüz ortaya çıkmaya başlayan bayrak sisteminin tam oturmamış olduğu ve İzmir limanına ait bayrağın henüz şekillenmediği düşünülürse, gemilerin limana sorunsuz girişlerini beyaz bayrak asarak sağladıkları önerilebilir.

1671 yılında İzmir'e doğru hareket eden seyyah J. Chardin yolculuk yaptığı Hollanda ticaret konvoyunun 6 ticaret, 2 savaş gemisinden oluştuğunu söyler[38]. De Bryun ise İzmir Körfezi girişinde 6 savaş gemisinin 2 ticaret gemisini beklediğini özellikle vurgular[39]. Bu söylemlerden anlaşılacağı üzere 17. yüzyılda İzmir'e gelen ticaret gemilerine refakat eden savaş gemilerinin varlığı açıktır. Bu refakatçi savaş gemilerinin Sancak Kale'nin top menzili dışında bekledikleri de bilinmektedir[40].

34 17. yüzyıldan itibaren Akdeniz dünyasında gemilerdeki bayrakların bağlı olunan ülkeyi, ticaret şirketini veya ticaret yaptığı şehri, limanı, kaleyi; geminin ticari veya askerî bir gemi olup olmadığını gösterecek tarzda bir kullanım yansıttıkları görülmektedir. Mehmet Ö. Alkan, "Tarihte Bayrağı Olan Nadir Şehir: İzmir", *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 20. Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Figsbee, *age*.

35 Covel, *age.*, s. 138.

36 Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor Illustrated in A Series od Drawings from Nature by Thomas Allom*, Second Series, London 1838, s. 79.

37 İzmir bayrağı için ayrıca bk. Figsbee, *age.*, s. 60; Alkan, agm., s. 24.

38 Seyyah 10 Kasım 1671 tarihinde sözünü ettiği konvoy ile yola çıkmış, birçok Ege adasına uğrayarak 7 Şubat 1672 yılında İzmir'e ulaşmıştır. Bk. *Voyages De Mr. Le Chevalier Chardin En Perse Et AutresLieux De L'Orient*, Tome Premier, Amsterdam 1740, s. 27-29.

39 Le Bruyn, *age.*, s. 64-65.

40 Bk. Dapper, *age*., s. 311; *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Babtiste Tavernier*, s. 103.

Ancak yine de Körfez'e girebilen gemilerin Sancak Kale'yi selamlamak zorunda olduğu seyyahlar tarafından özellikle vurgulanmıştır[41]. İlginçtir ki top atışlarıyla gerçekleşen bir selamlaşma ritüelinin varlığı yine seyyahlar aracılığıyla öğrenilir. Seyyah Mottraye İzmir Körfezi girişinde gemilerinin beş top atışıyla kaleyi selamlandığından bahseder[42]. Seyyah Covel ise İzmir'e demir attıktan sonra limanı yedi top atışı ile selamladıklarını dile getirir[43]. Tüm bu anlatılar selamlaşma ritüelinin iki farklı şekilde süregeldiğini düşündürür. 18. yüzyılın başlarından itibaren, top atışları yanı sıra kalede dalgalanan Osmanlı sancağı ile özel bayraklara sahip gemiler arasında limana geçiş izni tadında bir selamlaşma ritüelinin varlığından söz edilebilir. Ancak Sancak Burnu Kalesi'nin isimlendirilmesinde sancak ritüelinin bir etkisi yoktur.

Sözü edilen 1657 tarihli belgedeki bir diğer bilgi, Kale'nin inşası için tayin edilen yapım yöneticisine aittir. "…bir kal'abinâ ve ihyâ eylemek içün dergâh-ı âli kapucubaşılarından Hısım Mehmed Ağa tayin…" ifadesinden de anlaşılacağı üzere Sancak Kale'nin inşası için Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşısı Hısım Mehmet Ağa görevlendirilmiştir[44]. Evliya Çelebi ise "…Dergâh-ı âli kapıcıbaşısı Gevezezâde (…) Ağa'nın nezaretinde…" şeklinde dile getirdiği üzere başka bir isim verir[45]. Adı geçen isimler farklı olsa da inşaatın yapım yöneticisinin *kapıcıbaşı* konumundaki bir saray görevlisi olduğu anlaşılır ki bu da saray destekli bir inşaatın varlığına işaret eder. Osmanlı İmparatorluğu'nda Hassa Mimarları Ocağı ile iş birliği içinde çalışan bina eminlerinin, bürokrasinin yüksek mevkilerinde görev alan, inşa-imar işlerinden anlayan, itibarlı kişiler arasından seçildiği ve mücbir haller dışında bu görev için genellikle Dergâh-ı Âli kapıcılarının tercih edildiği bilinir[46]. Üst satırlarda söz edildiği üzere 17. yüzyılda, Köprülü Mehmed Paşa'nın ikna etmesiyle saray tarafından Çanakkale Boğazı'nın tahkimine başlanır. 18.yüzyılda da konum

41 *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Babtiste Tavernier*, s. 102; Myller, *age.*, s. 460, 473.

42 *Voyages Du Sr. A. De La Motraye*, I, s. 178.

43 Seyyah Covel, *Amirali üç topla selamladık, o da bize üç top ile cevap verdi* diyerek 1670-79 yıllarında gemiler arasında da top atışıyla gerçekleşen bir iletişimden söz eder. Bk. *Early Voyages and Travels in the Levant*, s. 138. Osmanlı Devleti'nde top atışıyla selamlama geleneği hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Şakir Batmaz, "Osmanlı Devleti'nde Bir Merasim Kaidesi Olarak Topla Selamlama (1800-1919)", *Bilimname*, XII, 2007/1, s. 187-199.

44 Gökpınar, agm., s. 1177.

45 Evliya Çelebi, *age.*, 2013, s. 40-41.

46 Erkan Erdoğan, "On sekizinci Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Bina Eminliği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 25/1, 2024, s. 87, 89.

ve işlevi gereği birçok kale yine saray desteğiyle yeniden ayağa kaldırılır[47]. Bu bağlamda Sancak Kale için de, seyyah anlatılarını desteleyecek şekilde Sadrazam Mehmed Paşa aracılığıyla gerçekleşen saray bağlantılı bir inşaattan rahatlıkla söz edilebilir.

Üzücüdür ki Sancak Burnu Kalesi'nin 1656-1657 inşası sonrasındaki ömrü kısa sürer. 10 Temmuz 1688 yılında yaşanan büyük İzmir depremi yapıyı tahrip eder[48]. Depremle birlikte kale duvarlarının yıkıldığı, yapının bulunduğu toprak parçasıyla suya battığı ve bu nedenle de adeta bir adacığa dönüştüğü, deniz suyunun içerideki mazgallar ile top seviyesine kadar yükseldiği öğrenilir[49]. Kale'nin ciddi onarım gerektiren deprem sonrası durumu 8 Eylül 1688 tarihli Mimar Ahmed Ağa'nın hazırlamış olduğu keşif defterine yansır[50]. Depremde yıkılan Sancakburnu Kalesi'nin yeniden inşası için para toplama emrine uyulmadığını kaydeden 14 Kasım 1688 tarihli belge ile zelzelede yıkılan kalenin tamir edilmesi gereğini içeren 1 Nisan 1689 tarihli bir diğer belge yeniden inşa/tamir sürecinin hemen başladığını gösterir[51]. 14 Şubat 1689 tarihli bir diğer kayıtta Sancakburnu Kalesi'nin, mimar başı İvaz'ın ölümü üzerine muattal kaldığı dile getirilir[52]. İzmir kadısına "Sancakburnu Ka'lası'nın yapımıyla görevli kişinin gönderilmesi" konusunu içeren 6 Mart 1690 tarihli belge ise 1690 yılının başında inşa sürecinin tekrardan başlamış olduğunu gösterir[53]. İzmir Kadısına gönderilen, 30 Ağustos 1695 tarihli, geciktiği vurgulanarak Kale'nin içinde biriken suyun akıtılması, tamirin hızlandırılması ve tamire engel olanların bildirilmesi konulu hükümden, 1695 yılında onarımın hala devam ettiği öğrenilir[54]. Venedik Donanmasının

47 Cengiz Fedakar, "Kafkasya'da Osmanlı Tahkîmatı: Sohum Kalesi (1723-1729)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 2017, s. 166-167.

48 Bu depremin Sancak Kale civarında olduğu saptanmıştır. Bk. Ülker, agm., s. 19.

49 Kale ile birlikte arka kısmında bulunan evlerin de büyük ölçüde yıkıldığı bilinmektedir. Bk. Ülker, agm., s. 19; Nicolas N. Ambraseys - Caroline F. Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler 1500-1800*, Tübitak Yayınları, 2006, s. 85.

50 Kale'nin 1688 depremi sonrası onarımlarına ait keşif defterinin değerlendirilmesi hakkında bk. Gökpınar, agm., s. 1181-1184.

51 BOA, A.{DVNSMHM.d, 98/40, 20 M 1100 / 14 Kasım 1688. s.15/40; BOA, A.{DVNSMHM.d, 98/486, 10 C 1100/1 Nisan 1689.

52 Bu defterden Mimar Ahmet Ağa'nın vefat ettiği, bu göreve İvaz isimli bir kişinin tayin olduğu, onun da ölmesi ile bu defa da kale yapımı konusunda vukufu olan Vahom isimli bir kişinin göreve getirildiği öğrenilir. Bk. Gökpınar, agm., s.1183.

53 BOA, A.{DVNSMHM.d, 99/254, 25 Ca 1101 / 6 Mart 1690.

54 BOA, A.{DVNSMHM.d, 107/66, 20 M 1107 / 30 Ağustos 1695. s.23.

gelmesi üzerine acilen Kale'ye barut verildiğini söyleyen 7 Temmuz 1695 tarihli bir diğer belgeden ise askerî ihtiyaç gereği, onarım tamamlanmadan yapının kullanıma açıldığı anlaşılır[55]. Bu, yukarıda sözü edilen inşaat başlar başlamaz kaleye yapılan top naklini de anlamlandırır. Nitekim Fransız kaynakları da hasarlı kalenin, liman ticaretindeki önemi dolayısıyla kısa sürede yenilenerek 1691 yılında yeniden işlerlik kazandığından bahseder[56]. Öyle anlaşılıyor ki Kale, olasılıkla eski planına sadık kalınarak, en kısa sürede yenilenmiş ve onarımı tam olarak tamamlanmadan kullanılmaya başlanmıştır.

Sancak Kale'nin sonraki süreci hakkında bilgiler sınırlıdır. Büyüklü küçüklü çok sayıda deprem yaşayan İzmir'in 1739, 1778, 1828, 1846 yıllarında gerçekleşen sarsıntılardan etkilendiği bilinse de Sancakburnu Kalesi'nin hasar alıp almadığına dair açıklama yoktur[57]. Bir arşiv belgesi 1739 depreminden sonra, 1743 yılında Kale'ye Foça'dan barut nakli yapıldığı bilgisini verir[58]. Bunun dışında Kale'nin 19. yüzyıl üslubunu yansıtan mescidinin iç kapısı üzerinde bulunan H 1164/1750-51 tarihli mermer kitabesi önemlidir[59]. Bu kitabe, 1739 depremi sonrasındaki onarımı düşündüren ve belki de tarihlendiren bir veri olarak değerlendirilebilir. 20 yıl sonra, 1771 yılında toplarının azlığı nedeniyle Kale'ye birkaç top daha getirilmesini içeren bir hüküm daha karşımıza çıkar[60]. Bu kayıttan Kale'nin işler durumda olduğu anlaşılsa da, yapının tamiri ve askerî giderlerini karşılayan İzmir halkından toplanması istenen deve ve beygirlerin bir kısmının affını içeren 1772 tarihli bir diğer belge bu süre zarfında geçirilmiş bir başka onarıma tanıklık eder[61]. Üst satırlarda söz edildiği üzere, 1739 ile 1778 yılları arasında İzmir'de kayıtlara geçen bir depremin bulunmayışı, 1772 tamirinin küçük ölçekli olduğunu düşündürür. Ancak kalenin kötü durumu 1780 yılında kente gelen seyyah Gouffier'in satırlarına yansımıştır. Depremlerin sebep olduğu kentteki toprak çökmelerinden de bahseden bu anlatı, 1778 İzmir depreminden Sancak Kale'nin etkilendiğini düşündürür[62]. 1807 yılında

55 BOA, Ali Emiri İkinci Ahmed (AE.SAMD.II), 25 Za 1106 / 7 Temmuz 1695.

56 Ülker, agm., s. 271.

57 Ambraseys ve Finkel, *age*., s. 111, 151-153; Ambraseys, *age*., s. 554, 605-607, 640, 662.

58 BOA, Cevdet Askeriye (C.AS), 32/1461, 28 Ca 1156 / 19 Ağustos 1743.

59 Cami'nin 1982 tarihli fotoğrafi ve kitabesi için bk. Ülker, agm., s. 277 ve foto.7-9. Camiye yönelik ulaşılabilen en erken tarihli arşiv kaydı ise 1847 tarihlidir.

60 BOA, C.AS, 351/14558, 14 L 1184 / 31 Ocak 1771.

61 BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 661/27045, 29 Ra 1186 / 30 Haziran 1772.

62 Choiseul Gouffier, Marie Gabriel Florent Auguste de, *Voyage Pittoresque de la Greece*, Tome Premier, Paris 1782, s. 204.

kalede yeni yapılan tabyalara ayan tarafından top, tüfek ve mühimmat istenmesi, olasılıkla 18. yüzyılın sonu veya 19. yüzyılın başında, kalenin bir onarım daha geçirdiğini belgeler[63]. İlginçtir ki yeni eklenen tabyalarıyla 19. yüzyıl başında bir fiil kullanımda olduğu anlaşılan Kale, 1815 yılında kente uğrayan seyyah Turner'ın satırlarındaki harap vurgusu ile dikkat çeker[64]. 1819 tarihli bir arşiv kaydı da yapının onarıma muhtaç durumunu doğrular. Kale'nin harap surları ve top döşemeleri ile diğer ayrıntıları için keşif yapılmasını talep eden belge, Sancak Kale'nin emsali olan Semendire Kalesi'yle kıyaslanarak onarım masrafları için devlet bütçesini koruyan bir hesaplama yapılması, masrafın İzmir ahalisinden veya İzmir reayasından karşılanması bilgilerini içerir[65].

1810'lu yıllarda oluşan bu hasarın sebebi bilinmese de yaklaşık iki yıl sonra 1821 yılının Mayıs ayında, söz konusu tahribatın tamir keşfi için Mimar Mehmed Emin Efendi görevlendirilir[66]. Aynı yılın eylül ayında Kale tamiratının bittiği ve İzmir Muhafızı Vezir Hasan Paşa'nın açık kalan13 mazgal için 13 top istediği bilgisi mevcuttur[67]. Anlaşıldığı kadarıyla Kale, 1821 yılının sonlarında yeniden işler duruma getirilmiştir. İlginçtir ki 1824 yılında İzmir'e uğrayan seyyah Osten tarafından yapı *yeni kale* olarak nitelendirilmiş ve aşağıdaki satırlarda değinileceği üzere, dikkat çeken kavisli duvar vurgusunun da yer aldığı, ayrıntılı bir mimari tarif yapılmıştır[68]. Osten'ın ayrıntılandırdığı Kale'nin bu yeni mimarisi, Seyyah Conder'ın (1824) kaleminde "modern bir kale" şeklinde ifade bulmuştur[69]. Yapı, 1826 yılında Seyyah Maria Myller'in gözünde hala yeni bir kaledir[70].

Üst satırlarda söz edildiği üzere, 15 Haziran 1828 tarihinde İzmir'de birçok binaya hasar veren bir deprem daha yaşanır[71]. Kale'nin bu deprem sonrası durumuna ait bir bilgi bulunmasa da, onarım isteğine yönelik 31 Temmuz 1828 tarihli kayıt, yapının bu depremde ciddi hasar aldığının adeta sözcüsüdür. "…hendese ve istihkâmata vakıf bir de mühendis halifesinin tayini lazım geldiği…" isteği ile

63 BOA, C.AS, 131-5841, H 03.02.1222 (12 Nisan 1807).

64 Turner, *age*., s. 292.

65 BOA, C.AS, 506/21143, 08 N 1234 / 1 Temmuz 1819.

66 BOA, C.AS, 859/36756, 27 Ş 1236 / 30 Mayıs 1821.

67 BOA, C.AS, 512/21379, 26 Z 1236 / 24 Eylül 1821.

68 Osten, *age*., s.510.

69 Josiah Conder, *Syria and Asia Minor*, Vol. II, London 1824, s. 117.

70 Myller, *age*., s. 460.

71 Ambraseys, *age*., s. 640.

yine Mehmed Emin Efendi'ye ihale edilen bu onarımın öncekilerden kapsamlı olduğu anlaşılır. İzmir limanının korunması bu Kale'ye mahsus olduğu için vakit geçirmeksizin inşa, tamir ve takviyesinin tamamlanmasını isteyen belge, sur dışına hendek kazılmasına ve tabya inşa edilerek kalenin güçlendirilmesine dikkat çeker[72]. İlginçtir ki 1657 tarihinden itibaren tüm arşiv belgelerinde *Sancakburnu Kalesi* ismiyle anılan yapı, bu tamirattan itibaren belgelerde *Yeni Kale* şeklinde anılır olmuştur. Yapı açısından *Yeni Kale* tanımlaması, depremde oluşan hasar ile sonrasında gerçekleşen bu ciddi onarımın en önemli kanıtıdır. Yaklaşık bir yıl süren bu onarımın 1829 yılının 16 Temmuz'unda tamamlanmak üzere olduğu kayda geçen bir belge aracılığı ile öğrenilir[73]. Araştırmacılar tarafından da Sancak Kale'nin 1829 yılında kapsamlı bir tamirat gördüğü ayrıntı verilmeksizin kabul edilmiştir[74].

Yeni Kale'ye yeni topçular atandığına dair 1833 tarihli belge ile Yeni Kale için gerekli olan askerî araç, gereç ve mühimmatın hazırlanıp hızla gönderilmesi konusunu içeren 1837-38 tarihli bir diğer belge, Kale'nin 1830'lu yıllarda kullanımda olduğunu kanıtlar[75]. Ancak bu yeni yaşam da uzun soluklu olamamıştır. İzmir'de 1842-1854 yılları arasında büyüklü küçüklü 84 deprem yaşanır[76]. Bunlar içerisinde, öncelikle 1846 depreminin İzmir'de hasara neden olduğu bilgisi günümüze ulaşmıştır[77]. Ancak 1842-54 depremleri içerisinde en etkili olanı 3 Nisan 1850 (H 20.05.1266) tarihli Kemalpaşa merkezli depremdir. İzmir Körfezi'nin batı bölümünü etkileyen bu depremde Yeni Liman Kalesi'nin bir kısmı yıkılmıştır. 12 Mayıs 1852 yılında gerçekleşen bir diğer sarsıntıda ise kıyıyı sular altında bırakan denizaltı dalgalarının yaşandığı bilinir[78]. İlginçtir ki 1868 tarihli bir belgede Kale'de kalan askerlere ait olduğu özellikle vurgulanan kale içerisindeki harap koğuşlar ile vaktiyle bina edilmiş mühimmat ambarının tamiri istenmektedir[79]. Bir sonraki bölümde ayrıntılandırılacağı üzere yapının günümüze ulaşan 1840 tarihli planında isimleri üzerinde yazılı olan bu mekânların konumu, 1850 depreminde Kale'nin yalnız doğu kısmından hasar aldığını gösterir. Bu bilgi doğrultusunda, kuzey ve batı olmak üzere deniz tarafından sağlam durumda olduğu anlaşılan kale için

72 BOA, C.AS, 377/15599, 18 M 1244 / 31 Temmuz 1828.

73 BOA, C.AS, 368/15242, 14 M 1245 / 16 Temmuz 1829.

74 Bk. Ülker, *age.*, s. 273; Baykara, *age.*, s. 54.

75 Ülker, *age.*, s. 274.

76 Melih Tınal, *İzmir Depremleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2011, s. 30.

77 Ambraseys, *age.*, s. 661-662.

78 Ambraseys, *age.*, s. 666, 672.

79 BOA, İrade Meclis-i Vala (İ.MVL), 584/26272, 26 L 1284 / 22 Şubat 1868.

1853 yılında İzmir'e uğrayan seyyah Theodor Fliedner "küçük, beyaz bir kale bizi karşıladı" demektedir[80]. Ardından, 1860'ta seyyah Scherer, yapının güçlü toplarına karşın mimari anlamda zayıf bir kale olduğu düşüncesini paylaşır[81]. Akabinde ise gezgin Van Lennep, 1870'te yapıyı eski deniz kalesi olarak tanıtır[82]. 1870 tarihli bir diğer belgede de özetle, Yeni Kale'nin tamir edilebileceğinden dolayı Kadife Kale'nin onarımına, içerisine koğuş yapılmasına, top ve topçu yerleştirilmesine gerek olmadığı konusu dile getirilmiştir[83]. Birbirini doğrulayan bu bilgiler aracılığıyla yapının 1850 depremini takiben aldığı kısmi hasarla bir süre kaderine terk edildiği söylenebilir.

Yeni Kale içerisinde 1882 yılında gerçekleştirilen bir hafriyat sırasında, ortaya çıkarılan 1881-82 tarihli mermer kitabe, 1870 yılındaki tamir talebinin ardından yapıda bir onarım girişiminin başlatıldığı bilgisini vermesi açısından önemlidir[84]. Ayrıca Kale'deki bonetlerden birinin üzerinde de 1887-88 tarihi yazılıdır[85]. 1885 yılında İzmir'e uğrayan seyyah William Cochran ise inşası devam eden yeni burçlardan bahseder[86]. Bu bağlamda İzmir'deki Yeni Kale İstihkâmı'nın inşasının tamamlanamadığı, bu durumuyla da tamamlanmasının mümkün olamayacağı, mevcut durumun bir an evvel saraya bildirilmesi gereğini bildiren 1888 tarihli belge önemlidir[87]. Söz konusu onarımın tamamlanma tarihi günümüz Kalesi'nin giriş kapısı üzerinde bulunan 1890-91 tarihli kitabe aracılığı ile öğrenilir[88]. Yine aynı tarihte mescidin de yenilenmiş olduğu kapısı üzerindeki 1890 tarihli kitabe aracılığıyla öğrenilir[89]. Görülüyor ki 1850'li yıllardan itibaren olasılıkla onarıma muhtaç şekilde uzunca bir süre bekleyen Kale, 1881-1891 yılları arasında uzun soluklu bir tamir süreci yaşamıştır.

80 Theodor Fliedner, *Reisen in das Heilige Land nach Smyrna, Beirut, Constantinopel, Alexandrien und Cairo in den Jahren 1851, 1856 und 1857,* I.Theil, Dusseldorf 1858, s. 325.

81 Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir*, I, 19. Yüzyıl, s.103.

82 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. I, London 1870, s. 15.

83 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1311/103, 28 B 1287 / 22 Kasım 1879.

84 Kitabe üzerinde topçulukla ilgili işaretlerin bulunması bu yazıtın topçu tabyalarına ait olabileceğini düşündürmüştür. Bk. Ülker, *age*., s. 276-277.

85 Ülker, *age*., s. 277.

86 William Cochran, *Pen and Pencil in Asia Minor or Notes from The Levant*, London 1887, s. 43.

87 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 1099/86194, 23 M 1306 / 28 Eylül 1888.

88 Bu kitabe Sancak Kale'nin, 1890-91 yıllarında da geniş çaplı bir imar faaliyetine sahne olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bk. Ülker, *age*., s. 274-275.

89 *Hizmet* gazetesi Yeni Kale'nin bir parçası olarak kışla yakınında cami yapılması için yardım toplandığı haberini verir. Ülker, *age*., s. 275.

Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915'te beş günlük bir bombardımana maruz kalan İzmir'i başarıyla savunan Sancak Kale günümüzde çoğunluğu tabya duvarı durumundaki surları ve tabya mekânlarıyla hala ayaktadır. Mescid ise tabyalardan oluşan bu kalenin dışında, güneyinde bulunan düzlükte yer almaktadır[90].

Seyyah Anlatıları ve Günümüze Ulaşan Planlar Çerçevesinde Sancak Kale'nin Mimarisi

Bir önceki bölümde seyahatnameler ve arşiv belgelerinin birlikte değerlendirilmesi yapının inşa tarihi ve sürecini aydınlatırken, Sancak Kale'nin yıllar içinde değişim gösteren mimarisinin evreleri seyyah anlatılarının ve yapının günümüze ulaşan planlarının karşılaştırılması ile ortaya konur. Bu bağlamda Evliya Çelebi ile bazı Avrupalı seyyahların anlatıları yapının 1688 depremi öncesi ve sonrasındaki mimarisine yönelik önemli bilgiler verir. Kale hakkında en erken tarihli yapısal anlatı 1671 yılında İzmir'e gelen Evliya'ya aittir. Evliya, Sancak Kale'nin körfezin dar boğazında, kumluk düz bir alanda konumlandırıldığını söylediği Kale'yi, dörtgen şeklinde ve yedi büyük kuleli olarak tarif eder. Yapının güneyinde bir kapısı olduğunu, bu kapının 20 adım genişliğinde ve 100 adım uzunluğundaki bir hendek üzerinde bulunan üç asma köprü ile karaya bağlandığını ve köprünün başında bir lonca köşkünün varlığını dile getirir. Kale'nin denize bakacak şekilde yerleştirilmiş şayka toplarından bahseder ve bu topların deniz kıyısında, denize bakacak şekilde ve denize hâkim olarak sıralandığını söyler[91]. Kale'nin mimari özellikleri dışında Evliya, yapı içerisinde bir hünkâr camisi ile seksen avlusuz ve kiremit çatılı ev bulunduğundan bahseder[92]. Ayrıca kale kapılarının açıldığı tarafta küçük bir köy inşa edildiğini, bu köyle kale arasındaki meydanda ise suyunun güzelliği ile hayat veren, etrafı ağaçlarla çevrili bir çeşmenin varlığını dile getirir[93].

1675-76 yılında İzmir'e uğrayan seyyah J. Spon sadece duvarları ve küçük bir hendeği vardır diyerek Evliya'nın verdiği hendek bilgisini doğrular[94]. De Bryun'un 1678 yılı anlatısına göre de Kale kare şeklindedir ve etrafında küçük bir hendek

90 I. Dünya Savaşı'nda İzmir hakkında bilgi için bk. Ülker, *age.*, s. 208-283; Celal Öcal, "103 Yıldır Bilinmeyen Gerçek İtilaf Donanmasının İzmir'i İşgali", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018/Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler*, C VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022, s. 54-57.

91 Evliya Çelebi, *age.*, s. 40-43.

92 Evliya Çelebi, *age.,* s. 40-41.

93 Evliya Çelebi, *age.*, s. 42- 43.

94 Spon, *age.*, s. 232.

vardır. Ayrıca kale duvarının dışında son derece büyük bir top bulunur[95]. Ardından seyyah Sandrart, yalnızca surları ile küçük bir hendeği vardır diyerek, 1687 yılı için de Kale'deki hendek bilgisini tekrarlar[96].

Evliya'nın ardından Sancak Kale'nin mimarisi hakkında kısa da olsa bilgi veren kişi 1678 yılında İzmir'de bulunan Galland'dır. Galland kare şeklinde ve iki kuleli olarak kısaca tanıttığı yapının denize karşı yerleştirilmiş duvarında demir kapılarla kapatılan 20 mazgal deliği bulunduğunu söyler. Galland ayrıca Kale'nin dışında, deniz kenarında taş gülle atacak şekilde hazırlanmış çok büyük bir toptan da bahseder[97].

Sancak Kale'nin ulaşılabilen en erken tarihli planı ise 1686 yılına aittir. İlginçtir ki 1685-1687 yılları arasında Gravier d'Ortières'e limanların denetimini kapsayan diplomatik bir görev verilmiştir. Bu süreçte denizcilik mühendisleri tarafından Osmanlı İmparatorluğunun önemli limanlarının planları da çıkarılmıştır. İşte bu görev esnasında Gravier'e eşlik eden mühendis Razaud ile 1686 yılında bu ekibe katılan biri mühendis, diğeri topçu subayı olan De Combes kardeşler Sancak Kale'nin plan rölövelerini hazırlamışlardır[98].

Bugün Paris Milli Kütüphanesi'ndeki De Combes kardeşlerin imzası bulunan 1686 tarihli planda Sancak Kale "Smirna Körfezi'nin Yeni Kalesi" şeklinde tanıtılmıştır (**Görsel 1**)[99]. Kale'nin 1688 depremi öncesi mimarisini vermesi açısından önemli olan bu planda yapı, yaklaşık kare olarak verilmiş, iç mekânına olasılıkla askerlere ait bölümlere işaret eden, biri daha büyük olmak üzere üç dörtgen blok yerleştirilmiştir. Kale köşelerdeki dördü büyük, doğu ve batı cephe ekseninde bulunan ikisi küçük olmak üzere 6 burçludur. Bu burçlardan kuzey cephe köşelerindekiler her yüzeyinde bir mazgalın bulunduğu sekizgen, güney cephe köşelerindekiler dörtgen, doğu ve batı cephe eksenlerindekiler ise yıldız biçimli payanda şeklindedir. Kale duvarlarında kuzeyde 3, batıda 6, doğuda 2 olmak üzere 11 mazgal bulunur. Kale'nin güney cephe eksenindeki giriş kapısı dikdörtgen şekilde dışa taşkın olarak plana yansımıştır. Giriş kapısının ön bölümünde, giriş cephesine paralel uzanan oldukça kalın bir duvar ile bu duvarın

95 Le Bruyn, *age.,* s. 67.

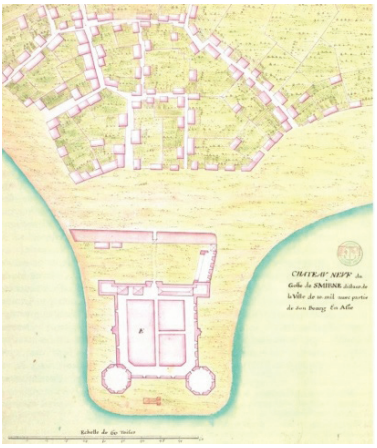
96 Von Sandrart, *age.*, s. 355.

97 *İzmir Gezisi Antoine Galland'ın*…, s. 105.

98 Guy Meyer, "17.Yüzyılın Sonundan 19. Yüzyıla Kadar İzmir'de Seyyahlar: Süreklilik İçinde Değişim", *18.ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış*, Arkas Sanat Merkezi, İstanbul 2013, s. 55.

99 Plan Paris Milli Kütüphanesi'nde 1686 Cod. SH 18 PF 97 DIV 5 P 2D numara ile kayıtlıdır. Plan için bk. Meyer, agm., s. 55.

ekseninde olasılıkla içeri girişi sağlayan bir geçit bulunur. Kale'nin güneyindeki bu bölümün doğuda duvarı bulunmazken, denize bakan batı duvarında ise beş mazgal görülür. Her ne kadar doğusunda duvarı bulunmasa da adeta kaleye bitişik bir dış avlu olarak tasarlandığı anlaşılan bu bölümün güneyinde, Evliya'nın sözünü ettiği kalenin güneyindeki köy görülür. Köy, parseller etrafında sıralanan küçük dörtgenler şeklinde gösterilmişken, burnun coğrafi yapısı 'U' biçiminde şematize edilerek bu plana taşınmıştır.

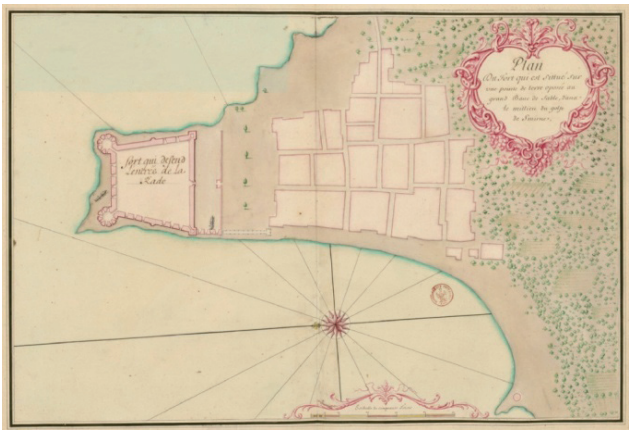
Görsel 1: 1686 Tarihli De Combes Sancak Kale Planı
(PBN Cod. SH 18 PF 97 DIV 5 P 2D) (Meyer, agm., s. 55).

Bugün Paris Millî Kütüphanesi'nde bulunan Gravier d'Ortières'e ait el yazmasında (Ms. Fr. 7176) *Defeind de Smirne* başlığı altında 26 numara ile karşımıza çıkan bir diğer Sancak Kale planı üzerinde "Limanın Girişini Koruyan Kale" ifadesi dikkat çeker **(Görsel 2)**[100]. Çizimin üzerinde kim tarafından yapıldığı bilgisi ya da imzası yer almasa da olasılıkla Gravier d'Ortières elyazmasında bulunması nedeniyle, Gravier'e eşlik eden mühendis Razaud'un elinden çıktığı düşünülür[101]. Kale'nin güney yönünde iki yandan dışa açılan duvarlarıyla dikkat çeken Razaud planı, düzgün olmayan dörtgen şekliyle De Combes planından farklılaşsa da burç sayısı, köşelerdeki burçların biçimi ve mazgalların cephelerdeki dağılımı ile büyük ölçüde bu planla örtüşür. Ancak burada, De Combes kardeşlerin çiziminde doğu ve batı

100 Gravierd'Ortières, Paris Bibliothéque Nationale de France, Ms. Fr. 7176, s. 26.

101 Planın Razaud'a ait olduğu görüşü için bk. Meyer, agm., s. 55 dipnot 14; Plan için ayrıca bk. *Smyrna/İzmir Fransız Koleksiyonları Işığında Bir Kent'in Portresi*, İzmir Fransız Kültür Merkezi, İzmir 2006, s. 94-95.

cephe eksenlerindeki yıldız biçimli payanda benzeri kulelerin yerini ters T biçimli bir forma bıraktığı görülür. Ayrıca bu planda, kale girişindeki dış avlu mekânının oldukça kalın duvarı yerini, yine ekseninde kapı bulunan ince bir duvara bırakmıştır. Planda dikkat çeken önemli bir diğer nokta, kalenin kuzey duvarının dışı ile güneyindeki avlu mekânının batı duvarındaki bir mazgala birer top yerleştirilmiş olmasıdır. Plandaki topların bu gösterimi, De Bryun ve Galland'ın sözünü ettiği kale duvarı dışındaki büyük top verisiyle örtüşmesi nedeniyle önem taşır. Yapının bulunduğu burun yine 'U' biçiminde ancak girintili-çıkıntılı coğrafi dokusuyla, kalenin arkasındaki köy ise çeşitli boyutlardaki dörtgenlerden oluşan şematize edilmiş haneler şeklinde plana taşınmıştır.

Görsel 2: Razaud'un Sancak Kale Planı
(Gravier d'Ortières, PBN Ms. Fr. 7176, s. 152/26).

Sancak Kale'nin 17. yüzyılın sonlarına ait olduğu tahmin edilen diğer planı, kroki tarzındadır[102]. Mimari ayrıntılar verilmemiş olsa da bu kroki ana hatlarıyla Razaud'un çizimiyle uyumludur. Krokide yapının en belirgin özelliği, güney yönünde dışa açılma yapan dörtgen planı ve kuzey cephe köşelerindeki çokgen/dairesel burçlarıdır. Burada da olasılıkla mazgal pencereleri gösteren açıklıklar kuzey ve batı duvar ile çokgen kulelere yerleştirilmiştir. Diğer iki planda olduğu gibi kalenin güneyindeki, Beyru tarafından da *dış avlu* olarak tanımlanan mekânın doğusunda duvar bulunmazken, güney duvarı ekseninde kapı, batı duvarında ise mazgal

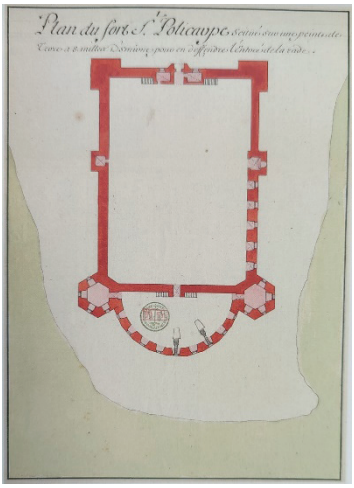
102 Kitapta 27 resim numarası ile kayıtlı bu planın Paris Milli Kütüphanesi'nde olduğu belirtilmiş olsa da katalog numarası verilmemiştir. Beyru, *age.*, s. 25. Paris Millî Kütüphanesi kataloğu tarandığında bu plana rastlanmamıştır.

pencere açıklıkları görülür[103]. Ayrıca Kale'nin kara tarafındaki köy ile yapının bulunduğu burnun coğrafi yapısı, adeta Razaud'un planından kopyalanmışçasına, neredeyse birebir benzerlik gösterir.

Üzerinde tarih bilgisi bulunmasa da kayıtlarda 1700 tarihli olarak geçen Sancak Kale'nin bir diğer planı oldukça ilginç veriler sunar. *Aziz Polikarp Kalesi Planı* şeklinde isimlendirilmiş olan ve *limanın girişini savunduğu bilgisini* içeren çizime göre Kale, denize bakan kuzey cephesi yarım yuvarlak biçiminde sonlanan dikdörtgen bir kurguya sahiptir **(Görsel 3)**[104]. Kale'nin kuzey duvarı önünde yer alan bu dairesel cepheye dokuz mazgal yerleştirilmiş olup, bunlardan ikisinde top tasvirlerine yer verilmiştir. Kale köşelerdeki dördü büyük, doğu ve batı cephe ekseninde bulunan ikisi küçük olmak üzere 6 burçludur. Bu burçlardan kavisli kuzey cephe köşelerindekiler her yüzeyinde bir mazgalın bulunduğu altıgen, güney cephe köşelerindekiler dörtgen, doğu ve batı cephe eksenlerindekiler ise kare biçimli payanda şeklindedir. Yapıdaki diğer 6 mazgal ise batı cephesinde, altıgen burç ile payanda arasına yerleştirilmiştir. Kale'ye giriş güney cephesinin ekseninde bulunan bir kapı ile sağlanır. Giriş bölümünün iki katlı tasarlandığı, kapının iki yanında yer alan hacimler ile bu mekânlara çıkışı sağlayan merdivenlerin varlığından anlaşılır. Benzer şekilde, kuzeydeki düz duvarın eksenindeki kapının iki yanına yerleştirilen merdivenler de sur seviyesine ulaşımı mümkün kılar. Kale'nin bulunduğu burun şematize edilerek verilmiş olsa da plan, ana hatlarıyla Razaud'un çizimiyle örtüşür. Bu çizimdeki kavisli cephe tasarımı, üst satırlarda değinilen 1688 depremi öncesine ait planlardan belirgin biçimde ayrışmakta olup bu farklılaşma yapının söz konusu deprem sonrasında geçirdiği müdahalelere işaret eder. Kuzey cephede yer alan eğrisel kurgu, arşiv belgeleri ve seyyah anlatılarında bu cephede bulunduğu sıklıkla vurgulanan topların, geniş bir atış açısıyla cepheye daha hâkim biçimde konumlandırılmasını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla bu plan, yapının savunma işlevinin güçlendirilmesi bağlamında, deprem sonrası onarımında gerçekleştirilen mimari eklentilerin görsel ve işlevsel bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

103 Beyru, *age*., s. 24.

104 Yapının bu planda *Aziz Polikarp Kalesi* şeklinde adlandırılmasının nedenine ilişkin bir bilgiye rastlanmamıştır.

Görsel 3: 1700 Tarihli Sancak Kale Planı (Maeso, *age.*, 2013, s. 203).

1702 yılında İzmir'de bulunan Seyyah Tournefort'nun anlatısı da yapının 1688 depremi sonrası inşasına yönelik daha fazla bilgi vermesi açısından oldukça önemlidir. İlginçtir ki Tournefort, Evliya gibi her bir kenar uzunluğunun yaklaşık 100 adım olduğunu söylediği Kale'yi kare planlı olarak tarif eder. Ancak aşağıdaki satırlarda ayrıntılı değinileceği üzere Tournefort verdiği gravürde Kale'nin kuzey cephesini 1700 tarihli planda görüldüğü gibi dairesel fakat çok yüzeyli resmeder. Seyyah ayrıca dört basit burçla desteklenen Kale'nin ortasında kare bir kule bulunduğunu ve yapının mazgallı surlarına Çanakkale'dekiler kadar büyük topların yerleştirildiğini söyler[105]. Bu bilgiler, Evliya Çelebi'nin aktardığı ölçülerle örtüşmesi bakımından 1688 depremi sonrasında yapının ölçeğinde bir değişiklik yaşanmadığını düşündürse de, kalenin kuzeyde yer alan dairesel duvarı ve iç kısmında bir kuleye sahip olduğu yönündeki ifadeler, yapının mekânsal kurgusunda belirli farklılıkların bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Seyyah Thompson'un 1733 yılında verdiği bilgiler Tournefort'un verileri ile örtüşür. Yaklaşık 100 adım uzunluğundaki kare planlı kalenin dört burç ile desteklendiğinden bahseden Thompson da kalenin ortasında kare bir kule bulunduğundan söz eder. Farklı olarak seyyah Çanakkale'dekiler kadar büyük toplarının arabasız olduğunu da vurgular[106].

105 Tournefort, *age.*, s. 378.

106 *The Travels of the Late Charles Thompson, Esq; Contaning his Observations on France, Italy, Turkey in Europe,*

Askerî bir gezgin Prokeshvon Osten 1824 yılının Aralık ayında Yeni Kale'ye gittiğini söyler ve oldukça ilginç mimari ayrıntılar verir. Bu verilerin 1821 tamiratından sonraya ait olması önemlidir. Osten'in tarifine göre dikdörtgen biçimli kalenin kuzey duvarı kavislidir. Yüksek kale duvarları köşelerde birer ve doğu ile batı cephe eksenlerinde birer olmak üzere altı burçludur. Bunlardan kuzey cephe köşelerindekiler yuvarlak, diğerleri ise kare biçimlidir. Kavisli kuzey duvarın alt kısmında büyük sekiz top ile cephenin üst tarafında daha küçük toplar sıralanmıştır. Kale'nin doğu ve batı duvarlarının kuzey kısımlarında 20, güney kısımlarında 15 olmak üzere 35 top dizisi bulunmaktadır. Ayrıca Osten ilk olarak Tournefort'un sözünü ettiği kalenin içindeki kuleyi, surlardan daha yüksek, dört kuleli dörtgen bir yapı olarak tanımlar. Üstelik iç kale ya da askerî barınak olarak değerlendirdiği bu yapının mazgallarında da birkaç top bulunduğundan söz eder. Kavisli duvar ve kule dışında bir diğer ilginç veri, kanalı daha iyi kapatmak için yapının güneybatı köşesine toprak yığılmış olmasıdır. Üstelik bu toprak yığınının üzerinde iyi durumda olan 30 sahra topu bulunmaktadır[107]. Osten'in bu açıklamasıyla, üst satırlarda sözü edilen, ancak planlarda işaret edilmeyen kanal/hendek bilgisi tekrar gündeme gelir.

1829 tarihli büyük onarımın ardından kaleyi mimari anlamda tanımlayan bir anlatıya rastlanmamaktadır. Bu tarihten sonra seyyahlar yalnız Kale'nin Gediz ırmağının döküldüğü yerdeki sığlık nedeniyle körfeze girişin daraldığı noktada bulunan konumunu tarifleyerek toplarına vurgu yaparlar. Seyyah Hamilton (1835-36) ve Brewer (1850) Kale'deki kalibresi çok büyük birkaç toptan söz etmiş; Scherer (1860) ise yapıyı toplarla donatılmış Sancak Kale şeklinde tanıtmıştır[108]. Görüldüğü üzere kaledeki toplar Evliya'dan itibaren seyyahların ilgisini çekmiş ve birçok kere yapıdaki denize bakan konumlarıyla betimlenmiştir. Sözü edilen planlarda da mazgalların limana girişi kontrol edecek noktalarda bulunması, söz konusu anlatıların mimarideki karşılığıdır adeta.

19.yüzyılın başı itibariyle Sancak Kale hakkında mimari anlatılar kesilmiş olsa da Osten'ın ayrıntılı anlattığı plan şemasını günümüze taşıyan bir çizim Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde korunmuştur **(Görsel 4)**[109]. TSMA, E.9431/900-106-3

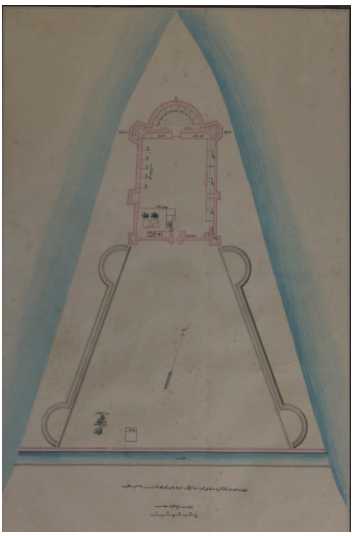
The Holy Land, Arabia, Egypt and Many Other Parts of the World, Vol. II, 1744, s. 286.

107 Osten, *age*., s. 510.

108 Josiah Brewer, *Patmos and the Seven Churches of Asia, Together with Places in the Vicinity from the Earliest Records to the Year 1850*, Published by Bradley and Peck, Bridgeport, Connecticut, 1851, s. 62. Hamilton ve Scherer'in verdiği bilgiler için bk. Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, I, 19. Yüzyıl*, s. 103, İlhan Pınar, *Gezginlerin gözüyle İzmir, II, 19. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1996, s. 23.

109 Arşivde, Kale'nin plan rölövesinde isimleriyle vurgulanan bazı bölümleri ayrıntılandıran planlar

numara ile kayıtlı olan 1840 tarihli çizimin üzerinde "Hariciye duvarının tamiri ile mâ-adâ müceddeden inşa olunan İzmir'de kâin Yeni Kale'nin resm-i musattahıdır" şeklinde bir açıklama yer alır. Bu açıklama, söz konusu planın adeta baştan inşa edilen kaleye ait olduğunu belgelediği gibi bir dış duvar tamirinin varlığından da söz eder.

Görsel 4: 1840 Tarihli Sancak Kale Planı (TSMA, E.9431/900-106-3). T.C. Cumhurbaşkanlığı Millî Saraylar İdaresi Başkanlığına aittir.

Diğer planlarda da olduğu gibi burnun uç kısmına konumlandırılan yapı, kuzey ve güney olmak üzere iki kısımdan oluşur. Burnun kuzey ucunda yer alan dikdörtgen planlı ve altı burçlu ilk kısım yani *Kale*, içindeki mekânların isim ve işlevlerinin üzerine yazılı olduğu ayrıntılı bir plana sahiptir. Bu çizime göre Kale, kuzey-güney doğrultusunda düzgün dikdörtgen planlıdır. Dikdörtgenin burnun ucuna bakan kuzey duvarı, 9 yüzeyli, çokgen biçiminde dışa taşkın tasarlanmıştır. Planda her duvarına bir lumbarın yerleştirildiği çokgen cephenin ekseninde *fener* açıklaması bulunur. Daha çok sayıda topun farklı açılarda yerleştirilebilmesi için özellikle çokgen tasarlanmış olduğu anlaşılan bu dairesel ama çok yüzeyli cephe, iç kısımda düz bir duvarla sınırlandırılmıştır. Bu duvarın güneyine bitişik iki dikdörtgen mekândan doğudaki *mühimmat ambarı*, batıdaki ise *sundurma* olarak isimlendirilmiştir.

da bulunmaktadır. Ancak bu planlar, yapının ana kurgusunun belirlenmesinde rol oynamamaları nedeniyle metne dâhil edilmemişlerdir.

Yapı köşelerde birer, doğu ile batı cephe eksenlerinde birer olmak üzere altı burçludur. Bunlardan kuzey cephe köşelerindekiler, dört yüzeyli ve her yüzeyinde bir lumbar bulunan çokgen biçimleriyle diğer burçlardan farklılaşır. Bu iki burçtan doğudakine *İzmir Burcu*, batıdakine ise *Sakız Burcu* ismi verilmiştir. Boyutları değişiklik gösteren dörtgen biçimli diğer burçlardan güneydoğu köşedeki, üzerinde yer alan nota göre *cephane* olarak kullanılır. Bununla birlikte batı cephenin açık denize bakan kuzey bölümünde de beş lumbar dikkat çeker. Bu noktada özellikle vurgulanması gereken bu beş lumbarın önüne konumlandırılan dikdörtgen biçimli yükseltilerin *top döşemeleri* şeklinde adlandırılmasıdır. Topların lumbara yerleştirilebilmesini sağlayan bu yükseltilerin uç kısmı rampa şeklindedir ve planda yapıdaki tüm lumbarların önüne yerleştirilmiştir. Yapının dışa kapalı doğu cephe duvarı boyunca ikisi birbirine bitişik üç dikdörtgen mekân olup, bu mekânların her biri *koğuş* olarak tanımlanmıştır. İç mekânın ince bir duvarla ayrılmış güney batı köşesi ise *zabit dairesi* şeklinde adlandırılmış ve daire içerisinde *depo*, *mutfak*, *çamaşırhane* gibi farklı mekânlara özellikle işaret edilmiştir.

Kale'nin güney cephe ekseninde bulunan giriş kapısı üst satırlarda bahsi geçen avluya açılır. Bu bölüm, sözü edilen diğer planlardaki avlu mekânından çok daha büyük tasarımıyla fark yaratır. Kara kalem gölgelendirme tekniğiyle resmedilen bu bölüm, güney yönüne doğru dışa açılma yapan duvarları ve bu duvarların her iki ucundaki yarı dairesel dışa taşkın bölümleriyle dikkat çeker. Toprak dolgusuyla biçimlenen eğimli tasarıma sahip bu duvarlar, 1828 tarihli arşiv belgesindeki kale duvarı boyunca tabyalar inşa edilmesini salık veren emrin, 1840 planına yansıyan bu şekliyle yerine getirildiğini belgeler. İki yandan tabyalarla sınırlandırılan avlu güneyde ince bir duvar ve hemen önünde bulunan hendek ile son bulur. Tabyaların arasında kalan genişçe avlu alanının güneybatı köşesinde cami, su terazisi ve çeşme görülür. Çeşmenin genişçe avlunun ucundaki bu konumu ise Evliya'nın tarif ettiği kale ile köy arasındaki meydanda bulunan çeşmeyi hatırlatır.

Sancak Kale'nin günümüz yapısıyla örtüşen 1960 tarihli bazı fotoğrafları, tarihçi Öcal tarafından yayınlanmıştır[110]. Bu fotoğraflara ve günümüz durumuna göre artık yapı yalnız tabya durumundadır (**Görsel 5-6**). Alt kısmı taş örgü, üst kısmı toprak dolgu şeklindeki eğimli tabya duvarları, güneye doğru iki yandan açılma yapan 'U' şeklinde bir form oluşturur. Kuzey duvarı hafif dışa kavisli olan 'U' formunun iki yan duvarı, güney uçlarında içe kıvrılan birer yarı dairesel düzenlemeyle son bulur. Bu iki yarı dairesel düzenlemenin arasına ise tabyalara girişi sağlayan,

110 Öcal, agm., Res. 32-35.

1890-91 tarihli kitabenin bulunduğu kapı yerleştirilmiştir. Yapının içerisinde, tamamı toprak damlı beden duvarları boyunca uzanan yarım yuvarlak ve kademeli düzenlemeleriyle dikkat çeken tabya mekânları/bonetler bulunur. Yapının orta kısmına yine toprak damlı bir bina konumlandırılmıştır. Kale'nin mescidi ise bu düzenlemenin dışında, güneybatı yönünde ve tabyalara belirli bir mesafe uzaklıktadır.

Görsel 5: Günümüzde Sancak Kale (Tabyalar) (https://www.kentyasam.comtr/2020/11/09/birinci-dunya-savasinda-izmiri-savunan-gazi-kale-yenikale/105515).

Yeni Kale olarak bilinen tabya şeklindeki günümüz düzenlemesi, Sancak Kale'nin mimari serüvenine son noktayı koymuş olsa da 1840 planında ayrıntılı mimari veriler içeren *Kale* gizemini korur. Ancak günümüz kalesinin hava görüntüleri bu gizemi aydınlatacak etkileyici veriler sunar. Bu görüntülere göre 1840 planındaki Kale'nin mimari yansıması adeta su altından göz kırpar. Burnun ucunda bulunan su altındaki duvar kalıntılarından, 1840 tarihli kale planının dairesel kuzey duvarı ile çokgen kuleleri rahatlıkla okunabilir **(Görsel 6)**. Yapının batı ve doğu duvarları ise ortadaki dörtgen burçlara kadar su altında algılanmakta, buradan itibaren tabya şeklindeki Yeni Kale başlamaktadır.

Görsel 6: Sancak Kale Hava Görüntüsü
(https://earth.google.com/web/@38.41793765,27.0173929,0.69250599a,224.02220586d,35y,154.22296764h,4.46979133t,0r/data=CgRCAggBOgMKATBKDQj_____8BEAA).

Günümüz yapısı ile 1840 tarihli plandaki tabyalı bölüm arasında nasıl bir süreklilik olduğu sorusuna ise bazı mimari veriler cevap verebilir. Bu bağlamda mescidin tabya şeklindeki yeni kaleden uzak konumu önemli bir belirleyicidir. Hatırlanacağı üzere 1840 planında mescit, tabyalarla iki yandan sınırlandırılan genişçe avlunun güneybatısında ve hendeğin hemen yakınındadır. Hendek günümüze ulaşamamış olmakla birlikte hava görüntüleri hendeğin konumuna yönelik ipuçları barındırır. Burnun güneybatısında denizin adeta cetvelle çizilmiş gibi çok düzgün bir şekilde içeri doğru girdiği, ardından bir su kanalı şeklinde daralarak devam ettiği ve akabinde sonlandırıldığı görülür. Bu noktada ilginç olan, söz konusu kanalın düz bir şekilde devam ettirildiği takdirde, 1840 planında olduğu gibi, ince bir hat boyunca günümüz mescidinin hemen önünden geçerek burnun güneybatısından denize bağlanıyor oluşudur (**Görsel 7**). O hâlde mescidin günümüz konumu ve kısmen doldurulan hendek düşünüldüğünde, günümüz tabyalarının,1840 planındaki Kale ile tabyalı avlusunu ortalayacak şekilde bu yapıların üzerine, mescit dışarıda kalacak şekilde çok daha küçük boyutta inşa edildiği ortaya çıkmış olur.

Görsel 7: Sancak Kale Hava Görüntüsü (https://earth.google.com/web/search/izmir/@38.41666537,27.01775803,3.9997284 8a,867.52725318d,35y,0h,0t,0r/data=CiwiJgokCd2kjacERkRAEZ88PQZsGERAGaNI-GQbFDUlAIQ97m6mi7khAQgIIAToDCgEwQgIIAEoNCP_____wEQAA).

Sancak Kale'nin Görsele Yansıması

17. yüzyıldan itibaren sıklıkla ziyaret ettikleri İzmir'e dair gözlemlerini aktaran seyyahların beraberindeki sanatçıların gravürleri ve kentte bir süre kalarak izlenimlerini yansıtan Oryantalist ressamların tabloları, tanığı oldukları imgeleri canlandırması açısından tarihi bir görsel belge niteliğindedir. Sancak Kale'yi de resmeden bu sanatçıların yapıtlarını bir önceki bölümlerde elde edilen veriler ile birlikte değerlendirmek, sözlü anlatıların görsel olarak doğrulanması ve böylece güvenilirliği yüksek bulgulara ulaşılması açısından önem taşır. Sancak Kale'nin ilk görseli İzmir'i 1678'de ziyaret eden gezgin ve ressam Cornel De Bryun'un gravürüdür (**Görsel 8**). De Byrun, seyahatnamesinde *Smyrna ve liman manzarası* olarak adlandırdığı gravürünün hikâyesine Smyrna körfezinin girişinde bulunan kalede demirlediklerini söyleyerek başlar. De Bryun, kalenin inşa hikâyesi hakkında birinci bölümde verilen bilgileri aktarır[111]. Gravüründe De Bryun, önceki bölümlerde yer yer bahsi geçen anlatımını destekler şekilde kaleyi körfezin en dar yerindeki burnun uç kısmına yerleştirir. Kale düz kumluk bir alanda oluşu, kareye

111 Le Bruyn, *age.*, s. 64-68.

yakın dörtgen şekli ile Bryun'un "gücünü sadece topundan alır" diyerek kalenin aslında mimari anlamda güçlü ve heybetli bir kuruluş sergilemediği yönündeki imasını yansıtan bir görünüm sunar. Kale'nin içinden yükselen minare ise Evliya'nın yapı içerisinde bir hünkâr camisi (kale mescidi) olduğu bilgisini destekler[112]. De Byrun'un Kale'nin denize bakan iki cephesine yerleştirdiği dikdörtgen şeklindeki mazgal delikleri, seyyahların denize hâkim bir şekilde kalede bulunduğunu söylediği topların varlığını ve konumunu kanıtlar. Gravürde kaleye yakın bir mevkide demir atmış gemilerin yer alması De Byrun'a ek olarak Tavernier, Covel gibi seyyahların da vurguladığı üzere ticaret gemilerine eşlik eden savaş gemilerinin İzmir limanı dışında kaleye bir top atışı mesafede bekledikleri bilgisini doğrular[113]. De Byrun ile aynı tarihlerde İzmir'de bulunan Galland'ın, seyahatnamesinde, İzmir Körfezi'ne demir atmak için gemilerindeki bir sandalı denize indirdiklerini ve böylece demiri daha uzak bir yere taşıdıklarını söylediği satırlar, de Bryun'un gravüründe görülen gemilere iple bağlanmış sandallar aracılığı ile can bulur[114]. Gravürün resimlendiği tarihte ve öncesinde İzmir'e gelen seyyahlar, Sancakburnu mevkiini sahilleri ağaçlarla kaplı, Kale civarında yaklaşık dokuz yüz elli kadar evin yer aldığı, kırlık, ağaçlık ve tarım arazilerine sahip bir yer olarak tanımlar[115]. Evliya'nın "Bu kalenin kıble tarafında büyük bir çayırlık, meydanda iki yüz kiremitli ev, bir cami, bir han, bir hamam ve on dükkândan oluşan yeni ve şirin bir kasaba" cümleleriyle daha ayrıntılı bir çerçeve içinde sunduğu bu yerleşim, gravürde Kale'nin güneyine çizilmiş kırma çatılı evler arasındaki bir cami, han, hamam, değirmen ve ağaçlarla izleyicilere yansır[116].

112 Evliya Çelebi, *age.*, s. 40-41.

113 *Extracts from the Diaries of Dr. John Covel*, s. 138-139; *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Babtiste Tavernier*, s. 103.

114 *İzmir Gezisi. Antoine Galland'ın*…, s. 27.

115 Bu tanımlamalar için bk. *Memoires Du Chevalier D'arvieux*, s. 34; *İzmir Gezisi Antoine Galland'ın*…, s. 105.

116 Evliya Çelebi, *age.*, s. 42-43.

Görsel 8: De Bryun Sancak Kale Gravürü (Le Bruyn, *age.*, s. 43).

Bir önceki bölümde değinildiği üzere 1686 yılında Sancak Kale'nin planını hazırlayan De Combes kardeşler aynı tarihte, üst kısımda *İzmir Körfezi'nin Girişindeki Kale*, altta ise *İzmir Şehrinin Bir Mil Açıktan Görünümü* olarak adlandırdıkları iki bölümlü panoramik bir manzara resmetmişlerdir (PBN GE SH 18 PF 97 DIV P1) (**Görsel 9**). Bu manzaradaki Sancak Kale görünümü, burnun ucundaki deniz seviyesine yakın konumuyla seyyahların tanımlamalarına uyar. Resimde Kale'nin denize bakan batı cephesi görülür. Planda gösterilen bu cephedeki üç burç resimde de karşılığını bulur. Mazgalların batı duvarının alt seviyesine yerleştirilmesi, Tavernier'in seyahatnamesinde kalenin deniz seviyesine yakın, ateş eden büyük toplarla donatıldığını söylediği satırları görselleştirir. Burada ilginç olan De Combeslerin, yapının güneyine, planlarında da işaret ettikleri batı yönündeki avlu duvarını eklemiş olmasıdır. Altında yer alan açıklamada *kalenin yakınındaki köy* olarak adlandırılan küçük kasaba konumu, yapı türleri açısından De Bryun'un resmindeki kadar olmasa da camisi ve kırma çatılı evleri ile seyyah anlatılarıyla örtüşür. Kale ve kasaba arasındaki ağaçlık alan ise Evliya'nın seyahatnamesinde kasaba ile kale arasındaki ağaçlı bir meydan bulunduğu bilgisini doğrular.

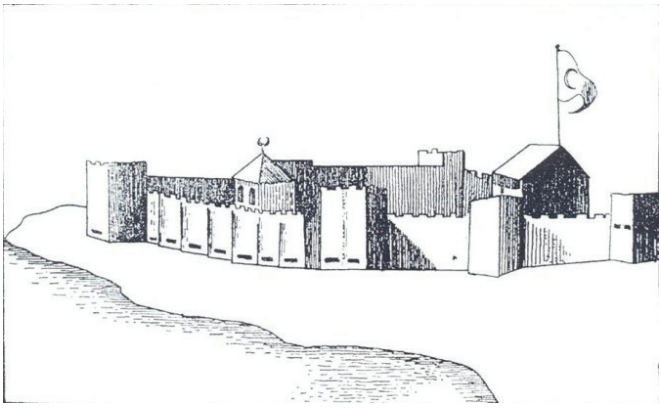
Görsel 9: 1686 Tarihli De Combes'in İzmir Panoramasından Sancak Kale Detayı (PBN GE SH 18 PF 97 DIV P1) (*Smyrna/İzmir Fransız Koleksiyonları Işığında*…, s. 90-91).

De Combes kardeşler 1687 tarihinde çizdikleri İzmir Körfezi haritasında Sancak Burnu mevkiinde Kaleyi kare planlı dört kuleli olarak ardındaki kasaba ile birlikte şematik bir betimlemeyle yansıtırlar (PBN CPL GE SH 18 PF 97 DIV 5 P7) (**Görsel 10**).

Görsel 10: 1687 Tarihli De Combes'in İzmir Körfezi Haritasından Sancak Kale Detayı (PBN CPL GE SH 18 PF 97 DIV 5 P7) (https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb40583781g).

Sancak Kale'nin 1688 İzmir depremi öncesi durumu hakkında bilgi veren bu görsel verilerin ardından, Tournefort'un 1700-1702 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Levant gezisine katılan ressam Claude Aubriet'in, İzmir ve çevresiyle ilgili gravürlerinden biri Sancak Kale'yi konu alır **(Görsel 11)**. Bir bitki ressamı olan Aubriet'in Sancak Kale gravürü, seyahatnamedeki diğer çalışmaları gibi ayrıntılı ve titizlikle hazırlanmıştır[117]. Bu bağlamda, Tournefort'un anlattığı gibi bir burnun ucuna, düz bir alana konumlandırılmış yaklaşık kare planlı yapı, köşeleri ile doğu ve batı cephelerinin eksenine yerleştirilen kübik burçlarla desteklenmiştir. Bunun yanı sıra önceki gravürlerde düz olan kuzey cephe duvarının, 1700 tarihli planı yansıtır şekilde yedi yüzeyli çokgen bir kurguya dönüştüğü görülür. Cephenin seyyah anlatılarında olduğu gibi deniz seviyesine yakın mazgalları dikkat çeker. De Byrun dışında, Sancak Kale'nin önceki görsel verilerinde yapının camisine görsel bir dille vurgu yapılmazken Aubriet, Kale'nin içine tepesinde alem bulunan kırma çatılı bir cami yerleştirir. Böylelikle Evliya'nın Kale içinde cami bulunduğu bilgisi doğrulanır. Kale'nin güney cephesinin ortasındaki yine kırma çatılı yapı, Tournefort'nun Kale'nin içindeki kule bilgisini akla getirir. Bu mekânın çatısında dalgalanan alemli bayrak ise Chishul'un "Bu kale gerektiğinde Padişah'ın bayraklarının dalgalandığı yerdir" sözünü hatırlatır[118]. Aubriet'in bu çiziminde yapının kuzey cephesindeki çokgen kurgu ve caminin minaresiz olması, 1688 depremi sonrasında yapının kuzey cephesinin değişikliğe uğradığını ve depremde minarenin yıkıldığını düşündürür.

Görsel 11: 1702 Tarihli Aubriet'in Sancak Kale Gravürü (Tournefort, *age.*, s. 380).

117 Claude Aubriet hakkında bilgi için bk. Semra Daşçı, *İzmir'de Oryantalist Ressamlar*, İzelman, İzmir 2022, s. 50-52.

118 Chishull, *age.*, s. VII.

5 Mayıs 1750 yılında, dört İngiliz gezginin Napoli Körfezi'nden başlayan deniz yolculuğunun duraklarından biri İzmir'dir. Ziyaret edilecek antik eserlerin çizimi için geziye katılan mimar ve ressam Giovanni Battista Borra, bu yolculuğun anlatısına göre İzmir Körfezi'nin girişinde *Smyrna Kalesi* ile karşılaşır[119]. Borra resminde, Kale'nin kuzey cephesini kavisli bir duvar ve bunun köşelerindeki birer kare burç ile çizer. İzleyiciye batı cephesiyle birlikte tam karşıdan bakılan bir görüş açısıyla yansıtılan bu cephede doğu ucundaki burca eklenen bir kübik kuruluş daha dikkat çeker (**Görsel 12**). Bu farklılık dışında Battista Borra'nın resmi, köşelerinde ve batı cephesinin ekseninde yer alan birer burç, kalenin içindeki alemli kırma çatılı cami ve güney cephe eksenindeki kırma çatılı mekân/kule ve surlardaki deniz seviyesine yakın mazgallarıyla Aubriet'in yansıttığı kale görünümüne oldukça yakın bir kuruluş sergiler. Ayrıca Borra'nın kale içerisinde mescidi resmetmesi ile günümüz mescidindeki 1750-51 tarihli kitabenin aynı zamana denk gelmesi önemlidir. Böylece Kale'yi benzer şekilde resmeden iki ressamın verilerinin güvenilirliği doğrulanmış, Evliya'nın Kale içindeki cami bilgisi ise görsel bir dille vurgulanmış olur. Bunun yanı sıra kalenin ağaçlar, evler ve bir camiden oluşan bir yerleşim alanı ile çevrili olması ise Borra'nın geminin güvertesinden kente bakarken karşılaştığı manzaranın anlatıldığı satırları canlandırır. Yapının denize doğru uzanan bir burunda, kumluk düz bir zemin üzerinde yükselmesi seyyahların yapının konumuna ilişkin verdiği bilgileri destekler.

Görsel 12: 1750 Tarihli Battista Borra'nın Sancak Kale Çizimi (*Giovanni Battista Borra Da Palmira*, s. 101).

119 Maria Teresa Giaveri, *Nei Mari di Ulisse. Sulle Tracce Di Omero Alla Scoperta Di Palmira*, Neri Pozza, 2023, s. 6, 7, 11, 57. Battista Borra hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Giovanni Battista Borra Da Palmira A Racconigi*, (ed. Giuseppe Dardanello), Torino 2013; Daşçı, *age*., s. 57-60.

1828 yılının Şubat ayında İzmir'e gelen ve bir yıl kadar kentte yaşayan Fransız ressam Alexandre Gabriel Decamps'ın eserlerinden biri *Smyrna'da Demirleme* isimli çalışmasıdır[120]. Sancak Kale'yi konu alan tabloda yapının, surları sağlam olmakla birlikte atıl durumda olduğu, lumbar ağızlarının yarı seviyesine kadar sulara gömüldüğü görülür **(Görsel 13)**[121]. Kale'nin hâli ve güney cephesinde konumlanmış çadırlar, kale ve civarının yakın zamanda gerçekleşen bir depremden etkilendiğini, çevre sakinlerinin ya da kale personelinin bu çadırlarda konakladıklarını gösterir[122]. Nitekim İzmir'de çok sayıda evi hasara uğrattığı söylenen 15 Haziran 1828 tarihli bir deprem kayda geçer.

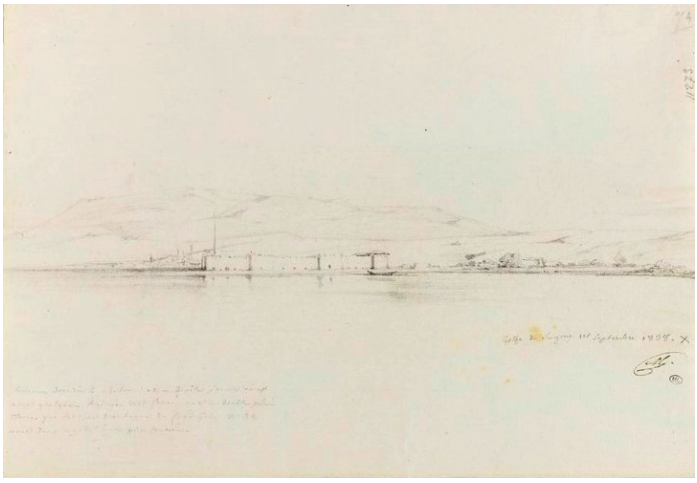
Görsel 13: 1847 Tarihli Decamp'ın Sancak Kale Tablosu (https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=65287&viewType=detailView).

120 Decamps hakkında bilgi için bk. Daşçı, *age.*, s. 66-72.

121 Önceden de vurgulandığı üzere kaynaklar Sancak Kale'nin 17 ve 18. yüzyıl boyunca gerçekleşen depremler neticesinde meydana gelen çökmeler nedeniyle birkaç kez suya battığını ve deniz suyunun içerideki mazgallar ile top seviyesine kadar yükseldiğini, kalenin arka kısmındaki evlerin de büyük ölçüde yıkıldığını belirtir. Bk. Ülker, agm., s. 19; Ambraseys ve Finkel, *age.*, s. 85.

122 William Turmer 1815 yılında Kale'nin garnizonunun yakınındaki yaklaşık otuz evden oluşan köyden tedarik edildiğini söyler. Turner, *age.*, s. 292.

Decamp ile yaklaşık aynı zamanlarda İzmir'de bulunan bir başka Fransız ressam Antoine Alphonse Monfort, 1828 tarihli bir çalışmasında Sancak Kale'yi Decamp gibi depremin yapı üzerinde yarattığı etki açısından yansıtır **(Görsel 14)**[123]. Her iki ressamın sunduğu verilere göre yapı 1828 yılında Aubriet ve Borra'nın da resmettiği şekliyle ana hatlarını korur. Ancak anlaşılan deprem Kale'nin mescidinin yıkılmasına neden olmuştur.

Görsel 14: 1838 Tarihli Monfort'un Sancak Kale Çizimi (https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl020115766).

Sancak Kale, 1830-1880 yılları arasında İzmir limanına uğrayan gemileri tasvir eden deniz ressamı Raffaele Corsini'nin tablolarında da birçok kez betimlenir[124]. Sanatçının 1833 tarihli bir tablosu, yapının 1829 onarımı sonrasında değişikliğe uğramadığını, ancak Decamp'ın resminden de anlaşıldığı üzere 1828 depreminde yıkılan mescidin kale içerisinde yeniden ayağa kaldırılmadığını görsel bir dille anlatır **(Görsel 15)**.

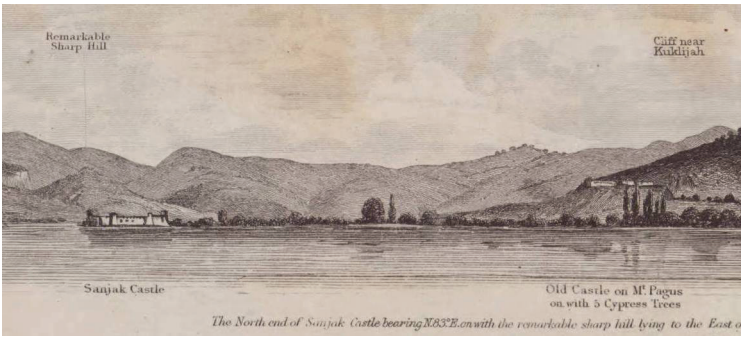
123 Monfort hakkında bilgi için bk. Daşçı, *age.*, s. 141-142.

124 Raffaele Corsini hakkında bilgi için bk. John Robinson ve George Francis Dow, *The Sailing Ships of New England 1607-1907*, Marine Research Society, Salem Mass, 1922, s. 57-58, 61, 66.

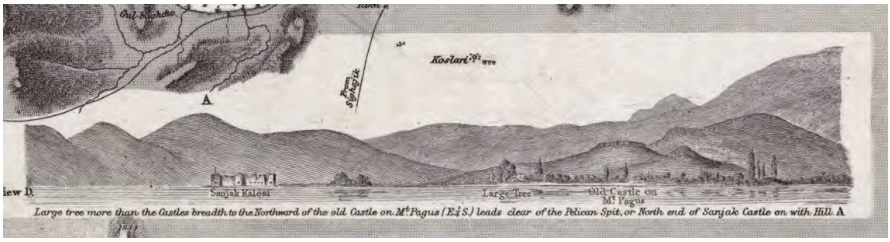
Görsel 15: 1833 Tarihli Corsini'nin Gemi Tasvirinde Sancak Kale (https://www.invaluable.com/artist/corsini-raffaele-rpmnvuu2xq).

Önceki satırlarda da vurgulandığı üzere, 1850'de gerçekleşen Kemalpaşa merkezli depremde doğu kısmı hasar gördüğü bilinen Sancak Kale, İngiliz Kraliyet Donanmasında görevli Richard Copeland tarafından hazırlanan 1860 tarihli bir İzmir limanı haritasında küçük bir alana, üzerine düşülen nota göre Edward Radclyffe (1809-1863) tarafından yapılan bir gravürde ve Copeland'in 1892'de eklemeler ve düzeltmeler yapılarak bir yıl sonra yeniden yayınlanan Sakız adası ve İzmir Körfezi haritasında yer alan bir başka gravürde belirir **(Görsel 16-17)**[125].

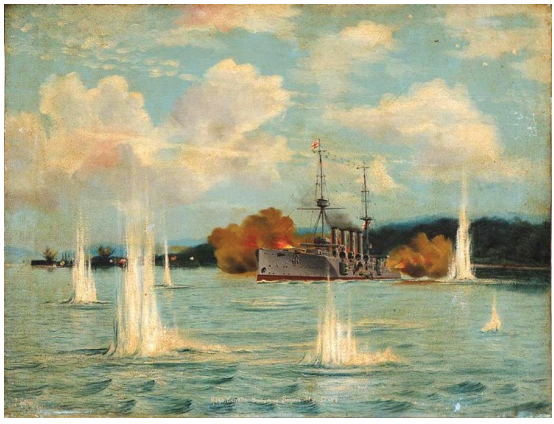
Görsel 16: 1860 Tarihli Copeland'in İzmir Körfezi Haritası, Sancak Kale Detayı (Ülker, *age*., Foto 2).

125 İzmir Limanı haritası ve Sakız Adası ve İzmir Körfezi haritası için bk. Ülker, *age*., Foto 2; Bülent Özükan, *Tarihte İzmir Haritaları*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2022, s. 109.

Görsel 17: 1892 Tarihli Copeland'in Sakız Adası ve İzmir Körfezi Haritası, Sancak Kale Detayı (Özükan, *age*., s. 109).

Sancak Kale son kez I. Dünya Savaşı'nda 5-9 Mart 1915 tarihlerinde gerçekleşen İzmir bombardımanında Kale'ye düzenlenen saldırının betimlendiği bir tabloya konu olur (**Görsel 18**). Bu harekâtta kullanılan üç zırhlıdan biri olan Euryalus savaş gemisinde görevli bir ressam tarafından yapıldığı söylenen resim, Kale'nin savaş sırasında kentin savunmasında üstlendiği rolü gözler önüne serer[126]. Sözlü kaynaklar Yeni Kale, diğer adıyla Hamidiye birliğinin Kale'den Urla'ya kadar olan bölgeyi korumakla yükümlü olduğunu bildirir. Nitekim dönemin gazeteleri "Kale ne kadar mert ise, İzmir de o kadar çalışıyor" sözleriyle Sancak Kale'nin bu görevi hakkıyla yerine getirdiğini dillendirir[127].

Görsel 18: 1915 Tarihli Yeni Kale'nin (Sancak Kale) Bombalanmasına Dair Tablo (https://www.mutualart.com/Artwork/H-M-S---Euryalus---Bombarding-Smyrna--Ma/172B8A38972549CB).

126 https://www.sabithaber.com/birinci-dunya-savasi-donemi-izmir-tarihi-arastirmalari-1-118142/

127 Alper Bakacak, "I. Dünya Savaşı'nda İzmir Bombardımanı (5-9 Mart 1915)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/Özel Sayı: İzmir'in İşgali, 2019, s. 12, 15.

Sonuç

Seyahatnameler, arşiv belgeleri, planlar, haritalar ve görsel belgelerin sunduğu veriler sonucunda, bulunduğu Sancakburnu mevkiinden dolayı Sancak Kale ismini aldığı anlaşılan yapının varlığına ilişkin ilk tanık 1653'te İzmir'i ziyaret eden gezgin D'Arvieux'dur. 1654 İzmir depreminde zarar gördüğü anlaşılan yapı seyyahların da sıklıkla vurguladıkları üzere Venedik ve Osmanlılar arasındaki Girit Savaşı'nın bir evresi olan 1656 tarihli Çanakkale Deniz Muharebesi nedeniyle İzmir Körfezi'nin girişinde giriş ve çıkışları kontrol altına alarak güvenliği sağlamak gerekçesiyle Köprülü Mehmed Paşa tarafından hemen ayağa kaldırılmış olmalıdır. Köprülü Mehmed Paşa'nın aynı dönemlerde mevcut kaleleri onarttığı ve kilit noktalara yeni kaleler inşa ettirdiği ve tüm saray destekli kalelerde olduğu gibi inşasında bir kapıcı başının görevlendirildiği düşünüldüğünde, sadrazamın Sancak Kale'nin de hamiliğini üstlendiği görüşü anlam kazanır. Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'sinin 1554-55 ve 1569 tarihli birinci telifinde Sancakburnu mevkiine sonradan eklenen ve kaleye işaret eden 1655-56 tarihi ve yapının 1657 tarihli inşa belgesi, Sancak Kale'nin 1654 depremi sonrasında 1656-57 yıllarında yeniden ayakta olduğunu kanıtlar. Seyyahların sıklıkla vurguladıkları üzere yapının gücü, dolayısıyla askerî anlamda üstlendiği kontrolörlük görevi deniz seviyesine yakın yerleştirilmiş toplarından ve kuzey cephede yer alan içine bir insanın sığabileceği ölçüde olan büyük toptan gelir. Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde yapı askerî önemini sürdürür. Girit fethi arifesinde Paşa'nın İzmir'i üs olarak kullandığı ve burada büyük bir donanma hazırlattığı bilinir[128]. Fazıl Ahmet'in Girit fethinin ardından oradan getirttiği topları Sancak Kale'ye yerleştirmesi ve Avrupalı seyyahların verdiği bilgilerden hareketle bu kalenin tüm hatlarıyla hizmete girdiği dönemin 1668 yılı sonrası olması Fazıl Ahmet Paşa'nın Kale'ye olan katkılarını ortaya koyarken Evliya Çelebi'nin verdiği 1666 tarihini de anlamlandırır. Muhtemelen 17. yüzyılda İzmir'in Doğu Akdeniz ticaretinde üstlendiği kilit rol çerçevesinde kentte ticari anlamda bir imar faaliyeti başlatan Fazıl Ahmed, Kale'nin ticari anlamda da İzmir için bir üs olmasını sağlar[129]. Nitekim seyyahların sıklıkla vurguladığı üzere İzmir'e gelen ticaret gemileri, Gediz deltasının oluşturduğu sığlık nedeniyle Kale'nin yakınından geçmek durumunda olduğu için vergi denetimini aşamaz. Kale'yi topla ya da bayrakla selamlama ritüeli eşliğinde İzmir Limanı'na giriş yaparlar.

128 Hakkı Gültekin, *İzmir Tarihi*, Ege Turizm Cemiyeti, İzmir 1952, s. 47.

129 Necmi Ülker, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri ve Tarihi I. Ticaret Tarihi Araştırmaları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 11-12.

Depremler Sancak Kale'nin yüzyıllar içindeki değişimini ve sayfalarca süren inşa hikâyesini şekillendiren önemli bir etkendir. Bu bağlamda yapı geniş çaplı onarımlara bağlı üç ana inşa/değişim evresi geçirir. Bu evreler şöyle tarihlendirilebilir: 1656-1688 yılları arası yapının 1. dönemi, 1688-1821 arası 2. dönemi, 1821-1892 arası 3. dönemi olarak adlandırılabilir. İlk inşa döneminde yaklaşık kare planlı olan Kale'nin denize bakan kuleleri sekizgen planlıdır ve sur içerisinde bir mescidi bulunur. 1688 İzmir depremi Sancak Kale için eşik noktalarından biri olur. 1688 depremi sonrasında kaleyi betimleyen sanatçı gravürleri ve seyyah anlatılarına göre, kalenin önceden düz olan kuzey duvarı, deniz yönünde mazgallarla donatılmış dairesel bir duvarla takviye edilmiştir; içinde bir kule vardır ve camisi de hala ayaktadır. 1750-51 tarihli mescit kitabesi ile yapıyı aynı tarihte resimleyen Giovanni Battista Borra'nın Kale'nin ortasında bir mescide yer vermesiyle bu veri desteklenir. Kale'yi etkilediği bilinen 1778 depremi sonrasında tabyalar eklenen ve çeşitli onarımlar geçiren yapı 1821'de bir kez daha tamir görür. Bu son müdahalenin yapıda yarattığı değişiklik 1824'te İzmir'de bulanan Osten'ın satırlarından okunur. Buna göre yapı kavisli kuzey cephesini korur, hala altı burçludur, kuzey cephenin iki ucundaki sekizgen burçlar yuvarlaklaşır ve kalenin ortasında surlardan daha yüksek, dört kuleli dörtgen bir yapı bulunur. Anlaşılan 1778 depremi Kale'nin içindeki mescidin yıkılmasına neden olmuştur. Yapıyı 1828 İzmir depremi sonrası resimleyen Decamp ve on yıl sonra betimleyen Alphonse'nun görsel sunumları yapının 1821 onarımı sonrası durumunu koruduğunu ve yıkılan mescidin yerine 1829 onarımında da yenisinin yapılmadığına işaret eder. Nitekim Sancak Kale'nin Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan 1840 tarihli planı, yapının dış duvarları açısından Osten'ın anlattığı şekliyle bu yıla ulaştığını gösterir. Ancak kale ile ilgili birçok bölümün ayrıntılarıyla işlendiği ve not edildiği planda yapının ortasında Osten'ın varlığından bahsettiği dört kuleli dörtgen kuruluşun yer almadığı gözlenir. Decamp ve Antoine Alphonse'nun resimlerinde de yer almayan bu bölüm eğer varsa bile 1828 depreminde yıkılmış olmalıdır.

Yaklaşık kare planı ve denize bakan kuzeydekiler çokgen olmak üzere dört köşe kulesiyle yapının ilk dönemi, daha küçük ölçekli olmakla birlikte, Çanakkale Çimenlik Kalesi/Kale-i Sultaniye (1452) ile mekân tasarımı açısından benzerlik gösterir. Sancak Kale'nin sekizgen burçları Köprülü Mehmed Paşa'nın kontrolünde inşaatı tamamlanan ve yapı ile yaklaşık aynı tarihlerde inşa edilen Çanakkale Boğazı'nın girişindeki Seddülbahir (1657) ve Kumkale (1657) kalelerinin çokgen burçları ile uyumludur. Bununla birlikte Sancak Kale'nin ikinci inşa döneminde yapıya eklenen kule, Kale'nin Çimenlik Kalesi ile olan bir diğer benzer yönüdür.

Sancak Kale'nin ikinci dönemine ve 1840 tarihli planı ile belgelenen 2 ve 3. dönemine ait dikkat çekici bir özelliği, denize bakan cephesinin kavisli tasarımıdır. Deniz kaleleri düşünüldüğünde kavisli cephe uygulaması yine Çanakkale'de karşımıza çıkar. III. Selim Dönemi'nde (1789-1807) inşasına başlanan Nara Kalesi (1789-1819) geç tarihli olsa da bu tasarımın özel örneklerinden biridir. Sancak Kale'nin 3. döneminde kavisli cephenin köşelerindeki sekizgen kuleler yerini dört cepheli çokgen burçlara bırakır. Bu kulelerin tasarımı ise Çanakkale Hızr-ül Bahir/Babakale (1728-29) Kalesi'nin denize bakan beş cepheli burçları ile benzerlik gösterir[130]. Mekân kurgusu ve mimari elemanların tasarımı açasından benzeşen bu kaleler, Ege Denizi kıyılarında deniz trafiğini kontrol altına alarak güvenliği sağlamak ve vergi denetimi ile deniz ticaretini düzenlemek adına 15. yüzyılda başlayan ve ağırlıklı olarak Köprülü Mehmed Paşa'nın denetiminde devam ettirilen bir imar faaliyeti yürütüldüğünü ve Sancak Kale'nin de bu sürecin bir parçası olduğunu ortaya koyar.

Sancak Kale'nin mimari serüveni, 1840 planında görüldüğü üzere yapıya kale duvarı boyunca güney yönünde uzanan tabyaların eklenmesiyle devam eder. 1850 Kemalpaşa depreminde doğu kısmı hasar alan ve arşiv belgelerine göre 1870'e kadar kaderine ter edilen kalenin onarımı, günümüz Kalesi'nin giriş kapısı üzerinde bulunan kitabeye göre 1890-91'de tamamlanır. Ancak Sancak Kale'nin tabyalar, bir mescit ve çeşmeden oluşan bugünkü durumu 1840 planındaki Kale'nin günümüze ulaşmadığını gösterir. Yapının hava görüntülerinden anlaşıldığı üzere, 1840 planındaki Kale ve tabyalı avlusu muhtemelen 1870'ten sonraki bir süreçte sular altında kalmıştır. Günümüz tabyaları ise Kale ve avlusunu ortalayacak şekilde bu yapıların üzerine, daha küçük boyutta inşa edilmiştir. Cami ise Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde kalenin güneyindeki köy ile kale girişi arasında yer aldığı vurgulanan ağaçlıklı meydanda bulunan çeşmenin yanına taşınarak yeniden inşa edilmiş ve muhtemel bir hafriyat sırasında bulanan 1750-51 tarihli eski mescit kitabesi bu yapıya taşınmıştır. Sancak Kale'nin yazılı ve görsel verilerin çakıştırılması sonucunda, birbirini desteklediği ve doğruladığı görülen bulgularla elde edilen bu tarihsel ve mimari serüveni 1915'te I. Dünya Savaşı'nda da izlenir. İzmir bombardımanına son şekliyle karşı koyan Sancak Kale, günümüzde stratejik konumu nedeniyle askerî bölge sınırları içinde kalarak halen İzmir'in tarihindeki gizli bir kayıp mimari miras olarak varlığını sürdürmektedir.

130 Çanakkale'deki Osmanlı kaleleri için bk. Yusuf Acıoğlu, "Çanakkale'deki Osmanlı Kaleleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 19/13, 2015, s. 93-122; Faruk Pekin-Hayri Fehmi Yılmaz, *Türkiye'nin Kültür Mirası 100 Kale*, NTV Yayınları, İstanbul 2008.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Toplanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Analizi	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 4688.

Bab-ı Asafî Defterleri (A.{DVNSMHM.d), 92/240.

İbnü'l Emin Askeriye (İE. AS), 24/2195.

Bab-ı Asafî Defterleri (A.{DVNSMHM.d), 98/40.

Bab-ı Asafî Defterleri (A.{DVNSMHM.d), 98/486.

Bab-ı Asafî Defterleri(A.{DVNSMHM.d), 99/254.

Bab-ı Asafî Defterler (A.{DVNSMHM.d), 107/66.

Ali Emiri İkinci Ahmed (AE.SAMD.II.) 9/927.

Cevdet Askeriye (C.AS), 32/1461.

Cevdet Askeriye (C. AS), 351/14558.

Cevdet Maliye (C.ML), 661/27045.

Cevdet Askeriye (C.AS), 506/21143.

Cevdet Askeriye (C.AS), 859/36756.

Cevdet Askeriye (C.AS), 512/21379.

Cevdet Askeriye (C.AS), 377/15599.

Cevdet Askeriye (C.AS), 368/15242.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL), 584/26272.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1311/103.

İrade Dahiliye (İ.DH), 1099/86194.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Acıoğlu, Yusuf, "Çanakkale'deki Osmanlı Kaleleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 19/13, 2015, s. 93-122.

Alkan, Ö. Mehmet, "Tarihte Bayrağı Olan Nadir Şehir: İzmir", *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 18-30.

Ambraseys, N. Nicolas - Caroline F. Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler 1500-1800*, Tübitak Yayınları, 2006.

Ambraseys, Nicholas, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

Arundell, F.V.J., *Discoveries in Asia Minor*, Vol. II, Botson and Palmer Printers, London 1834.

Bakacak, Alper, "I. Dünya Savaşı'nda İzmir Bombardımanı (5-9 Mart 1915), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/Özel Sayı: İzmir'in İşgali, 2019, s. 5-27.

Batmaz, Şakir, "Osmanlı Devleti'nde Bir Merasim Kaidesi Olarak Topla Selamlama (1800-1919)", *Bilimname*, XII, 2007/1, s. 187-199.

Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

Beyru Rauf, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Litaratür Yayınları, İstanbul 2011.

Bonaventure F. Slaars (çev.), *Etude Sur Smyrne Par Constantin Iconomos*, Smyrne 1868.

Borra, Giovanni Battista, *Giovanni Battista Borra Da Palmira A Racconigi*, ed. Giuseppe Dardanello, Torino 2013.

Brewer, Josiah, *Patmos and the Seven Churches of Asia, Together with Places in the Vicinity from the Earliest Records to the Year 1850*, Published by Bradley and Peck, Bridgeport, Connecticut 1851.

Bruyn De Corneille, *Voyages De Corneille Le Bruyn Au Levant*, Tome Premier, La Haye 1732.

Chardin, Chevalier, *Voyages De Mr. Le Chevalier Chardin En Perse Et Autres Lieux De L'Orient*, Tome Premier, Amsterdam 1740.

Chishull, Edmund, *Travels in Turkey and Back to England*, London 1747.

Cochran, William, *Pen and Pencil in Asia Minor or Notes from The Levant*, London 1887.

Conder, Josiah, *Syria and Asia Minor*, Vol. II, London 1824.

Covel, John, *Early Voyages and Travels in the Levant. The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600, Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679*, ed. J. Theodore Bent, Burt Franklin Publisher, New York.

D'arvieux, *Memoires Du Chevalier D'arvieux*, ed. Jean Baptiste Labat, Tome Premier, Paris 1735.

Dapper, Olfert, *Naukeurige Beschryving van Asie*, Amsterdam 1680.

Daşçı, Semra, *İzmir'de Oryantalist Ressamlar*, İzelman, İzmir 2022.

Erdoğan, Erkan, "On sekizinci Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Bina Eminliği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 25/1, 2024, s. 83-105.

Evliya Çelebi, *Kent ve Seyyah: Evliya Çelebinin Gözüyle İzmir ve Çevresi-1*, ed. M. Ekici - T. Gökçe, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2013.

Fedakar, Cengiz, "Kafkasya'da Osmanlı Tahkîmatı: Sohum Kalesi (1723-1729)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 2017, s. 163-194.

Figsbee, Alphonso, *The Maritime Flags and Standarts of All Nations*, A. Ranney, New York 1856.

Fliedner, Theodor, *Reisen in das Heilige Land nach Smyrna, Beirut, Constantinopel, Alexandrien und Cairo in den Jahren 1851, 1856 und 1857*, I. Theil, Dusseldorf 1858.

Galland, Antoine, *İzmir Gezisi. Antoine Galland'ın Bir Elyazması (1678)*, ed. Frédéric Bauden, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2003.

Giaveri, Maria Teresa, *Nei Mari di Ulisse Sulle Tracce Di Omero Alla Scoperta Di Palmira*, Neri Pozza 2023.

Gouffier, Choiseul, Marie Gabriel Florent Auguste de, *Voyage Pittoresque de la Greece*, Tome Premier, Paris 1782.

Gökpınar, Bekir, "Büyük İzmir Depremi Sonrası Sancakburnu Kalesinin Tamir Faaliyetleri (1688-1695)", *Şehir Kültür Medeniyet. Çakabey'den Günümüze İzmir*, C III, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, İzmir 2022, s. 1175-1192.

Gravierd'Ortières, *Paris Bibliotéque de France*, Ms. Fr. 7176.

Gültekin, Hakkı, *İzmir Tarihi*, Ege Turizm Cemiyeti, İzmir 1952.

Iconomos, Constantine, *Etude Sur Smyrne Par Constantin Iconomos*, çev. F. Bonaventure Slaars, Smyrne 1868.

Kahle, Paul, *Piri Re'is Bahrije. Das Türkische Segelhandbuch für das Mittellandische Meer vom Jahre 1521*, Band I. Text, Berlin 1926.

Kaynak, Merve, *Girit Savaşı Sırasında Venediklilerin Çanakkale Boğaz Ablukası*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2023.

Lennep, Henry John Van, *Travels in Little-KnownParts of Asia Minor*, Vol. I, London 1870.

Maeso, Jean Luc, Lesvigne Marie V., "Katalog/Harita ve Planlar", *18. ve 19.Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış*, eds. Jean Luc Maeso, Marie Valerie Lesvigne, Arkas Sanat Merkezi, İstanbul 2013, s. 139-216.

Meyer, Guy, "17. Yüzyılın Sonundan 19.Yüzyıla Kadar İzmir'de Seyyahlar: Süreklilik İçinde Değişim", *18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış*, eds. Jean Luc Maeso, Marie Valerie Lesvigne, Arkas Sanat Merkezi, İstanbul 2013, s. 47-67.

Motraye, De La, *Voyages Du Sr. A. De La Motraye en Europe en Asie et en Afrique*, Tome Premier, La Haye 1727.

Myller, Maria, P. Angelicus Maria Myller, *Reiß-Beschreibungen in Europa, Asia und Africa*, Wien und Nürnberg 1735.

Osten, von Prokesch, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient, Erster Band*, Stuttgart 1836.

Öcal, Celal, "103 Yıldır Bilinmeyen Gerçek İtilaf Donanmasının İzmir'i İşgali", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018/ Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler*, C VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022, s. 47-96.

Özükan, Bülent, *Tarihte İzmir Haritaları*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2022.

Pekin, Faruk - Yılmaz, Hayri Fehmi, *Türkiye'nin Kültür Mirası 100 Kale*, NTV Yayınları, İstanbul 2008.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin gözüyle İzmir, I, 19. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1994.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin gözüyle İzmir, II, 19. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1996.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin gözüyle İzmir, 17. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1998.

Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye* (BUB MS.3613, İSK Ayasofya 2612, İSK Hamidiye 945, İSK Hüsrev Paşa 272, İKK Hacı Ahmed Paşa 171).

Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye Piri Reis*, ed. Yavuz Senemoğlu, Denizcilik Kitabı C I, Tercüman 1001 Temel Eser, 1973.

Robinson, John-George Francis Dow, *The Sailing Ships of New England 1607-1907*, Marine Research Society, Salem Mass, 1922.

Sandrat, Von Jacop, *Kurtze Beschreibung Von Dem Ursprung/Aufnehmen/Gebiete/undRegierung der Weltberühmten Republick Venedig/Mehrentheils den Jahrennach/und in Form einer kurtzen Chronick verabfasset/Wie auch eine kurtze Beschreibung der vornehmsten Grienchischen Provintz und Pen-Insel Morea*, Nürnberg 1688.

Smyrna/İzmir Fransız Koleksiyonları Işığında Bir Kent'in Portresi, İzmir Fransız Kültür Merkezi, İzmir 2006.

Spon, Jacob, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant fait aux annees 1675 et 1676 - par Jacob Spon, et Georges Wheler*, Tome I, Amsterdam 1679.

Tavernier, Jean-Babtiste, *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Babtiste Tavernier, Ecuyer Baron d'Aubonne En Turquie, En Perse Et AuxIndes*, Tome I, Paris 1712.

Tekindağ, M. C. Şihabeddin, "Çanakkale" *İslâm Ansiklopedisi*, C 3, MEB, Eskişehir 2001, s. 340-347.

Thevenot, de Monsieur, *The travels* of Monsieur de *Thevenot* into the *Levant. In Three Parts,* London 1686.

Thompson, Charles, *The Travels of the Late Charles Thompson, Esq; Contaning his Observations on France, Italy, Turkey in Europe, The Holy Land, Arabia, Egypt and Many Other Parts of the World*, Vol. II, 1744.

Tınal, Melih, *İzmir Depremleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2011.

Tournefort M., *A Voyage into the Levant,* Vol. II, London 1718.

Turner, William, *Journal of a Tour in the Levant*, Vol. III, London 1820.

Ülker, Necmi, "İzmir Sancakkalesi ve Şehitliği", *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler II*, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 263-284.

Ülker, *Necmi, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri ve Tarihi I. Ticaret Tarihi Araştırmaları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.

Walsh, Robert, *Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor Illustrated in A Series od Drawings from Nature by Thomas Allom*, Second Series, London 1838.

Web Kaynakları

https://www.sabithaber.com/birinci-dunya-savasi-donemi-izmir-tarihi-arastirmalari-1-118142/

https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=65287&viewType=detailView

https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl020115766

https://www.invaluable.com/artist/corsini-raffaele-rpmnvuu2xq

https://www.mutualart.com/Artwork/H-M-S---Euryalus---Bombarding-Smyrna--Ma/172B8A38972549CB

https://www.kentyasam.com.tr/2020/11/09/birinci-dunya-savasinda-izmiri-savunan-gazi-kale-yenikale/105515

https://earth.google.com/web/@38.41793765,27.0173929,0.69250599a,224.02220586d,35y,154.22296764h,4.46979133t,0r/data=CgRCAggBOgMKATBKDQj_____8BEAA

https://earth.google.com/web/search/izmir/@38.41666537,27.01775803,3.99972848a,867.52725318d,35y,0h,0t,0r/data=CiwiJgokCd2kjacERkREZ88PQZsGERAGaNIGQbFDUlAIQ97m6mi7khAQgIIAToDCgEwQgIIAEoNCP_____wEQAA

Kısaltmalar

BUB: Bologna Biblioteca Universitaria di Bologna

İKK: İstanbul Köprülü Kütüphanesi

İSK: İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi

PBN: Paris Bibliothéque Nationale de France

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 22.07.2024
Kabul/Accepted: 28.04.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.553

Araştırma Makalesi/Research Article

Orientalist Ideology of Aryanism and Its Manifestation in the Architectural Culture of Iran during the Nation-Building Process

Şarkiyatçı Aryanism İdeolojisi ve İran'ın Ulus İnşası Sürecindeki Mimari Kültüründe Dışa Vurumu

Aras Kahraman*

Abstract

In the late 18th and early 19th centuries, modern historiography witnessed a significant shift towards the kinship/homogeneity approach, largely driven by orientalists in non-Western regions. Within this paradigm, the geographical significance of Iran gained prominence.

This study scrutinizes the intersection of Aryanist historiography with the construction field during the Qajar and First Pahlavi periods in Iran. It assesses the tangible outcomes of this historical perspective as the emergence of Persian Nationalism in the construction field. It draws upon primary sources and an extensive literature review, employing a critical methodology to scrutinize architectural historiography during the late Qajar and First Pahlavi periods. The study identifies that, from the

* Assist. Prof. Dr., Yeditepe University, Faculty of Architecture, Department of Architecture - Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, https://ror.org/025mx2575 aras.kahraman@yeditepe.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-8081-6859

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC). / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

Citation/Atıf: Kahraman, Aras, "Orientalist Ideology of Aryanism and Its Manifestation in the Architectural Culture of Iran During the Nation-Building Process", *Belleten*, Vol. 89/No. 315, 2025, pp. 553-602.

second half of the 19th century, Persian Nationalism rose under the leadership of non-Muslim capitalists and foreign and local Orientalists, subsequently gaining political power after the First Pahlavi period and becoming a determining factor in shaping the field of construction development. In this way, the archaic mindset that glorified pre-Islamic Iranian civilizations and opposed the centuries-long presence of Turkic and Arab cultures as local elements after Islam became the main ideology of the modern Iranian nation-state. This main ideology became a dominant element in the early architectural culture of the Iranian nation-state, bringing significant outcomes in the field of urban development. In this context, the outcomes in the urban field can be summarized as follows: the glorification of Persian historical figures, the demolition of public buildings and urban morphology from the Turkic Qajar period, and the proliferation of the Achaemenid/Sassanid revivalist style.

Keywords: Orientalism, Qajar, First Pahlavi, Aryanism, Persian Nationalism, Revivalist Architecture, Modern Iran.

Öz

XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında modern tarih yazımında soydaşlık ve türdeşlik yaklaşımının güçlenmesi, ardından Aryancı sürekli tarih yazımını oluşturma çabaları, Batı dışı topraklarda oryantalistler vasıtasıyla yayılmıştır. Bu tarih yazımı anlayışında İran coğrafyası, oryantalistler tarafından önemli bir konuma yerleştirilmiştir.

Bu çalışmada, Aryanist tarih yazımının İran'daki argümanları ve imar alanında nasıl mimari sonuçlar doğurduğu incelenmiştir. Çalışmada, bu tarihsel perspektifin somut çıktıları, Fars milliyetçiliğinin imar alanındaki tezahürü olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın hazırlanması dönem ile ilgili birincil kaynaklar ve kapsamlı bir literatür taraması sonucunda gerçekleşmiştir. Mevcut literatürde olmayan veya kullanılmayan veriler ışığında İran'daki Geç Kaçar Dönemi ile Birinci Pehlevi Dönemi mimarlık tarih yazımı eleştirel bir yöntemle tekrar ele alınmıştır.

Makalede, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fars milliyetçiliğinin gayrimüslim sermayedarlar ile yabancı ve yerel oryantalistlerin öncülüğünde yükseldiği, Birinci Pehlevi Dönemi sonrasında siyasal iktidarı ele geçirdiği ve imar alanının şekillendirilmesinde belirleyici bir unsur hâline geldiği tespit edilmiştir. Fars milliyetçiliğinin siyasal iktidarı ele geçirmesiyle birlikte modern İran ulus-devletinin ana ideolojisine dönüşen arkaik zihniyet, İslamiyet öncesi İran uygarlıklarının yüceltmesi ile İslamiyet sonrası yüzyıllarca yerel unsurlar olarak varlığına devam

Türk-Arap varlıklarının karşıtlığını doğurmuştur. Bu bağlamda, Türk ve Arap halkları düşmanlaştırılarak, Fars milliyetçiliğinin ötekisi haline getirilmişlerdir. Bu ana ideoloji erken dönem İran ulus-devlet mimari kültürünün başat unsuru haline gelerek imar alanında önemli sonuçarı beraberinde getirmiştir. İmar alanındaki sonuçlar; Fars tarihi şahsiyetlerinin yüceltilmesi, Türk Kaçar dönemine ait kamusal yapıların ve kentsel morfolojinin yıkımı ve Ahameniş/Sasani canlanmacı üslubunun yaygınlaştırılması olarak özetlenebilir.

Anahtar Kelimeler: Oryantalism, Kaçar, Birinci Pehlevi, Aryanizm, Fars Milliyetçiliği, Canlandırmacı Mimarlık, Modern İran.

Introduction

In the latter half of the 19th century, Nasser al-Din Shah Qajar (1848-1896) traversed the Bistun stone reliefs during his 1870 journey without recognizing his affiliation with the Achaemenid emperor Darius as an Iranian sultan[1]. Despite nearly fifty years having transpired since orientalists initially delved into ancient Iranian history, Aryanism gained prominence among orientalist intellectuals in the early 19th century. This intellectual interest was fueled by the burgeoning field of historiography and supported by concurrent archaeological excavations.

The advent and consolidation of nation-states in Continental Europe, driven by capital economy development, marked a transformative period that gradually influenced the political, economic, military, and cultural landscapes of Eastern empires. Iran's administrative ties with Europe, notably France, the Vatican, Portugal, and Venice, trace back to the 16th century during the Safavid era. In the 19th century, the Qajar Dynasty, the predominant power in Iran, engaged in cultural, economic, and military exchanges with the UK, France, and Russia, the preeminent Continental European power, intensified by conflicts like the Russian-Qajar wars mid-century[2].

In response to these interactions, the Qajar state, recognizing the imperative to adapt to global transformations, took significant strides in military, educational, and cultural spheres under Abbas Mirza (1799-1833) and Muhammad Shah (1834-1848). Subsequently, during Nasser al-Din Shah's reign, multidimensional

1 Mohammadreza Abbasi, *Safarname-ye Nasser al-Din Shah beh Atabat* [Nasser al-Din Shah's Travelogue to Atabat] [in Persian], ed. Parviz Badiei, Sazman-e Asnad-e Melli-ye Iran, Tehran 1993, p. 45.

2 Peter Avery, *Tarikh-e Moasser-e Iran* [Contemporary History of Iran] [in Persian], trans. Mohammad Rafiei Mehrabad, Vol. 1, Ataei Publications, Tehran 1984a, pp. 53-107.

modernization initiatives were implemented[3]. However, the persistence of Iran's traditional agricultural and livestock-based economy, coupled with a failure to generate surplus value, hindered the realization of anticipated growth within the capitalist economic framework[4].

Towards the late 19th century, the state's legitimacy wavered due to substantial debts arising from onerous economic-commercial agreements imposed by colonial powers. This situation led to increased economic influence of foreign and non-Muslim groups, exacerbating the challenges faced by the state.

Simultaneously, Persian Nationalism emerged as a noteworthy force, spurred by the support of a non-Muslim bourgeois class with Indo-European roots. This movement gained momentum in the second half of the 19th century through the organized efforts of Zoroastrian Parsis in Mumbai and Persian Nationalists in Iran. Their activities, in conjunction with the Constitutional Campaign, set the stage for the establishment of the modern Iranian nation-state[5]. The financial prowess of these groups left lasting structural and cultural impacts, setting the groundwork for the subsequent structural and cultural transformations witnessed at the turn of the 20th century.

The Pahlavi state's establishment in 1925 ushered in a new era, marked by significant changes at various scales in construction. Regime-financed institutions, such as *Anjoman-e Asar-e Melli* (AAM), were pivotal in implementing radical changes in architecture, urban planning, and transportation infrastructure.

The influence of Persian nationalism, initially ignited by orientalists in the 19th century and later channeled into architectural and archaeological realms during Nasser al-Din Shah's reign, became a legitimizing tool for political power during the era of Reza Shah (1925-1941) in the 20th century. This study aims to contribute to the modern architectural history literature on Iran by adopting a revisionist approach, reevaluating existing literature, and highlighting overlooked

3 Aras Kahraman - Murat Gül, "Modernization initiatives and architectural instrumentalization after Nasser al- Din Shah's travels to the West (1873–1896)", *A|Z ITU Journal of the Faculty of Architecture,* Vol. 19/No. 2, 2022, pp. 432-440.

4 For more details, see Charles Issawi, *Tarikh-e Eqtesadi-ye Iran: Asr-e Qajar* [The Economic History of Iran: Qajar Era] [in Persian], trans. Yaghoub Ajand, 3rd edition, Gostareh Iran Publications, Tehran 2009.

5 Jahangir Oshidri, *Tarikh-e Pahlavi va Zartoshtian* [History of Pahlavi and Zoroastrians] [in Persian], *Mahname-ye Hookht*, Tehran 1976, p. 381.

or underemphasized data. The transformative impact on construction and nation-building, rooted in the outputs of Persian nationalism, forms the central theme of this research. This study seeks to foster the development of innovative paradigms through a revisionist approach to the modern architectural history literature, specifically focusing on Iran. The investigation entails a comprehensive review of existing literature, with particular attention to data that has been either overlooked or underemphasized. Examining the Pahlavi government's alteration of imagination and its endeavor to construct a new collective memory, facilitated by modern tools and equipment and inspired by orientalist influences, stands out as a crucial reality stemming from this transformative process.

Methodology

By scholars employing the Emancipatory critical paradigm across diverse disciplines, it is observed that much of the research content inherently contains latent racial, ethnic, gender, and orientalist biases, assessments, and analyses[6]. Within this paradigmatic framework, it is posited that cultural, political, ethnic, and gender factors exert substantial influence on the construction of realities within the social fabric. The Post-structuralist method, as a facet of the Critical paradigm in qualitative research, represents an evolutionary extension of the Structuralist approach. In historical research, the Post-structuralist/constructivist method engages with specific temporal or periodical contexts in their intrinsic state. Discourses are culturally constructed within the dialectics of ideas, and they assume a discontinuous and divergent character across historical epochs. Within the purview of the post-structuralist approach, material culture, including architectural products, emerges as an outcome of a broader cultural discourse[7]. According to Michel Foucault, a prominent figure in the development of the post-structuralist method, historical epochs, while subject to temporal fluctuations, can be comprehended within distinct networks of discourses and realms of significance. Foucault contends that the central issue has shifted from "tradition and trace" to "rupture and limit," with ongoing foundational transformations gaining significance as a renewal of foundations[8]. Foucault, in critiquing the

6 Linda Groat-David Wang, *Architectural Research Methods*, John Wiley & Sons, New Jersey 2002, p. 33.

7 Groat-Wang, *ibid*, p. 149.

8 Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi* [The Archaeology of Knowledge] [in Turkish], trans. Veli Urhan, Birey Publications, Istanbul 1999, p. 16.

continuous chronology of history as "classical historiography," contends that this historiographical approach may lead to erroneous conclusions.

The research employs a historiographical approach characterized by Karl Popper as "non-legislating", "non-generalizing", and "non-theorizing". The facts available in the historical sciences cannot be renewed and recreated at will, according to Popper, because they are extremely limited. Since the historical data are predetermined, it is not possible to theorize through the generation of hypotheses[9].

This study employs Pierre Bourdieu's Field Theory to analyze the architectural/urban field as a subset of the broader political power field. Bourdieu's theory divides the social world into distinct fields, each governed by specific rules, forms of capital (cultural, social, symbolic, and economic), and power dynamics[10]. Individuals within these fields engage in "games" influenced by their habitus and their position in relation to different types of capital[11]. These interactions shape the social and cultural order, with each field potentially influencing others[12].

In this context, the architectural/urban field is defined as encompassing a range of activities—such as construction, demolition, transformation, repair, and renewal—at various scales, from individual buildings to urban areas and nationwide projects. The field is intrinsically linked to the political power field, as political forces directly influence urban-public spaces and urban development processes.

The study focuses on two key actor groups that play crucial roles in shaping Iran's architectural culture in relation to Orientalist ideologies:

9 Karl R. Popper, *Hayat Problem Çözmektir* [All Life is Problem Solving] [in Turkish], trans. Ali Nalbant, 2nd ed., Yapı Kredi Publications, Istanbul 2006, pp. 139-162.

10 Pierre Bourdieu, *Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi* [Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste] [in Turkish], trans. Derya Fırat-Günce Berkkurt, 1st ed., Heterik Publications, Istanbul 2015, pp. 536–537.

11 Pierre Bourdieu, *Sanatın Kuralları: Yazınsal Alanın Oluşumu ve Yapısı* [The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field] [in Turkish], trans. N. Kamil Sevil, Yapı Kredi Publications, Istanbul 2006, p. 405.

12 Mathieu Hilgers-Eric Mangez, "Bourdieu's Theory of Social Fields", in *Bourdieu's Theory of Social Fields: Concepts and Applications*, Routledge, New York 2014, pp. 1-36.

1. Orientalist experts, who possess cultural and symbolic capital, influence the cultural and ideological direction of urban development. Their ideas are deeply interconnected with political power, providing intellectual legitimacy to the implementation of Orientalist policies.

2. Capitalist investors, who contribute economic capital, fund, and support the material realization of these architectural transformations. Their investments enable the physical manifestation of Orientalist ideologies, aligning with the political and ideological goals of modernization.

By examining the interactions between the political power field, the architectural/urban field, and the Orientalist intellectual field, this study uses Bourdieu's framework to explore how these fields mutually shape the manifestation of Orientalist ideology in Iran's architectural culture.

This study adopts Manfredo Tafuri's "architectural culture" framework within architectural historiography, building upon Jacob Burckhardt's characterization of the artistic product as a cultural artifact. Tafuri's conceptualization further elucidates that architecture is subject to non-artistic influences[13]. The study's focus centers on architectural and urban products, with the economic, cultural, and political milieu assessed as independent variables, while architectural and urban products are scrutinized as dependent variables.

1. The Foundation of Archaism in Iranian Architectural Discourses in the 19th Century

Orientalism and Iranology, rooted in earlier centuries and initially focused on India, began shaping the discourse in Iran in the mid-19th century, supported by archaeological evidence. Key figures like Sir William Jones, who established the *Asiatic Society of Bengal*, laid the foundation for the prevalent belief in the homogeneity of the Aryan race, gaining prominence in Iran during the 19th century[14]. The support of officials from rival colonial powers and the *East India Company* further perpetuated this ideology. Notable Aryanist theorists, including

13 Andrew Leach, *Mimarlık Tarihi Nedir?* [What is Architectural History?] [in Turkish], trans. Hayrullah Doğan, 1st ed., Koç University Publications, Istanbul 2015, pp. 22, 62; Manfredo Tafuri, "Per una critica dell'ideologia architettonica", *Contropiano*, Vol. 1, 1969, pp. 31–79.

14 Abolghassem Taheri, *Seyr-e Farhang-e Irani Dar Britanya Ya Tarikh-e Devist Sale-e Motaleat-e Irani* [The Course of Iranian Culture in Britain or the Two-Hundred-Year History of Iranian Studies] [in Persian], Anjoman-e Asar-e Melli, Tehran 1973, p. 17.

Sir John Malcolm, Arthur de Gobineau, Max Müller, and Annie Besant, utilized Iranian mythology and ancient sources to shape historiography in works like *History of Persia* (1815)[15].

The integration of Aryanist discourse into the field of architecture has had profound implications for the development of modern Iranian history, facilitated by archaeological excavations and research conducted since the mid-19th century. Notably, the contributions of Sir Henry Rawlinson, who was dispatched to Iran by the *East India Company* to train Qajar soldiers, played a pivotal role in shaping the understanding of ancient Iranian history. Rawlinson's achievements include significant discoveries such as Achaemenid stone inscriptions and the translation of Bistoon and Tag-e Bostan inscriptions[16].

Similarly, Austen Henri Layard and William Kennett Loftus, British orientalists, made substantial contributions by identifying ancient ruins associated with the Elam civilization in the provinces of Lorestan and Arabia, as well as through the excavation of the Apadana Palace in Susa[17]. However, it is worth noting that the inventorying and documentation of historical and pre-Islamic architectural remnants in Iran were primarily undertaken by French archaeologist Eugene Flandin and architect Pascal Coste[18]. Their seminal works, published in 1851, introduced reconstruction drawings derived from historical architectural remnants across various regions in Iran, garnering international attention (Figure 1). Flandin's meticulous documentation of buildings and his focus on creating reconstruction drawings of pre-Islamic monumental buildings within Iran and beyond added to the significance of their contributions and generated interest in architectural remnants with nationalistic and romantic expressions[19].

15 For more details, see John Malcolm, *History of Persia*, John Murray, London 1815.

16 George Rawlinson, *A Memoir of Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson*, Longmans, Green & Company, London-New York 1898, p. 19.

17 St John Simpson, "Great Britain: viii. British Archaeological Excavations", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 6/No. 3, 2002, pp. 252-255.

18 For more details, see Eugène Flandin-Pascal Coste, *Voyage en Perse de MM. Eugène Flandin, peintre, et Pascal Coste, architecte, attachés à l'Ambassade de France en Perse, pendant les années 1840 et 1841*, Gide et Jules Baudry, Paris 1851.

19 Eugène Flandin, *Eugene Flandin's Travelogue to Iran* [in Persian], trans. Hossein Noor Sadeghi, Ishraqi, Tehran 1978, pp. 296, 351.

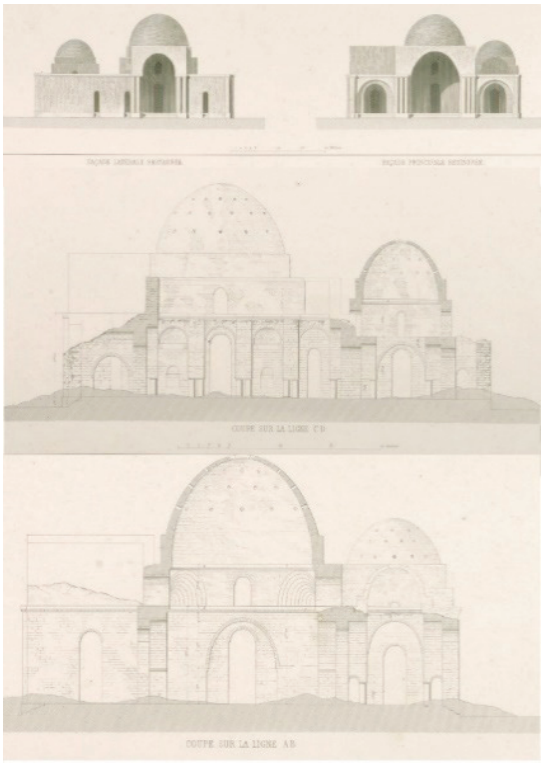

Figure 1: Eugene Flandin & Pascal Coste Reconstruction of the Sarvestan Palace in Sarvestan, Paris, 1851[20].

Marcel Auguste Dieulafoy, another French archaeologist, played a crucial role in reconstructing and evaluating Achaemenid, Parthian, and Sassanid architectural works through the lens of Aryanist discourse. With encouragement from Eugene Viollet-le-Duc, Dieulafoy conducted excavations in Susa, uncovering significant archaeological findings alongside his wife, Jane Dieulafoy. Their discoveries were documented in Dieulafoy's five-volume work, *L'art antique de la Perse*[21]. Dieulafoy employed architectural expression techniques to describe Achaemenid ruins in

20 https://digitalcollections.nypl.org/collections/voyage-en-perse-de-mm-eugene-flandin-peintre-et-pascal-coste-architecte-entrepris, accessed on: 06.12.2023.

21 Pierre Amiet, "Dieulafoy, Marcel-Auguste", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 7/No. 4, 1995, pp. 399-401. For more detailes, see Marcel Dieulafoy, *L'Art Antique de la Perse: Achéménides, Parthes, Sassanides*, Librairie Centrale d'Architecture, Paris 1885.

Persepolis and Susa, employing Aryanist discourse to analyze these remnants. Particularly notable were his narrative accounts within architectural texts, focusing on column-facade ratios and intricate details of Achaemenid architecture. Dieulafoy's contributions were instrumental in disseminating Aryanist discourse in the field of architecture, providing valuable insights into pre-Islamic architectural heritage in Iran. Furthermore, the author's works, serving as guides to pre-Islamic architecture, contain information that diverges from contemporary knowledge about the structure known as the Cyrus tomb[22]. It is evident that the true identity of the building, which is now recognized as the tomb of Cyrus, was not fully understood during that time and would be clarified in subsequent years (Figure 2).

Figure 2: The Tomb of Cyrus during Dieulafoy's voyage[23].

22 Jane Dieulafoy, *La Chaldée et la Susiane* [in Persian], trans. Ali Mohammad Farahvashi, 5th ed., University of Tehran Publications, Tehran 1992, pp. 382-388. Presently, the structure is widely recognized as the mausoleum of King Cyrus, an Achaemenid ruler, and holds great significance within the realm of architectural history. During the late 19th century, as depicted in Figure 2, the building in question held little significance among the local population and was primarily utilized as grazing land. However, in subsequent years, particularly during the Pahlavi period, this structure would gain immense importance as one of the key symbols that Persian nationalism would embrace and exploit.

23 Smithsonian Institution Archives (SIA), "Photographs of Antoin Sevruguin from the Qajar period, Myron Bement Smith Collection", https://www.si.edu/, accessed on 06.12.2023.

Charles Chipiez, another significant French archaeologist and historian, made notable contributions to the study of Persian art and architecture with his work *History of Art in Persia*[24]. His comprehensive work focused on elucidating the construction techniques, dimensions, floor plans, visual characteristics, and façade proportions of architectural structures in Persepolis. By utilizing detailed architectural drawings, Chipiez advanced the ongoing research initiated by Flandin and Dieulafoy (Figure 3)[25].

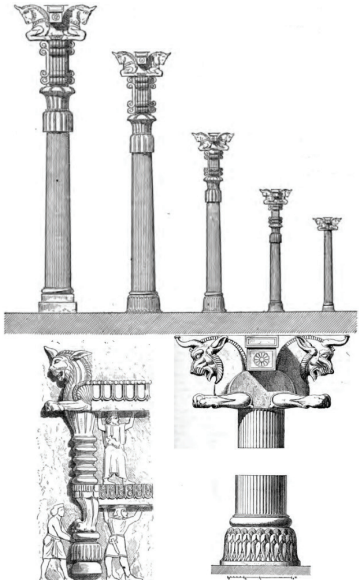

Figure 3: The Columns of Persepolis and Naksh-e Rostam reconstruction drawings by Charles Chipiez[26].

24 For more details, see Charles Chipiez-Georges Perrot, *History of Art in Persia*, Chapman and Hall, London 1892.

25 It can be argued that the nationalist architectural discourse developed in Egypt and particularly in Iran was shaped through the glorification of pre-Islamic periods in that time. It is evident that Western Orientalists played a unique role in facilitating this phenomenon. During the same period, while the Ottoman Empire was developing its Ottomanist (post-Islamic) architectural discourse through works like *Usul-u Mimari-i Osmani* (Principles of Ottoman Architecture), the formation of a nationalist architectural discourse in Iran centered on the elevation of pre-Islamic architectural heritage cannot be considered coincidental.
Delving into the details of this issue lies beyond the scope of this study. However, it may be argued that this divergence was likely influenced by the presence of a strong intellectual elite in the Ottoman Empire, educated in accordance with contemporary value systems.

26 Chipiez- Perrot, *ibid*, p. 126.

2. Zoroastrian Bourgeoisie and the Rise of Archaic Discourse

The emergence of modern Persian nationalism in the late 19th century was influenced not only by Western orientalist scholars but also by Iranian intellectuals grappling with history and national identity. The *Indian Parsi Zoroastrians*, who enjoyed the patronage of the *East India Company*, provided support to local Persian nationalists in Iran, playing a significant role in the growth of Persian nationalism and literature during the Qajar period. The *Anjoman-e Akabre-e Parsiyan* (The Association of Persian Grandees) organization, led by wealthy Parsi merchant Maneckji Limji Hataria, mobilized financial resources that facilitated the production of a genocidal-nationalist discourse by Qajar elites and thinkers. Figures such as Jalaladdin Mirza Qajar, Mirza Fath-ali Akhoundzadeh, Mirza Agha Khan Kermani, and Reza Gholi Khan Hedayat contributed to a nationalist discourse that positioned Iran as part of the Indo-European and white race civilization[27]. Anti Turkic-Arab sentiment often served as a justification for the legitimacy of Persian nationalism in their works. Other authors, supported by Maneckji, also played a role in shaping Aryanist historiography across various regions of Iran[28]. These works had a significant impact on shaping the political actors' Tabula Rasa during the Nasser al-Din Shah era.

Moreover, this stream of nationalism among local thinkers also extended to the architectural domain, once again with the support of Zoroastrian investors, particularly Maneckji. Forsat-od-dowleh Shirazi, who had undisclosed connections with the *East India Company* and held influential positions during the reign of

27 For more details about these, see Jalaladdin Mirza, *Name-ye Khosrowan: Dastan-e Padeshahan-e Pars Az Aghaz Ta Payan-e Sasanian* [The Letter of Khosrowan: The Story of Persian Kings from the Beginning to the Sassanids] [in Persian], 1st ed., Pazineh Publications, Tehran 2010, about Mirza Fat-ali Akhoundzadeh see Fereydun Adamiat, *Andisheha-e Mirza Fath-ali Akhoundzadeh* [Thoughts of Mirza Fet'ali Ahundzade] [in Persian], 1st ed., Kharazmi Publications, Tehran 1960, about Mirza Agha Khan Kermani see Fereydun Adamiat, *Andisheha-e Mirza Agha Khan Kermani* [Thoughts of Mirza Agha Khan Kermani][in Persian], 2nd ed., Payam Publications, Tehran 1978, about Reza Gholi Khan Hedayat see Reza Gholi Khan Hedayat, *Nejad Name-e Padeshahan-e Irani* [Genealogy of Persian Kings] [in Persian], eds. Mohammadreza Behzadi– Fatemeh Danesh Shakib, Parandeh Publications, Tehran 2020. To examine Maneckji Limji Hataria's relationship with the mentioned thinkers, see Reza Zia-Ebrahimi, "Self-Orientalization and Dislocation: The Uses and Abuses of the 'Aryan' Discourse in Iran", *Iranian Studies*, Vol. 44/ No. 4, 2011, pp. 445-472.

28 See Hossein Moftakhari et al., "Irangaraei Dar Tarikhnegari-ye Mahalli-ye Asr-e Nasseri" [Iranianism in Local Historiography of the Era of Nasser al-Din Shah] [in Persian], *Journal for the History of Islamic Civilization*, Vol. 52/No. 2, 2019, pp. 311-340.

Mozaffar al-Din Shah, operated within the Masonic lodge called *Majma-e Adamiat* (the Adamiat Association)[29]. At Maneckji's request, Forsat-od-dowleh Shirazi meticulously surveyed and documented pre-Islamic architectural remains in Iran's Fars province, capturing his observations through drawings in his work titled *Asar-e Ajam* (Figure 4)[30].

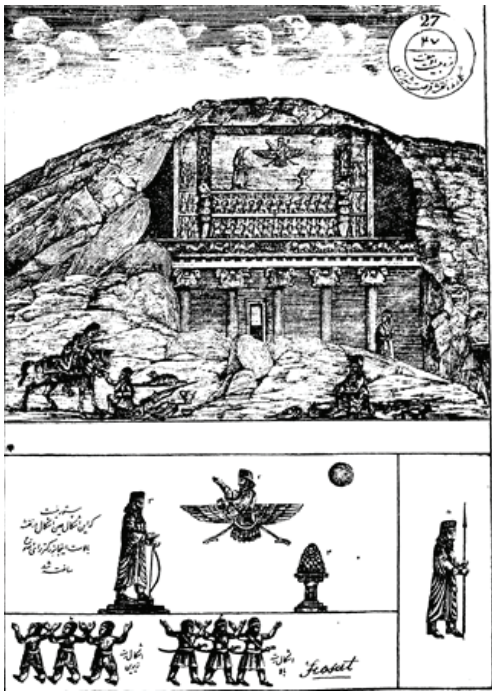

Figure 4: Forsat-od-dowleh's drawing of the Naqsh-e Rostam[31].

The book not only provided information on Persian and Arab sages and poets but also mentioned numerous historical figures in Iranian history, ranging from medicine to art, in a romanticized language. Focusing on architectural remnants

29 Mahmoud Katirai, *Framasoneri Dar Iran: Az Aghaz Ta Tashkil-e Loj-e Bidari-ye Iran* [Freemasonry in Iran: From the Beginnings to the Establishment of the Revival Lodge] [in Persian], 2nd ed., Eqbal Publications, Tehran 1976, p. 83; Mohammad Keshavarz Beyzai–Reza Moeini Roodbali, "Method and Insight in Historiography of Forsat-od-dowleh Shirazi", *Iranian Studies*, Vol. 10/ No. 1, 2020, pp. 189-210.

30 Forsat-od-dowleh, *Asar-e Ajam*, Matba-e Nasseri, Mumbai 1894, pp. 2-3.

31 Forsat-od-dowleh, *ibid*, p. 185.

like Persepolis, Forsat-od-dowleh sent his findings to Mumbai for publication. However, with Maneckji's demise, the publication was interrupted, leading to the loss of most of the drawings. In 1892, at the request of the Persian governor, Forsat-od-dowleh reworked the lost parts and incorporated new information and images to complete the work known as *Asar-e Ajam*[32]. Although the book lacked scientific methodology and relied on idioms and mythological stories, it presented readers with visuals of architectural remains.

In addition to the Achaemenid works, Forsat-od-Dowleh expressed admiration for other pre-Islamic ruins, including Sassanid buildings like the Firouzabad Fire Temple and the Qal'eh Dokhtar Castle works. Through his work, he effectively transmitted the Aryanist-Persianist discourse to Iranian thinkers engaging in discussions about architectural and archaeological works, thus fostering the production of nationalist discourses through architectural remains. His contributions played a crucial role in shaping an "archaic nationalist" discourse surrounding these architectural remnants.

One notable example is Forsat-od-dowleh's intriguing remarks about the Mashad-e Madar-e Soleiman (Solomon's Mother's grave) building. Unbeknownst until the author's study, this structure would later gain significant fame as the tomb of Cyrus (Figure 2) and serve as a prominent propaganda tool during the Second Pahlavi period's The Celebration of the *2,500th Anniversary of the Founding of the Persian Empire*, becoming a symbol of Persian nationalism. However, the author employed a narrative style, similar to previous evaluations, when describing the building: *The building, also known as Mashhad-e Omm-e Nabi among the people... this tomb belonged to a king named Cyrus, according to Western historians... One of the kings of the Persian Empire and he was in the reign for two thousand four hundred and fifty years before that... It is unclear which Solomon is meant by those who attributed this tomb to Solomon's mother.*

Forsat-od-dowleh attempted to depict the building now recognized as the tomb of Cyrus without utilizing perspective methods. During that time, orientalists such as Dieulafoy created realist drawings in scale and adhering to perspective techniques, in contrast to Forsat-od-dowleh's approach. Nonetheless, the fervor of local Persian nationalists to align with the "superior Aryan civilization" constructed by Western orientalists motivated them to employ all available means towards that end.

32 Mohammad H. Salehi, "Sargozasht-e Forsat-od-dowleh Shirazi" [Forsat-od-dowleh Shirazi's Biography] [in Persian], *Shabakeh Mostanad*, April 2016, http://www.doctv.ir/program/154140/, accessed on: 09.12.2023.

3. Political Power with Archaic-Aryanism Discourse

Persian nationalist groups and thinkers exerted significant influence in Iran after the 1921 Coup, primarily through the journals *Iranshahr* and *Ayandeh*. These journals served as the theoretical basis for the cultural policies implemented by the Pahlavi regime, positioning their authors as opinion leaders in the newly established Iranian nation-state.

Kaveh Magazine, published before Iranshahr, played a crucial role in laying the theoretical foundation for Persian nationalism and nation-state building in Iran.

In the *Majalle-ye Iranshahr* (Iranshahr Journal), which was published by Hossein Kazemzadeh, the importance of the Persian language and Persianism was emphasized by him and other Persian nationalists for the country's salvation. He advocated for strengthening non-religious ceremonies like Nowruz, using depictions of Achaemenid and Sassanid architectural remains. Sharing a picture of the relief depicting Darius ascending the throne in Persepolis aimed to transform Nowruz into a new ritual while marginalizing Arab identity (Figure 5)[33].

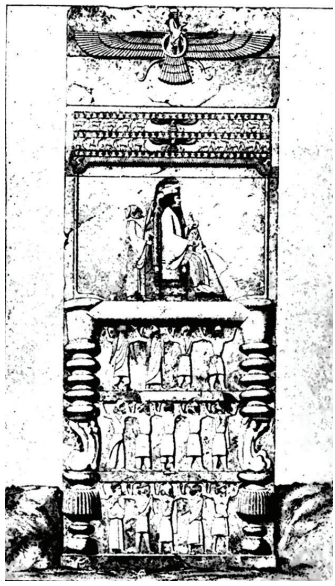

Figure 5: The use of antique Persian remnants and symbols (Zoroastrian Faravahar) as a legitimizer of Persian nationalism, 1926[34].

33 Hossein Kazemzadeh, *Iranshahr Journal*, Vol. 1, Eqbal Publications, Tehran 1984, pp. 254-255.

34 Kazemzadeh, *ibid*, p. 255.

These ideas challenged established symbolic codes in Iranian culture. Kazemzadeh, influenced by the *Mumbai Parsi Community*, sought to impose their Zoroastrian beliefs through the creation of "historical and national" events and heroes[35]. This archaic understanding of nationalism favored Zoroastrianism over Islam, replacing religious figures with Achaemenid and Sassanid kings. Rather than promoting secular values as seen in Europe, this nationalist mentality instilled a new dogma. Sharing the relief of Darius in Persepolis in the magazine formed the intellectual basis for the later popularization of the slogan "God, Shah, and Homeland" by the Pahlavi regime. Just as Nicolas Lokhoff explained the capitalist power relations in his Social Pyramid drawing in 1911, Kazemzadeh was explaining the political backbone on which Persian nationalism should be established, with anachronistic discourse in this painting.

The journal used pre-Islamic Persian architectural remains to legitimize the value system of the emerging nation. Kazemzadeh created a poetry competition invitation for the tomb of Achaemenid Sultan Cyrus in the seventh issue of the journal's first year (Figure 6).

Figure 6: Karim Taherzadeh Behzad's depiction of the spirit of King Cyrus as a disheveled woman[36].

35 Kazemzadeh, *ibid*, p. 372.

36 Kazemzadeh, *ibid*, p. 175.

In the depicted artwork by Karim Taherzadeh, the spirit of Cyrus is portrayed standing at the head of his grave alongside an image of a disheveled woman. The description accompanying the image states: *The spirit of Cyrus, with messy hair and a withered, horrifying face, has entered the borders of Iran... When she witnesses the losses and destruction of her ancient artifacts and pavilions, she returns to her sanctuary like a bird escaping a hunter's trap, filled with horror and hatred*[37]. This artistic creation involves the construction of new visual representations by dismantling older ones, but these transformations were not driven by secular values alone; rather, they emerged from dogmas that can be seen as a new ideology or belief system.

Other cultural elements, such as ethnic minority mother tongues, were also subverted with the same ferocity. Turkic speakers, making up a significant portion of the population, were particularly targeted by Persian nationalism. Mahmoud Afshar portrayed them as a "national and permanent threat" to Iran and other nations, denying the existence and cultural significance of languages other than Persian[38].

The Aryanist movement that gained prominence in the 1920s played a significant role in international politics and contributed to the triggers and provocations leading to the Second World War. Iranshahr and Ayandeh journals played enthusiastic roles in propagating this movement[39].

According to Mohammad Bagher Heshmatzadeh, the political nationalist discourse of the Pahlavi era marginalized ethnic, linguistic, and dialectal groups, limiting their space and rendering them invisible[40].

37 Kazemzadeh, *ibid*, p. 175-176.

38 Mahmoud Afshar, "Yellow Danger", *Ayandeh Journal*, Vol. 12/No. 2, 1926, p. 923.

39 Among the other Aryanist views of Kazemzadeh and Afshar, see Mahmoud Afshar, "Mas'ale-ye Melliyat va Vahdat-e Melli" [Nationality Issue and National Unity] [in Persian], *Ayandeh Journal*, Vol. 2/No. 20, pp. 559-570; Kazemzadeh, *Iranshahr Journal*, Vol. 2, p. 403.

40 Mohammad Heshmatzadeh et al., "Nasiyonalism Az Manzar-e Shahravandi Dar Asr-e Pahlavi-e Avval Ba Takid Bar Ghomiyatha" [Nationalism in Terms of Citizenship in the First Pahlavi Era with Emphasis on Ethnicities] [in Persian], *Journal of Contemporary Political Studies*, Vol. 11/No. 5, 2014, pp. 69-93.

4. Orientalist-Aryanist Discourse in the Construction Field

After the 1921 Coup led by Reza Khan, Persian nationalists established the AAM, an organization aimed at preserving historical artifacts, fostering respect for cultural and artistic figures, and safeguarding heritage[41]. Ali Hanibal, an orientalist Iranologist, emphasized that the association's establishment coincided with a critical period:

"The AAM has a significant task. Fortunately, the establishment of the Anjoman took place during a crucial period, marking the beginning of a significant historical era in Iran. The Qajar era, one of the darkest periods in Iranian history, has come to an end, giving rise to a new era of hope. In this regard, the AAM should undertake two essential tasks within its allotted time: firstly, to eradicate the negative effects of the previous era (Qajar era), and secondly, to lay the groundwork for the renaissance of creativity through its efforts and initiatives, establishing a solid foundation"[42].

The AAM was initially formed by a founding committee led by Mohammad Ali Foroughi and Abdolhossein Teimourtash, with members including Hassan Mostafvi-ol-mamalek, Hassan Pirnia, Hasan Esfandiari, Ebrahim Hakimi, Nasrollah Taghavi, Nosrat-ol-dowleh Firouz, and Keykhosrow Shahrokh[43]. Reza Khan assumed the presidency in 1925, and additional members joined over time, such as Isa Sadik, Said Nafisi, and Aliasgar Hekmat[44].

An initial objective of the association is defined in the eighth article of its charter as *to build a museum and library in Tehran, identify and classify national works, and create and scan an inventory of exquisite works related to the library and museum*. The purpose behind these efforts was to educate the public through school teachings and speeches, with the aim of "benefiting society at large"[45].

41 Hossein Bahrololoumi, *Karname-ye Anjoman-e Asar-e Melli* [Workbook of the National Monuments Council of Iran] [in Persian], Anjoman-e Asar-e Melli Publications, Tehran 1976, p. 3.

42 Anjoman-e Asâr-e Melli, *Majmu'e-ye Entesharat-e Qadim-e Anjoman* [The Collection of Old Publications of the Council] [in Persian], Anjoman-e Asar-e Melli Publications, Tehran 1972, p. 74.

43 Isa Sadigh, *Khaterati Az Sargozasht-e Doktor Isa Sadigh* [Memories of Dr. Isa Sadigh's Life Story] [in Persian], Vol. 1, Dehkhoda Press, Tehran 1975, p. 201.

44 Ezzatollah Negahban, *Morouri Bar Panjah Sal Bastanshenasi-ye Iran* [Reviewing Fifty Years of Iranian Archeology] [in Persian], Sazman-e Miras-e Farhangi Publications, Tehran 1997, p. 42.

45 Bahrololoumi, *ibid*, p. 14.

To align with the Aryanist orientalists' concept of the "Aryan race civilization," the AAM sought to incorporate their discourses and opinions. As a strategic step, the AAM invited archaeologists and orientalists from around the world to contribute interviews and articles, aiming to introduce Iran's "brilliant history" and generate interest in the "thousands of years" worth of historical artifacts.

Overall, the AAM's efforts were geared towards preserving and promoting Iran's ancient heritage, using architectural remnants as symbols of national identity and cultural significance.

The initial expert invited by the AAM was Ernst Herzfeld, a prominent German archaeologist and orientalist, heading the *Institute For Oriental Antiquities* in Germany. AAM invited Herzfeld in 1925 with the objective of "conducting an inventory of Iran's historical buildings and artifacts", as well as researching and publishing on these items[46]. Herzfeld's desire to make Iran a part of the Aryan civilization in his 1925 debut at AAM was what the other Persian members wanted to announce to the world:

"There are so many buildings and national artifacts in Iran that it is impossible to mention them here. The name of this country was called "Iranshahr" by the Aryan societies and they created the 'national' artifacts of Iran about nine hundred years ago... You will never see that other nations have so many works!!! Between the fifth and third century B.C., Greek civilization only one period progressed, and it had no work other than that period. Italy was only able to progress in the Roman and Renaissance periods. Other European nations are also incomparably new to the Iranian civilization"[47].

As an intellectual figure, Herzfeld's efforts not only established Iran's connection to the Aryan civilization but elevated it to a prominent position within that civilization. Despite the modern concept of nationhood, Herzfeld conveyed the idea that Iran had long embraced such a notion. Officially appointed as the head of the National Library, and the Antiquities and Archeology Administration on October 9, 1926, Herzfeld also offered lessons in the ancient Pahlavi language[48].

46 Bahrololoumi, *ibid*, p. 9; Ernst Herzfeld, *Tarikh-e Bâstâni-ye Iran* [Archaeological History of Iran] [in Persian], trans. Aliasghar Hekmat, Anjoman-e Asar-e Melli Publications, Tehran 1976, p. 9.

47 Bahrololoumi, *ibid*, p. 5.

48 Abbas Masoudi, "Estekhdam-e Herzfeld" [Hiring Herzfeld] [in Persian], *Ettelaat Newspaper*, 9 December 1926, Issue 98, File No: 1014255, Islamic Republic of Iran National Library Ar-

Subsequently, he published his reports on the 1928 Pasargad excavations in his work *Bericht über die Ausgrabungen von Pasargadae 1928* and took part in the initial excavations at Persepolis from 1931[49]. The archaeological findings attributed to the Achaemenid period, unearthed during Herzfeld's excavations, stirred great excitement in the related period of Persian society. The nationalist journal *Pars Yearbook* disseminated these discoveries, along with materials concerning Persian history. One such article, titled "An Important Historical Discovery", showcased the inscription found by Herzfeld in 1933, attributed to the Achaemenid ruler Darius. The inscription delineated the expanse of Darius's reign, ranging from Central Asia, home to the Sakas, to the lands of Greece. Notably, the yearbook highlighted that the Sakas were regarded as the "ancestors of the Turks"[50].

The *Ettelaat* newspaper dedicated several issues to the progress of these excavations. Reza Shah, emphasizing the significance of the excavations, expressed gratitude to Herzfeld, acknowledging his contribution to "civilization". His visits to the site led Reza Shah to name Zarrin and Simin, two renowned inscriptions of Darius, as the "deed of Iran"[51].

The Pahlavi regime sought legitimacy for its modernization efforts and radical changes by invoking Iran's ancient history. This so-called "identity renaissance" involved reviving ancient practices, albeit with significant differences from the European Renaissance, as ancient Iranian historical elements lacked the intellectual and cultural richness of ancient Greece and Rome. Consequently, the regime's endeavors tended to glorify kings rather than develop comprehensive content, often influenced by Western Orientalists' discourse.

The AAM, favored by the Pahlavi regime, engaged in historical polemics and propaganda by instrumentalizing architectural artifacts and saw a surge in activity with the collaboration of American and French orientalists. Arthur Upham Pope, an American orientalist who visited Iran in 1925, significantly contributed to the nationalist discourses of the period with his emphasis on Iran's pre-Islamic

chives (IRINLA), Tehran.

49 Herzfeld, *ibid*, pp. 10-11.

50 Mohammad Ali Amir Jahed, *Yek Kashf-e Mohemm-e Tarikhi* [An Important Historical Discovery] [in Persian], 1934, p. 10, *Pars Yearbook*, Asset No: DSR1570, File No: 1014718, IRINLA, Tehran.

51 Gholamhossein Moghtader, *Asrar-e Takht-e Jamshid* [Secrets of Persepolis] [in Persian], Vol. 1, Majles Press, Tehran 1956, p. 49; Charles Breasted, *Takht-e Jamshid*, trans. Mir Hossein Hejazi, *Ettelaat Newspaper*, 11 November 1933, Issue 2046, File No: 1014255, IRINLA, Tehran

architectural heritage. Arthur Upham Pope emerged as a prominent figure embodying the Orientalist fascination with Persia during this era. He asserted that Persian art significantly influenced not only Turkic and Indian artistic traditions but also the artistic developments in Europe and China, with its impact tracing back to the fifth century BCE[52].

In his AAM debut, Pope puts forward the sharpest discourses about Iran's art and architectural history, emphasizing Iran's pre-Islamic architectural remains:

> "... [Ancient] Chinese and Japanese art was influenced by Persian art. China owes Iran to enamel coating, painting, tile making, and fabric making!!! The painting and architecture of North India was created with the delight of Iranian artists. During the Seljuk period, Asia Minor (Anatolia) reached a high position in terms of art, and almost all the masters and professionals there were Iranians!!! Almost all of the arts attributed to the Turks belong to Iran... Moreover, Iranian art reached the shores of Europe and left great traces by paving the way for new styles there... Today, there is no second country in the world that has as much artistic treasure as Iran. Therefore, Iran deserves to be praised and loved. Reaching a high level in art is not a task to be underestimated"[53].

Pope's discourse had a profound impact on all members of the AAM, including Reza Shah[54]. His emphasis on the Iranian and Persian identity being "worthy of praise and love" was achieved through a tendency to marginalize and diminish other identities. The Pahlavi regime and Aryanist elites became fixated on consistently disparaging alternative identities as a means to promote and elevate Persian identity. Pope's approach consequently resulted in the most exalted commendation of Iran's historical monuments.

Pope's motivation to involve Americans in archaeological activities in Iran likely contributed to his enthusiastic praise of Iranian art and culture[55]. The establishment of the Iranian and American Cultural Association, led by the Pope, reinforced the discourse on "Iranian civilization". Symposia like "Iranian Archeology and

52 Ali Uzay Peker, "The Formation and Denouement of 'Perso-Islamic' in Oriental History and the Case of Seljuk Art and Architectural History", *Belleten*, Vol. 86/No. 307, 2022, p. 899.

53 Bahrololoumi, *ibid*, p. 11.

54 Mohammad Gholi Majd, *The Great American Plunder of Persia's Antiquities 1925–1941* [in Persian], trans. Bahram Ajorlou, 1st ed., Karang Publications, Tehran 2007, p. 62; Sadigh, *ibid*, p. 298.

55 Majd, *ibid*, p. 117-122.

Art", held in Philadelphia (1927), London (1930), and Leningrad (1935), further propagated Iran's nation-state identity on the global stage. Praise from Russian experts, who highlighted Iranian culture's influence on Turkmen, Uzbek, Tajik, and Armenian cultures, bolstered Pope's perspective that Iranian art significantly shaped world civilization[56].

Moreover, Prime Minister Foroughi's message at the Leningrad symposium praised Iranian art as a crucial symbol of civilization, emphasizing the nation's honorable position among the world's civilizations. Foroughi disparaged the Qajar period as a "degenerate era" marked by turmoil, chaos, misery, ignorance, and darkness, underscoring the contrast between that era and Iran's potential to reclaim its standing by embracing Western influences[57].

Pope's discourses on Iran's architectural history exerted a significant influence on shaping the architectural norm and culture of the Pahlavi regime, a trend evident in present-day Western orientalist centers. In his selective and subjective interpretation of Iranian history, he exalts the pre-Islamic to pre-Qajar periods as more intriguing, with some exaltations such as "century of Iranian architecture", while downplaying the Qajar period's importance[58].

The advent of German and American archeology teams, following the abolition of the 1900 Convention, prompted the employment of a French expert, Andre Godard, to oversee the *Mouseh-ye Melli* (National Museum), *Ketabkhanneh-ye Melli* (National Library), and *Edare-ye Atigheh* (Department of Antiquities) for a five-year term, through parliamentary decision[59]. Godard, an architect and archaeologist trained at *École des Beaux-Arts*, engaged in various cultural, architectural, and archaeological activities facilitated by the AAM. He assumed leadership of the newly established *Iranian Archeology and Department of Antiquities* in 1929, during which 247 historical artifacts, including 82 pre-Islamic pieces, were identified until 1932[60]. Additionally, Godard played advisory and managerial roles in diverse

56 For more details, see Sadigh, *Khaterati Az Sargozasht-e Doktor Isa Sadigh*, Vol. 2, p. 263-284.

57 Safavi, *Sevvomin Kongere-ye Bein ol-melali* [Third International Congress] [in Persian], *Koushesh Newspaper*, 25 September 1935, Issue 2822, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration No: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

58 Arthur Upham Pope, *Persian Architecture* [in Persian], trans. Gholamhossein Sadri Afshar, 9th ed., Dat Publications, Tehran 2011, p. 231.

59 Masoudi, "Estekhdam-e Motakhasses-e Atighejat" [Hiring the Antiques Expert] [in Persian], *Ettelaat Newspaper*, 26 April 1928, Issue 475.

60 Avery, *ibid*, p. 64.

public projects, including the foundation of *Majalle-e Bastanshenasi* (Journal of Archeology), the design of Tehran University's faculties layout, the establishment of Tehran University's Faculty of Fine Arts, the design and project management of the National Museum of Iran, and the National Library building's design[61].

Among Godard's most significant contributions under the AAM's auspices is his four-volume work, *Athar-e Iran*, co-authored with Maxime Siroux, which meticulously recorded the outcomes of his archaeological and architectural research[62]. This work stands as a paramount addition to the literature on ancient, medieval, and modern architectural history in Iran. Additionally, Godard played a crucial role in designing the Ferdowsi monument-tomb, another important endeavor undertaken in collaboration with the AAM.

The AAM played a central role in embodying the government's archaic ideology, particularly in the architectural and urban fields. It served as a key organizing institution for the government's Persian ideology, and the Pahlavi regime utilized its actions as a propaganda tool to foster "national consciousness". The AAM focused on designating elements as "national monuments", primarily from pre-Islamic periods, although some post-Islamic eras were eventually included. Glorifying Iran's ancient history relied heavily on unearthing architectural remains rather than highlighting artists, philosophers, or scientists, as seen in ancient Greek history.

a. Exaltation of the "National Poet"

Tomb structures as sacred and monumental architectural buildings in the Islamic world emerged around the 10th century, according to Robert Hillenbrand. The tradition of tomb architecture in Iran began with Turkic dynasties such as the Ghaznavids and Seljuks in the 11th century, and further thrived during the Ilkhanid and Timurid periods, with mausoleums for religious figures and dynasty cemeteries[63].

61 Mostafa Kiani, *Me'mari-e Dowre-ye Pahlavi-ye Avval* [Architecture of the First Pahlavi Period] [in Persian], 3rd ed., Nashr-e Shahr Publications, Tehran 2014, p. 222.

62 Ève Gran-Aymerich and Mohsen Marefat, "Godard, André", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 6/Fasc. 1, 2001, pp. 29-31.

63 bert Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning* [in Persian], trans. Bagher Ayatollahzadeh Shirazi, 6th ed., Rozaneh Publications, Tehran 2012, pp. 253-254, 275; Behzad Masoui Asl and others, "Architectural Basics of Imams Descendants' Holy Shrines in Iran", *Bagh-e Nazar Journal*, Vol. 15/No. 64, 2018, pp. 5-14; For more details about Turkic mausoleums, see Mehmet O. Arık, "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri" [Tomb Forms in

Hassan Taghizadeh, one of the founding members of the AAM and known for his closeness to the Germans in the government, made romantic evaluations of Ferdowsi in *Kaveh Magazine*, which he published from Germany in previous years. This time, Taghizadeh emphasized that Ferdowsi's historical rank should be brought to the in his words "deserved" position in the second issue of *Ayendeh Journal*[64].

The prevailing belief among the culture builders of the period was that constructing a mausoleum for Ferdowsi, as a historical symbol of Persian identity and othering, would strengthen the Persian dominance within the nation-state of Iran. This idea reflected the narrative of the Shahnameh, where Persian identity, symbolized by Ahura Mazda, triumphs over Turkic identity, represented by Ahriman. Mahmoud Erfan, a nationalist thinker, emphasized the need to reinforce Persian against the defeat of the Tajik language (Persian) by the Turkic language in Central Asia[65].

In the process of nation-building, the Pahlavi government's cultural politicians played a crucial role by creating new "sacred personalities" using Iran's traditional culture's "sanctifying the individual" aspect. These new national-sacred figures served as alternatives to religious-sacred ones in traditional Iranian culture. In the *Constitutional Revolution* years, the groups attacking the Qajar government with fierce secular slogans were now creating new dogmas.

Persian nationalism found historical legitimacy in Ferdowsi's Shahnameh, with mythological figures transformed into modern national heroes, reinforcing its influence in elite circles. The endeavor of opinion leaders to establish intellectual legitimacy for constructing a mausoleum in honor of Ferdowsi encountered opposition in the *Majles-e Shoura-ye Melli* (National Consultative Assembly), particularly regarding the allocation of funds for the grave. This objection perturbed members, including Zoroastrian parliamentarian Arbab Keikhosrow Shahrokh, who was entrusted with locating the tomb[66]. Nevertheless, Shahrokh,

Early Anatolian-Turkish Architecture], *Anadolu*, Vol. 11, 1967, pp. 57-100.

64 Hassan Taghizadeh, "Chand Kalameh Dar Bare-ye Ferdowsi" [A Few Words About Ferdowsi] [in Persian], *Ayandeh Journal*, Vol. 2, No. 1, 1925, pp. 141-144.

65 Mahmoud Erfan, "Zaban-e Farsi Dar Torkestan" [Persian Language in Turkestan] [in Persian], *Ayandeh Journal*, Vol. 1/No. 1, 1925, pp. 28-32.

66 Keikhosrow Shahrokh, *The Memoirs of Keikhosrow Shahrokh* [in Persian], eds. Shahrokh Shahrokh and Rashna Writer, trans. Gholamhossein Mirzasaleh, Maziar Publications, Tehran 2003, pp. 92, 183.

with support from the AAM, determined the tomb's location based solely on the accounts of local people[67]. Subsequently, AAM organized a competition for the mausoleum's design, with proposals presented by the German archaeologist Ernst Herzfeld, French architect Andre Godard, and the Iranian architect Karim Taherzadeh Behzad, who had studied abroad. Herzfeld's design was rejected due to its perceived resemblance to Islamic architecture[68].

One influential figure in favor of the mausoleum was Hossein Kazemzadeh, who presented a sketch of Karim Taherzadeh Behzad's design in the Iranshahr Newspaper. To strengthen the argument for employing an Iranian architect, Kazemzadeh downplayed Taherzadeh's unfinished education in Berlin. He glorified the design as a reflection of Ferdowsi's greatness and the Iranian nation's spirit, incorporating motifs from Persepolis and bull-headed columns under an onion-shaped dome, with Ferdowsi's statue at the center (Figure 7). Kazemzadeh hailed the design's eclectic blend of pre-Islamic and post-Islamic architectural styles, representing the "immortal spirit of the Iranian race"[69].

Figure 7: A design for Ferdowsi's tomb by Karim Taherzadeh Behzad[70]

67 Shahrokh, *ibid*, p. 90; Amir Jahed, *Jashn-e Hezaromin Sal-e Tavallod-e Ferdowsi* [Celebrating the Thousandth Anniversary of Ferdowsi's Birth] [in Persian], *Pars Yearbook*, 1934, p. 19, Asset No: DSR1570, File No: 1014718, IRINLA, Tehran.

68 Shahrokh, *ibid*, p. 92.

69 Kazemzadeh, *Iranshahr Journal*, Vol. 3, p. 610-613.

70 Kazemzadeh, *ibid*, p. 612.

The AAM approved Taherzadeh's design proposal, but practical difficulties and the selection of inappropriate stone led to its abandonment. As a result, André Godard's design was chosen, incorporating some changes suggested by State Minister Teimourtash.

Godard's design proposal, combining elements of Persepolis with a focus on preserving Iranian nationality and unity, was put into practice in October 1928. State officials, including Reza Shah and Teimourtash, closely monitored the construction progress, with Reza Shah even offering to cover the expenses of roads connecting to the tomb site. The Shah became emotional after seeing the building closely and turned to Shahrokh and said: *Ferdowsi was regarded as a great man, and now, after a thousand years, a famous person like Keikhosrow has become the trustee of this building. One day, maybe they will remember me like he did.*…. During the construction phase, cracks appeared in the pyramid-shaped cover of the building, halting progress (Figure 8)[71].

Figure 8: The initial Tomb of Ferdowsi designed by André Godard[72].

As a modern nation-state hero, Ferdowsi was transformed from a historical non-religious figure into a sanctified figure. As a means of reconciling these contradictions, the Pahlavi administration played with doctrinal codes. As a solution to the issue, the AAM requested a new design option from Taherzadeh,

71 Shahrokh, *ibid*, p. 91-94, 96; Amir Jahed, *Jashn-e Hezaromin Sal-e Tavallod-e Ferdowsi*, p. 19.

72 Jahed, Jashn-e Hezaromin Sal-e Tavallod-e Ferdowsi, p. 20.

while Prime Minister Teimourtash urged a Cyrus-style tomb to symbolize Ferdowsi's role in preserving Iranian nationality[73]. Taherzadeh revised his design, eliminating the pyramid cover and incorporating elements from Persepolis while maintaining the main structure of Godard's design (Figure 9)[74].

مراسم افتتاحیه‌ی آرامگاه فردوسی به طراحی کریم طاهرزاده بهزاد، 21/7/1313. (مأخذ: آرشیو فیروز بهزاد)

Figure 9: The final design of Ferdowsi's Tomb by Karim Taherzadeh Behzad[75].

The costs associated with the tomb's construction were covered through the issuance of a stamp in Ferdowsi's name in 1927 as a result of the initiative of Reza Shah and Foroughi.

However, increased expenses and challenges during construction suspended the implementation of Taherzadeh's final design. During the period, Persian publications presented the public with the slogans of "national mobilization" as a "national debt" that must be fulfilled. Hashem Haeri, a writer for Ettelaat Newspaper, expressed this call in the issue of 27 December 1933, as though it were a revelation from Ferdowsi's own words: *Despite Ferdowsi's eternal resting place in Tus, he expects the conscious Iranians and their living citizens to build a monument to honor the thousand-year-old house (Shahname) he built with his words. This epic continues to resonate with*

73 Sadigh, *ibid,* 1975b, p. 203.

74 Jahed, Jashn-e Hezaromin Sal-e Tavallod-e Ferdowsi, p. 19.

75 Bijan Shafei and others, *Mermari-ye Karim Taherzadeh Behzad* [The Architecture of Karim Taherzadeh Behzad][in Persian], Did Publications, Tehran 2005.

conscious Iranians and their fellow citizens. Anyone who feels a deep sense of national pride will undoubtedly take part in the project initiated by the AAM to complete the tomb of Ferdowsi[76].

The AAM initiated a national lottery competition on February 1, 1934, to secure the necessary budget for the construction of the Ferdowsi Tomb. While the state's annual budget could have covered the expenses, AAM officials opted for the lottery competition to foster a sense of "patriotism" by involving the "entire nation" in the project. The lottery tickets featured Taherzadeh's final design of the tomb and a renowned poem by Ferdowsi, enhancing public interest[77]. On the lottery ticket, Taherzadeh's final design was accompanied by a famous poem by Ferdowsi.

As a symbol of the archaic nationalist mentality of the era, Ferdowsi's tomb symbolized a "picture-perfect image" and "picturesque appearance." By linking Cyrus's Tomb with the ornamental elements of Achaemenid architecture in Persepolis and Ferdowsi's non-religious status after Islam, it served as a solid instrument to create an ideal nation-state for Iranians. One of the best methods for nation-building would be to integrate historical and cultural elements into the traditional Iranian population through solid mythological values.

To strengthen the nation-building scenario by capitalizing on Ferdowsi's legacy, Pahlavi intellectuals organized an international symposium on the occasion of Ferdowsi's thousandth birthday, with the participation of Western Aryanist orientalists, who had been interested in Ferdowsi since the late 18th century. The decision to anchor the nation-building strategy formulated by Pahlavi cultural policymakers on robust and compelling foundations found a seamless synergy with the collaboration of orientalists.

The *Ferdowsi Congress*, held from October 4-8, 1934, in Tehran's Daro-ol Fonoun conference hall, was financed by the Pahlavi government with a substantial budget[78]. Foreign orientalists from countries such as Japan, America, India, the Soviet Union, Italy, the United Kingdom, Iraq, Afghanistan, Türkiye, Germany, France, and Czechoslovakia attended the congress, where various papers on Ferdowsi's Shahnameh were presented[79].

76 Hashemi Haeri, Aramgah-e Ferdowsi [Ferdowsi's Tomb], 27 December 1933, *Ettelaat Newspaper*, Issue 2048, File No: 1014255, IRINLA, Tehran.

77 Sadigh, *Khaterati Az Sargozasht-e Doktor Isa Sadigh*, Vol. 2, p. 210.

78 Sadigh, *ibid*, p. 212.

79 Safavi, "Moarrefi-ye Mostashreghin" [Introducing Orientalists] [in Persian], *Koushesh Newspaper*, 4 October 1934, Issue 2538, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration No: 82-

The Pahlavi government allocated a substantial budget, fully covering the expenses of the congress and the guests, displaying a strong commitment to ensuring the event's alignment with its intended objectives. Notably, government officials warmly welcomed the attending orientalists, with Keikhosrow Shahrokh extending a special reception to Zoroastrians from India[80].

The Ferdowsi Congress garnered significant international attention, making headlines in numerous countries' newspapers, while the Iranian newspapers showcased enthusiastic coverage of the event. The Pahlavi cultural policymakers utilized the occasion to propagate and legitimize their cultural agenda through Ferdowsi's poems. They sought to highlight the historical importance of Ferdowsi for the "Iranian nation," emphasizing his role in revitalizing the Persian language and asserting the independence and revival of the Iranian people[81]. This effort aimed to present Ferdowsi as a national figure, transcending temporal boundaries and promoting modern concepts such as "nationality" and "patriotism" that resonated with the Pahlavi government's objectives.

It was part of the Pahlavi cultural politics to present Ferdowsi as a prophet, the Shahnameh as a holy book, and the mausoleum as a holy temple in the newly built value system. At a congress presentation, Oreng asserted, *The Shahnameh is a sacred symbol by bringing people closer to God, showing the beginning and end of man, containing modern politics and the laws of life, and ultimately showing the way to worship God. It has all the features of the book. The Shahnameh shows all the ways of worshiping God*[82]. The Pahlavi government's attempt to replace the old ones with new ones was akin to the "new against the old" campaign in architectural, urban, clothing, health, and cultural fields.

00668-00, IRINLA, Tehran.

80 Bahrololoumi, *ibid*, p. 35-36.

81 Mohammad Tabatabaei, "Avvalin Kongere-ye Ferdowsi" [The First Congress of Ferdowsi] [in Persian], *Tajaddod-e Iran Newspaper*, 16 October 1934, Issue 1525, Asset No: DSR۱۴۰۳--/ت۳, File No: 1012517, Registration No: 82-35917-00; Safavi, *ibid*; Safavi, "Kongere-ye Ferdowsi" [Ferdowsi's Congress], 8 October 1934, *Koushesh Newspaper*, Issue 2541, Asset No: JA۲۶--/ک۹ ,File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

82 Safavi, "Eftetah-e Aramgah-e Ferdowsi" [Inauguration of Ferdowsi Tomb][in Persian], 12 October 1934, *Koushesh Newspaper,* Issue 2544; Safavi, "Aramgah-e Ferdowsi Az Taraf-e Alahazrat-e Homayouni Eftetah Yaft" [The Ferdowsi Tomb was Inaugurated by Reza Shah][in Persian], 14 October 1934, *Koushesh Newspaper*, Issue 2545, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

In 1934, during the peak of Aryanist discourse globally, commemorative events for Ferdowsi were held in industrialized countries, honoring his legacy. Streets in Berlin and a square in Rome were named after him[83].

To instill "national elements" instead of alienated local customs among the public, the regime relied on constructing new sanctuaries like monuments and tombs with supernatural significance in the cultural norm. Thus, the Pahlavi regime destroyed the traditional by implementing traditional beliefs or built the modern by using dogmatic mentality. For the elite, promoting Ferdowsi as a national hero and organizing the Ferdowsi Congress helped legitimize the modern Iranian nation-state internationally.

b. Reviving Archaic Iran

The revivalist architectural style, distinguished by its incorporation of Achaemenid and Sassanid architectural elements, can be seen in the façades of the private residences of some aristocratic and merchant classes of the Qajar period. This form of revivalist style found expression in the construction of the Adrian Shrine in Tehran in 1917, commissioned by Keikhosrow Shahrokh for the Zoroastrian community. Furthermore, preliminary experimentation with this style gained international exposure through the Qajar Pavilions showcased at the 1889 Paris International Exhibition and the 1913 Ghent International Exhibition.

However, it was during the First Pahlavi period that this architectural style found formal integration within government buildings. This endorsement was catalyzed by Arthur Upham Pope's influential presence following his involvement with establishing the AAM. His influence prompted Reza Shah to commission grand structures, including the Post Office, Bank-e Melli, and Shahrbani buildings, all exemplifying what he termed the "Achaemenid Style"[84].

83 Safavi, "Meydan-e Ferdowsi Dar Rom" [Ferdowsi's Square in Rome][in Persian], 17 December 1934, *Koushesh Newspaper*, Issue 2594; Safavi, "Jashn-e Ferdowsi Dar Berlin" [Ferdowsi's Celebration in Berlin][in Persian], 26 December 1934, *Koushesh Newspaper*, Issue 2602, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

84 Ali Heidari, "Karname-ye Arthur Upham Pope Iranshenas-e Amrikayi" [Report Card of American Iranologist Arthur Upham Pope] [in Persian], *Panezdah-e Khordad Journal*, Vol. 3/No. 8, 2011, pp. 99–137.

Herzfeld's excavations at Persepolis between 1931 and 1934 also had great repercussions in the archaic nationalist atmosphere of the time. *Ettelaat Newspaper* devoted five issues of October 1933 to the reports of these excavations. An expert on the excavation team described the Achaemenid Empire in these reports with words of praise: *My experience of passing through Persepolis will never be forgotten. Today, Persepolis, once a place where great and brave people lived, a center of world politics, a place where the sultans made love, and a place where the enemy and friends took sides, lies buried in deep silence, far away from any capital of the world*[85].

Reza Shah's burgeoning fascination with Persepolis emerged from the early years of his reign in 1921. Taj ol-molk Ayramlou, his third wife, illuminated the Shah's escalating preoccupation with Iran's pre-Islamic heritage in her memoirs. According to her, Muhammad Ali Foroughi played a pivotal role, dedicating extensive hours to instruct Reza Shah in Iranian history and the Persian language, despite Shah's limited literacy. Foroughi posited that the historical adversities Iranians endured were due to Arabs, expressing skepticism toward Islam and emphasizing Zoroastrianism as the foundational source of all religions[86].

Reza Shah's discourse on Iran's antiquity evolved to encompass a visionary connection with Achaemenid monarchs Cyrus and Darius through interactions with Foroughi. His worldview was profoundly influenced by Foroughi's private works and ancient Iranian exaltation, which Western orientalists from the world's superpower countries were obsessed with. It reinforced the notion of "inept leadership", causing Iran's perceived stagnation during the Turkic Qajar era[87]. Reza Shah's veneration of Zoroastrianism and disdain for Iran's historical aspects, notably the Qajar dynasty, became embedded in his daily routine[88].

85 Charles Breasted, "Takht-e Jamshid" [in Persian], trans. Mir Hossein Hejazi, 11 November 1933, *Ettelaat Newspaper*, Issue 2046, File No: 1014255, IRINLA, Tehran.

86 Malihe Khosrowdad et al., *Khaterat-e Malake-ye Pahlavi* [Memoirs of the Pahlavi Queen] [in Persian], 2nd ed., Beh Afarin Publications, Tehran 2001, pp. 87–88.

87 Khosrowdad, *ibid*, p. 90.

88 Abdollah Shahbazi, *Zohour va Soghout-e Saltanat-e Pahlavi* [The Emergence and Fall of the Pahlavi Reign] [in Persian], Vol. 1, 21st edition, Ettela'at Publications, Tehran 2007, p. 72.

Due to these circumstances, it is incontrovertible that Reza Shah perceived himself as a heroic figure, driven by a mission to reinstate the "bygone magnificence of ancient Iran". As articulated by William Jackson during his expedition to Persepolis in 1903: *...The ruins of Persepolis are the lost grandeur and glory of the past, but who knows?!! Maybe someone will emerge from the shadow of the past days, from the dust and smoke of forgotten centuries, from the ashes of the Simurgh bird and ruined Iran, and with his strong hands he will shine the historical phases of Iran, revive ancient Iran and glorify the Iranian people again*[89].

Reza Shah visited Persepolis three times, once in 1922 before he took office, and twice in 1932 and 1937, respectively, following Herzfeld and his team's excavations and learning about Achaemenid architecture.

On October 29, 1932, *Ettelaat Newspaper* prominently featured Reza Shah's visit with Ernst Herzfeld and Andre Godard to Persepolis. As they ascended the Apadana Palace stairs, Reza Shah attributed their poor condition to " the ignorance and bad faith of the Qajar period". The stone reliefs' uniqueness led to an emotional response from Reza Shah upon Herzfeld and Godard's enthusiastic praise. Witnessing the translation of new stone inscriptions, Reza Shah said in astonishment: *How lofty ancient Iran!*[90]. *The Oriental Institute of the University of Chicago* commended Reza Shah via telegraph for his beneficial actions for Iranians[91].

In 1937, Reza Shah's third visit to Persepolis occurred, accompanied by his son Mohammad Reza. *Ettelaat Newspaper* documented this trip to the Sassanid settlement of Bishapur, highlighting its historical significance due to Reza Shah's involvement. Bishapur's ruins showcased the nation's historical grandeur, as illustrated in the dated April 5, 1937 travel photos: *The ruins of Bishapur, which were discovered with the great favor of the Shah, exhibit the historical greatness of this country* (Figure 10).

89 A. V. Williams Jackson, *Persia, Past and Present* [in Persian], trans. Manouchehr Amiri-Fereidoun Badrei, 2nd edition, Kharazmi Publications, Tehran 1978, p. 364.

90 Ali Sami, "Nokhostin Didar-e Alahazrat Reza Shah-e Kabir az Viraneha-ye Takht-e Jamshid" [The Great Reza Shah's First Visit to the Ruins of Persepolis] [in Persian], *Barrasiha-e Tarikhi Journal*, No. 67, 1976, pp. 212-232.

91 Masoudi, "Tashriffarmayi-e Alahazrat-e Homayouni Be Takht-e Jamshid" [The Visit of Reza Shah to Takht Jamshid] [in Persian], *Ettelaat Newspaper*, 6 November 1932, Issue 1749, File No: 1014255, IRINLA, Tehran.

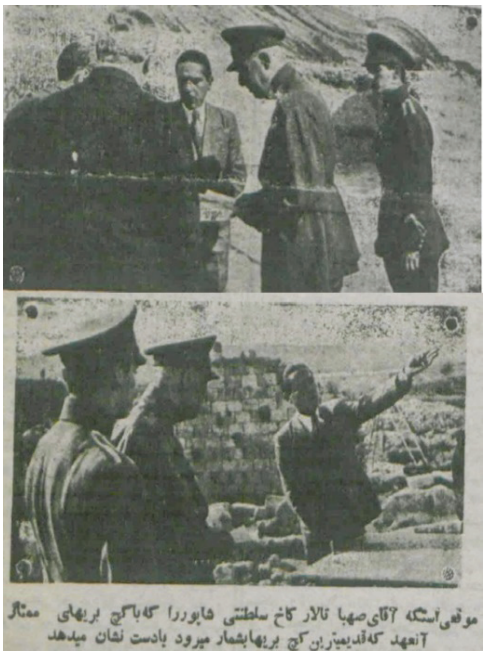

Figure 10: Reza Shah, Crown Prince Mohammad Reza, and Ernst Herzfeld in Bishapur Settlement, 1937[92].

The *Ettelaat Newspaper* prominently featured the Persepolis visit in multiple consecutive editions, emphasizing the disclosure of new archaeological findings. The Pahlavi regime, driven by a historical nationalist perspective, leveraged archaeological excavations, display of artifacts, and propagandistic efforts to establish legitimacy. According to Ayramlou, Reza Shah ordered that the architectural style of all state buildings be inspired by the Achaemenid-Sassanid architecture to revive Iran's past: *For example, he asked the architecture of the Shahrbani building to be made similar to the Pasargad Palace*[93].

92 Masoudi, "Bazdid-e Asar-e Tarikhi-ye Shapur" [Visiting the Historical Monuments of Bishapur] [in Persian], *Ettelaat* Newspaper, 5 April 1937, Issue 1749, File No: 1014255, IRINLA, Tehran.

93 Khosrowdad, *ibid*, p. 91.

Space has been shaped and molded from historical and natural elements, but this has been a political process. Space is political and ideological. It is a product literally filled with ideologies[94]. In this regard, the built environment is politicized because it is produced as a part of conscious or subconscious political strategies[95]. This issue derives from the fact that space is a social product that one can manage, manipulate, and exploit; thus, an important consideration is who owns and exploits space, for what purposes, and in what way these purposes are achieved. In this context, the attempts to revive ancient Iran, inspired by the suggestions of both Western and local Orientalists, can be considered a political and ideological endeavor. However, they may also be viewed as modern, as they served the rational process of nation-building.

The cultural policies of the Pahlavi regime deliberately promoted the "Achaemenidization" of ancient Iranian history. This strategy highlighted Iran's pre-Islamic heritage as a distinct and significant chapter within its cultural history, with the objective of strengthening the ideological underpinnings of the modern Imperial State of Iran[96].

Bringing the ancient Iranian architectural essence to the nation would be achieved through the modern function of government buildings, schools, hospitals, and select private residences. As the incorporation of diverse elements from Achaemenid-Sassanid temple and palace architecture into structures serving contemporary purposes proved unfeasible in terms of floor plans, construction techniques, and spatial relationships, their integration was primarily relegated to façade ornamentation. Nevertheless, the prevailing ideology of the era deemed edifices crafted in the revivalist style as "authentic Achaemenid-Sassanid architectural creations."

In the architectural historiography literature on contemporary architecture in Iran, evaluations of the Pahlavi-era neoclassical and Achaemenid-Sasanian revivalist styles are typically classified outside the category of "modern style." Prominent architectural historians such as Banimasoud, Ghobadian, Kiani, Mokhtari, and Rajabi often associate the concept of "modern architecture" with styles that exhibit cubic forms and the canonical imagery of modernity[97]. However, the

94 Henri Lefebvre-Micheal J. Enders, "Reflections on the politics of space", *Antipode*, Vol. 8/No. 2, 1976, pp. 30-37.

95 Lefebvre-Enders, *ibid*, pp. 33-34.

96 Peker, *ibid*, p. 900.

97 For more details see, Parviz Rajabi, *Memari-ye Iran Dar Asr-e Pahlavi* [Iranian Architecture in the

notion of "modernity" is, as Bozdoğan argues, a self-conscious act that reflects an individual's subjective stance toward change[98].

Peter Collins contends that the 18th-century European revivalist style, persisting into the 19th century, epitomized conscious democratization and artistic critique against elite hegemony. Amid the rise of national identity, the revivalist style, rooted in historical Romanesque and Renaissance architecture, assumed a distinct role beyond mere representation[99]. Contrary to early modernist architects' notions, this style embodied modernism, consciously engaging the past for contemporary intervention. Though distinct from other artistic branches, its nostalgic portrayal of history, considered a deviation from modern currents, signified a modern endeavor[100]. This viewpoint aligns with Foucault's "governmentality" theory, suggesting that the 19th-century revivalist style mirrors his quest for solutions within governance, addressing a pivotal concern of modern states[101]. Therefore, the revivalist style of the 19th century was a search for a solution to "governing", one of the biggest problems of modern society. Thus, the persistent manifestation of the neo-classical revivalist style, which gained prominence in Qajar Iran during the final quarter of the 19th century, transitioned into the Achaemenid-Sassanid revivalist style during the Pahlavi era, embodying a distinctly modern movement. It is accurate to assert that, alongside the neo-classical idiom in the Pahlavi epoch, Achaemenid-Sassanid revivalism essentially aligned with the 19th-century Western stylistic development pioneered by the *Ecole Des Beaux Arts*. As articulated by Foucault, the governing mechanisms employed by modern states, characterized by standardization, regulation, and formation, were fully enacted within the

Pahlavi Era] [in Persian], Daneshghah-e Melli-e Iran Publications, Tehran 1976; Vahid Ghobadian, *Sabkha va Mafahim-e M'emari-e Mo'aser-e Iran* [Styles & Concepts in Iranian Contemporary Architecture], Elm-e Me'mar Publications, Tehran 2015; Amir Banimasoud, *Me'marie Mo'aser-e Iran* [Contemporary Iranian Architecture], Honar-e Me'mari Publications, Tehran 2015; Kiani, *ibid*; Eskandar Mokhtari Taleghani, *The Modern Architecture Heritage of Iran*, Daftar-e Pajouhesh-ha-e Farhangi Publications, Tehran 2017.

98 Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*, Metis Yayınları, İstanbul 2002, p. 35.

99 Peter Collins, *Changing Ideals in Modern Architecture, 1750-1950*, McGill-Queen's Press-MQUP, Montreal 1998, pp. 62-65.

100 Martin Bressani, "Revivalism", in *Companion to the History of Architecture*, Vol. 3, ed. Henry Francis Mallgrave, Université du Québec à Montréal, Quebec 2017, pp. 1-16.

101 Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi* [Political Function of the Intellectual] [in Turkish], trans. Işık Ergüden-Osman Akınhay-Ferda Keskin, Third Edition, Ayrıntı Publications, İstanbul 2011, pp. 264-287.

developmental strategies of the Pahlavi administration. This approach aimed to dismantle non-Persian cultural, historical, linguistic, and artistic elements, aiming to foster a Persian-centric ethos termed "Persianization". It involved perceiving alternative cultural facets as potential threats, prompting the strategic imposition of Persianization.

Within this context, the interpretations of Rajabi, an advocate of Pahlavi policies, further corroborate this viewpoint. Rajabi underscores that Reza Shah, while cognizant of revitalizing ancient Iranian traditions for the preservation of national identity, concurrently endorsed the integration of European architectural styles and techniques to address contemporary needs[102].

The rise of Nazi Germany in 1933 marked a pivotal shift in Iran's political and cultural alignment under Reza Shah. Seeking to diminish British influence, Reza Shah fostered closer ties with Germany, inviting German companies, engineers, and architects to participate in infrastructure and development projects[103]. This collaboration introduced elements of Nazi neoclassical architecture into Iran, intertwined with a revivalist Achaemenid-Sasanian style.

While modernist movements like Bauhaus were suppressed in both Nazi Germany and Iran, functionalist designs persisted in industrial and transportation infrastructure. Gabriel Guevrekian, a CIAM member and advocate of the *Modern Movement*, faced intervention in his designs under the Pahlavi regime. His projects, including the Officers' Club and Justice Ministry, were modified to align with Nazi-inspired aesthetics (Hakim, 2001). The influence of Nazi architecture in Iran is visible in public buildings, transportation networks, and industrial facilities. These structures embody a unique synthesis of Nazi and revivalist styles, reflecting Reza Shah's ideological aspirations and alignment with Germany during this transformative era.

There are a number of extroverted buildings in Iran, including the Municipality Building (1923) and Emarat-e Qazakhaneh (1902), both built during the Qajar era of the last quarter of the 19th century. These buildings, each featuring neoclassical and Qajar architectural traits, represent a transposition of European influences into Iranian culture in the 19th century. The application of the Achaemenid-Sassanid revivalist style, previously restricted to Parsi Zoroastrian temples in

102 Rajabi, *ibid*, p. 41.

103 Shahbazi, *ibid*, p. 87-90.

Mumbai with only a few exceptions in the 19th century, can be regarded as a direct intervention of Persian nationalism in shaping contemporary architectural developments in Iran during the first half of the 20th century.

The architectural revival during the initial phase of the Pahlavi dynasty, rooted in the architectural heritage of the Achaemenid and Sassanid epochs, was designated as "national architecture" in the subsequent phase. The ideal image of Iran was created by dominant and individual derogatory state structures that created enough perspective around the wide streets. The urban landscape metamorphosed into an emblematic realm of Persian-Zoroastrian nationalism, just as the religious role of Gothic cathedrals. Putting the old against the new was accomplished by building the image of the oldest imperial structures of Persian history upon the ruins of the newer Qajar structures[104].

The Achaemenid-Sassanid revivalist style's echoes in the 1930s extended overseas to the 1935 Brussels International Exposition (Figure 11). The exposition guidebook states, *The Iranian pavilion was built in the most popular corner of the exposition area... The design of this building was inspired by the most famous works of antiquity: Darius Palace in Persepolis... Architect Frankignoul, informed about the building's plan in our museums, was his assistant. Alongside Rene Burgaeve, they designed the building*[105].

Figure 11: Iranian Pavilion in the Brussels International Exposition, 1935[106].

104 Kahraman, "National Identity and Cultural Heritage: The Construction of Conservation Culture During the First Pahlavi Period". *Herança*, Vol. 8/No. 2, July 2025, pp. 84-86.

105 https://www.worldfairs.info/expopavillondetails.php?expo_id=29&pavillon_id=2196/, accessed on: 06.12.2023.

106 Safavi, "Eftetah-e Namayeshgah-e Beyn-al-melali-ye Brussels, Ghorfe-ye Iran" [Inauguration

The *Otagh-e Tejarat* (Chamber of Commerce) Magazine enthusiastically showcased Iran's economic and industrial progress of the era, spotlighting the inauguration of the Iranian pavilion and the associated celebrations. The pavilion's opening ceremony saw attendees from Iran—its exposition representative and ambassador to Belgium—and Belgium's economy minister, mayor of Brussels, and director of the Brussels International Exposition.

Iranian representative Esmailzadeh's opening speech, titled "Iran," emphasized the Achaemenid period and its architecture, effectively projecting Iran's new international image during that era:

> "The pavilion that stands before your eyes today is, in fact, a replica of one of the palaces in Persepolis, the capital of the Persian Empire two thousand years ago. The establishment of the Iranian pavilion in a location that was one of the centers of civilization and culture in the 20th century is proof of the vitality of an ancient and sublime civilization. This building effectively portrays both the 'ancient and new Iran. In other words, it presents the story of a thousand-year-old romantic past on one hand and the story of a country progressing with innovation on the other"[107].

Following Esmailzadeh, the Belgian Minister of Economy draws a nationalist inference from the pavilion's architectural elements, stating*: ... You've remained faithful to your ancient sentiments! You pay homage to your enigmatic history, bestowing this pavilion with a 'national' appearance... The entrance's winged bulls not only reflect Iran's millennia of grandeur but also evoke the gardener who, fearing death, sought refuge in a mysterious garden on the path to Isfahan... The world understands the impact of craftsmanship on our art!*[108].

The pavilion's architectural embodiment of the Achaemenid revivalist style conveyed the Pahlavi administration's aspiration to project an international image rooted in Persepolis' antiquity, signifying Iran's embrace of Persian-Zoroastrian nationalism. The building showcased the regime's simultaneous engagement

---

of International Brussels Exposition, Pavilion of Iran][in Persian], 30 June 1935, *Koushesh Newspaper*, Issue 2774, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

107 Masoudi, "Goshayesh-e Ghorfe-ye Sanaye va Mahsoulat-e Iran" [Inauguration of the Iranian Industry and Products Pavilion at Brussels Exposition][in Persian], 22 August 1935, *Otagh-e Tejarat Magazine*, Issue 116, Asset No: ۱ آ /HF ۳۷۷۰, File No: 1010585, IRINLA, Tehran, pp. 4-6.; Safavi, *ibid*.

108 Masoudi, *ibid*, p. 6.

with anachronistic concepts and modernization endeavors. In tandem, a Belgian female dance ensemble adorned Iran's nascent image with vivacious gestures[109].

Reza Shah ordered the relocation of *Bagh-e Melli* (National Garden), originally in Mashgh Square and built in 1922, to Sanglaj District. The Achaemenid-Sassanid style structures, mainly government buildings, were erected under Ali Asghar Hekmet's Education Ministry (1932-1938), with Reza Shah overseeing and occasionally influencing architectural designs. Hekmet noted that the current National Park in Sanglaj emerged by demolishing the old district, reflecting the revivalist style's shift[110].

Pahlavi cultural politicians projected the concept of modernity from the West, which they formally perceived, onto all their cultural practices, ranging from architecture to clothing. The regime, driven by its desire to align with Aryan civilizations, chose to adopt pre-modern and dogmatic values to achieve a pre-Islamic façade while simultaneously attempting to construct a new Iran based on the "Tabula Rasa", as described by John Locke. In other words, contrary to the Enlightenment movement in the modern era, which was based on rationalism rather than the medieval value system in the West, the Pahlavi government sought to establish a new ideological and dogmatic mentality by justifying it through the denial of the "dogmatic and outdated nature" of the past.

Achaemenid-Sassanid architectural revivalism emerged as a prominent style in the inaugural official structures of the nation-state (Figures 12 and 13)[111]. The new Iran, characterized as "ancient and un-Islamic", a manifestation of the pristine Aryan lineage, resistant to Arab-Turkic influences, and a bastion of the Zoroastrian religion, was constructed upon the foundations of old Iran. This perspective implies that the Achaemenid-Sassanid architectural revivalism transpired not through preservation but rather through dismantling its antecedent.

109 Masoudi, "Jashn-e Ghorfe-ye Iran Dar Namayeshgah-e Bruksel" [Celebration of the Iranian Pavilion at Brussels International Exposition][in Persian], 7 November 1935, *Otagh-e Tejarat Magazine*, Issue 121, Asset No: ۱ آ /HF ۳۷۷۰, File No: 1010585, IRINLA, Tehran, p. 23.

110 Ali-Asghar Hekmat, *Si Khatereh az Asr-e Farkhonde-ye Pahlavi* [Thirty Memories of the Blessed Pahlavi Era] [in Persian], Pars Press, Tehran 1976, pp. 50-57.

111 Arash Kazemivand Niar, "Persian-Zoroastrian Nationalism in the First Pahlavi Period Architecture." *Art-Sanat*, No. 11, 2019, pp. 263-272.

Figure 12: Shahrbani Mansion designed by Mirza Ali Khan Mohandes, 1936[112].

Figure 13: The central building of the Bank-e Melli-ye Iran (National Bank of Iran) designed by H. Heinrich in 1936[113].

112 https://fa.wikipedia.org/wiki/پرونده:Iranian_Foreign_Affaire_Ministry.jpg#/media/کاخ_شهربانی_(تهران), accessed on 15.12.2023.

113 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ea/Bank_Melli_Building_-_Ferdowsi_Ave..jpg, accessed on: 15.12.2024.

The formalist mentality of exclusion, destruction, erasure, and adversarial treatment towards entities deemed "distant from the ideal form" was evident not only in construction but across all domains. This formalism found expression through the revival of aesthetic and ornamental elements in architecture. While architectural components such as columns, capitals, stairs, and reliefs were extracted from the Achaemenid-Sassanid architectural tradition, crucial elements such as functionality, spatial arrangement, and overall architectural design were disregarded. In the blueprint of these constructions, characterized by a dearth of innovative architectural exploration founded upon creative principles and featuring a uniform typology, architects were compelled to execute predetermined directives akin to subcontractors.

Conclusion

The Aryanist historical thesis, originating from foreign orientalists, transitioned from historiography to archaeology in the mid-19th century, profoundly influencing the construction of the modern Iranian nation-state. Through the lens of Pierre Bourdieu's field theory, the architectural and urban transformations of early 20th-century Iran can be understood as situated within the intersection of the broader political power field with the architectural/urban field. Based on Bourdieu's theory, it is possible to say that individuals and groups within the architectural/urban field -such as Orientalist experts and capitalist investors- engaged in a "game" influenced by their social position, access to various forms of capital, and the overarching political context. This alignment between intellectual and economic forces underscores how the material culture, including architecture, became a tool of power and ideological expression.

Zoroastrian investors, linked to Persian nationalism and the East India Company, played a pivotal role in financing archaeological projects that legitimized Persian nationalism. These archaeological discoveries were not passive historical findings but active discourses within an ideological framework. Using Foucault's approach of "rupture and limit", the newly established Pahlavi regime deliberately distanced itself from traditional Iranian identity, severing ties with the past. This rupture, driven by foreign and local Orientalists, investors, and Persian nationalists, led to the construction of a new national identity that marginalized the post-Islamic periods of the country. This transformation was not just aesthetic but part of an active process of creating a new political and cultural order, as evidenced in the architectural and urban developments of the period.

While Persian nationalist thinkers view the application of ancient Iranian history as a renaissance, the endeavor is constrained by the lack of intellectual accumulation compared to ancient Greece. The emergence of a new Persian nationalist identity, shaped by local and foreign orientalists through archaeological excavations, historical references, and political organizations, culminated in political ascendancy in 1925. With Persian nationalism assuming governance, substantial transformations unfolded in the architectural and urban domains.

The orientalist-aryanist mindset pervading the administration swiftly disrupted the ethno-cultural, social, religious, economic, and architectural/urban fabric of the country. Official and unofficial governmental entities underscored an "emphasis on ancient Iran", seeking to overshadow Islam with the Zoroastrian faith. Persianization policies extended to the cultural assets of non-Persian ethnic groups, becoming the official stance of media outlets. This cultural transformation extended fervently into the architectural and urban spheres.

Under Persian nationalism's influence, architectural/urban spaces became crucial tools in the nation-building process, witnessing radical interventions. Across the nation, significant public and civil structures from the Qajar period were demolished, ostensibly for "road widening" and due to "ideological hatred towards the Qajars." The historical texture of cities was disrupted, with public houses demolished for road expansion projects, reshaping the urban landscape.

Architectural revivalism drawing from Achaemenid-Sassanid influences rapidly permeated state buildings, reshaping the appearance of cities. AAM, through archaeological and architectural activities, propelled Persian nationalism into a new dimension. Western archaeologists affiliated with AAM amplified Achaemenid and Sassanid findings through government-affiliated media, contributing to Persian nationalism's legitimacy on the international stage.

The Ferdowsi Millennium Congress, organized by AAM, consolidated Ferdowsi as the symbolic hero of the newly established nation-state. The subsequent "excessive emphasis on Ferdowsi" became a central narrative used by Pahlavi cultural politicians for political legitimacy.

Within the authoritarian modernization of the Pahlavi government, architectural/urban initiatives adopted a commanding and formalist character, implemented from the top down. These initiatives, central to legitimizing nationalist policies, involved the destruction of old memories and the construction of a new religious,

cultural, and value system. Architectural products emerged as fundamental tools in realizing the objectives of this nation-building process within modern Persian nationalism, shaped by Western orientalists, reinforced through archaeological endeavors, continued by local scholars, and manifested in architectural/urban outputs.

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

Amir Jahed, Mohammad Ali, "Jashn-e Hezaromin Sal-e Tavallod-e Ferdowsi" [Celebrating the Thousandth Anniversary of Ferdowsi's Birth], *Pars Yearbook*, 1934, Asset No: DSR1570, File No: 1014718, IRINLA, Tehran.

Amir Jahed, Mohammad Ali, "Yek Kashf-e Mohemm-e Tarikhi" [An Important Historical Discovery], *Pars Yearbook*, 1934, Asset No: DSR1570, File No: 1014718, IRINLA, Tehran.

Breasted, Charles, "Takht-e Jamshid", trans. Mir Hossein Hejazi, *Ettelaat Newspaper*, 11 November 1933, Issue 2046, File No: 1014255, IRINLA, Tehran.

Hashemi Haeri, "Aramgah-e Ferdowsi" [Ferdowsi's Tomb], *Ettelaat Newspaper*, 27 December 1933, Issue 2048, File No: 1014255, IRINLA, Tehran.

Masoudi, Abbas, "Bazdid-e Asar-e Tarikhi-ye Shapur" [Visiting the Historical Monuments of Bishapur], *Ettelaat Newspaper*, 5 April 1937, Issue 1749, File No: 1014255, IRINLA, Tehran.

Masoudi, Abbas, "Estekhdam-e Herzfeld" [Hiring Herzfeld], *Ettelaat Newspaper*, 9 December 1926, Issue 98, File No: 1014255, IRINLA, Tehran.

Masoudi, Abbas, "Estekhdam-e Motakhasses-e Atighejat" [Hiring the Antiques Expert], *Ettelaat Newspaper*, 26 April 1928, Issue 475, File No: 1014255, IRINLA, Tehran.

Masoudi, Abbas, "Goshayesh-e Ghorfe-ye Sanaye va Mahsoulat-e Iran" [Inauguration of the Iranian Industry and Products Pavilion at Brussels Exposition], *Otagh-e Tejarat Magazine*, 22 August 1935, Issue 116, Asset No: ۱ آ / HF ۳۷۷۰, File No: 1010585, IRINLA, Tehran, pp. 4-6.

Masoudi, Abbas, "Jashn-e Ghorfe-ye Iran Dar Namayeshgah-e Bruksel" [Celebration of the Iranian Pavilion at Brussels International Exposition], *Otagh-e Tejarat Magazine*, 7 November 1935, Issue 121, Asset No: ۱ آ /HF ۳۷۷۰, File No: 1010585, IRINLA, Tehran, p. 23.

Masoudi, Abbas, "Tashriffarmayi-e Alahazrat-e Homayouni Be Takht-e Jamshid" [The Visit of Reza Shah to Takht-e Jamshid], *Ettelaat Newspaper*, 6 November 1932, Issue 1749, File No: 1014255, IRINLA, Tehran.

Safavi, Shokrollah, "Aramgah-e Ferdowsi Az Taraf-e Alahazrat-e Homayouni Eftetah Yaft" [The Ferdowsi Tomb was Inaugurated by Reza Shah], *Koushesh Newspaper*, 14 October 1934, Issue 254, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

Safavi, Shokrollah, "Eftetah-e Aramgah-e Ferdowsi" [Inauguration of Ferdowsi's Tomb], *Koushesh Newspaper*, 12 October 1934, Issue 2544, Asset No: JA۲۶--/ک۹,File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

Safavi, Shokrollah, "Jashn-e Ferdowsi Dar Berlin" [Ferdowsi's Celebration in Berlin], *Koushesh Newspaper*, 26 December 1934, Issue 2602, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

Safavi, Shokrollah, "Meydan-e Ferdowsi Dar Rom" [Ferdowsi's Square in Rome], *Koushesh Newspaper*, 17 December 1934, Issue 2594, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

Safavi, Shokrollah, "Moarrefi-ye Mostashreghin" [Introducing Orientalists], *Koushesh Newspaper*, 4 October 1934, Issue 2538, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

Safavi, Shokrollah, "Sevvomin Kongere-ye Bein ol-melali" [Third International Congress], *Koushesh Newspaper*, 25 September 1935, Issue 2822, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

Safavi, Shokrollah, "Eftetah-e Namayeshgah-e Beyn-al-melali-ye Brussels, Ghorfe-ye Iran" [Inauguration of International Brussels Exposition, Pavilion of Iran], *Koushesh Newspaper*, 30 June 1935, Issue 2774, Asset No: JA۲۶--/ک۹, File No: 1014294, Registration Number: 82-00668-00, IRINLA, Tehran.

Tabatabaei, Mohammad, "Avvalin Kongere-ye Ferdowsi" [The First Congress of Ferdowsi], *Tajaddod-e Iran Newspaper*, 16 October 1934, Issue 1525, Asset Number: DSR۱۴۰۳--/ت۳, File Number: 1012517, Registration Number: 82-35917-00, IRINLA, Tehran.

Published Archival Sources

Anjoman-e Asar-e Melli, *Majmu'e-ye Entesharat-e Qadim-e Anjoman* [The Collection of Old Publications of the Council] [in Persian], Anjoman-e Asar-e Melli Publications, Tehran 1972.

Bahrololoumi, Hossein, *Karname-ye Anjoman-e Asar-e Melli* [Workbook of the National Monuments Council of Iran] [in Persian], Anjoman-e Asar-e Melli Publications, Tehran 1976.

Forsat-od-dowleh, *Asar-e Ajam*, Matba-e Nasseri, Mumbai 1894.

Kazemzadeh, Hossein, *Iranshahr Journal*, 1st edition, Vol. 1, Eqbal Publications, Tehran 1984.

Kazemzadeh, Hossein, *Iranshahr Journal*, 1st edition, Vol. 2, Eqbal Publications, Tehran 1984.

Kazemzadeh, Hossein, *Iranshahr Journal*, 1st edition, Vol. 3, Eqbal Publications, Tehran 1984.

Published Narrative Sources

Abbasi, Mohammadreza, *Safarname-ye Nasser al-Din Shah beh Atabat* [Nasser al-Din Shah's Travelogue to Atabat] [in Persian], ed. Parviz Badiei, Sazman-e Asnad-e Melli-ye Iran, Tehran 1993.

Dieulafoy, Jane, *La Chaldée et la Susiane* [in Persian], trans. Ali Mohammad Farahvashi, 5th Edition, University of Tehran Publications, Tehran 1992.

Dieulafoy, Marcel, *L'Art Antique de la Perse: Achéménides, Parthes, Sassanides*, Librairie centrale d'architecture, Paris 1885.

Flandin, Eugène, *Eugene Flandin's Travelogue to Iran* [in Persian], trans. Hossein Noor Sadeghi, Ishraqi Publications, Tehran 1978.

Flandin, Eugène - Coste, Pascal, *Voyage en Perse de MM. Eugène Flandin, peintre, et Pascal Coste, architecte, attachés à l'Ambassade de France en Perse, pendant les années 1840 et 1841*, Gide et Jules Baudry, Paris 1851.

Hedayat, Reza Gholi Khan, *Nejad Name-e Padeshahan-e Irani* [Genealogy of Persian Kings] [in Persian], eds. Mohammadreza Behzadi-Fatemeh Danesh Shakib, Parandeh Publications, Tehran 2020.

Jackson, A. V. Williams, *Persia, Past and Present* [in Persian], trans. Manouchehr Amiri - Fereidoun Badrei, 2nd Edition, Kharazmi Publications, Tehran 1978.

Rawlinson, George, *A Memoir of Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson*, Longmans, Green & Company, London-New York 1898.

Sadigh, Isa, *Khaterati Az Sargozasht-e Doktor Isa Sadigh* [Memories of Dr. Isa Sadigh's Life Story] [in Persian], Vol. 1, Dehkhoda Press, Tehran 1975.

Sadigh, Isa, *Khaterati Az Sargozasht-e Doktor Isa Sadigh* [Memories of Dr. Isa Sadigh's Life Story] [in Persian], Vol. 2, Dehkhoda Press, Tehran 1975.

Shahrokh, Keikhosrow, *The Memoirs of Keikhosrow Shahrokh* [in Persian], eds. Shahrokh Shahrokh - Rashna Writer, trans. Gholamhossein Mirzasaleh, Maziar Publications, Tehran 2003.

Secondary and Electronic Sources

Adamiat, Fereydun, *Andisheha-e Mirza Agha Khan Kermani* [Thoughts of Mirza Agha Khan Kermani] [in Persian], 2nd Edition, Payam Publications, Tehran 1978.

Adamiat, Fereydun, *Andisheha-e Mirza Fath-ali Akhoundzadeh* [Thoughts of Mirza Fet'ali Ahundzade] [in Persian], 1st Edition, Kharazmi Publications, Tehran 1960.

Afshar, Mahmoud, "Mas'ale-ye Melliyat va Vahdat-e Melli" [Nationality Issue and National Unity] [in Persian], *Ayandeh Journal*, Vol. 2/No. 20, 1926, pp. 559-570.

Afshar, Mahmoud, "Yellow Danger", *Ayandeh Journal*, Vol. 12/No. 2, 1926, p. 923.

Amiet, Pierre, "Dieulafoy, Marcel-Auguste", *Encyclopedia Iranica*, Vol. 7/Fasc. 4, 1995, pp. 399-401.

Arik, Mehmet O., "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri" [Tomb Forms in Early Anatolian-Turkish Architecture], *Anadolu*, Vol. 11, 1967, pp. 57-100.

Avery, Peter, *Tarikh-e Moasser-e Iran* [Contemporary History of Iran] [in Persian], trans. Mohammad Rafiei Mehrabad, Vol. 1, Ataei Publications, Tehran 1984.

Banimasoud, Amir, *Me'marie Mo'aser-e Iran* [Contemporary Iranian Architecture], Honar-e Me'mari Publications, Tehran 2015.

Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*, Metis Yayınları, Istanbul 2002.

Bourdieu, Pierre, *Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi* [Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste] [in Turkish], trans. Derya Fırat - Günce Berkkurt, 1st edition, Heterik Publications, Istanbul 2015.

Bourdieu, Pierre, *Sanatın Kuralları: Yazınsal Alanın Oluşumu ve Yapısı* [The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field] [in Turkish], trans. N. Kamil Sevil, Yapı Kredi Publications, Istanbul 2006.

Bressani, Martin, "Revivalism", in *Companion to the History of Architecture*, Vol. 3, ed. Henry Francis Mallgrave, Université du Québec à Montréal, Quebec 2017, pp. 1-16.

Chipiez, Charles - Perrot, Georges, *History of Art in Persia*, Chapman and Hall, London 1892.

Collins, Peter, *Changing Ideals in Modern Architecture, 1750-1950*, McGill-Queen's Press-MQUP, Montreal 1998.

Erfan, Mahmoud, "Zaban-e Farsi Dar Turkestan" [Persian Language in Turkestan], *Ayandeh Journal*, Vol. 1/No. 1, 1925, pp. 28-32.

Foucault, Michel, *Bilginin Arkeolojisi* [The Archaeology of Knowledge] [in Turkish], trans. Veli Urhan, Birey Publications, Istanbul 1999.

Foucault, Michel, *Entelektüelin Siyasi İşlevi* [Political Function of the Intellectual] [in Turkish], trans. Işık Ergüden - Osman Akınhay - Ferda Keskin, 3rd edition, Ayrıntı Publications, Istanbul 2011.

Ghobadian, Vahid, *Sabkha va Mafahim-e M'emari-e Mo'aser-e Iran* [Styles & Concepts in Iranian Contemporary Architecture], Elm-e Me'mar Publications, Tehran 2015.

Gran-Aymerich, Ève-Marefat, Mohsen, "Godard, André", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 6/Fasc. 1, 2001, pp. 29-31.

Groat, Linda-Wang, David, *Architectural Research Methods*, John Wiley & Sons, New Jersey 2002.

Heidari, Ali, "Karname-ye Arthur Opham Pope Iranshenas-e Amrikayi" [Report Card of American Iranologist Arthur Upham Pope] [in Persian], *Panezdah-e Khoedad Journal*, Vol. 3/ No. 8, 2011, pp. 99-137.

Hekmat, Ali-Asghar, *Si Khatereh az Asr-e Farkhonde-ye Pahlavi* [Thirty Memories of the Blessed Pahlavi Era] [in Persian], Pars Press, Tehran 1976.

Herzfeld, Ernst, *Tarikh-e Bâstâni-ye Iran* [Archaeological History of Iran] [in Persian], trans. Aliasghar Hekmat, Anjoman-e Asar-e Melli Publications, Tehran 1976.

Hilgers, Mathieu-Mangez, Eric, "Bourdieu's Theory of Social Fields", in *Bourdieu's Theory of Social Fields: Concepts and Applications*, Routledge, New York 2014, pp. 1-36.

Hillenbrand, Robert, *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning* [in Persian], trans. Bagher Ayatollahzadeh Shirazi, 6th edition, Rozaneh Publications, Tehran 2012.

Issawi, Charles, *Tarikh-e Eqtesadi-ye Iran: Asr-e Qajar* [The Economic History of Iran: Qajar Era] [in Persian], trans. Yaghoub Ajand, 3rd edition, Gostareh Iran Publications, Tehran 2009.

Leach, Andrew, *Mimarlık Tarihi Nedir?* [What is Architectural History?] [in Turkish], trans. Hayrullah Doğan, 1st Edition, Koç University Publications, Istanbul 2015.

https://digitalcollections.nypl.org/collections/voyage-en-perse-de-mm-eugne-flandin-peintre-et-pascal-coste-architecte-entrepris#/?tab=about/, accessed on: 06.12.2023.

https://fa.wikipedia.org/wiki/%DA%A9%D8%A7%D8%AE_%D8%B4%D9%87%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D9%86%DB%8C_%28%D8%AA%D9%87%D8%B1%D8%A7%D9%86%29#/media/%D9%BE%D8%B1%D9%88%D9%86%D8%AF%D9%87:Iranian_Foreign_Affaire_Ministry.jpg, accessed on: 15.12.2023.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ea/Bank_Melli_Building_-_Ferdowsi_Ave..jpg, accessed on: 15.12.2024.

https://www.worldfairs.info/expopavillondetails.php?expo_id=29&pavillon_id=2196/, accessed on: 06.12.2023.

Kahraman, Aras - Gül, Murat, "Modernization Initiatives and Architectural Instrumentalization after Nasser al-Din Shah's Travels to the West (1873–1896)", *A|Z ITU Journal of the Faculty of Architecture*, Vol. 19/No. 2, 2022, pp. 429-443, doi:10.5505/itujfa.2022.88027.

Kahraman, Aras, "National Identity and Cultural Heritage: The Construction of Conservation Culture During the First Pahlavi Period", *Herança*, Vol. 8/No. 2, July 2025, pp. 76-91, doi:10.52152/heranca.v8i2/1145.

Katirai, Mahmoud, *Framasoneri Dar Iran: Az Aghaz Ta Tashkil-e Loj-e Bidari-ye Iran [Freemasonry in Iran: From the Beginnings to the Establishment of the Revival Lodge]* [in Persian], 2nd Edition, Eqbal Publications, Tehran 1976.

Keshavarz Beyzai, Mohammad - Moeini Roodbali, Reza, "Method and Insight in Historiography of Forsat-od-dowleh Shirazi", *Iranian Studies*, Vol. 10/No. 1, 2020, pp. 189-210.

Kiani, Mostafa, *Me'mari-e Dowre-ye Pahlavi-ye Avval [Architecture of the First Pahlavi Period]* [in Persian], 3rd Edition, Nashr-e Shahr Publications, Tehran 2014.

Lefebvre, Henri - Enders, Michael J., "Reflections on the Politics of Space", *Antipode*, Vol. 8/No. 2, 1976, pp. 30-37.

Majd, Mohammad Gholi, *The Great American Plunder of Persia's Antiquities 1925-1941* [in Persian], trans. Bahram Ajorlou, Karang Publications, Tehran 2007.

Malcolm, John, *History of Persia*, John Murray, Albemarle Street, London 1815.

Masoudi Asl, Behzad et al., "Architectural Basics of Imams Descendants' Holy Shrines in Iran", *Bagh-e Nazar Journal*, Vol. 15/No. 64, 2018, pp. 5-14.

Mirza, Jalaladdin, *Name-ye Khosrowan: Dastan-e Padeshahan-e Pars Az Aghaz Ta Payan-e Sasanian [The Letter of Khosrowan: The Story of Persian Kings from the Beginning to the Sassanids]* [in Persian], 1st Edition, Pazineh Publications, Tehran 2010.

Moftakhari, Hossein et al., "Irangaraei Dar Tarikhnegari-ye Mahalli-ye Asr-e Nasseri" [Iranianism in Local Historiography of the Era of Nasser al-Din Shah] [in Persian], *Journal for the History of Islamic Civilization*, Vol. 52/No. 2, 2019, pp. 311-340.

Mokhtari Taleghani, Eskandar, *The Modern Architecture Heritage of Iran*, Daftar-e Pajouheshha-e Farhangi Publications, Tehran 2017.

Moghtader, Gholamhossein, *Asrar-e Takht-e Jamshid [Secrets of Persepolis]* [in Persian], Vol. 1, Majles Press, Tehran 1956.

Negahban, Ezzatollah, *Morouri Bar Panjah Sal Bastanshenasi-ye Iran [Reviewing Fifty Years of Iranian Archeology]* [in Persian], Sazman-e Miras-e Farhangi Publications, Tehran 1997.

Niar, Arash Kazemivand, "Persian-Zoroastrian Nationalism in the First Pahlavi Period Architecture", *Art-Sanat*, No. 11, 2025, pp. 263-272, doi:10.26650/artsanat.2019.11.0012.

Oshidri, Jahangir, *Tarikh-e Pahlavi va Zartoshtian [History of Pahlavi and Zoroastrians]* [in Persian], Mahname-ye Hookht, Tehran 1976.

Peker, Ali Uzay, "The Formation and Denouement of 'Perso-Islamic' in Oriental History and the Case of Seljuk Art and Architectural History", *Belleten*, Vol. 86/No. 307, 2022, pp. 895-928, doi:10.37879/belleten.2022.895.

Pope, Arthur Upham, *Persian Architecture* [in Persian], trans. Gholamhossein Sadri Afshar, 9th edition, Dat Publications, Tehran 2011.

Popper, Karl R., *Hayat Problem Çözmektir [All Life is Problem Solving]* [in Turkish], trans. Ali Nalbant, 2nd edition, Yapı Kredi Publications, Istanbul 2006.

Rajabi, Parviz, *Memari-ye Iran Dar Asr-e Pahlavi [Iranian Architecture in the Pahlavi Era]* [in Persian], Daneshghah-e Melli-e Iran Publications, Tehran 1976.

Salehi, Mohammad H., "Sargozasht-e Forsat-od-dowleh Shirazi" [Forsat-od-dowleh Shirazi's Biography] [in Persian], *Shabakeh Mostanad*, April 2016, http://www.doctv.ir/program/154140/, accessed on: 09.12.2023.

Sami, Ali, "Nokhostin Didar-e Alahazrat Reza Shah-e Kabir az Viraneha-ye Takht-e Jamshid" [The Great Reza Shah's First Visit to the Ruins of Persepolis] [in Persian], *Barrasiha-e Tarikhi Journal*, No. 67, 1976, pp. 212-232.

Shafei, Bijan et al., *Memari-ye Karim Taherzadeh Behzad [The Architecture of Karim Taherzadeh Behzad]* [in Persian], Did Publications, Tehran 2005.

Shahbazi, Abdollah, *Zohour va Soghout-e Saltanat-e Pahlavi [The Emergence and Fall of the Pahlavi Reign]* [in Persian], Vol. 1, 21st edition, Ettela'at Publications, Tehran 2007.

Simpson, St John, "Great Britain: viii. British Archaeological Excavations", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 6/No. 3, 2002, pp. 252-255.

Smithsonian Institution Archives (SIA), "Photographs of Antoin Sevruguin from the Qajar period, Myron Bement Smith Collection", https://www.si.edu/, accessed on: 06.12.2023.

Tafuri, Manfredo, "Per una critica dell'ideologia architettonica", *Contropiano*, Vol. 1, 1969, pp. 31-79.

Taghizadeh, Hassan, "Chand Kalameh Dar Bare-ye Ferdowsi [A Few Words About Ferdowsi]" [in Persian], *Ayandeh Journal*, Vol. 2/No. 1, 1925, pp. 141-144.

Taheri, Abolghassem, *Seyr-e Farhang-e Irani Dar Britanya Ya Tarikh-e Devist Sale-e Motaleat-e Irani [The Course of Iranian Culture in Britain or the Two-Hundred-Year History of Iranian Studies]* [in Persian], Anjoman-e Asar-e Melli Publications, Tehran 1973.

Zia-Ebrahimi, Reza, "Self-Orientalization and Dislocation: The Uses and Abuses of the 'Aryan' Discourse in Iran", *Iranian Studies*, Vol. 44/No. 4, 2011, pp. 445-472.

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 28.02.2025
Kabul/Accepted: 23.06.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.603

Araştırma Makalesi/Research Article

Origins of the Ottoman Maritime Police (1883-1908)

Osmanlı Deniz Polisinin Kökenleri (1883-1908)

Yücel Yiğit[*]- Cihan Özgün[**]

Abstract

This study examines the evolution of the Ottoman Maritime Police from the mid-XIXth century, when it was founded, to the early years of the Second Constitutional Era, highlighting the development of coastal security responsibilities within the Ottoman police structure. Initially managed by Ottoman military officers in the classical period, coastal security shifted to civilian roles such as safety boatmen and porters, especially after the abolition of the Janissary Corps. Legal reforms in the Union and Progress Era marked a significant restructuring aimed at addressing smuggling, etc., establishing the Maritime Central Office under the supervision of the Istanbul Police.

The primary responsibilities of the Ottoman Maritime Police included ensuring coastal security, preventing smuggling, and administering entry permits for travelers. With the inclusion of motorized vessels in their inventory, they have become an integral part of maritime security. This research emphasizes the role of the Ottoman Maritime

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters, Department of History - Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, https://ror.org/05n2cz176 yucelyigit@mu.edu.tr (Corresponding Author) https://orcid.org/0000-0003-0268-1965

** Prof. Dr., Ege University, Faculty of Letters, Department of History - Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, https://ror.org/02eaafc18 cihan.ozgun@ege.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-8337-5876

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC). / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

Citation/Atıf: Yiğit, Yücel - Özgün, Cihan "Origins of the Ottoman Maritime Police (1883-1908)", *Belleten*, Vol. 89/No. 315, 2025, pp. 603-639.

Police in adapting to the security needs that have emerged within the framework of Turkey's modern law enforcement forces and their legacy. Using the Presidency of the State Archives, the Ottoman Archives, the General Directorate of Security Archives, and various periodicals, this article traces the development of the Ottoman Maritime Police, focusing on its duties, operational challenges, and organizational changes.

Keywords: Ottoman, Maritime Police, Coastal Security, Safety Boatmen, Modernization.

Öz

Bu çalışma, Osmanlı Deniz Polis Teşkilatı'nın XIX. yüzyıl ortalarındaki kuruluşundan II. Meşrutiyet'in ilk yıllarına kadar geçirdiği dönüşümü inceleyerek Osmanlı polis teşkilatı içindeki kıyı güvenliği sorumluluklarının gelişimini vurgulamaktadır. Klasik dönemde Osmanlı askeri subayları tarafından yönetilen kıyı güvenliği, özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından kol sandalcıları ve hamallar gibi sivil görevlilere devredilmiştir. İttihat ve Terakki dönemindeki hukuki reformlar, kaçakçılıkla mücadele gibi konuları ele almayı amaçlayan önemli bir yeniden yapılanmayı beraberinde getirmiş ve İstanbul Polis Teşkilatı'nın denetimi altında Deniz Polis Merkezi kurulmuştur.

Osmanlı Deniz Polisi'nin temel görevleri kıyı güvenliğini sağlamak, kaçakçılığı önlemek ve yolcular için giriş izinlerini düzenlemektir. Motorlu deniz araçlarının envantere katılmasıyla birlikte, deniz güvenliğinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmişlerdir. Bu çalışma, Osmanlı Deniz Polisi'nin Türkiye'nin modern kolluk kuvvetleri çerçevesinde ortaya çıkan güvenlik ihtiyaçlarına uyum sağlama sürecindeki rolünü ve mirasını vurgulamaktadır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivleri, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivleri ve çeşitli süreli yayınlardan yararlanılarak hazırlanan bu makale, Osmanlı Deniz Polisi'nin gelişimini, görevlerini, operasyonel zorluklarını ve örgütsel değişimlerini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Deniz Polisi, Kıyı Güvenliği, Kol Sandalcısı, Modernleşme.

Introduction

Until the second half of the XIXth century, coastal security in the Ottoman capital was managed by officers under the command of the *bostanji-bashi* (bostancıbaşı), the *Kapudan Pasha* (Kaptan-ı Derya), and the *topgis-bashi* (topçubaşı), as part of the classical Ottoman police bureaucracy. Later, this responsibility was assumed by *deniz kol sandalcıları* (hereafter: safety boatmen) and *hamûleciler* (hereafter: porters), primarily from Rize. After the abolition of the Janissary Corps during the modernization process, maritime policing was transferred to the 12th division of the police organization, which was being restructured to resemble a military model. In 1909, a legal regulation assigned responsibility for coastal safety and security to the *Deniz Merkez Memurluğu* (Maritime Central Office) under the Istanbul Police General Directorate. By 1913, coastal policing had become one of the duties of the 2nd Department, 5th Branch of the *Emniyet Umûm Müdürlüğü* (Security General Directorate).

The Ottoman Sea Police, whose development we briefly outlined above, was undoubtedly established within the broader security organization. In fact, the first police unit was officially formed as a branch under the *Tophane-i Amire Müşirliği* (Artillery Command) through a regulation dated March 20, 1845[1]. Why was the police organization attached to the Tophane-i Amire Müşirliği? The answer lies in the presence of foreigners visiting the capital via the Galata Port. Their *Mürur Tezkeresi* (hereafter, trip permission) and other necessary procedures needed to be managed efficiently. Additionally, many of the entertainment venues frequented by foreigners were located around Galata and Beyoğlu. In 1849, the fledgling Ottoman police force was placed under the authority of the *Kapudan Pasha* (Kaptan-ı Derya), along with the *Liman Riyaseti* (Port Presidency) to handle similar duties[2]. The first police organization in the Ottoman State was structured within the military system until 1907. However, the police only truly gained its distinct identity during the Second Constitutional Era.

1 "In this regulation, the term "police" was not explicitly defined, and the term "inspection officer" was preferred. However, they are functionally the same. The term "police" was first used in the "Sadaret Memorandum" issued during the reign of Sait Pasha, during the reign of Abdulhamid II, dated 3 December 1879". Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum,* Ankara 2008, pp. 182-183 and Derviş Okçabol, *Türk Zabıta Tarihi ve Teşkilat Tarihçesi*, Ankara 2016, pp. 73-96.

2 Hikmet Tongur, *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Ankara 2016, pp. 149-152.

The Ottoman police bureaucracy sought to control the entry of foreigners into the country strictly. It became mandatory for both locals and foreigners traveling within Ottoman territories to obtain either a passport or a trip permission (*Mürur Tezkeresi*)[3]. In fact, foreigners were meticulously inspected at train stations and ports, which were regarded as the main entry points into the country[4]. When the security challenges encountered during the transformation process of Ottoman maritime trade, especially in the XIXth century, and the various measures taken against these challenges are carefully examined, it is clearly seen that for maritime trade to develop, the security of maritime trade must first be ensured. Therefore, it is determined that the protection of Ottoman coasts and ports is important within the scope of the increasing need for security, and that this protection is also necessary to compete against foreign ships. It is understood that measures against smuggling were tightened in the context of maritime trade, especially in the XIXth century, and new steps were taken to protect state security. Moreover, this fight was also carried out against foreign ships[5]. Therefore, *deniz zabıtası* (maritime police) were established to carry out inspections in these places. The fact that among the primary duties of maritime police was to prevent the entry of smuggled goods into the country can be associated with this changing economic conjuncture in the XIXth century Ottoman world[6].

The content and areas of authority of these duties are also included in documents from earlier periods. Indeed, the "Dersaadet Limanı Umur-ı Zabtiyesi Hakkında Layiha" (A Pleading on the Public Safety Board of Dersaadet Port) dated 1842 provides important clues about the duties and areas of authority of the mariteme police at sea. The letter focuses on the job descriptions of the units directly responsible for port security and order. Maritime police are directly responsible

3 "The most important feature of the 14x28 cm mürur tezkere (the trip permission) was that the description of the permit holder was clearly and understandably stated. The description of the description also prevented the issuance of a forged transit document. These details were especially important for foreigners entering and exiting the country". Mübahat Kütükoğlu, "Mürur Tezkiresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 32, Istanbul 2006, pp. 60-61.

4 "Until the second half of the XIXth century, there was a special administration called the Passport Directorate in the Port Presidency. It would issue passports of foreigners residing in Turkey every three months and send them to the Police Department. Later, the Passport Directorate was abolished, and its work was transferred to the Police Department in Istanbul and to local administrations in the provinces". Tongur, *ibid.,* pp. 192-193.

5 İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Vol. XXI/No. 2, December 2006, pp. 35-76.

6 *Polis Mecmuası*, "Mütenevvia", Year: 1/Issue: 2, Dersaadet, 1913, p. 30.

for "controlling people traveling for commercial or other reasons. Checking the passports and permits of passengers coming and going to the port" is one of the basic functions of the police. The purpose of this control is not only to determine identity but also to address specific security concerns, such as "tracking vagrants, unemployed people and even murders." Those coming and going to Istanbul are "subject to serious examination by the police." Considering the density of foreign merchant ships on the coasts in particular, the detection and control of people who "do not present or do not want to present a permit" is very important "in terms of preventing unauthorized entry and exit" to Istanbul. The "expulsion of such people by means of a rowboat" is also within the scope of the police's duties. The fact that "ships are obliged to anchor in places to be determined by the police administration" indicates that the police also ensure compliance with port regulations. The fact that it is stated in the draft that "the Police Ministry should designate a special place for each type of ship and each type of goods to be landed" indicates that the police also have the authority to determine and possibly inspect the points of embarkation and disembarkation. Furthermore, "it is absolutely forbidden to disembark passengers in places other than the designated places" and to monitor this prohibition is among the duties of the port police. However, "controlling the Bosphorus and the coast" shows that the port police undertake the duty of "patrol and surveillance" not only within the port but also in a wider geographical area. The fact that the bill mentions that goods are left unattended due to the lack of customs officers and that the heavy post on Mondays creates congestion and a need for personnel at the piers, although it is not the direct duty of the police, also reveals that the port police should be concerned with the effects of such operational disruptions on security and order or should cooperate in these matters. In short, the information in the bill indicates that the role of the Dersaadet Port police at sea and on the coasts covers areas such as security, immigration control, in-port traffic, and the supervision of operational arrangements. In particular, the fact that their duties include the identity and entry and exit checks of seafarers or traveling passengers and the implementation of rules regarding the use of port facilities, anchoring, passenger and cargo disembarkation and embarkation points brings with them a broad definition of duty[7].

7 Presidency of the Republic of Turkey, Presidency of State Archives Ottoman Archives [Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi] (Hereafter: BOA), Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı (A.DVN.MKL), 72/2, 1-7.

In addition to these duties performed by the Ottoman maritime police in the field, it is understood that they were also involved in administrative and planning processes regarding port security and order. In this context, the maritime police, as the police force responsible for ensuring security and order in ports, participated in the commission established in the port room for the negotiation of police affairs. The maritime police are the police force responsible for ensuring security and order in ports, and an official document dated 1859 regarding the participation in the commission established in the port room for the negotiation of police affairs indicates that the maritime police not only performed actual duties in the field, but also took part in decision-making, planning and coordination processes regarding issues related to port security and order. It is understood that among the duties of the maritime police was not only to execute orders or to be present in the field, but also to actively participate in official platforms or commissions where security strategies in the port, problems encountered, and measures to be taken were discussed. Participation in the commission also means that the maritime police bring their knowledge of the situation in the port, their field experience, and expertise to these negotiations. This suggests that their duties include gathering information, conducting analyses, and proposing solutions. In other words, it adds to the duties and responsibilities of the maritime police the dimension of taking an active role in administrative and planning processes through participation in official commissions established to discuss port security and police issues. In addition to the operational duties of the maritime police in the field, such as managing and ensuring the security of maritime traffic, and their humanitarian and logistical support roles, such as the settlement of immigrants, it also clarifies that they are part of the administrative mechanisms where strategies related to these duties are determined, problems are discussed, and solutions are sought. This shows that the maritime police were not only a law enforcement force in the Ottoman world, but also a critical stakeholder in port management[8].

In addition to the responsibility of the police force at sea to ensure security and order in ports, it was also necessary to implement special measures for the management of heavy sea traffic and navigation safety. A document dated 1859 states that among the duties of the port police at sea, there was also the need to take the necessary measures to prevent collisions in a critical area such as the bridge area, where large steamships such as company ferries and smaller and maneuverable

8 BOA, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (HR.MKT), 308/69, 1-2.

boats such as rowboats and boats were densely populated. This was undoubtedly a vital issue for both the safety of life and property and the smooth running of port operations. This duty could clearly be included within the boundaries of the port police or, more broadly, maritime police duties as an active security activity aimed at monitoring sea traffic, ensuring compliance with the rules, and reducing the risk of accidents. This measure could be seen as part of the physical security of the port, since accidents could damage the port infrastructure or paralyze traffic. The fact that the Minister of Trade himself pointed this out shows that the issue was perceived as an important security problem by the Ottoman government[9].

On the other hand, during these years, Ottoman statesmen tried to learn about the legal infrastructure and practices of other states regarding the maritime police institution, which was still in the drafting phase. In particular, the fact that a memorandum in the form of an information note regarding the maritime police in Sardinia was sent to the Kapudan Pasha of the period, Mehmet Ali Pasha, is a serious clue that the exemplary practices in the Western world were carefully examined. In this respect, it is also possible to conclude that research on the establishment of the maritime police in the Ottoman state began during the Tanzimat period, when institutional renewal movements were most intense[10]. On the other hand, the most important feature of the Tanzimat process was that security practices were tried to be included in the central system as much as possible or that security practices that were tried to be provided by many institutions until that period were reconsidered with a central understanding with the declaration of Tanzimat[11].

The organization of the Ottoman Sea police in Istanbul, still in its infancy, forms the main focus of our research. We have sought to answer questions such as: What were their primary duties? What qualitative and quantitative information exists about them? Given the uniqueness of the topic, it is clear that this subject requires a more in-depth examination. This study serves as a resource for those interested in researching the Ottoman Sea police. The chronological framework of our study spans from 1883 to the early years of the Republic of Turkey. The documents

9 BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (MKT.MHM), 168/89, 1-2.

10 *Belgelerle Türk Polis Tarihi*, Vol. 2, Emniyet Genel Müdürlüğü Belge Yönetimi ve Koordinasyon Daire Başkanlığı, Ankara 2014, p. 86.

11 Ali Sönmez, Osmanlı Devleti'nde İç Güvenliğin Dönüşümü, Zaptiye Teşkilatından Jandarmaya, *Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ICANAS 38*, Vol. 6, Ankara 2007, pp. 2855-2865.

used were sourced from the Presidency of the State Archives, the Ottoman Archives, and the General Directorate of Security (EGM) Archives. Additionally, periodicals like *Polis Mecmûası* (Police Magazine) and various secondary sources were consulted.

1. The Wheel is Turning

A new directive regarding the duties of inspection officers was issued on July 25, 1867. The instruction stated: 'To examine the status of individuals arriving by ship and boat from abroad, report any notable situations to government officials, and hand over to the relevant authorities any passengers without passports or permits, those who were not properly registered, and suspects traveling without guarantors'[12]. As a result, the inspection duties of the 'inspectors' in coastal areas became permanent. Such duties were part of the transformation of the responsibility for ensuring coastal and port security in the Ottoman State over time. Initially carried out by various military and civilian units, these responsibilities were gradually transferred to the police organization during the modernization process. Ports, in particular, had become critical points in terms of security, due to factors such as the entry of foreign visitors and the need to combat smuggling. This situation necessitated the establishment of specialized units and the definition of their duties to ensure security, order, and overall protection in the ports. On April 11, 1799, a decision was made to establish a port police station consisting of six officers, initially for a two-year period, in order to prevent thefts occurring on ships docked at the port. Subsequently, this six-person police station was expanded into a larger port guard unit composed of six teams. Their responsibilities were not limited to preventing thefts; they were also tasked with combating smuggling activities and maintaining security, order, and general protection at the port. In 1869, this guard unit was officially named the "Port Police," and the number of personnel within the unit was gradually increased over time[13]. A news item published in *Rûznâme-i Cerîde-i Havadis* in late June 1869 draws attention to the measures implemented by the sultan to ensure order at sea. The report highlights the sultan's determination to continue enforcing disciplinary actions, including the application of maritime regulations and rules of discipline, to maintain security in the maritime domain. The news item specifies the key locations where these security measures were to be enacted, including both the European (Rumelian)

12 Tongur, *ibid.*, p. 164.

13 *Polis Mecmûası*, Year: 4, Issue: 95, Dersaadet, 1 November 1917, p. 198.

and Asian (Anatolian) shores of the Bosphorus, as well as the Fenerbahçe Coast, the Üsküdar Coast, and even Kağıthane on certain days. To enforce security in these areas, three small patrol boats were deployed, which were regularly tasked with patrolling the specified coasts and the Bosphorus. The news item also provides details about the personnel aboard these boats, noting that both officers and privates were assigned to these vessels. These personnel were designated to maintain order and security while at sea. The report also includes a noteworthy observation from the police records, which state that the "police department was in a state of pleasure" upon the execution of these maritime security measures. This suggests that the public response to the sultan's initiative was largely positive. In essence, three patrol boats (referred to as *kolsandık*) were dispatched to certain regions, accompanied by officers and soldiers, to ensure the maintenance of public order on the coasts and in the Bosphorus. This official intervention was recorded in the minutes, reflecting the public's approval. The primary objective of this measure was to extend the disciplinary practices that had been applied on land to the maritime sphere, ensuring their continuity and effectiveness at sea[14].

During the period of restructuring law enforcement units, police divisions were established to ensure the safety and security of Istanbul[15]. It was decided that the 12th division would serve as the maritime police, as there was no other law enforcement unit dedicated to coastal protection. These divisions were tasked with ensuring the safety of the coasts in the capital, preventing smuggling, and controlling passengers. In 1883, the *Deniz Polis Merkezi* (Maritime Police Center) was established under the Galata Bridge[16]. For this reason, contrary to what is stated in certain theses and research studies, the establishment of the Ottoman naval organization should be dated to 1883–not 1889–as documented in the Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye, the official state yearbook of the Ottoman

14 *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Issue: 1180, 27 June 1869, p. 1.

15 'In order to ensure the security and order of Istanbul, police divisions began to be established. Over time, the number of police divisions was increased to thirty-nine divisions. In the following period, in parallel with the needs, additional divisions were established to close the security and order gaps and efforts were made to provide the security and order needs of Istanbul. Police divisions consisted of eight teams, and teams consisted of five police officers. In the evaluation made in line with these principles, division records were defined as the second soldier of the third team of the first division or the seventh soldier of the first division. The number of people in a division corresponded to fifty-five people, including the commissioner'. Hüseyin Hüsnü Gören, *Birinci Yüzyılda 1839-1938 Türk Polis Teşkilatının Tekâmül, Teşkilat ve Kadro Hareketleri*, ed. Ebubekir Açıkgöz, Ankara 2018, pp. 18-22.

16 *Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, Dersaadet, H. 1301 (1883), p. 431.

State[17]. The unit chief was Headquarters Officer İhsan Bey, who had been working at the same location for an extended period[18]. When space on the Galata Bridge became too limited, the Maritime Police Center first relocated to a building near Galata and then continued its activities in the old passenger hall of Galata Port. An official document from early 1888, regarding the inadequacy of the place where the Maritime Police resided in Galata for their duties, points to the "constant difficulties caused by the multitude of local and foreign passengers" as one of the main reasons for the disruption of work and the inadequacy of the residence. Considering that Galata was one of the main port areas of Istanbul at the time, it is understood that the heavy passenger traffic and the problems related to the management of this traffic made the duties of the Maritime Police difficult. This situation suggests that the operational center or residence of the police prevented them from working effectively in this density. Due to this problem, a search for a suitable place was initiated, and efforts were made to find a more suitable settlement and working area for the Maritime Police. As a possible solution, the transfer to another location of the Messageries Maritimes Line, which was of French origin and was residing in Kireçkapısı, and the use of more than 30 rooms that would be vacated for this purpose was put on the agenda. All these events show that the maritime police officers are constantly performing tasks such as managing order, security and passenger traffic in a busy and complex port environment within their daily and intensive port duties such as managing general domestic and foreign passenger traffic, but they encounter infrastructural problems while performing these important and difficult tasks. It is possible to say that inadequate living and working conditions, especially in a critical region such as Galata, disrupt the work of the maritime police officers, that these difficulties are related to the intense passenger traffic and that the state is looking for a place to solve this problem and is even considering reorganizing the use of existing buildings[19].

The problem mentioned could not be solved in the following years, because an official document dated 1891 indicates that there was a Police Station at the Şarap İskelesi and that it was requested to be allocated for the residence of the maritime police officers. Still, this request was not found appropriate either. The existence

17 Bülent Akkaya, "Geçmişten Günümüze Türk Polis Teşkilatında Rütbeler", *Turkish Studies*, Vol. 8/5, Spring 2013, p. 63

18 Derviş Okçabol, "Polis Konuları Arasında: Deniz Polisi", *Polis Emeklileri Polis Dergisi*, 11/145, İstanbul 1964, pp. 27-28.

19 BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emirriye Müdüriyeti (ML.EEM.), 97/26, 1-2.

of a Maritime Police Station at a certain point such as the Wine Pier reveals that the area of Duty of the Maritime Police is not only large sea or port areas, but also certain piers and coastal points. Furthermore, it is understood that tasks such as port traffic management, passenger controls such as the murur permit or immigrant acceptance or immigration registration procedures are physically carried out at these points. The location of the Wine Pier and reasons such as the heavy passenger or cargo traffic made it necessary for maritime police to be positioned here. The request of the maritime police officers to reside at the station indicated that there was a need for accommodation close to their places of duty, and the duties of the Maritime Police, such as shift work, rapid response to emergencies, and inflexible working hours depending on ship departure times, required the personnel to reside in the duty area or very close to it. However, the fact that the residence request was not found appropriate indicates that the institution or the relevant government units faced certain restrictions in terms of resource allocation or that the request was rejected due to other priorities. This situation reveals that the Maritime Police faced not only operational difficulties but also bureaucratic approval processes and resource limitations in terms of personnel support such as logistics and accommodation[20].

2. Duties of the Maritime Police

As a result, from 1883 onwards, coastal safety became an official duty of the police. The jurisdiction of the maritime police was not limited to operations in the sea area and ports but could also include administrative duties such as monitoring domestic land travel or controlling migration movements in certain cases. An example of this kind can be found in an archive document from the period. An official document dated 1886 includes information on preventing visitors and tradesmen from going to the fair held in Silivri on September 8th every year without a trip permission and issuing a trip permission from the Zabtiye Nezareti Mürur Şubesi (Permisson Branch of Ministry of Police) as well as from the Maritime Police Commissioner's Office in Üsküdar and Galata. While the maritime police had operational maritime duties related to maritime security, such as traffic control in the port and accident prevention, they could also perform administrative and general security or control functions, such as issuing passage documents to control the public's participation in certain events, such as fairs. This indicates that the institution functioned as a checkpoint not only at sea but also at key crossing points in the Ottoman capital,

20 BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH.MKT), 1859/69, 1-2.

such as Üsküdar and Galata. The role of the maritime police in this control mechanism shows that they are integrated into the task of not only ensuring security and order at sea or on the coasts, but also implementing general public order and security policies within the city. The fact that the Trip permit is given not only by the Permisson Branch of Ministry of Police, but also by the Maritime Police Commissioners is very important in terms of showing that there is a sharing of duties and coordination between different police or security units, that authorities can be distributed to different institutions on issues such as control of migration movements, and that the maritime police are a part of this system[21].

Similarly, an official assignment made by the maritime police in late 1890 "regarding the necessity of examining the passports of passengers traveling from İstanbul to Trabzon" reflects another example of the effort to eliminate abuses experienced during domestic travels through the maritime police. Regarding the subject, it is understood from the archive sources of the period that this abuse was "the physical description, that is, the description, written in approximately 30% of the trip permissions did not match the person". This situation shows that the permissions or passports could be fake, used in someone else's name, or issued with false information. The passport examination gives the Maritime Police a specific document control authority, such as verifying the identities of passengers through an official document, such as the passport, and checking the validity of this document. The Maritime Police is the implementing force of this control mechanism in ports. Verifying the identity of travelers and their travel permits is an extension of the state's monitoring and regulatory authority over its citizens. It points out that the Maritime Police are positioned not only to ensure general public order, but also as a precautionary mechanism against more specific security threats such as fraud, identity theft, or illegal crossings that can be carried out through the licence. While the trip permissions with false descriptions reveal the security gap and the importance of this control, on the other hand, this situation also provides a detailed example of the general police or security duties of the Maritime Police. In particular, the fact that the Maritime Police have to deal with a frequently encountered problem such as "those who submit trip permissions with false descriptions, and this is seen in almost one in three people" shows that they are an important security force in the implementation of the state's control mechanisms and in the detection and elimination of problems in these mechanisms[22].

21 BOA, DH.MKT, 1364/103, 1-2.

22 BOA, DH.MKT, 1787/46, 1-3.

The jurisdiction of the Maritime Police is not limited to sea area and port operations, but in certain cases it can also cover administrative duties such as immigration control. An official document from the period mentions the awarding of Manolaki Kalici Efendi, the Second Commissioner of the Maritime Police. The reason for awarding Manolaki Kalici Efendi was the services he provided during the settlement of the immigrants. Considering that the immigrants generally came to the country by sea, it is not surprising that the Maritime Police undertook duties such as initial reception, registration, or guidance at ports or coastal areas. It is understood that Manolki Kalici Efendi, who was useful in the transportation of the immigrants to the designated locations, "provided the transportation of these immigrants to the designated locations at a low cost and also duly fulfilled a broader service that included the settlement of the immigrants in their new locations and the provision of this settlement." In short, it provides concrete evidence that the Maritime Police is not only a maritime law enforcement force, but also undertakes tasks such as logistical support, reception, coordination of transportation or assistance with settlement in other important public tasks such as large-scale social and immigrant settlements, and of course, how diverse their range of duties is[23]. Apart from this specific example, it is understood that the maritime police were also responsible for the registration of immigrants. The fact that the maritime police "immediately registered immigrants arriving at border accidents and the maritime Police Office and reported them to the Migrants' Commission" adds another important dimension to their job description. Duties such as "conducting the military procedures of immigrants without any dispute and determining the migration dates" show that the maritime police played an active role in the implementation of basic policies, such as ensuring control and follow-up on immigrants and regulating the military obligations of immigrants in the Ottoman world. The instruction that the prepared records should be "reported to the Migrants' Commission" reveals that the Maritime Police's work on this issue was carried out in coordination through the Migrants' Commission and that "the Maritime Police was obliged to provide a regular flow of information to this commission". This situation shows that the Maritime Police was not only a field unit, but also part of a hierarchical structure reporting to the relevant higher authorities. This mission demonstrates the critical role given to the Maritime Police in the implementation of the state's immigration policies and indicates that

23 BOA, DH.MKT, 1465/54, 1.

the organization not only provides operational and logistical support, but also has an important information gathering and reporting function[24].

Safety boats, which refer to maritime police, patrol, or security units, played a crucial role not only in maintaining general safety and order but also in combating theft and smuggling. These units were entrusted with a variety of operational duties, including responding to emergencies such as rescuing individuals who had fallen into the sea and saving lives. A news report from 1891 illustrates this role in action, describing a maritime accident in which four bargemen from Eminönü fell into the sea after their safety boat collided with a smaller boat while traveling from Karaköy to Eminönü. The safety boat swiftly intervened and rescued the men from the water[25].

A document from mid-1898 highlights one of the sea police's duties in ensuring coastal security. In June 1898, following a collision between Şirket-i Hayriye's ferry number 32, en route from the bridge to the Bosphorus, and the military transport barge Şileli Ahmet, one of the soldiers stationed at the bow of the barge fell into the sea and was nearly drowned. Fortunately, he was rescued by the police maritime patrol[26]. A news report from 1899 details a rescue incident that occurred at sea off Maltepe. The incident took place on a Friday evening, around eight o'clock, when a fishing boat began to drift rapidly towards the Princes' Islands due to the combined effects of the wind and current. Upon realizing the perilous situation, the individuals aboard the boat began shouting for help. Fortunately, a nearby safety boat intervened and successfully rescued both the drifting vessel and its occupants[27]. In another instance, Ragıb Bey, the Sub-Governor of the Maritime Police, slipped and fell into the sea while traveling to the Karaköy Pier. However, he was swiftly rescued by his commissioners, Ahmed Tevfik Efendi and Giritli Arif Efendi[28].

It is evident that the Maritime Police Center, a key unit within the 12th Division, had responsibilities that demanded the full utilization of its operational capacity, including ensuring the security of statesmen during their sea voyages. Particularly ports and coasts became crucial points of focus due to the increased passenger

24 BOA, DH.MKT, 1647/114, 1.

25 *Tercüman-ı Hakikât*, Issue: 3872, 12 June 1891, p. 3.

26 BOA, Yıldız Parekende Evrakı Zabtiye Nezareti (Y.PRK.ZB), 21/51, 1.

27 Ma'lumât, Issue: 751, 26 June 1899, p. 2.

28 *İkdâm*, Issue: 2292, 14 November 1900, p. 3

traffic and the presence of state officials. A newspaper article from this period offers a concrete example of how the maritime police effectively fulfilled their duties in securing statesmen and maintaining order in crowded maritime environments. In this instance, the deployment of police boats and motorboats highlights the operational capacity of the maritime police at the time and underscores the necessity of such security measures amid heavy sea traffic. A newspaper article provides detailed information about the duties of the maritime police during the ceremony held in front of Yedikule during the reign of Sultan Mehmed V, marking the sultan's return to Istanbul from his Anatolian tour. The article highlights the significant role played by the maritime police in maintaining security during this event. A large number of steamers, tugboats, and boats gathered along the Marmara Sea's shores in front of Yedikule to welcome the sultan. Prior to a band performance on a tugboat rented by the inhabitants of the Islands, the *Ertuğrul* steamer anchored at Yedikule. It was followed by the *Istanbul* steamer, and then the *Izzeddin* steamer, each anchoring one after the other. Additionally, a steamer rented by the Municipality, carrying members of the city and a local society, also anchored in the area. The *Istanbul* steamer, in particular, was carrying princes, Mahmud Şevket Pasha, and several viziers. Given the dense crowd formed by the influx of various sea vessels and people gathered to welcome the sultan, the maritime police were assigned crucial duties to protect state officials, maintain order, and prevent accidents. Police boats and motorboats, brought from Yıldız and assigned to the Maritime Police, were continuously deployed in front of Yedikule. In sum, during the large and bustling gathering of vessels and people, the maritime police played an active role in preventing potential accidents and ensuring the smooth flow of events[29]. When all this information is evaluated together, duties of the Maritime Police Center are as follows: To ensure coastal safety and security by policing, to ensure the safety of state dignitaries during sea voyages, to catch all kinds of items that are attempted to be smuggled by sea, to combat sea pirates, to prevent those who attempt to dismantle shipwrecks without permission, to monitor large and small motorboats, sand and fishing boats in ports, to monitor speedboats and water skiers near beaches, to gentrify navigation at sea according to port regulations, to supervise the transportation of explosive, flammable and corrosive substances in accordance with the legislation[30].

29 *Tanin*, Issue 415, 29 October 1909, p. 2.

30 Eyüp Şahin, "Türk Zabıta Teşkilatının Tarihi Gelişimi", *Polis Dergisi*, Issue: 38, Year: 10, 2004, p. 96-198.

3. Issues of the Maritime Police During Their Duties

Despite their very intensive and critical duties, it is also understood that maritime police officers sometimes experience serious equipment shortages and are faced with shortages of maritime vehicles and equipment, especially dinghies. Consequently, assistance was requested from the *Tersane-i Humayun* (Imperial Arsenal) to build boats and safety boats of suitable quality, as the existing safety boatmen were insufficient for effective coastal policing. Specifically, four safety boats with five pairs of oars each and eight additional safety boatmen were requested. Additionally, 6,000 piastres were added to the 1887 budget to cover these necessary expenses[31]. In an official letter dated 1887 and numbered 467/15, which was found among the police department documents of the period, it is mentioned that the rowboats in the maritime police office "were repaired this year, one or two of them, the other four were not repaired and even those that were repaired were not yet in working order." This situation sometimes indicates that there was a serious deficiency or dysfunction in the basic operational tools of the maritime police. The inadequacy of the physical infrastructure and especially the rowboats required for the maritime police to carry out their duties such as security patrols in the port or serious administrative control, especially issuing warrants, directly negatively affected the operational capacity or the inadequacy of such tools directly prevented the maritime police from effectively performing their duties. In other words, although the job descriptions of the maritime police were quite broad, there were times when the tools required to carry them out were missing or inadequate. This archive record mentions that "due to the boats not being repaired, the inspection of the ships that were going to depart could not be done properly, and the delay in these inspections led to serious consequences." Furthermore, attention was drawn to the concrete consequences of the difficulties experienced in carrying out the inspections of the ships due to this technical inadequacy and lack of vehicles, the weakening of traffic safety in the port, and the failure of the maritime police to properly fulfill their duty of inspection on the shores and control over the ships leaving the port. The inadequacy of the boats increased the security risks on the shores and weakened the control of unauthorized entry into the country from the shores. It is also understood that "some vagrants and unknown people who do not have a trip permit, namely military deserters and criminals and criminals, have started to threaten general

31 BOA, DH.MKT, 1414/67, 1.

internal security and public order by taking advantage of the weakness such as the failure to repair the boats on time." In this official record of the period, it is emphasized that the inadequacy of the boats prevented the inspection of ferries, which was one of the basic duties of the maritime police, and this seriously reduced the effectiveness of the institution, and therefore, due to dangers such as the facilitation of travel by vagrants, fugitives and criminals, it was "necessary to repair the boats immediately"[32]. It is understood that this problem was not solved in the following years either. An official document regarding the "Repair and Expenses of the Maritime Police Boats" in mid-1888 contains financial and administrative details about the repair of the boats used by the maritime police organization and the expenses to be made in this regard. This document describes a financial and administrative process that planned to make an expenditure from the current budget (5300 kuruş) for the maintenance of the 11 boats of the maritime police, and to pay for the excess repair expense (3400 kuruş) from the previous year by adding it to the budget deficit. It states that "the amount deemed necessary as a result of the examination or determination made for the repair of these boats is five thousand three hundred kuruş (piastre). This repair expense should be covered from the repair allowance included in the current year's budget." In other words, it is envisaged that 5300 piastre will be spent from the budget item allocated for repairs. On the other hand, the document mentions "a total of 3400 piastre spent more than the repair allowance of the previous year." This amount indicates an expenditure exceeding the previous year's repair budget. It is stated that this excess expenditure should be paid by adding the surplus of the previous year's allocation and the previous year's budget deficit. This situation explains how a repair debt or an additional expenditure remaining from the previous year and remaining outside the budget will be covered within the framework of the current year or existing budget arrangements[33].

At the very beginning of 1892, "the 12 rowboats and 34 rowboatmen under the management of the Maritime Police Commissionerate were insufficient for the inspection of steamers coming and going to İstanbul, the policing of some local Samatya and Salacak ports, Kabataş and Çengelköy, Göksu and Üsküdar piers, and patrol and patrol services, and therefore, the purchase of 3 more rowboats at the expense of 6115 piastre and the additional employment of 10 rowboatmen

32 BOA, DH.MKT, 1461/50, 1-3.

33 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 1084/85076, 1-2.

at the expense of 30400 piastre and the addition of this money to the police allocation were requested by the Ministry of Police." This request actually both concretizes the duties of the Maritime Police, such as the inspection of steamers coming and going to İstanbul, passenger traffic management, document or identity control, and security inspection, and also clearly shows that the Maritime Police sometimes do not have sufficient resources to fulfill their duties to their full capacity. Because the policing and security of certain piers and ports, such as Samatya, Salacak, Kabataş, Çengelköy, Göksu, Üsküdar, are specific application areas of general "police" duties, and the patrol and watch services indicate the provision of continuous surveillance and security presence in the maritime area. All of these duties require physical presence at sea or on the shore, mobility, and manpower; in other words, boats and boatmen are the basic tools in the execution of these duties. The fact that the number of 12 boats and 34 boatmen is insufficient in the face of the intense maritime traffic of Istanbul and the Bosphorus, and the security and control needs on the wide coastline is a concrete indicator of the operational difficulties faced by the organization. This situation suggests how challenging tasks such as intensive passenger traffic, immigrant registration, or settlement procedures spread over a wide area can be with the limited resources available[34].

Another official correspondence dated mid-1894 emphasizes that "Although 9 rowboats for the Maritime Police officers are repaired every year, since they are too old to be repaired, it would be possible to manufacture the aforementioned 9 rowboats at the Imperial Shipyard for 7400 piastre." This actually reveals that the inadequacy of equipment in the Maritime Police is not only a numerical deficiency, but also that the physical condition of the existing equipment, especially the rowboats, is seriously problematic. The fact that 9 of the existing 12 rowboats are too old to be repaired means that the actual number of rowboats that can be used may be much lower than the stated 12. This situation makes the problem of "*insufficient*" resources that we mentioned earlier even more critical. When we consider that the duties of the Maritime Police include the inspection of ferries, pier police, and patrol and patrol services, all of these duties depend on mobile sea vehicles, primarily rowboats. The fact that 9 boats are unusable or constantly malfunction directly prevents these basic duties from being performed uninterruptedly and effectively. Ferry inspections may be disrupted, security may

34 BOA, DH.MKT, 1904/53, 1-3; BOA, Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1289/2, 1-2.

be compromised at the piers, or patrols in the sea area may be insufficient. The fact that "*the cost of the new 9 boats is 7400 piastre*" is also important in terms of making the financial burden required for this renewal concrete for us. On the other hand, the fact that 9 boats are beyond repair suggests that the actual operational capacity of the existing fleet of 12 boats mentioned earlier is very limited. This situation shows that the organization faces very serious difficulties in performing its basic duties such as ferry inspection, pier policing, and patrolling, and that the effectiveness of these duties is directly related to the condition of the equipment. In other words, this situation is an important detail that helps us understand that the Maritime Police struggles not only with its job descriptions and responsibilities, but also with the critical infrastructure and equipment problems it needs to perform these duties[35].

With the strengthening of the sea police, navigation along the coasts, ports, and natural bays in the capital became safer, and smuggling decreased. Over time, the Maritime Police Center was equipped with 12 safety boats and 34 safety boatmen (for details on Safety Boatmen and Porters, see Table 1). Despite these improvements, the resources were still inadequate for Istanbul, which has one of the largest ports in the world. The sea police were responsible for the security and patrol service of the Samatya and Salacak Ports, as well as the Kabataş, Çinili Village, Göksu, Üsküdar, and Kadıköy Piers. Additionally, the maritime police were tasked with coastal policing along the Marmara coast as well as the Bosphorus[36]. As is evident, there was a significant imbalance between the number of personnel and the area they were responsible for. Therefore, a request was made for 10 additional safety boatmen to be assigned to the maritime center[37].

During this period, the sea police were continuously reinforced in terms of human resources. For instance, in 1900, a new organization titled *Deniz İlave Komiserleri* (Additional Maritime Commissaires) was established. Thirteen cavalry police officers serving in Istanbul, Beyoğlu, and Üsküdar were reassigned to this new organization, resulting in a reorganization of their positions. A total of 39 third commissaires were employed in the sea police, including those who had been transferred from other positions, along with an additional 26 third commissaires[38].

35 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 96/46, 1-2.

36 BOA, Bab-ı Asafi Mektubi Kalemi (A.MKT), 23/80, 1.

37 BOA, DH.MKT, 1904/53, 1.

38 Gören, *İbid.*, p. 22.

On the other hand, the Deniz Zabıtası Müfettişliği (Maritime Police Inspectorship) was established in 1899 to oversee the employees of the sea police. Sait Bey was appointed as the Maritime Police Inspector in 1903[39]. Additionally, a gendarmerie major was appointed as the acting head of the unit[40].

Starting in 1883, the sea police practices implemented in the capital city were gradually extended to coastal provinces, and safety boatmen were assigned to these areas[41]. In fact, there was also demand from coastal settlements. For instance, in 1892, a request was made for a safety boat and crew to oversee the policing of Trabzon Pier[42]. The request was made because the security and order of the Istanbul Ports and the Bosphorus were managed by safety boatmen. Additionally, 3,600 piastres were allocated to the sea police for the pursuit and capture of unknown individuals traveling on foreign ships at Mersin Port[43]. It is evident that the sea police had a dynamic structure adapted to emerging needs. Passengers and goods arriving in Dersaadet but not stopping at the ports were monitored by safety boatmen and the sea police, who also worked to prevent smuggling. A news report from the end of 1889 highlights the freedom granted to merchants to transport their trade goods, contingent upon their adherence to the regulations set forth by the port police. The report emphasizes that this freedom should extend to the transportation of goods from ships to carts or to land, from land to ships, or even from one ship to another, using any means the merchants deem appropriate. It argues that, as long as they comply with port regulations, merchants should have the right to choose the method of transporting their goods. The report asserts that restricting this right would be unjust and contrary to the principles of commercial freedom[44]. In mid-1892, the *Rüsumat Deniz muhafaza memurları* (General Directorate of Customs and Maritime Conservation Officers) submitted a request to the Grand Vizier, asking for the revolvers found in the port office to be transferred to the police by the Ministry of Police. Notably, the correspondence highlighted that these revolvers were unsuitable for police use and underscored the security

39 *Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, Dersaadet, H. 1321 (1903), p. 502.

40 *Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, Dersaadet, H. 1317 (1899), p. 346.

41 Eyüp Şahin, "1890-1894 Yılları Arasındaki Zaptiye Nezaretinin Yapılanmasında Görev Alan Kadın Çalışanlar ile İlk Polis Memuru Fitnat Hanım", *Polis Dergisi*, Issue: 43, Ankara 2005, p. 96-123.

42 BOA, DH.MKT, 1999/15, 1.

43 BOA, DH.MKT, 322/26, 4.

44 *Saadet*, Issue: 1467, 21 October 1889, p. 3.

concerns and equipment deficiencies faced by the police organization at that time. The request emphasized the need to send the existing weapons to the Tophane-i Amire, the Ottoman army's ammunition depot, for examination. Key issues included how the weapons would be distributed among units in need and the restrictions on their use, which were crucial for effective weapons management. Additionally, this correspondence shed light on the processes of procuring weapons between the police and military units, the internal security issues of the period, and the functioning of the military hierarchy[45]. Salaries were as crucial for personnel as budgets were for institutions. However, the Ottoman police organization faced several issues related to salary payments, the most prominent being delays in disbursement. This problem became especially pronounced during the reign of Abdulhamid II, when numerous decrees were issued to ensure the timely payment of police salaries. One such decree, dated September 13, 1897, ordered an increase in the number of police officers -particularly maritime police- in order to maintain public order in Istanbul. It also emphasized the regular payment of their salaries and an increase in their hidden allowances[46].

Additionally, measures were implemented in the Mediterranean to enhance coastal security and prevent smuggling. Customs and maritime protection officers were assigned to the ports of Izmir, Beirut, Thessaloniki, and Iskenderun. Each officer was also issued a Martini rifle and 100 cartridges. The instructions are as follows:

> It was decided that the chiefs and their subordinates who would be employed in the safety boats, the sea border guards, would be given a martini rifle or a rifle of similar value with 100 cartridges each, and the sea border officers would be given a new type of rifle. In accordance with the

45 *Belgelerle Türk Polis Tarihi*, Vol. 4, Emniyet Genel Müdürlüğü Belge Yönetimi ve Koordinasyon Daire Başkanlığı, Ankara 2021, p. 125.

46 In the following years, the problems of irregularity and delays in the payment of maritime police salaries intensified, reaching a peak within the Ottoman administration. In response, the government frequently intervened to address the issue. For instance, imperial decrees issued in 1901 and 1903 ordered that these salaries be paid promptly, even if it required reallocating funds from other ministerial budgets. Nevertheless, despite these administrative and financial reform efforts, the problem persisted, ultimately necessitating the issuance of yet another decree in 1908. Yücel Yiğit, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Polis Maaşları (1865-1937)", *Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları (Mehmet Genç Anısına),* I, ed. Fehmi Yılmaz, İstanbul 2023, p. 114; İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Polis Teşkilatında Lojistik İmkanlar: Selanik Vilayeti Örneği", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Issue: 3, 2019, pp. 124- 125.

> decision, a request for permission was made upon written notification from the Rüsumat Umûr-ı Celile. In return for the permission, on December 1, 1901, with the declaration of the will of the Exalted Caliphate, the honor of which was revealed, and the conveyance of the decree of the trust to those who were entrusted with the Messenger of Allah, in this regard, with the communication that took place with the Exalted Marshal, with the notification of the permit numbered 302, dated 22 January 1902, coming from the trust of the exalted caliph regarding the necessary legislative speeches of the exalted caliph, and its dispatch, for the fulfillment of its requirements and the establishment of its quality, the publication of the most appropriate publication of the exalted caliph, undersecretary of his excellency[47].

It was decided that 20 Martini rifles, or equivalent firearms, along with their cartridges, would be issued to the guards assigned to the 9 boats designated for the protection of the coasts and ports[48]. Because of the strategic commercial significance of these ports, it was essential to maintain at least a moderate level of security. The need for such security became urgent due to increasingly uncontrolled situations observed along the ports and coastlines. In this context, the regulation of sea borders in port cities -particularly those with critical economic importance, such as Thessaloniki- and the elimination of security weaknesses were identified as urgent administrative priorities by the Ottoman state. The inadequacy of existing control mechanisms at the coasts and ports, and the resulting security issues such as smuggling, led both central and local authorities to examine the matter in detail. As part of this institutional response, a commission was established in Thessaloniki in 1904, consisting of the district governor, police inspector, police chief, head of

47 BOA, Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1941/145534, 1.

48 This regulation not only illuminates the decision to arm personnel tasked with the protection of sea borders in the Ottoman state but also sheds light on the implementation of this decision. It is evident that the captains and crew assigned to the boats were equipped with firearms "similar to those of sea border guards". The specification that the boatmen's weapons were "either a Martini rifle or a rifle of comparable value with floating cartridges" likely reflects the practical consideration that such firearms were designed to function even when exposed to water. Furthermore, the regulation also addressed the distribution of new types of rifles to sea border officers, following a similar pattern of outfitting. In sum, the bureaucratic process of equipping the maritime police with specialized cartridge Martini rifles or comparable weapons, alongside the corresponding decisions, interdepartmental correspondence, and the Sultan's decree granting permission, offer valuable insights into the state's commitment to ensuring the security of its maritime borders. BOA, BEO, 1941/145534, 1.

the police disciplinary board, and the president of the commercial court. The commission conducted a comprehensive investigation into law enforcement practices in the port and along the coastline of Thessaloniki, culminating in a report dated February 4, 1904. According to the report, given the size of the port and the density of maritime traffic, the existing police force's operational capacity was limited to overseeing passenger passport procedures. It was emphasized that no control measures were in place for inspecting ship crews, documents, or cargo and that this lack of oversight had significantly facilitated the smuggling of both people and goods. The commission identified one of the structural causes of the security gap as the police organization's lack of access to sea vehicles such as safety boats and small boats. It argued that merely increasing personnel would not offer a lasting solution. In light of these findings, the report proposed several concrete measures: increasing the number of police officers stationed at the port from five to ten; assigning an additional ten gendarmerie officers; placing one police officer and one gendarmerie officer on each of the existing safety boats—originally operated by the tax office and used for sea patrols, and transferring the management of these boats entirely to the police department[49].

In an official document dated to the end of 1906, it is emphasized that police should be assigned with small boats, namely lifeboats, to prevent the theft of commercial goods on barges and barges located between two bridges within the port, and it is mentioned that "preventing such thefts is the responsibility of the Rüsumat Deniz Müfettişleri (Maritime Inspectors of the Customs) and maritime police". In fact, this situation points to a very specific and detailed field of application of the duty of the maritime police, who perform the "police" duty at the piers and ports.

49 Article 64 of the police regulation, which came into force in 1907, is based on security at the country's maritime borders and the fight against smuggling. This article stipulates that all sea vessels, especially those sailing in the sea areas of Istanbul and other coastal provinces, should be strictly controlled. The aim is to prevent the entry of people, weapons or any kind of goods into the country illegally and to prevent smuggling activities at sea in general. In order to achieve these goals, it has been determined as a legal obligation to assign a sufficient number of police patrols at sea. For detailed information, see: İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Deniz Polisi", *10. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, Proceeding Book*, April, Ankara 2021, p.25; While it remains unclear to what extent these recommendations were implemented or how effective they were in practice, by 1909, the Thessaloniki police were known to be conducting sea patrols to combat smuggling and similar offenses. It was also reported that the police made use of both safety boats and small boats for these operations, and that a motorboat was procured from Istanbul in 1912 via a negotiated purchase to further enhance their operational capacity. These developments can be interpreted as concrete steps toward addressing the security needs outlined in the commission's report. Yılmaz, *ibid.*, 131.

Ensuring the security of commercial goods on floating vehicles such as barges and barges within the port shows that the Maritime Police is responsible not only for general order but also for directly ensuring the security of commercial goods, which is a critical part of economic activity. On the other hand, this situation also indicates that the areas of responsibility of the Maritime Police do not only cover the general maritime area, but also geographically determined specific areas within the port, and that they undertake special duties in these areas. It also makes one think about how difficult it would be to fulfill this specific duty of preventing theft with the existing inadequate and old fleet of boats, rowboats, and lifeboats. This duty to prevent theft does not only belong to the Maritime Police, but also to the Maritime Inspectors of the Customs. Maritime Inspectors of the Customs generally deal with the entry, exit, and taxation of commercial goods; in this context, the security of the goods also falls under their domain. The Maritime Police, on the other hand, is responsible for general public order and security. This situation is very critical in that it indicates that the two institutions should cooperate or clarify their areas of authority for this specific task. The duty to prevent theft of commercial goods shows that the Maritime Police is not only a unit that fights crime, but also has a share in ensuring that trade progresses safely and smoothly and that economic relations in ports continue without disruption[50]. Despite the extensive job descriptions and operational responsibilities of the maritime police, it is important to recognize that they were also vulnerable to ordinary crimes in the crowded and populous areas where they operated. A notable example of this is found in a newspaper article from the end of 1910, which reports the theft of money from a retired maritime police officer. The officer fell victim to a pickpocketing incident while preparing to board a ferry at the bridge. This incident highlights that, in addition to their duties at sea, the maritime police were also tasked with addressing general security concerns and maintaining public order in the land-connected port and pier areas where they worked[51].

50 BOA, Zaptiye Nezareti Evrakı (ZB), 314/30, 1-2

51 *Tasvîr-i Efkâr*, Issue: 444, 18 December 1910, p. 3.

Conclusion

From the second half of the XIXth century onwards, the police organization became closely integrated with the *Zaptiye Teşkilatı* (Ministry of Police), reflecting its military-inspired origins. This close association was largely due to the lack of personnel and experience. In classical Ottoman history, responsibility for the Bosphorus and the coasts in the capital was initially assigned to the *kapıkulları* (sultan's household troops) under the command of the *bostanji-bashi*, the *Kapudan Pasha*, and the the *topgis-bashi*. Later, the roles of safety boatmen and porters became more prominent.

Fighting smuggling and controlling passports and the trip permissions have always been among the most crucial tasks of the general police. As these responsibilities grew in importance during the modernization process, the control function was gradually transferred to the sea police. While military-inspired police divisions were established to ensure the security and order of the capital, the 12th division was specifically tasked with coastal protection. The 12th police division, which underwent annual changes in its numbers, was organized rapidly. Despite its vast area of responsibility in the capital, the Ottoman Sea police often proved insufficient. Consequently, staff were frequently reassigned from other divisions to address these shortfalls.

Initially, the institution addressed the human resources problem before modernizing the sea vehicles needed for navigation. In the early periods, the Ottoman Sea Police relied primarily on manual labor and human-powered sea vehicles. Coastal security was subsequently enhanced by introducing motorized vehicles, including steamboats and motorboats. The organization was restructured in accordance with the Tensîkat Law enacted by the Unionists, leading to the dismissal of inefficient safety boatmen. These vacancies were filled with new personnel and restructured police units.

As the effectiveness of the maritime police in the capital grew, their operations were expanded to include all coastal provinces. Technical equipment was upgraded in key ports such as Izmir, Beirut, Mersin, Trabzon, and Jaffa to combat smuggling and prevent the entry of individuals who could cause problems. By the eve of World War I, the maritime police had become a formidable force under the Unionists. However, during the war, they faced significant challenges, particularly in the occupied capital. Ottoman and other institutional archives provide detailed

information on the administrative restructuring, personnel recruitment, equipment supply, and operational needs of the Ottoman maritime police during the Second Constitutional Era. At the same time, the institutionalization of the maritime police during the War of Independence and the Early Republican Era, their duties (port security, combating smuggling, passport control), and their logistical support role in national processes such as the War of Independence are among the subjects suitable for examination. The comprehensive treatment of administrative, personnel, operational and legal aspects of both periods shows that the subject provides sufficient depth and scope for an independent scientific article.

Author Contributions

Conceiving the Study	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
Data Collection	Author-1 (%80) - Author-2 (%20)
Data Analysis	Author-1 (%60) - Author-2 (%40)
Writing up	Author-1 (%60) - Author-2 (%40)
Submission and Revision	Author-1 (%35) - Author-2 (%65)

The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest / Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Table 1: Safety Boatmen and Porters List under the Ministry of Police 1890-1894 (H. 1308-1312)[52]

No	Salary	Inauguration	Dismissal	Name	Job
1	200			Rizeli Hacı Salih Efendi	Porter
2	200	14 September 1299		Giritli Mustafa Ağa	Porter
3	200	10 December 305	26 July 309	Rizeli Mehmet Efendi	Porter
4		26 July 309		Rizeli İbiş Efendi	Porter
5	200	17 March 304	9 February 306	Rizeli Yunus Efendi	Porter
6		9 February 306	2 September 309	Rizeli Osman Efendi	Porter
7		7 September 309		Rizeli Rıfat Efendi	Porter
8	200	7 July 301		Erzincanlı İsmail Efendi	Porter
9	200	15 August 304	5 August 307	Rizeli Ali Efendi	Porter
10		6 August 307	24 September 308	Rizeli Ahmet bin Temel	Porter
11	200	26 September 308		Rizeli Ali bin İlyas	Porter
12	200	9 September 300	2 June 307	Arhavili Ahmet bin Mehmet	Porter
13		2 June 307	6 December 309	Salih bin Mustafa	Porter
14		6 December 309		Rizeli Ali bin Temel	Porter
15	200	3 September 304	30 May 307	Rizeli Osman bin Hasan	Porter
16		30 May 307	19 June 307	Rizeli Rıfat bin Salih	Porter
17		19 June 307	12 October 308	Rizeli Ömer Lütfi bin İlyas	Porter
18		12 October 308	10 July 309	Rizeli Mustafa bin İbrahim	Porter
19		10 July 309		Erzincanlı Salih bin Mustafa	Porter
20	200	1 August 304	23 July 307	Eğinli Mehmet bin Süleyman	Porter
21		23 July 307	1 August 308	Rizeli Eşref bin Osman	Porter
22		25 August 308	11 October 308	Rizeli Halim bin İbrahim	Porter
23		11 October 308	21 January 308	Rizeli Kadri bin Mustafa	Porter
24		30 January 308		Rizeli Mustafa bin Ali	Porter
25	200	31 August 305	26 August 307	Rizeli Ali bin İlyas	Porter
26		26 August 307		Rizeli Recep bin Ali	Porter
27	200	27 September 304	22 July 306	Rizeli İsmail bin Süleyman	Porter
28		22 July 306	6 December 309	Rizeli Ali bin Mehmet	Porter
29	200	6 January 309		Rizeli Mustafa bin Ali	Porter
30		13 August 304	7 August 306	Üsküdarlı Hasan Tahsin	Porter

52 EGM Archive, *Zaptiye Nezareti Me'mûrîn Maaş Defteri*, Issue: 71.

31		14 August 306		Bolulu Mahmut bin Osman	Porter
32	200	31 October 305	12 September 306	Rizeli Ali bin Hasan	Porter
33		12 September 306	25 October 306	Rizeli Seğmen	Porter
34		25 October 306		Erzincanlı Osman bin Yusuf	Porter
35	200	4 August 303		Mehmet bin Abdah	Porter
36	200	1 October 303	12 August 306	Rizeli Osman bin Mustafa	Porter
37		14 August 306	5 September 309	Rizeli Roş bin Ali	Porter
38		5 September 309		Rizeli Mustafa bin Osman	Porter
39	200	24 August 301	12 May 308	Rizeli Kerim bin Süleyman	Porter
40		12 May 0308	20 April 309	Rizeli Salih bin Süleyman	Porter
41		22 May 309		Kanlıcalı Mehmet bin Ali	Porter
42	200	22 July 303	27 July 307	Rizeli Mustafa bin Recep	Porter
43		27 July 307	22 February 307	Rizeli Nazif bin Emin	Porter
44		22 February 307		Rizeli İzzet bin Mehmet	Porter
Safety Boatmen					
45	200	1 September 304	1 October 306	Rizeli Recep bin Ali	Porter
46		1 October 306	26 August 308	Rizeli İlyas bin Ali	Porter
47		26 August 308	1 September 309	Rizeli İlyas bin Ali	Porter
48		1 September 309		Rizeli İbrahim bin Osman	Porter
49	200	5 September 305	1 August 306	Rizeli Eyüp bin Hasan	Porter
50		1 August 306		Asitaneli Ömer	Porter
51	200	29 July 305	16 August 306	Rizeli Hasan bin Ahmet	Porter
52		16 August 306	27 August 307	Rizeli Mustafa bin İbrahim	Porter
53		27 August 307	30 December 307	Rizeli Zahir bin Osman	Porter
54		30 December 307	24 December 308	Rizeli Hakkı bin Mehmet	Porter
55		24 December 308	24 January 309	Rizeli Osman bin Mehmet	Porter
56		25 January 309		Rizeli Hakkı bin Mehmet	Porter
57	200	13 November 304	1 August 305	Erzincanlı Süleyman bin İbrahim	Porter
Safety Boatmen Porters					
58		1 August 305	5 August 307	Rizeli Hüseyin Hüsnü	Porter
59		5 August 307	22 September 307	Rizeli Eşref bin İbrahim	Porter
60		22 September 307	26 August 308	İzmirli Mustafa bin Mehmet	Porter
61		26 August 308		Rizeli Mecit bin Mehmet	Porter
62	200	14 August 305	6 February 307	Rizeli Hasan bin Yunus	Porter

63	200	1 August 304	11 August 306	Rizeli Salih Bin Şakir	Porter
64	200	12 August 306	3 October 306	Rizeli Zülküflü bin Salih	Porter
65	200	2 October 306	5 September 307	Erzincanlı Ahmet Bin Mustafa	Porter
66	200			Rizeli Mustafa Bin Hamit	Porter
67	200	6 September 307	10 May 308	Rizeli Ahmet Bin Süleyman	Porter
68	200	15 August 309		Rizeli İlyas Bin Mehmet	Porter
69		6 February 307	25 April 309	Rizeli Arif bin Mehmet	Porter
70		25 April 309		Rizeli Mehmet bin Hüseyin	Porter
71	200	18 August 304		Rizeli Mecit bin Mehmet	Porter
Safety Boatmen					
72	200	11 September 305	14 May 307	Erzincanlı Mehmet bin İbrahim	Porter
73				Rizeli Yunus bin Ali	Porter
74	200	14 May 307	2 October 307	Rizeli Salih bin Arif	Porter
75		2 October 307	6 December 309	Rizeli Dursun bin Arif	Porter
76		7 December 309		Rizeli Salih bin Ahmet	Porter
77	200	7 September 303	01 May 306	Rizeli Ömer bin İlyas	Porter
78		02 May 306	12 February 307	Rizeli Muharrem bin Dursun	Porter
79		20 May 308		Rizeli Şaban bin Ali	Porter
80	200	20 September 306	20 August 307	Büyük Limanlı Halil bin Mehmet	Porter
81		20 August 307	30 December 308	Rizeli İlyas bin Mehmet	Porter
82		30 January 308		Rizeli Akif bin Mehmet	Porter
83	200	30 September 306		Sürmeneli Hasan bin Hüseyin	Porter
Safety Boatmen Porters					
84	200	30 September 306	4 January 307	Rizeli Tayyar bin Osman	Porter
85		13 January 307	3 August 308	Rizeli Mustafa bin İbrahim	Porter
86		5 August 308	25 October 309	Rizeli Yunus bin Ali	Porter
87		26 October 309		Rizeli Cemal bin Ahmet	Porter
88	200	20 September 306	27 August 308	Rizeli Ahmet bin Ali	Porter
89		27 August 308	23 August 309	Rizeli Ali bin Ahmet	Porter
90		23 August 309		Rizeli Temel bin Ahmet	Porter
91	200	20 September 306	1 October 308	Rizeli Ahmet bin İbrahim	Porter
92		1 October 308		Rizeli Kerim bin Süleyman	Porter

93	200	20 September 306	3 January 307	Erzincanlı Rıza bin İsmail	Porter
94		13 January 307	29 September 308	Rizeli Dursun bin İbrahim	Porter
95		29 September 308		Rizeli Ali bin Yunus	Porter
96	200	20 September 306	28 July 308	Rizeli Mecit bin Yakup	Porter
97		15 August 308	31 July 309	Rizeli Yahya bin Mehmet	Porter
98	200	20 September 306	11 August 307	Rizeli Mehmet bin Osman	Porter
99		11 August 307		Rizeli İsmail bin Halil	Porter

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

Presidency of the Republic of Turkey, Presidency of State Archives Ottoman Archives [Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi] (BOA)

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1941/145534.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH.MKT), 1364/103; 1414/67; 1461/50; 1465/54; 1647/114; 1787/46; 1904/53; 1904/53; 1999/15; 322/ 26; 1859/69.

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı (A.DVN.MKL), 72/2.

Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1289/2.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (HR.MKT), 308/69.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (MKT.MHM), 168/89.

İrade Dahiliye (İ.DH), 1084/85076.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emirriye Müdüriyeti (ML.EEM), 97/26.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 96/46.

Bab-ı Asafi Mektubi Kalemi (A.MKT), 23/80.

Zaptiye Nezareti Evrakı (ZB) 314/30.

Yıldız Parekende Evrakı Zabtiye Nezareti (Y.PRK.ZB), 21/51.

General Directorate of Security Archives

Emniyeti Umûmiye Müdürlüğü Sicil Kayıt Defteri, Defter No: 1-3.

İstanbul Polis Müdüriyeti Sicil Kayıt Defteri, Defter No: 11.

Zaptiye Nezareti Me'mûrîn Maaş Defteri, Defter No: 71.

Official and Periodicals

İkdâm

Ma'lumât

Polis Mecmûası

Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis

Saadet

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye

Takvim-i Vekayi

Tanin

Tasvîr-i Efkâr

Tercüman-ı Hakikât

Books and Articles

Akkaya, Bülent, "Geçmişten Günümüze Türk Polis Teşkilatında Rütbeler", *Turkish Studies*, Vol. 8/5, Spring 2013, pp. 59-72.

Alyot, Halim Tevfik, *Türkiye'de Zabıta Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum,* Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2008.

Belgelerle Türk Polis Tarihi, Document 108, Issue: 7, Ankara 2021.

Belgelerle Türk Polis Tarihi, Vol. 2, Emniyet Genel Müdürlüğü Belge Yönetimi ve Koordinasyon Daire Başkanlığı, Ankara 2014.

Belgelerle Türk Polis Tarihi, Vol. 4, Emniyet Genel Müdürlüğü Belge Yönetimi ve Koordinasyon Daire Başkanlığı, Ankara 2021.

Ekinci, İlhan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Vol. XXI/No. 2, December 2006, pp. 35-76.

Gören, Hüseyin Hüsnü, *Birinci Yüzyılda 1839-1938 Türk Polis Teşkilatının Tekâmül, Teşkilat ve Kadro Hareketleri*, ed. Ebubekir Açıkgöz, Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2018.

Görgülü, Nuretin, "Deniz Yolları ve Emniyet" *Polis Emeklileri Polis Dergisi*, Year: 9, Issue: 115, İstanbul 1962.

Kütükoğlu, Mübahat, "Mürur Tezkiresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 32, İstanbul 2006, p. 60-61.

Okçabol, Derviş, "Polis Konuları Arasında: Deniz Polisi", *Polis Emeklileri Polis Dergisi,* 11/145, İstanbul 1964, p. 27-28.

Okçabol, Derviş, *Türk Zabıta Tarihi ve Teşkilat Tarihçesi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016.

Sönmez, Ali, Osmanlı Devletinde "İç Güvenliğin Dönüşümü, Zaptiye Teşkilatından Jandarmaya", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ICANAS 38,* Ankara 2007, pp. 2855-2865.

Şahin, Eyüp, "Türk Zabıta Teşkilatının Tarihi Gelişimi", *Polis Dergisi*, Year: 10/ Issue: 38, Ankara, Ocak-Şubat-Mart 2004, p. 96-198

Şahin, Eyüp, "1890-1894 Yılları Arasındaki Zaptiye Nezaretinin Yapılanmasında Görev Alan Kadın Çalışanlar ile İlk Polis Memuru Fitnat Hanım", *Polis Dergisi*, Issue: 43, Ocak-Şubat Mart, 2005, p. 96-123.

Tongur, Hikmet, *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016.

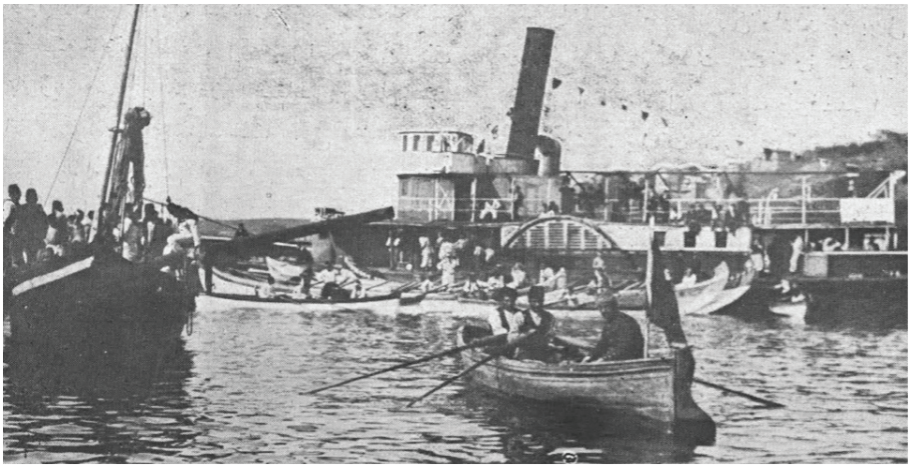
Yılmaz, İbrahim, "Osmanlı Polis Teşkilatında Lojistik İmkanlar: Selanik Vilayeti Örneği", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Issue: 3, 2019, pp. 119-139.

Yılmaz, İbrahim, "Osmanlı Devleti'nde Deniz Polisi", *10. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, Proceeding Book*, Ankara 2021, pp. 23-32.

Yiğit, Yücel, "Atatürk Dönemi Polis Teşkilâtı", *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2021.

Yiğit, Yücel, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Polis Maaşları (1865- 1937)", *Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları (Mehmet Genç Anısına)*, I, ed. Fehmi Yılmaz, İstanbul 2023, pp. 95-121.

APPENDICES

Appendix 1: Sea Safety Boatmen on Patrol

Appendix 2: Ottoman Period Sea Safety Boatmen/Sea Police

Appendix 3: Ottoman Period Sea Safety Boatmen/Sea Police

Appendix 4: Samuel Izisel

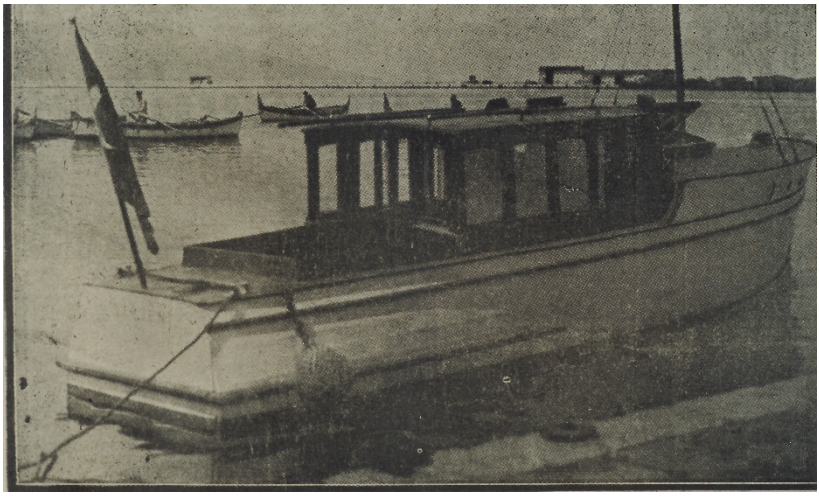
Appendix 5: A Sea Police Motorboat

Appendix 6: A Sea Police Steamboat

Appendix 7: A Police Boat/Bandırma

Appendix 8: Police Safety Boat/İzmir

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 05.10.2024
Kabul/Accepted: 02.06.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.641

Araştırma Makalesi/Research Article

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Siyasi Propaganda Aracı Olarak Sigara Paketleri ve Kâğıtlarının Kullanımı

The Use of Cigarette Packs and Papers as a Tool of Political Propaganda in the Last Period of the Ottoman Empire

Tuba Çınar* - Tolga Akay**

Öz

Propaganda, kitle düşüncelerinin değiştirilmesi ve eyleme geçirilmesi amacıyla, bilinçli olarak icra edilen faaliyetleri ifade eder. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren seçimle gelen hükûmetlerin iktidarlarını korumak ve sürdürebilmek amacıyla propagandanın gücünden faydalanmaları, kavramın anlamını ve kapsamını genişletmiştir. Aynı yüzyılda ulusçuluk düşüncesine paralel olarak artan ayrılıkçı hareketler de faaliyetlerini propagandayla iç içe gerçekleştirmişlerdir. Görsel ve yazı içermesi bakımından sigara kâğıtları da propaganda aracı olarak kullanılabilecek enstrümanlardan bir tanesidir. Osmanlı Devleti özelinde propaganda amaçlı sigara kâğıtları, 19. yüzyılın sonlarından itibaren keşfedilmiştir. Sigara kâğıtları kimi zaman komitelere gelir elde etmek amacıyla kimi zaman da millî kimliğin inşasında siyasi amaçlarla kullanılmıştır.

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü - Assoc. Prof. Dr., Çukurova University, Atatürk Principles and Revolution History Department, (Corresponding Author) Adana/TÜRKİYE, https://ror.org/05wxkj555 tcinar@cu.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-2960-6850

** Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Kars/TÜRKİYE, https://ror.org/04v302n28 tolga.akay@kafkas.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-0451-4124

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atıf/Citation: Çınar, Tuba - Akay, Tolga, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Siyasi Propaganda Aracı Olarak Sigara Paketleri ve Kâğıtlarının Kullanımı", *Belleten,* C 89/S. 315, 2025, s. 641-682.

II. Abdülhamid dönemine damga vuran sansür ise propagandayla mücadelede devletin refleksini de belirlemiştir. Bu bakımdan sigara kâğıtlarındaki propaganda aynı zamanda propaganda algısı ile de doğrudan bağlantılıdır.

Osmanlı Devleti'nde sigara paket ve kâğıtlarının propaganda yönünü inceleyen bu çalışma, Osmanlı arşiv kaynakları ışığında propagandanın ölçeğini, şeklini ve hedeflerini incelemeyi amaçlamaktadır. Sigara kâğıdının siyasi propaganda amacıyla ne şekilde kullanıldıkları, hangi kitleleri hedef aldıkları çalışmanın ana sorusunu oluşturmaktadır. Ayrıca Osmanlı idarecilerinin sigara paket ve kâğıtlarını hangi ölçekte propaganda olarak algıladıkları ve bu mamul özelinde hangi karşı tedbirlerin aldıkları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Propaganda, Sigara Kâğıdı, II. Abdülhamid, Bulgar, Yunan, Ermeni.

Abstract

Propaganda refers to activities carried out deliberately to change mass opinions and turn them into action. From the 19th century onward, the elected governments' utilization of the power of propaganda to maintain and sustain their power has expanded the meaning and scope of the concept. In the same century, separatist movements, which increased in parallel with the idea of nationalism, involved propaganda in their activities. Cigarette papers are one of the tools that can be used as a means of propaganda with their visual and textual content. In the Ottoman Empire, the idea of utilizing cigarette papers for propaganda purposes was put into practice in the late 19th century. This included their use to generate income for committees and sometimes politically for the construction of national identity. The censorship that marked the reign of Abdülhamid II also determined the State's reflex in its fight against propaganda. In this respect, the propaganda on cigarette papers was directly related to the perception of propaganda.

Examining the propaganda aspect of cigarette packs and papers in the Ottoman Empire, the present study aims to analyze the scale, form, and objectives of propaganda in the light of Ottoman archival sources. The main question of the study is how cigarette papers were used for political propaganda and which audiences were targeted. The extent to which Ottoman administrators perceived cigarette packs and papers as propaganda and the countermeasures they took against it are also analyzed.

Keywords: Propaganda, Cigarette Paper, Abdülhamid II, Bulgarian, Greek, Armenian.

Giriş

Emel Esin, 1955 yılında Türkistan seyahatinde trende karşılaştığı Türklerin, ikram ettiği sigaranın üzerindeki ay yıldızı görünce sigarayı içmediklerini, mendillerine sarıp sakladıklarını söyler[1]. O dönem Sovyetler Birliği'nin idaresindeki Türkler için ay yıldızlı bir kâğıdın değeri ve çağrıştırdığı anlamlar, ürünün kendisinden daha değerli olmalıydı. Sigara kâğıdı gibi küçük boyutlu bir ürünün üzerindeki sembol, bayrak veya birkaç cümle çok şey ifade edebilir. Bu da sigara kâğıtlarının zihinleri yönlendirme fonksiyonunu ve bir propaganda aracı olarak kullanılabileceğine işaret eder.

Propaganda, grup veya toplulukların tutumlarını biçimlendirmek, kontrol altına almak veya değiştirmek amacıyla, kitle iletişim araçlarının kullanıldığı bilinçli eylemlerdir[2]. Dolayısıyla bir eylemin propaganda olabilmesi için bir grubu hedef alması ve toplumun düşüncelerini etkileyerek davranış biçimlerini değiştirecek bir sonucu amaçlaması gerekir. Bu değişiklik propagandanın niteliğine ve amaçlarına göre kısa veya uzun vadeli olabilir. Propagandanın başarısı onun sürekliliğiyle de ilişkilidir. Kitlenin maruz kaldığı fikir bombardımanının sürekliliği, tutum değişikliği ve eyleme geçişte belirleyici unsurlardan birisidir. Propaganda tek yönlü bir iletişim biçimidir. Hedef kitlenin büyüklüğü değişken olduğundan kullanılan araçların da kitlelere ulaşmayı sağlayacak çapta olması yanında amaç ve hedeflerinin önceden belirlenmiş olması gerekir. Amacı net olmayan faaliyetler kitleye ulaşamayacağı gibi başarı şansını da düşürür.

Propaganda kavramı günümüzde olumsuz bir anlama sahip olmakla birlikte bu anlamı büyük oranda son iki yüzyılda kazanmıştır. Neolitik Çağ'da zaferleri hatırlatıp düşmana gözdağı hissi veren mağara resimleri muhtemelen ilk propaganda figürleriydi. Mezopotamya ve Mısır'da tanrıların kullanılarak iktidarların çevresinde oluşturulan ruhani çember, halkın yönetilmesinde veya savaşlarda asker toplanmasında oldukça işlevsel bir rol oynamış olmalıdır[3]. Haçlı Seferleri gibi döneminin en büyük kitle hareketlerinde birçok faktör yanında propaganda da büyük rol oynamıştır. Sözlü propagandanın ve retoriğin önem taşıdığı bu süreçten sonra matbaanın icadı ve yaygınlaşması propagandanın niteliğini de değiştirecektir.

1 Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 63.

2 Terence H. Qualter, "Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi", çev. Ünsal Oskay, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 35/S. 1, 1980, s. 279.

3 Haroro J. Ingram, "A Brief History of Propaganda During Conflict: A Lesson for Counter-Terrorism Strategic Communications", *Terrorism and Counter-Terrorism Studies,* C 7/S. 6, 2016, s. 6.

1622 yılında Roma Kilisesi'nin merkezi yapısı altında Yeni ve Eski Dünya'da kilisenin din anlayışını yaymak ve pekiştirmek amacıyla oluşturulan *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* ile propaganda sözcüğü ilk kez kurumsal bir yapının isminde yer aldı[4]. Kamuoyu desteğinin önem kazandığı 19. yüzyılda propaganda artık güçlerini tanrıdan aldıklarına inanılmayan idarecilerin, kendi iktidarlarını muhafaza etmelerinde başvurdukları bir araç olarak kullanılmaya ve algılanmaya başlandı. Kitle iletişiminin geliştiği ve savaşın kitleselleştiği I. Dünya Savaşı modern propagandanın kurumsallaştığı yıllardı. Savaş sırasında sansür ve dezenformasyon olarak anılan propaganda, zamanla düşmanın maneviyatını yıkmayı amaçlayan psikolojik bir mücadele aygıtına dönüştü[5].

Nazi Almanya'sında propaganda kitlelerin yönlendirildiği bir işleve sahipti. II. Dünya Savaşı deneyimi propagandanın her alanda her türlü araçla kullanıldığı bir dönem olarak tarihte yerini almıştır[6]. 1936 Berlin Olimpiyatlarının ihtişamı Nazi rejimine sempatiyi arttırırken afişlerden sinemaya, tarihî mitlerden posta pullarına her türlü araç Alman halkını bir sarmalın içine çekmiştir.

Propaganda çok çeşitli araçlarla yapılabilir. Bilinçli ve belirli hedeflere ulaşma amacı taşımak şartıyla matbuat, sinema[7], kartpostal[8], broşür, heykel, istatistik ve daha birçok şey propaganda için kullanılabilir. Basın bu araçların en yaygını olsa da herhangi bir fikri aktarma görevi görebilecek birçok materyal aynı işlevi yerine getirebilir. Yazı ve görsel kullanılabilecek bir materyal olarak sigara kâğıtları da propagandaya uygun iletişim araçları arasındadır.

Sigara kâğıtlarının siyasi amaçlarla kullanıldığı propaganda faaliyetlerini açıklamayı amaçlayan bu çalışma Osmanlı arşiv kaynakları temel alınarak hazırlanmıştır. Arşiv kaynakları propaganda ya da bu algı ile elde edilen sigara kâğıtlarından en azından bir kısmını içermektedir. Bir sigara kâğıdının tespiti, incelenmesi, yasaklanması, toplattırılması ve imha edilmesi resmî kurumlar arasındaki

4 Toby Clark, *Sanat ve Propaganda Kitle Kültürü Çağında Politik İmge*, çev. Esin Hoşcusu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011, s. 11.

5 Clark, *age.*, s. 12.

6 Sezer Akarcalı, *2. Dünya Savaşı'nda İletişim ve Propaganda*, İmaj Yayıncılık, Ankara 2003, s. 1-10

7 Özde Çeliktemel-Thomen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)", *International Journal of Communication Studies,* C 23/S. 1, 2010, s. 1-17.

8 Ü. Gülsüm Polat, "Savaş, Propaganda ve Kartpostallar", *Avrasya İncelemeleri* Dergisi C I/S. 2, 2012, s. 243-268.

yazışmalardan sonra gerçekleşebildiğinden arşiv kaynakları sürecin takibine imkân vermektedir. Çalışmada belirlenen zaman aralığı büyük oranda II. Abdülhamid dönemini kapsamaktadır. II. Abdülhamid dönemi Ermeni meselesinin İstanbul'da ve taşrada silahlı çatışmaya dönüştüğü, Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin en üst noktaya ulaştığı bir dönemdir. 93 Harbi ile yeni Balkan devletleri ortaya çıkmıştı ve Osmanlı Devleti'nin elinde kalan Makedonya sadece Yunanistan'ın değil bu devletlerin de hedefindeydi. Afrika ve Orta Doğu emperyalist yayılmacılığın tehdidi altındaydı. Bu çalışma 1890'lı yıllarda genel olarak propaganda faaliyetlerindeki artışa paralel şekilde sigara kâğıtlarının da siyasi propaganda aracı olarak etkin bir şekilde kullanıldığını göstermeyi amaçlamaktadır.

Propaganda ve Sigara Kâğıdı

Osmanlı arşivinde sigara kâğıdı adıyla geçen ürün, "rolling paper" olarak bilinen sarma kâğıdıdır. Tütünü sarmaya yarayan, düzgün bir yanma sağlayan haddelenmiş ve küçük bir kap veya pakette yer alan sigara kâğıtları 1703 yılında İspanya'da kurulan Pay-Pay ile ortaya çıkmıştır. Koalisyon Savaşları döneminde Napolyon'un, Fransız askerlerinin tütünü düzgün içmeleri için lisans vererek desteklediği Fransız Lacroix ve hâlen faaliyetini sürdüren Fransa kökenli Rizla 19. yüzyılın en büyük sigara kâğıdı üreticileriydiler[9]. 19. yüzyılda paket içinde satılan hazır sigaralar hâlen elle sarıldığından üretimleri kısıtlıydı bu sebeple sigara kâğıdı tüketimi oldukça yaygınlaştı. Artan rekabet sigara kâğıt üreticilerinin yeni satış stratejileri geliştirmelerine neden oldu. En iyi tütünü kullandıkları iddiası yanında kâğıt kapaklarına ilgi çekici resimler koymak parlak bir fikirdi. Amerikan sigara üreticisi W. Duke, Sons & Company bu açıdan öncüdür[10]. Sigara kâğıdı kapaklarına resim ve şekil eklenebilmesi, iç kısımlarının ise şiir, beyit, risale[11] hatta roman bölümleri[12]

9 https://www.cannanaskis.com/history/2021/1/10/the-history-of-rolling-paper

10 Patrick G. Porter, "Advertising in the Early Cigarette Industry: W. Duke, Sons & Company of Durham", *The North Carolina Historical Review*, Vol. 48/No. 1, 1971, s. 31-43.

11 Alliance İsrailit Mekâtibi Muallimi Salih Yakup Garih'in *Malumat-ı Müfide* kitabının bazı bölümlerini İkdam sigara kâğıdı içerisinde yayınlatması örnek verilebilir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi (MF.MKT), 1024/7, 21 L 1325/27 Kasım 1907.

12 Örneğin Abdullah Beyzade Ebu'l-Kemal Mehmed Nazif Bey, 60 adet sigara kâğıdı bir roman teşkil etmek üzere her bir sigara kâğıdı ince yazı ile, Maarif Nezaretinden ruhsatlı romanının bir kısmını farklı dillerde yayınlamak üzere (romanlı ve ilanlı Osmanlı sigara kâğıdı) ismiyle çıkarmak istemiştir. Nazif Bey, sigaradan elde edilecek gelirin %10'unu da orduya harcanmak

konulabilecek boyutta olması Osmanlı sigara kâğıdı üreticilerinin de bu modaya uymasına neden olmuştur.

Üreticiler için sigara kâğıtlarına konulan resimler, simgeler ve şekiller bir satış stratejisi olmakla birlikte bazı sigara kâğıtları siyasi hedeflerle belirli kitlelerin millî hislerini uyandırmada bir propaganda aracı olarak kullanılmışlardır. Sigara günlük tüketilen bir mamul olması açısından propagandanın önemli unsurlarından birine, devamlılığa sahiptir. Tekil olarak satın alınmakla birlikte paylaşıma uygundur. Sigara kâğıt ve kapları küçük boyutu sebebiyle gazete, kitap veya broşür gibi çok fazla fikir veya görseli içermez ancak kolaylıkla taşınabilir. İyi seçilmiş bir ibare veya resim ile istenen fikrin alıcıya iletilmesi için yeterli alanı sağlar ve bazı nitelikleri matbuata da benzer. Dış alanı sınırlı olmakla birlikte iç kısmına uzun yazılar konulabilir. Ücret mukabilinde satın alınması, sigara veya sigara kâğıtlarını özellikle komite ve örgütler için bir gelir kapısı hâline getirmiştir. Üretimi kolaydır ve kaçakçılığa da müsaittir. 19. yüzyıl propaganda kalıplarına bakıldığında gazete, kartpostal, dergi, el ilanı vs. sayılmakla birlikte aslında sigara kâğıdı bahsedilen özelliklerinden dolayı önemli propaganda araçlarından biridir.

Sigara kâğıtlarının farklı amaçlarla kullanılması elbette buna karşı bir mücadeleyi de beraberinde getirecektir. II. Abdülhamid döneminde, artan propaganda faaliyetlerine karşı gümrüklerde, matbaalarda ve satış noktalarında sigara kâğıdı özelinde çeşitli tedbirler alınmıştır. Dönemle özdeşleşen sansür burada da devreye girmiştir. Bu bakımdan bu makale saf propagandayı değil propaganda algısını da incelemektedir.

II. Abdülhamid döneminde gümrüklerde ülkeye giren matbuat yanında sigara mamullerinin de incelemeye tabi olduğu bir kontrol mekanizması bulunmaktaydı. Zira sigara kâğıtlarının ülkenin sosyal ve siyasal yapısına uygun olup olmadığı, öncelikle bu uygunluğu tespit edecek yapının olmasına bağlıdır. II. Abdülhamid döneminde bu yapı oluşmuştur. Gümrük memurları sigara kâğıtlarını inceleyerek Dâhiliye Nezaretine "...üzerindeki tasvirlerden dolayı sigara kâğıdının imrarında yaşanan tereddüt…" şeklinde başlayan yazılar göndermekteydiler. İdare de bu uyarılara çoğunlukla bir milleti veya Müslümanları *ihama* (şüpheye düşürme) sevk edecek *muzır* sigara kâğıtlarının ithalinin *katiyen* münasip olamayacağı şeklinde cevap vermiştir.

üzere devlete terk edecekti. Bununla birlikte sigaraya ancak Ticaret Nezaretinden izin alındıktan ve romanın da incelendikten sonra izin verilebileceği belirtilmiştir BOA, MF.MKT, 361/46, 25 S 1315/26 Temmuz 1897.

Kaçak sigara üretimi ve satışı yasaktı[13]. İthal sigaralar gümrüğe geldiğinde bandrol yapıştırılıyordu[14]. 9 Temmuz 1875 tarihli Memalik-i Ecnebiye Mahsulü Sarma Sigara ile Ağız Tütünü ve Enfiyenin Paket ve Kapları Üzerine Alamet-i Mahsusa Vaz' Olunması Hakkında Kararname ile gümrüğe gelen yabancı kökenli sigaralara bandrol yapıştırılması esası yürürlüğe girmişti[15]. Kararnamede, sigara kâğıt veya paketleri üzerindeki ibare ve resimlerden bahsedilmemektedir ancak bandrol sebebiyle sigaraların incelemeye tabi tutulması zararlı ibare ve resimlerin tespitini de kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla resmî yollarla, nizama uygun olarak gümrüğe gelen sigaralar gümrük memurları tarafından incelenerek, üzerlerindeki ibare ve resimlerden dolayı bir şüphe duyulduğunda alıkonularak Dâhiliye Nezareti ve Ticaret Nezareti veya Bâbıâli'yle yürütülen haberleşme neticesinde, sahibine iade edilerek üretim mahallerine gönderilmekte veya mümkünse üzerlerindeki resim ve ibareler kazınmak suretiyle ülkeye girişine izin verilmekte ya da imha edilmekteydi. Ayrıca markasını tescil ettirmek isteyen bir üretici Ticaret Nezaretine başvurmak durumundaydı. II. Abdülhamid döneminde sigara kâğıtlarının propaganda amacıyla kullanılmasında görülen artış nedeniyle Ticaret Nezareti, Marka Kanunu'nun 2. maddesinde yer alan "tescil ettirilmek istenen markanın adap, ahlak ve asayişe aykırı olmama" şartına dayanarak, resim ve şüpheli yazı ihtiva eden marka başvurularını Zabtiye Nezaretinde kurulan bir nevi teftiş komisyonuna göndermekteydi[16]. Bu komisyon mahzurlu bulduğu resim ve ibarelerin düzeltilmesini talep etmekte veya doğrudan reddetmekteydi. II. Abdülhamid döneminde yine dükkân, mağaza ya da aktar gibi sigara satış yerlerini düzenli kolaçan eden polis ve hafiyeler görevlerini dikkatlice yerine getirmekteydi.

Zabtiye Nezareti matbaalar yanında sigara satışı yapılan dükkân, aktar, mağaza, seyyar satıcı gibi mekânları denetlemekteydi. Yasaklanan birçok sigara paket ve kâğıtları zaptiyenin gerçekleştirdiği dükkân ve matbaa aramalarında tespit edilmiştir. Ancak merdiven altı tabir edilen kaçak matbaalar da faaliyet gösteriyordu ve bunların denetimi oldukça zordu. Kaçak matbaalar tescilli ve herhangi muzır ibare ve resim ihtiva etmeyen sigara kâğıtları gibi yasaklanan sigaraların da taklitlerini basabiliyordu. Dolayısıyla muzır olarak ifade edilen, üzerinde ibare

13 BOA, Hâriciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 689/93, 12 R 1287/12 Temmuz 1870.

14 BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 52/2310, 12 Ca 1292/16 Haziran 1875.

15 *Düstur*, I. Tertib, C 3, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289, s. 366.

16 Tolga Akay, "Osmanlı Devleti'nde Reddedilen Marka Tescil Başvuruları Üzerine Bir Değerlendirme" *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* C 9/S. 2, 2024, s. 898.

veya resimler bulunan sigara mamulleri ülke içerisinde rahatlıkla basılabilirdi. Bu bakımdan matbuat gibi görece kolay denetlenebilecek bir sektör değildi.

II. Abdülhamid döneminde propagandaya karşı mücadelenin neferleri gümrük memurlarından, polislere hatta hassasiyet gösteren halka kadar geniş bir yelpazeyi temsil ederdi. Dolayısıyla II. Abdülhamid döneminde sigara mamulleri kullanılarak yapılan propaganda faaliyetleri gibi bu faaliyetlere karşı geliştirilen refleks ve hız da öncesi ve sonrasındaki dönemlere göre farklılıklar gösterir. Bu farklılıkta elbette sansürün de etkisi bulunmaktadır.

Siyasi Propaganda Faaliyetlerinde Sigara Paket ve Kâğıtları

Sigara kâğıtları, kutuları, tabakaları ve muhafazalarının siyasi amaçlarla kullanılması II. Abdülhamid döneminde oldukça yaygınlaşmıştır. Ancak ilk örneklerine Abdülaziz döneminde rastlanılmaktadır. 1863 yılında Galata gümrüğünde üzerinde hükümdar tasvirleri ve çirkin bir manzara resmi bulunan bir sigara tabakasına el konulmuştur[17]. 1873 yılında Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetinde Yunanistan'dan ithal edilen ve üzerinde muzır yazılar bulunan sigara kâğıtları tespit edilmiştir. Yazıların içeriği hakkında bilgi verilmemişse de bu gibi emtianın dikkatlice teftiş edilip, zararlı olabilecek yazılar ihtiva edenlerinin ülkeye sokulmamasına dair 23 Eylül 1863 tarihinde gümrüklere bir emir verildiği hatırlatılmaktadır[18]. II. Abdülhamid döneminde ise sigara kâğıtlarının propaganda amacıyla kullanılması daha yaygın ve tehlikeli bir boyut kazanmıştır. Propaganda faaliyetleri hedef kitle bakımından kategorize edilebilir.

Ermeni Propagandası

Çok milletli bir yapıya sahip Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ilk yarısına kadar belki de en uyumlu iki millet Türkler ve Ermeniler idi. Millet-i sadıka terimi elbette bir anlam ifade etmekteydi. 93 Harbi akabinde imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Doğu Anadolu'da Ermenilerin meskûn olduğu mahallerde ıslahatlar yapılmasını öngörüyordu. Böylelikle Ermeni meselesi millet-i sadıka teriminin yerini alırken uluslararası bir mahiyet kazandı[19].

17 BOA, HR.MKT, 427/87, 04 N 1279/23 Şubat 1863.

18 BOA, HR.MKT, 806/74, 24.08.1290/17 Ekim 1873.

19 Selami Kılıç, "Ermeni Propagandaları ve Alman İmparatorluğu'nun Ermeni Politikası Alman Arşiv Belgeleri Açısından 1917-1918", *Atatürk Yolu Dergisi*, C 5/S. 19, 2024, S. 265.

Ermeniler Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerini kapsayacak bağımsız bir Ermeni devleti kurmak amacıyla örgütlenerek silahlı cemiyetler kurdular. Avrupa ve Amerika kamuoyu desteğini alabilmek için yoğun propaganda faaliyetlerine başladılar[20]. Bu süreçte Osmanlı ve Ermeni toplumu arasındaki bağlar da kopmaya başladı. 1890'lı yıllardan itibaren İstanbul ve taşrada meydana gelen hadiseler ayaklanma ve çatışmalara dönüştü.

Ermeni örgütleri bağımsız Ermenistan'ın kurulmasının dış müdahaleden geçtiğini kavramışlardır. Türklerin Ermenilere zulmettiği propagandası Avrupa müdahalesinin hızlandırılması bakımından büyük öneme sahipti. Ayaklanma ve eylemler de propagandanın başlıca unsurları idi. Ermenilerin propaganda faaliyetleri ağırlıklı olarak ayaklanmalar ve baskınlar ile bunların Avrupa medyasındaki sunuluşlarıyla kamuoyu oluşturarak maddi manevi destek elde etmekten ibaretti. İçeride ise Anadolu'daki Ermenilerin motivasyonunun yükseltilmesi ve davanın süreklilik arz ettiğinin beyanı için çeşitli iletişim araçları kullanılmıştır. Sigara kâğıtları da bu amaçlara belirli ölçüde hizmet etmiştir.

1890 yılında Marsilya'da imal ettirilerek Osmanlı Devleti'ne ithal edilen ve ülkeye girişi hemen menedilen *Vatan* sigara kâğıdı, sigara kâğıdının propaganda amacıyla kullanılmasında dikkat çekici bir örnektir. Osmanlı makamlarına göre sigara kâğıdının daha önce Van'daki faaliyetleri nedeniyle sürgün edilen Mıgırdıç Portakalyan tarafından imal ettirilerek Osmanlı Devleti'ne gönderilme ihtimali vardı[21]. Ancak bu bilgi Osmanlı makamlarınca da teyit ettirilememiştir. Portakalyan, Ermeni ihtilalci cemiyetler içinde siyasi parti kimliğindeki ilk siyasi örgüt Armenakan Partisi'nin fikri altyapısını hazırlayan kişidir. Bağımsız bir Ermenistan kurulması amacıyla kan dökmek ve isyanlar tertip etme gibi yöntemleri benimseyen Portakalyan sürgün akabinde faaliyetlerine Marsilya'da devam etmiştir. Propaganda amacıyla çıkardığı *Armenia* gazetesinde, gazetenin dört hedefi açıklanmıştı:

1. Dünyanın dikkatini Türkiye'deki Ermenilere çekmek.
2. Diasporadan Osmanlı Ermenilerine yardım sağlamak.
3. Fikirlerini Ermeniler arasında yaymak.
4. Kendi tecrübelerini Ermeni ihtilalcilerin faydasına kullanmak[22].

20 Kılıç, agm., s. 265.

21 BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1786/3, 16 R 1308/29 Kasım 1890.

22 Feriha Polat-Enes Özkan, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Armenakan Komitesi", *Sosyal*

Armenekan cemiyetinin metotları arasında da ihtilal fikirlerini edebi ve sözlü propagandayla, sürekli bir şekilde yaymak bulunuyordu[23].

Osmanlı Devleti'ne girişi yasaklanan ve görüldüğü yerde toplattırılma kararı alınan Vatan sigara kâğıdının üzerinde *Marsilya* ve *şimal* kelimeleri, hiçbir devlet armasına benzemeyen bir arma, bir asker üniforması ve bir nota tespit edilmiştir[24]. Fransa'nın İstanbul Sefaretinin sigaraların Osmanlı Devleti'ne ithal edilmesi yönündeki talebine rağmen sigara paketlerindeki şekil ve ibareler gerekçe gösterilerek bu talep reddedilmiştir[25].

Sigara kâğıdının iç kısmında Fransızca bir beyit bulunuyordu:

> Lion'un Paris ve Londra'daki fabrikasında imal olunan vatan nam sigara kâğıdı.
>
> Hakiki vatanperverler, bundan böyle yeni sigara kâğıdı istimal edeceğiz "vatan" aliyy-ül'âlâ bir hasılat, halis neyl veyahud yol "hiçbir muzır işe devam olunmayarak takdim olunan defterin her bir sahifesinde Rojet Lizli'nin Marsilya şarkıları bulunur, sözler ve musika:
>
> (Marsilyalı Rojet Lizli tarafından)
>
> Haydin girelim! Vatanın çocukları! Şeref günleri vürud etmiştir! Bizim zalim hükümdarlar aleyhine! Kanlı eyaletlerin şimal rüzgârı kalkmıştır! İşitiyor musunuz bizim memleketlerde vahşi askerler böğürüyor! Onlar sizin kolunuza kadar geldiler sizin evlad ve arkadaşlarınızı boğuyorlar.
>
> Vatandaş askerlere muharebeyi teşkil ediyor musunuz, yürüyelim şimal cihetine ki kötü kan ıslatmıştır bizim tarlalarımızı, biz gideceğiz at koşturma meydanına çünkü biz büyüdüğümüz yerde artık duramayacağız biz şimaldekilerin fazliyet eserini bulacağız vefat edenlerin yerlerine geçerek onların tabutlarını himaye etmek çok az tembelliktir, biz onların yerlerine geçerek intikamlarını almakla pek büyük mağrur olacağız.
>
> (Vatandaş Askerler)

Beşeri ve İdari Bilimler, ed. Nedim Sarıgül, Eğitim Kitabevi, İstanbul 2022, s. 202-203.

23 Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları,* S. 41, 2012, s. 152.

24 BOA, Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzat (Y.PRK.ZB), 6/74, 06 R 1308/19 Kasım 1890.

25 BOA, DH.MKT, 1961/114, 19 Za 1309/15 Haziran 1892.

> Mukaddes vatanın muhabbeti birdenbire bizim kolumuza intikam hareketi ettiriyor "serbest" serbest! Merhamet muharebesinin şimal müdafileriyle. Bizim muzafferiyet bayraklarımızın altında koşuyorsunuz kuvvetli fena sedalar bana ve senin can çekiştirici olan düşmanların görüyorlar senin muzafferiyetini ve bizim şerefimizi (vatandaş askerler)[26].

Sigara kâğıdı içerisinde yer alan metinde intikam vurgusu ön plana çıkarılmaktadır. Sadece vatana duyulan özlem değil sonunda eyleme geçecek bir davranış biçimini, mücadeleyi ve savaşı önermektedir. Bu vurgu Portakalyan'ın gazetesi *Armenia*'da da ön plana çıkarılan bir ifadeydi[27].

Aynı üreticinin 1889 yılında hasmane ifadeler yanında Romanyalı bir asker ve onun şehitliği ile ilgili fesat kelimelerden dolayı Galata gümrüğüne gelen sigara paketi sandığına el konulmuştu. Sigaralar daha sonra teminat ile ithalat mahalline iade edilmek üzere mal sahibine teslim edilmiştir[28].

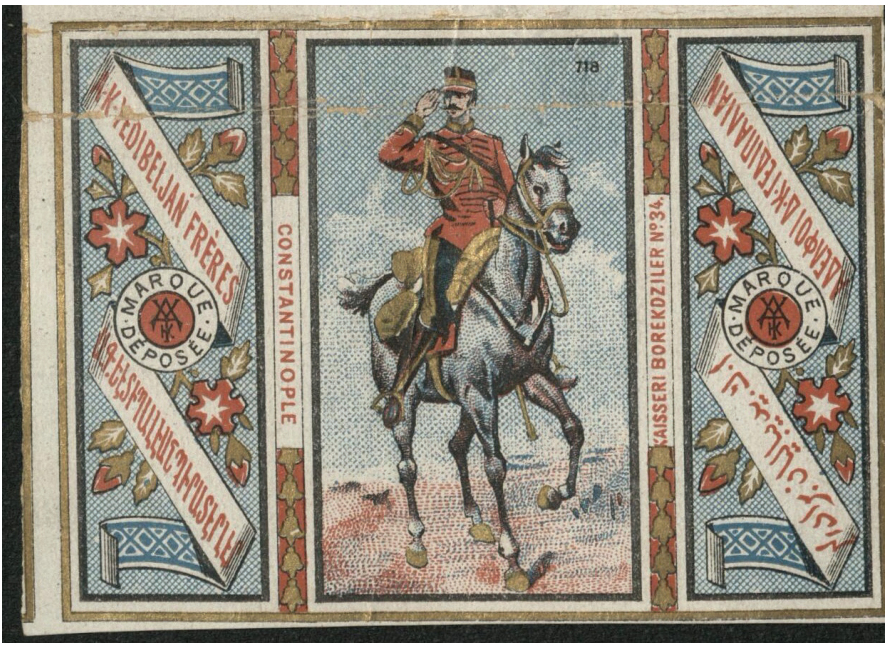
Gümrüklerde ele geçirilenler yanında propaganda amaçlı sigara kâğıtları çeşitli vilayetlerde imal edilmekteydi. 1894 yılında Kayseri'de imal edilerek kentte satılan bir sigaranın üzerindeki resim ve yazılar hayli ilgi çekicidir. Üzerinde beş parmağını gösteren ata binmiş bir İngiliz yaveri resmi, 5 ve 34 numaralar ile Yedi Balyan Biraderler yazılı sigaralar Ankara Valisi'nin Kayseri'ye gönderdiği Hakkı Efendi adlı memur tarafından tespit edilmiştir. Ankara Valisi'nin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, Hakkı Efendi'ye göre yedi bela denilen şahıs iki sene önce Kayseri'de Ermeni olaylarına karıştığından dolayı Trablusgarp'a sürgün edilen Alaca Ciyan Karabet'in kayınbiraderinin ismiydi. Resimdeki beş parmak ve 5 numara, bir süre önce Ankara'da yakalanan beş Ermeni teröristini ima etmekteydi[29] (Resim 1).

26 BOA, Y.PRK.ZB, 6/74.

27 Jean-Louis Mattei, "Mıgırdıç Portukalyan ve "Armenia" Gazetesi (Terörizmden Şüpheli Ilımlığa)", *Ermeni Araştırmaları,* S. 42, 2012, s. 47-76.

28 BOA, DH.MKT, 1583/108, 10 Ca 1306/12 Ocak 1889.

29 BOA, DH.MKT, 321/12, 04 B 1312/1 Ocak 1895.

Resim 1: Bir İngiliz süvarisi, beş parmak ve yedi balyan ibareli sigara kâğıdı[30].

Kayseri'deki bu sigaraların toplattırılmasına başlanmıştı, Ankara Valisi'ne göre Ermeni fesatçılar kolaylıkla tedavüle sokulabilen ve üzerlerindeki sembol veya resimlerin bir fikir verebileceği sigara kaplarını fesat aleti olarak kullanmaktaydı. İlgili sigara kâğıtlarının toplattırılarak imha edilmesi emri Zabtiye Nezaretine ve vilayetlere bildirilmiştir[31].

1895 yılında yine Kayseri'de üretilip Gürün'de ele geçirilen, bir elinde baş şeklinde bir şey, diğer elinde baston tutan mektep elbiseli kişiyi tasvir eden kâğıtlar "maksad-ı hainaneye müstenid bir tertib" görülerek toplattırılarak yakılmıştır[32].

Anadolu'ya uzak vilayetlerde de propaganda amacı taşıdığı düşünülen sigara kâğıtlarına rastlanılmaktaydı. 1892 yılında Trablusgarp'ta ele geçirilen *Ermenistan Kokusu* bir örnektir. Belirsiz bazı ifadeler taşıyan sigara kâğıtları yakıldığında güzel bir koku yayıyordu. Kâğıtlara el konulması İstanbul'dan emredilmiştir[33].

30 BOA, DH.MKT, 321/12.

31 BOA, DH.MKT, 321/12.

32 BOA, DH.MKT, 392/23, 09 M 1313, 2 Temmuz 1895.

33 BOA, Babıali Evrak Odası (BEO), 79/5880, 07 Ra 1310/29 Eylül 1892.

Ermeni propaganda faaliyetleri Meşrutiyeti izleyen yıllarda devam etmiştir. Temmuz 1909'da Mersin'de el konulan sigara kâğıtlarının bazılarında yine propaganda yazıları tespit edilmiştir. Aynı yıl Ermeni arması ve bazı tasvirler bulunan sigara kâğıtlarının Abacyan tarafından Adana üzerinden Anadolu'ya sevk edildiği tespit edilmişti[34]. Adana Kuvve-i Mürettebe Kumandanlığı konu hakkında Harbiye Nezaretini bilgilendirmiştir. Ele geçirilen sigara kâğıtlarındaki ibareler Ermenilerin maneviyatını yükseltme amacı taşıyordu[35].

Sigara Kâğıdının Kabı Üzerinde: Ermenistan Arması

İç tarafındaki yazı:

> Ermeni milletinin resmî armasını havi olan şu sigara kâğıdını her Ermeni'nin kalbinde hissettiği hamiyet-i vataniyyesine karşı isti'mal etmesi milletin hamiyeti namına olsun. Gayet güzel kâğıdı, âlâ cinstendir.
> Loskiyan Kirecciyan [36].

Meşrutiyet akabinde sigara kâğıtlarıyla propaganda faaliyetleri devam ediyordu ancak II. Abdülhamid dönemine kıyasla, bu faaliyetlere bakış açısında bazı farklılıklar gözlemlenmektedir. 1909 yılında Adana'da Kozan'a tabi Kars'ta ve bazı vilayetlerde Ermeni kralı ismiyle ve melek tasvirleri ile *yaşasın komita efradı* kelimelerini ihtiva eden sigara kâğıtlarının satıldığı haber alınmıştır. Adana Valisi ve Kozan Kaymakamı bu tür mamullerin vilayet dâhilinde satılmasının uygun olmadığı ve suçluların bulunması yolunda araştırma yapmak üzere Dâhiliye Nezaretini bilgilendirmiştir. Nezaret tarihî tasvir olması sebebiyle Ermeni kralı ifadesini ehemmiyetsiz bulmuştur. Adı geçen sigara paketlerinin İstanbul'da Divan Yolu'nda da uzun bir süredir satılmasına izin verildiği dolayısıyla İstanbul'da satılabilen bir ürünün Adana'da satışının engellenmesinin ne derece doğru olduğunun kestirilemediğini ve serbest ticareti öne sürmüştür. Şûrâ-yı Devlet ise ticaret serbestliğinin efkâr-ı umumiyeyi galeyana getirebilecek ürünleri kapsamadığını ifade ederek, belirtilen resim ve kelimeleri ihtiva eden mamullerin her türlü tehlikeden arındırıldıktan sonra satılabileceği kararını vermiştir[37]. Şûrâ-yı Devlet'e göre bu sigara paketinin satışına izin verilmesi, "…dâhilen ittifak-ı anasır-ı maksad-ı mühimmini ihlal…" anlamına gelirdi. Bu görüş neticesinde

34 BOA. DH.MKT, 2879/2, 29 C 1327/18 Temmuz 1909.

35 BOA. BEO, 3591/269325, 17 C 1327/6 Temmuz 1909.

36 BOA, Zabtiye Nezareti (ZB), 335/119, 28 Ca 1325/9 Temmuz 1907.

37 BOA, BEO, 3625/271864, 10 Ş 1327/27 Ağustos 1909.

sigara kâğıdının ülkeye girişi ve satışı tamamen yasaklanmıştır[38]. II. Abdülhamid devrinde en ufak hatta yerli yersiz şüpheyle çok kısa sürede tedavülden çekilen sigara kâğıtlarına bakışın Meşrutiyet'in ilanıyla kısmen değiştiği görülmektedir. En azından Dâhiliye Nezaretinin görüşleri bunu göstermektedir. II. Abdülhamid döneminde çok daha zararsız ibarelerden dolayı birçok sigara kâğıdının ülkeye girişi engellenirken Dâhiliye Nezaretinin *yaşasın komita efradı* kelimelerini ihtiva eden sigara paketlerinin satılmasında bir mahzur olmadığı iması ve bunların Divan Yolu'nda satılmasına müsaade edilmesi, zihniyet değişimini açıklaması bakımından dikkat çekicidir. Adana Valisi Mustafa Bey, belki de bu umursamazlık sebebiyle 20 Temmuz 1909 tarihli yazısında adı geçen sigaranın İstanbul'da Divan Yolu'nda külliyetli miktarda satılmakta olduğu hâlde "…kimsenin vazife etmediği beyanıyla buraca elde edilmesi cihetine gidilmesi…" gereğini ifade etmişti[39].

Yukarıdaki bakış açısını yansıtan başka bir sigara kâğıdı *Ermeni Yadigarı*'dır (Resim 2). Adı geçen sigara kâğıdı idarede de bazı tartışmalara neden olmuştur.

Resim 2: Ermeni Yadigarı sigara kâğıdı[40].

Yukarıdaki resimde yer alan Ermeni Yadigârı sigara kâğıdı geçmişteki kudrete

38 BOA, Meclis-i Vükelâ (MV), 132/49, 01 Ş 1327/18 Ağustos 1909.

39 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2138/23, 21 B 1327/8 Ağustos 1909.

40 BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ), 9/1, 26 N 1327/11 Ekim 1909.

atıf yanında düşmanlık hissinin pekiştirilmesi bakımından etkileyici bir örnektir. Ermeni Yadigarı isimli sigara kâğıdı 1909 yılında İstanbul'da tespit edilmiştir. Yasaklama talebinde bulunan Makriköy Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Mehmed Efendi bir de açıklama ekleme gereği duymuştur. Jandarma Kumandanına göre tasvir bir marka işareti olarak gösterilmişti fakat ortada duran kız resmi Ermenistan'ı temsil etmekteydi. Harap mahallerdeki Van, Harput, Diyarbakır gibi vilayetler Ermenistan memleketi olarak gösterilmiştir. Bu tasvirler ve vilayet isimleri güya Ermeni milletini ve fikirlerini etkilemek amacıyla tertip edilmiş bir fesat varakası idi. Bu görüşler Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne sunulmuştur[41].

Ancak aynı sigara kâğıtları İstanbul'da Divan Yolu'nda da satılmaktaydı. Emniyetin yürüttüğü soruşturmada sigara kâğıtlarında Dersaadet'te Bahçekapu'da Şabcı Hanında Kirecciyan imzası tespit edilmiştir. Kirecciyan'ın sorgusunda, resmî ruhsata haiz sigara kâğıtlarının Beşiktaş'ta Pekmezyan matbaasında bastırıldığı öğrenilmiştir. Kâğıtların üzerindeki resimlerin Ermenistan arması olduğu ve iç tarafında "Ermeni milletinin resmî armasını havi olan şu kâğıdını her Ermeni'nin kalbinde hissettiği hamiyyet-i vataniyesine karşı isti'mal etmesi tavsiyesinden" yazdığını beyan etmiştir[42]. Matbuat Müdürüne göre mevzu bahis sigara kâğıtları kabındaki Ermeni milleti, silahlarını atmış müsterih ve sakin bir kadın şeklinde gösterildiğinden resmin mahzurlu addedilmesine mahal yoktu. Ermeni milletinin resmî arması ve devamındaki ifadeler ise uygun değildi. Ermeni milleti Osmanlı olduğundan onların arması da Osmanlı armasıydı. Bu hâliyle resmî ruhsat verilmemesi gerekmekte ve Osmanlı ittihadını tehdit eden ibarelerin değiştirilmesi zaruriydi. Kirecciyan'a da bu şekilde anlatılarak "Ermeni milleti resmî arması" ibaresinin yeni imal edilecek kâğıtlara konulmaması tembih edilmiştir[43].

İstanbul Valisi'nin, 7 Eylül 1909'da Dâhiliye Nezaretine yazdığı yazıda ise eski Ermeni krallığının yok oluşunu resimleyen suretin Ermeni milletinin efkârına etki ettiği, tabiiyet hissiyatına ve Osmanlı ittihadı fikrini olumsuz etkilediği görüşünün Polis Müdürlüğü'ne ait olduğu vurgulanmıştır. Ermeni krallığının çöküşünü tasvir eden bir levhanın Ermenilerden bazılarının heyecanlanmasına neden olsa da yasaklamanın tarihî tasvirlere ve hayal mahsulü resimlere kadar uzanması ve

41 BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR), 7/2, 20 N 1327/5 Ekim 1909.

42 BOA, DH.MUİ, 9/1.

43 BOA, DH.MUİ, 9/1.

zaptiye memurlarına takdir hakkı verilmesi açıklanmaya muhtaç bir uygulama idi. Yasaklama kararı için de tatbik edilecek bir kanun maddesi mevcut değildi[44].

Şûrâ-yı Devlet'in, sigara kâğıtları ve benzer emtianın tedavülünün Osmanlı unsurlarının birliğine zarar vereceğinden caiz olamayacağı ve bunların gümrüklerden geçirilmesine ruhsat verilemeyeceğine dair kararı 14 Eylül 1909'da vilayetlere tebliğ edilmişti[45]. Dolayısıyla bu karara istinaden adı geçen sigara kâğıdının yasaklandığı sonucuna varılabilir. Dâhiliye Nezareti de ilgili Şûrâ-yı Devlet kararının uygulanması için Emniyet Müdürlüğü'ne bir yazı göndermiştir. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında 19 Nisan 1915'te Ermenistan Yadigarı ibareli ve aynı resimleri ihtiva eden sigara kâğıdı tüm vilayetlerde yeniden yasaklanmıştır[46]. Muhtemelen bu sigara kâğıdı 1915 yılında yeniden tedavüle sokulmuştur.

Gerek II. Abdülhamid devrinde gerekse akabinde ele geçirilen Ermeni propaganda sigara kâğıtlarında bazı ortak özellikler bulunmaktadır. Tarihe ve çekilen acılara vurgu, Ermenistan arması olarak nitelendirilen simgeler Ermeni ortak tarihini ve millî birliği ön plana çıkarmaktadır. Ortak değerler etrafında birleşme ve bağımsızlık vurgusu belirgindir. Diğer taraftan propagandanın amaçlarından biri olan tutum değişikliğinin fiiliyata evirilmesi için intikam da ön plana çıkarılan bir diğer vurgudur.

Yunan Propagandası

Yunanistan veya Osmanlı topraklarında imal edilen ve siyasi unsurlar içeren sigara kâğıtları çoğunlukla Yunan emelleriyle ilgilidir. Dönemin şartları gereği Yunanistan'a dair ibareler taşıyan sigara kâğıtları II. Abdülhamid devrinde sıkı denetim altındaydı ve bu kâğıtların dolaşımına müsaade edilmemiştir.

Yunanistan imalı sigara kâğıtlarında en çok rastlanan görseller Yunanistan bayrak ve resmî simgelerini taşıyanlar idi. Mayıs 1890 tarihinde Yunanistan bandırası ve bir aslan resmi ihtiva eden sigara kâğıtları ele geçirilmiştir. İlgili mamulün ülkeye girişinin yasaklanması Aydın vilayetine bildirilmiştir. Münasebetsiz olarak ifade edilen resimleri taşıyan aynı sigara kâğıtlarının diğer gümrüklere gelmesi durumunda onlara da el konulması Rüsumat Emanetine yazılmıştır[47]. Trieste'de basılan adı geçen sigara kâğıtları yalnız İzmir'de satılmaktaydı ve İzmir'de Stam-

44 BOA, DH.MUİ, 9/1.

45 BOA, DH.EUM.THR, 7/2.

46 BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 52/40. 04 C 1333/19 Nisan 1915.

47 BOA, DH.MKT, 1726/63, 08 L 1307/28 Mayıs 1890.

bacı Mihal matbaasında, bu sigara kâğıtları taklit edilerek aynı resimlerle piyasaya sürülmekteydi. Matbaacının taş destgâhlarına el konulmuştur[48]. Gümrüğe gelenlerinin ise resimlerinin sökülerek sahibine iadesine, mal sahibinin bunu kabul etmediği takdirde sigaralara el konulması emredilmiştir[49].

Osmanlı Devleti, Osmanlı armasını ön plana çıkarttığı gibi rakip devletlerin simgelerini daha az görünür kılmaya çalıştı. II. Abdülhamid özellikle komşu Balkan devletlerinin resmî simgelerinin Osmanlı topraklarında dolaşmasından pek hoşnut değildi. Bu sadece sigara kâğıtlarına da özel değildi. Ambalaj, etiket vb. üzerinde bulunan devlet arma, bayrak veya simgelerini genel olarak yasaklama eğilimindeydi[50].

Resim 3: Resmin solunda Yunan Krallığı ve Kral Otto'nun; solunda ise Glüksburg hanedanının 1863-1924 yıllarında kullanılan armaları ile geleneksel Yunan kıyafeti ile kadeh kaldıran üç Yunan askeri. Sigara kâğıdının satış yeri ise Trabzon[51].

48 BOA, DH.MKT, 1729/104, 17 L 1307/6 Haziran 1890.

49 BOA, DH.MKT, 1748/120, 20 Z 1307/7 Ağustos 1890.

50 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909),* çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul 2002, s. 41.

51 BOA, Hâriciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 383/89, 19 Haziran 1888.

1889'da İzmir'de üzerinde o sırada Osmanlı sınırları dâhilindeki Preveze Limanı haritası bulunan Yunan sigaraları ele geçirilmiş ve satışları yasaklanmıştır. Sigaralar gümrükten ruhsat verilerek geçirilmişti[52]. 1890 yılında da Trieste'de üretilen, tacir Atnaşola tarafından ithal edilen ve İzmir gümrüğünde el konulan, üzerinde Osmanlı Devleti'nin bazı Akdeniz adalarının haritası bulunan sigara kâğıtlarının ülkeye girmesi ve satışı yasaklanmıştır[53].

1890 yılında yine Trieste'de üretilen ve Dedeağaç'a ithal edilen Yunan sigaralarının bir tanesinin üzerinde Yunan armaları, yerel kıyafetli bir Yunan, paketin arka kısmında ise İttifak Sigara Kâğıdı ibaresi tespit edilmiştir. Usul gereği kapların yakılması gerekiyorsa da mal sahibi bunu kabul etmemiştir ve sigaralar Trieste'ye iade edilmiştir[54].

1900 yılında üzerinde Yunan bandırası bulunan iki sandık sigara kâğıdına el konulmuştur. Ürünlerin sahibi Samuel, sigaraların resmî ruhsatnamesini sunarak ithalata izin verilmesini istemiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti, yaptığı araştırmada resimlere ruhsat verildiğini tespit etmiştir ancak gümrükte el konulan ve Yunan bandırasına benzetilen resimlerde kuş resmi olmasına karşın Yunan bandırasında haç olduğu hatırlatılarak gümrükteki engellemenin hatalı olduğu bildirilmiştir[55]. Bu hadiseden sonra gümrüklerde sigara kâğıtları sebebiyle tereddüt yaşanmaması için incelemenin Ticaret ve Nafia Nezareti bünyesinde oluşturulacak bir heyet tarafından icra edilmesine karar verilmiştir[56].

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki süreçte Yunan propagandaları devam etmiştir. 1910 yılında Ayasofya Camii, Yunan kralının ve bazı hükümdarların resimleri, papaz tasvirleri, Yunan bandırası ile bazı işaretleri içeren ve Ezine postanesine gelen sigara kâğıdı olduğu anlaşılan bazı resimlerin ülkeye girişine izin verilip verilemeyeceği Maliye Nezaretine sorulmuştur. Aydın Valisi ayrıca Yunan kralı ve Yunan donanması tasvirlerini satanlar hakkında bir ceza uygulanmasını da talep etmiştir. Sadrazama sunulan ve Meclis-i Vükelâ'daki görüşmeler neticesinde bu gibi resimler hakkında Matbuat Kanunu'nda bir madde bulunmadığı, Yunan kralı vesair hükümdar tasvirlerinin ithalinin men edilmesine lüzum görülmediği ancak

52 BOA, DH.MKT, 1648/71, 18 Z 1306/15 Ağustos 1889.

53 BOA, DH.MKT, 1752/36, 02 M 1308/18 Ağustos 1890.

54 BOA, DH.MKT, 1759/95, 25 M 1308/10 Eylül 1890.

55 BOA, DH.MKT, 2347/99, 21 M 1318/21 Mayıs 1900.

56 BOA, DH.MKT, 2389/54, 17 R 1318/14 Ağustos 1900.

Girit meselesinin de gündemde olduğu bir zamanda Osmanlı vatandaşı Rumların fikir ve hissiyatına kötü etkide bulunabilecek, Yunanlılığı tahrik etmek için tertip edildiği bilinen bu girişimlere karşı Matbuat Kanunu'nun 7. maddesinde belirtilen sair evrak-ı matbuatın da matbuat hükümlerine tabi olduğu yazdığından, bu gibi resimlerin girişi yasaklanmıştır[57].

1910 yılında II. Abdülhamid devrinde pek olumlu bakılmayan harita görsellerinden biri üstelik Girit haritası, İstanbul Yeni Han'da mukim Osmanlı vatandaşı H. Dragonos'un marka tescil talebi üzerine uygun bulunmuştur. Ticaret Nezareti Girit'in mevcut durumdan dolayı tereddüt yaşamışsa da Girit, Osmanlı adalarından biri olarak sayıldığından tescil edilerek ruhsat verilmiştir[58].

Sigara kâğıdı ticaretiyle uğraşan Çavuşoğlu biraderler 1910 yılında üzerinde Yunan bandırası bulunan bir sigara kâğıdı piyasaya sürmüşlerdir. Sigara kâğıdı, üzerinde uygunsuz bulunan resimlerden dolayı Şûrâ-yı Devlet tarafından yasaklanmış ve her türlü mahzur ortadan kaldırılmadıkça tedavüle müsaade edilmemesi kararı alınmıştır. İlgili karar Dâhiliye Nezareti tarafından Polis Müdürlüğüne bildirilmiştir. Çavuşoğlu'nun Osmanlı vatandaşı olması ve bir Osmanlı vatandaşının Yunan bandıralı bir markayı tescil ettirmek istemesinde iyi niyet bulunamayacağı gerekçesiyle tescil talebi de reddedilmiş ve resimlerin değiştirilmesi istenmiştir[59]. 8 Ağustos 1909 tarihli Şûrâ-yı Devlet kararında, "… sigara kâğıtlarının her türlü mahzurdan tecrid edilmedikçe füruhtuna müsaade edilmemesi lüzumu…" belirtilmiş olup ayrıca Alamet-i Farika Nizamnamesi'nin 2. maddesinde belirtilen asayiş, adap ve ahlaka aykırı olmama şartı, bir Osmanlı vatandaşının Yunan bandırası markasını kullanması, adab-ı tabiiyetine yani bir bakıma vatandaşlık bağlarına aykırı bulunmuştur[60]. Çavuşoğlu biraderlerin 1904 yılında "Türkiye" ibaresi ihtiva eden bir sigara kâğıdını marka olarak tescil ettirmek istediklerinde de Zabtiye Nezareti, Türkiye ibaresinin Osmanlı olarak değiştirilmesini istemişti[61].

57 BOA, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ), 10/51, 29 C 1327/18 Temmuz 1909.

58 BOA, Dâhiliye İdare (DH.İD), 108/3, 02 Za 1328/5 Kasım 1910.

59 BOA, DH.EUM.THR, 41/22, 02 B 1328/10 Temmuz 1910.

60 BOA, DH.EUM.THR, 41/22.

61 BOA, ZB, 362/92, 21 L 1320/21 Ocak 1903.

Resim 4: Yunan bayrağı ihtiva eden ve imali yasaklanan bir sigara kâğıdı[62].

Yukarıdaki örnekte Yunan bayrağı taşıdığı gerekçesiyle yasaklanan bir sigara kâğıdı yer almaktadır. Propagandada simgeler önemli yere sahiptir. Sözcük ve sloganlar yanında bayraklar, üniformalar, amblemler propagandada en çok kullanılan araçlar olmuşlardır[63]. Ayrıca hanedanlara ait görseller belirli bir topluluğu etkilemesi bakımından incelemeye tabi tutulmaktaydı. Örneğin İstanbul'dan Trabzon gümrüğüne 1913 yılında getirilen N.C. markalı 79 sigara kâğıdının 19'unun kapakları üzerinde Yunan kraliyet ailesi, Ayasofya Camii ile bazı şüpheli kâğıtlar tespit edilmiş ve gümrükte alıkonulmuşlardır[64]. Dâhili Ticaret Talimatnamesi'ne göre, yurt içinde alım satımı yapılan emtianın, çıkış gümrüğünde incelenmesi gerekiyordu. İstanbul gümrüğünde bunların incelenmemesi veya gözden kaçması sebebiyle kâğıtlar Trabzon'a gelmişti. Dâhiliye Nezareti, oluşabilecek maddi zararı

62 BOA, BEO, 3625/271864.

63 Akarcalı, *2. Dünya Savaşı'nda İletişim ve Propaganda*, s. 20.

64 BOA, DH.İD, 200/9, 05 S 1333/23 Aralık 1914.

göz önünde bulundurarak Trabzon Valiliği'ne bir defaya mahsus olarak kâğıtların Trabzon'a girebileceğini ancak Osmanlı hissiyatına tesir edecek tasvirler ihtiva eden kâğıtların girişine müsaade edilemeyeceğinin mal sahibine tebliğ edilmesini bildirmiştir. Ancak Meclis-i Vükelâ ilgili kâğıtların kapaklarının sökülerek vilayete alınması ya da sahibine iade edilmesine karar vermiştir. Dâhiliye Nezareti, tasvirlerle ilgili yine Matbuat Kanunu'nda bir madde olmadığı ve hükümdar tasvirlerini ihtiva eden sigara kâğıtlarının engellenmesinin de icap etmediği fikrindeydi ancak Girit hassasiyeti gündemde idi. Osmanlı vatandaşı Rumların fikir ve hislerini karıştıracak, Yunan temayülünü tahrik için basılan kâğıtların 9 Şubat 1912 tarihinde marka tescili icra edildiği ve İstanbul'da imal edildiği tespit edilmiştir. Dâhiliye Nezareti Osmanlı hissiyatını olumsuz etkileyebilecek bu gibi tasvirlerin marka olarak tescil edilmemesi ve gümrüklerde de itina gösterilmesi için Rüsumat Emanetine tebliğde bulunmuştur[65]. İstanbul'da üretildikleri tespit edilen kâğıtların sahibine iade edilmesi veya imha edilmesi için Trabzon vilayetine bilgi verilmiş, numuneler de İstanbul'a gönderilmiştir[66]. Tahtakale'de Mair de Botton'un imal ettiği sigara kâğıtları, üreticinin ifadesine göre Erzurum ve daha birçok vilayette herhangi bir kısıtlamaya tabi tutulmadan satılmaktaydı. Ancak kendisi Trabzon gümrüğünde maruz kaldığı uygulamadan dolayı büyük zarara uğramıştı.

Botton'la yapılan görüşmede, yeni basılacak kâğıtlar için marka tasvirinin değiştirilmesi kabul edilmiş ve Ayasofya markadan çıkarılmıştır. Gümrükteki kâğıtları da alarak transit surette yurtdışında satması önerilmiştir. Sigara kâğıtlarının 2-3 ay zarfında gümrükten alınarak Rusya'da satılması, Rusya'da Ayasofya resimli markalar bulunduğundan mümkün olamamıştır. Botton'un istediği 2-3 ay üzerinden de 9 ay geçmesine karşın kâğıtlar hâlen Trabzon gümrüğündeydi ve uğradığı zararın telafisi için sadece Trabzon'da satılmak üzere kâğıtların gümrükten geçişine izin verilmesini talep eden 23 Aralık 1914 tarihli bir dilekçe vermiştir[67]. Ancak kâğıtların akıbeti tespit edilememiştir.

Mayıs 1914'te Osmanlı tebaası olduğu düşünülerek İstanbul'da Sabuncu Hanı'ndaki imalathane ve mağazalarındaki arama sırasında Osmanlı hissiyatını rencide edici iki denk sigara kâğıdı elde edilen Yunan vatandaşı Serafim Çavuş'un Divan-ı

65 BOA, DH.İD, 200/9.

66 BOA, Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliyye ve Vilâyat Müdürlüğü (DH.UMVM), 124/18, 27 Ra 1334/2 Şubat 1916.

67 BOA, DH.İD, 200/9.

Harb'e sevk edilmesine karar verilmiştir. Yunan Sefareti, Yunan bayrağı ihtiva eden sigara kâğıtlarının Osmanlı hissiyatını rencide edici bir yanı olmadığını, ayrıca sigaraların İstanbul'da satılmayarak Yunanistan'a gönderildiğini ifade etmiştir. Bunun yanında bir Yunan vatandaşının dükkânının da konsolosluk haberdar edilmeksizin aranmasının anlaşmalara aykırı olduğunu belirterek Divan-ı Harb'e sevk için bir neden olmadığı bildirilmiştir[68].

Özellikle 1910 yılından sonra Yunanistan'ı ima eden veya doğrudan Yunanistan'ın resmî sembollerini taşıyan sigara kâğıtlarına daha fazla rastlanıldığı söylenebilir. Aralık 1913'te İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmir Vilayet Merkezi tarafından Merkez-i Umumi Heyeti'ne İzmir ve çevresinde Levros (Midilli) isimli bir sigara kâğıdının satıldığı bildirilmiştir. Sigara kâğıdı, Yunanistan'ın inşa ettirdiği Levros zırhlısı menfaatine olarak Midilli'nin Hristiyan ahalisi tarafından çıkarılmaktaydı. Kâğıtta Rumca:

> Lesvos Sigara kâğıdı
>
> Mandera Frankia Fabrikasında i'mal olunmakta olan ve menfaati Midilli Adası ismine izafetle Levros isminde mezkûr ada ahalisinin anayurdu olan Yunanistan'a ihda edecekleri işbu sigara kâğıtlarını almağa şitab ediniz. Beher kutusu 1,65 drahmi yahud 8 kuruştur.
>
> 8 Teşrinisani 1912 (kâğıdı Fransa'nın birinci nev'indendir)[69].

ifadeleri ile Yunan Kralı ile Venizelos'un fotoğrafları yanında Midilli'nin Yunanlılarca işgal tarihi olan 8 Ekim 1912 tarihi yazılıydı. İTC'nin İzmir Vilayet Merkezi, genel merkezden, İzmir vilayetinde tedavülü yasaklanan sigara kâğıtlarının, diğer vilayetlerde de satışa çıkarılacağı düşüncesiyle tüm vilayetlerde yasaklanmasını istemiştir.

1916 yılında I. Dünya Savaşı sırasında ise Dâhiliye Nezareti tarafından, marka makamında bulunan, Yunan bandırası ihtiva eden sigara kâğıtlarının ülke içerisinde satışı yasaklanmıştır[70].

68 BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Şubesi (DH.EUM.EMN), 84/4, 07 Ş 1332/1 Temmuz 1914.

69 https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/Evraklar/Bel_Mtf_003608.pdf

70 BOA, DH.UMVM, 124/18, 27 Ra 1334/2 Şubat 1916.

Yunanistan veya Osmanlı'da üretilen Yunan vurgulu sigara kâğıtları genel olarak Rum vatandaşlarının yoğun olduğu Batı Anadolu ve İstanbul'da görülmekteydi. Bu bölgelerdeki Rumlardaki Yunanlılık hissiyatının hatırlatılması ve yükseltilmesi amacı ön plana çıkmaktadır. Yunan hedefindeki bölgelerde propaganda faaliyetlerinin yoğunlaşması bunu göstermektedir. Bir yönüyle, Ermeniler geçmiş vurgusu yaparken Yunan propaganda sigara kâğıtları gelecek vurgusu yapmaktadır.

Bulgar Propagandası

Bulgaristan Berlin Antlaşması ile üç kısma ayrılmıştı, bağımsız bir Bulgar devleti hukuki bakımdan mevcut değildi. Prenslik dışında Osmanlı topraklarında önemli bir Bulgar nüfusu bulunuyordu ve Bulgar komitaları ayrılıkçı terör faaliyetleri yürütüyordu. Bu sebeplerden propaganda büyük oranda üç ana hat üzerinden yürütülmüştür. Bulgarlar arasında tarih bilincinin arttırılarak millî kimliğin güçlenmesi, mevcut prensliğe bir devlet algısı kazandırarak bu devletin sınırlarını vurgulamak ve komita faaliyetlerini desteklemek. Örnekler de bu minvaldedir. Bulgar komitalarının faaliyetleri, bağımsızlık hareketleri ve beklentisi, propaganda faaliyetlerine Osmanlı tepkisinin de ölçüsünü belirlemiştir. Osmanlı makamları, üzerinde Bulgar iması bulunan hemen her sigara kâğıdını yasaklama yoluna gitmiştir.

Bulgarlar millî kimliği güçlendirmek ve devletlerinin varlığına işaret etmek amacıyla sigara kâğıtlarını propaganda amacıyla kullanmışlardır. Bulgarların Osmanlı topraklarında hak iddia etmeleri yanında Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'ne hukuki bağlılıklarının devam etmesi, Osmanlı Devleti açısından Bulgar propagandalarını daha hassas bir hâle getirmiştir.

1889 yılında Dedeağaç'ta üzerinde Bulgaristan Prensi Ferdinand'ın resimlerinin olduğu sigara kâğıtlarına el konulmuştur ve Edirne'ye ithali yasaklanmıştır[71]. 1887 yılında Bulgar Prensliği'ne atanan Ferdinand, Coburg hanedanındandı. 1908 yılında Bulgaristan bağımsızlığıyla ilk Bulgar Çarı ünvanı da alacaktır.

1902 yılında Trieste'den gelen ve Edirne'de el konulan bazı sigara kâğıtlarının üzerinde Bulgar Kralı Krum'un resmi tespit edilmiş ve paketlere gümrükte el konularak satışı yasaklanmıştır[72]. Krum dönemi (804-812), Tuna Bulgar Devleti'nin en parlak dönemi olması yanında onun döneminde Edirne ele geçirilmiş, İstanbul

71 BOA, DH.MKT, 1590/108, 03 C 1306/4 Şubat 1889.

72 BOA, DH.MKT, 1988/24, 22 M 1310/16 Ağustos 1892.

kuşatılmıştır[73]. Propagandada seslenilen kitle genişledikçe, kitledeki çelişkilerin artmasından dolayı kitleyi yönlendirmek için seçilecek temalar da karmaşıklaşır. Bu durumda dayandığı noktalar çok daha geniş olan irrasyonel propaganda devreye girer. Bir toplumun derin eğilimlerini ortaya koyan tarihî, dinî ve kahramanlık mitleri propagandanın da yaslandığı dayanaklardan biri olur[74]. Bu örnekte Krum ve onun etrafında toplanan kahraman Bulgar kimliği ve miti millî kimlik inşasında propaganda ve tarihten yararlanmanın iyi bir örneğidir.

Resim 5: Bulgaristan arması ve Prens Aleksandr[75].

Yukarıdaki sigara kâğıdında Bulgar propagandalarında en çok kullanılan türlerden biri olarak ülke arması ve Prens Aleksandr (iktidarı 1879-1886) görülmektedir. Aleksandr'ın bir hükümdar gibi sunulduğu kâğıtta Bulgaristan'ın üç renkli bayrağına da vurgu, Bulgar arması ve altındaki Deus No Biscum (tanrı bizimle) ibaresi yer almaktadır. Trabzon'da ele geçirilmiştir ve satışı yasaklanmıştır.

Osmanlı yönetiminin üretim ve satışının engellenmesi için uğraştığı sigara kâğıtlarından biri de *ehl-i kyam*'dır (Resim 6). 1903 yılında Varna'da Musevi milletinden Grasiyani'nin işlettiği sigara fabrikasında imal edilen ehl-i kıyam, Edirne vilayetinde satılmak üzere Bergos'a geçirilmiştir. Sigara kâğıtlarının gelirinin yarısı

73 Fatma Çapan, "VI. Asrın Başlangıcından Bulgarların Hristiyanlığı Kabul Etmesine Kadar, Doğu Roma İmparatorluğu ile Bulgarlar Arasındaki Siyasi İlişkiler", *History Studies,* C 12/S. 4, Ağustos 2020, s. 1554-1555.

74 Akarcalı, *2. Dünya Savaşı'nda İletişim ve Propaganda*, s. 5.

75 BOA, HR.TH, 383/89, 19 Haziran1888.

Bulgar komitalarına aitti. Varna mutasarrıflığı 1902 yılında yazılı olarak, birkaç defa da sözlü olarak komitalara hasılat sağlayan bu tür mamullerin satışına mâni olunması konusunda uyarılmıştı ancak yeterli sonuç elde edilememişti. Yürütülen araştırmada ise gerek Edirne'de gerek Bergos'ta adı geçen sigara paketleri tespit edilememiştir[76].

Daha sonra Bulgaristan Komiserliği'nden sigara kâğıtlarının bir haylisinin Edirne vilayeti köylerinde sattırılmak üzere Varna'dan gönderildiği haberi alınmıştır. Bu sırada Grasiyani'nin bağlantıları da araştırılarak İstanbul'da yine aynı sektörde faaliyet gösteren Yakoel adlı ortağı tespit edilmiştir[77].

Resim 6: Ehl-i Kıyam Sigara Kâğıdı[78].

76 BOA, Hâriciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.04), 222/20, 14 Nisan 1903.

77 BOA, HR.TH, 282/8, 18 Nisan 1903.

78 BOA, HR.TH, 282/8.

Ehl-i Kıyam

Yüzde 50'si Makedonya-Edirne'nin hâlâsı hakkında olan komitenin menfaatinedir. Fabrika ile mün'akid kontrato mucebince bu sigara kâğıtları füruhtundan hasıl olan meblağı fatura etmek doğrudan doğruya Varna'daki Makedonya-Edirne komitesine aittir.

Hürriyet için muharebede düşen ölmez.

S. İ. Grasiyani

Sigara derunundaki mektubun tercümesi

Stoyan Mihaylovski'nin riyasetinde bulunan Makedonya-Edirne merkez komitesine muavenât-ı mübremede bulunacağınızı nazar-ı dikkate alarak yalnız bu sigara kâğıtlarından alınız komite tarafından ba-mukavele sipariş olunan sigara kâğıtlarının zarfi üzerinde S. İ. Grasiyani imzasını haiz olmayanlar sahtedirler[79].

Ehl-i kıyam sigara kâğıdının Bulgar komiteleri menfaatine üretilmesi Osmanlı Devleti'nin bunu, İngiltere'de bir propaganda aracı olarak kullanmasına da neden olacaktır. Osmanlı Devleti'nin Londra Sefiri'ne konu hakkında bilgi verilmiş ve bu faaliyetin Londra'da Bulgar propagandalarına karşı kullanılması istenmiştir[80].

Selânik propaganda hedefi şehirlerden biriydi 1891 yılında Selânik'te basıldığı tahmin edilen, üzerinde Kombaret Selânik; Selânik muharebesi veya hücumu olarak çevrilen yazı ve bazı tasvirleri ihtiva eden sigara kâğıtları toplattırılarak yasaklanmıştır[81]. Aynı yıllarda Beran sancağına tabi Loşne kazasında ele geçirilen "Selânik'teki Bulgar Mekâtibi Menfaatine" ibareli ve iç kısmında aslan resimli sigara paketlerine el konularak satışı yasaklanmıştır[82]. 1891 yılında dış kabında Selânik, Makedonya ibareleri ile çifte kılıç, sancak, top ve bir öküz kafası ile ay yıldız resimleri bulunan sigara kağıtları Üsküp'te ele geçirilmiştir. Selânik'te basıldıkları düşünülen sigara paketlerine el konulmuştur ve asla ithal edilmemesi hususunda tüm vilayetler uyarılmıştır[83].

79 BOA. HR.SFR. 04, 222/20.

80 BOA, HR.SFR. 3, 526/9, 28.04.1903.

81 BOA, DH.MKT, 1915/75, 26 C 1309/27 Ocak 1892.

82 BOA, MF.MKT, 743/27, 26 B 1321/18 Ekim 1903.

83 BOA, DH.MKT, 1897/60, 03 C 1309/4 Ocak 1892.

1895 yılında İstanbul gümrüğüne gelen, üzerinde bir asker resmi ve Bulgar arması bulunan sigara kâğıtlarının ülkeye girişine, Dâhiliye Nezaretinin emri doğrultusunda izin verilmemiştir[84].

1904 yılında, daha önce Ticaret Nezaretinden ruhsat almasına karşın Mair de Botton'un Selânik'te üretilen sigara kâğıtlarına el konulmuş ve piyasada bulunanlar toplattırılmıştır. Sigara kâğıtları üzerinde M & B (Latin karşılığı V) harfleri ile iki aslan bulunmaktaydı (Resim 7). Üreticisinin toplattırma kararına itirazı üzerine Maarif Nezareti, çifte aslan resmi ve Bulgaristan emaretine mahsus arma içerisinde Bulgarca M, V harflerinin Makedonya ihtilali anlamına geldiğini, toplattırma kararının da buna dayandığını açıklamıştır. Bu yorumlama Osmanlı makamlarına aitti ancak daha sonra bu harflerin işletme sahibi Mair de Botton isminin baş harflerini teşkil eden Latin harfleri olduklarının anlaşılmasıyla sigaralar iade edilerek, satışlarına izin verilmiştir[85]. Yine de bu sigara markası farklı bölgelerde tevkife uğramaya devam edecektir. M & B sigara kâğıtları muzır olduğu gerekçesiyle İpek kazasında ve Berat'da yerel hükûmet tarafından toplattırılmıştır. İlgili üreticinin benzer şekil ve yazılar ihtiva eden çok sayıda markaya sahip olması (Resim 8) marka isminden dolayı zorluklar yaşamasına neden olacaktır[86].

Resim 7: M & B markasının çift aslanlı sigara kâğıdı[87].

84 BOA, DH.MKT, 401/45, 01 Ra 1313/22 Ağustos 1895.

85 BOA, MF.MKT, 749/43, 24 Ş 1321/15 Kasım 1903.

86 BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı Makamat (TFR I.MKM), 12/1155.

87 BOA, TFR I.MKM, 12/1155

Resim 8: M & B sigara kâğıdı[88].

II. Meşrutiyet'in ilanıyla gümrüklerdeki uygulamalarda bazı değişikliklere gidilmişti. En başta gümrüklerde Osmanlı asayiş, adap ve ahlakına aykırı mamul ve ibare, işaret vesaireleri inceleyen sansür uygulamasına son verilmiştir. Gümrükte herhangi bir mamul, marka ve etiketin engellenmesi hususu artık Meclis-i Vükelâ kararına tabiydi.[89] Bu durum uygulamada bazı boşluklara neden olmuştur. Mayıs 1911'de Kosova'da bazı sigara kâğıtlarında Hristo Botef (Resim 10), Şıbka Manastırı (Resim 9) ve bazı propaganda yazıları tespit edilmesiyle bunların ithalatının menedilmesi vilayetten talep edilmiştir. Meclis-i Vükelâ, yasaklama kararıyla ilgili bir kanun olmaması sebebiyle Matbuat Kanunu'nun 7. maddesinde belirtilen sair evrak-ı matbuanın da matbuat kanunundaki ceraim-i matbuat hükümlerine tabi

88 BOA, TFR I.MKM, 12/1155

89 BOA. DH.İD. 112/18, 21 B 1331/26 Haziran 1913, Maliye Nazırından Dâhiliye Nazırına yazılan 31 Aralık 1912 tarihli yazıda: "…ilan-ı meşrutiyeti müteakib gümrüklerce sansür usulü mülga bulunmasından dolayı gerek matbuat-ı ecnebiyyeden gerek bu gibi mevaddın memalik-i şahaneye idhalleri tecviz edilmeyenlerin Meclis-i Mahsus ve Vükelaca ittihaz ve tebliğ olunacak karar üzerine gümrüklerce imrarı men' edilmekte olduğu cihetle…"

olacağı ifadesinden su-i niyet üzerine mürettep tasvirlerin ecnebi memleketlerde neşredilen gazeteler gibi Osmanlı Devleti'ne girişlerinin menedilmesine dair 7 Temmuz 1910 tarihli Meclis-i Vükelâ kararına dayandırmıştır[90].

Muzır kabul edilen adı geçen sigara kâğıtlarının Bulgaristan'da imal edilerek Osmanlı topraklarına sokulduğu tespit edilmiştir. Bir tarafında Şıpka Manastırı resmi bulunan sigara kâğıdının diğer yüzündeki yazılar:

> Hatıra: Bulgar milleti şehr-i ayin ve meserret icra edecek. Şıbka'da yapılacak olan bu muazzam şehr-i ayinde Ruslar da isbat-ı vücud edecek. Mes'ud olan Bulgarya feda olan Rus askerlerinin kahraman mir-alay ve generalleri nam ve şerefine hatıra olarak yapılmıştır.
>
> Har olan Bulgaristan bununla iftihar ediyor ve bu mukaddes sözlere herkes meclub ve ihata ediyor. Herkes mağrurane olarak Rus hatırası olan bu kiliseye yaşasın diye söylesin[91].

Resim 9: Şıpka Manastırı sigara kâğıdı[92].

90 BOA, Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH.SYS), 57/23, 29 C 1329/27 Haziran 1911.

91 BOA, DH.SYS, 57/23.

92 BOA. DH.SYS, 57/23.

Diğer sigara kâğıdında:

> Bulgaristan'ın en meşhur komitelerinden (Hristo Botev, Bulgar bahadırı) ve hürriyet veya (…) (kâğıdın o kısmı kesilmiştir, muhtemelen ölüм)[93].

Resim 10: Hristo Botev'in resmi ve Bulgar bayrağı renklerini ihtiva eden sigara kâğıdı[94].

Hristo Botev, Bulgar ayaklanmalarında edebî kimliği yanında komitacılık faaliyetleriyle de ön plana çıkan bir isimdi. 1848'de Kalofer'de dünyaya gelmiştir. Henüz küçük yaşta iken Bulgar milliyetçiliği ve Rus hayranlığından etkilendi. Rusya'nın sağladığı bursla Odesa'da lise öğrenimini sürdürürken nihilist düşüncelerinden dolayı okuldan atıldı. Memleketine döndükten sonra çeşitli yayın faaliyetlerinde bulundu ve 1874'te Bulgar Devrimci Merkez Komitesi'ne üye oldu. 1876 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı tertip edilen, Bulgarlar açısından başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen siyasi etkileriyle İstanbul Konferansı'na giden yolu aralayan Nisan Ayaklanması'na katılmak üzere 180 kişilik bir çete kurdu. Çetesinin büyük bölümü Osmanlı kuvvetleri tarafından etkisiz hâle getirilirken kendisinin çete içindeki bir anlaşmazlıkta öldürüldüğü sanılmaktadır[95].

93 BOA. DH.SYS, 57/23.

94 BOA. DH.SYS, 57/23.

95 Ayşe Tuğçe Konaç, "Hristo Botev'in Şiirlerinde Türk İmajı", *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, C

Şair kimliğiyle dönemin Bulgar edebiyatı ve matbuatında derin izler bırakan Botev daha sonra bir halk kahramanına dönüşmüştür. Şiirlerinde çoğunlukla Osmanlı yönetimini hedef almış, Bulgaristan'ın tam bağımsızlığını savunmuştur.

> Ağlama ana, üzülme, asi bir haydut oldum diye
> haydut ve hatta isyancı
> ve seni ilk evladının hasretiyle
> yanıp tutuşman için sefil
> bıraktım! Bizi genç yaşta yad ele kovan bu kara Türk sürgününe lanet oku,
> anam[96].

"Vedalaşırken" şiirinden bir dörtlükte Botev, Türk idaresine karşı tavrını göstermekle birlikte Türk köylüsü hakkındaki fikirleri o derece düşmanca değildi. Özellikle Nisan Ayaklanması sırasında öldürülmesi onu uluslararası çapta millî bir önder ve kahramana dönüştürmüştür. Fikirlerinin hedefindeki Osmanlı yönetimi, onun hatırasını ve taşıdığı anlamlarla mücadele için sigara kâğıdını da yasaklamıştır.

Yukarıda sıralandığı gibi sigara kâğıtları üzerinden yürütülen Bulgar propagandası ağırlıklı olarak Bulgar millî kimliğinin ön plana çıkarılması ve birlikteliğin sağlanması amacını taşımaktaydı.

Sansür mü Propaganda mı?

II. Abdülhamid döneminde içinde bulunulan koşullar basın üzerinde mevcut düzenden daha sıkı denetimleri beraberinde getirmiştir[97]. Bu dönemde propaganda amaçlı olması sebebiyle ithali yasaklanan sigara kâğıtlarının en yaygınları çevre ülkelerin bayrak, arma veya idarecilerini ihtiva edenleridir. Osmanlı üreticilerinin padişah tasvirlerini sigaralara basması yasaktı ancak diğer ülke hükümdarları sıklıkla sigara kâğıtları üzerinde görülebilmekteydi. Selânik'te faaliyet gösteren Avusturya vatandaşı Modiano'nun 1888'de Avusturya'dan ithal ederek Trabzon'da Sandalisi isimli tacire satılmak üzere gönderdiği sigara kâğıtları buna örnek verilebilir. Üretici; Yunan, Bulgar ve Romen simge ve hükümdar resimleri ihtiva eden sigara kâğıtlarını aynı anda Trabzon'a göndermişti. Mahzurlu bulunarak

---

2/S. 2, 2020, s. 73-74.

96 Konaç, agm., s. 76.

97 Burçin Gülgün-Yücel Sarı, "Devletin İdeolojik Aygıtları Bağlamında II. Abdülhamid Döneminde Fransız Basınına Uygulanan Sansür ve Yasaklar", *Yeni Yüzyıl'da İletişim Çalışmaları Dergisi*, C 2/S. 10, 2024, s. 6.

gümrükten geçirilmeyen mamuller için Avusturya Sefareti'nin devreye girmesi de yasaklama kararını değiştirmemiştir[98].

Ancak bunlar gerçekten propaganda amaçlı mıdır? Bu da bizi Qualter'in propaganda tanımındaki bilinçli girişim kavramına getirmektedir. Bir eylemin propaganda olabilmesi için bilinçli olarak, hedef kitlenin tutum ve davranışlarının değiştirilmeye çalışılması gerekmektedir. Bununla birlikte sigara kâğıdı üreticileri için bunların gerçekten propaganda amacıyla basılıp satıldığını ispatlayacak deliller de yoktur. 1880'lerden sonra Amerikan Duke Company'nin Rulers, Flags, and Coats of Arms serisi ile birçok ülkenin idareci, arma ve bayrakları sigara kâğıtlarına konulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin ithalatını yasakladığı örnekler Duke Company'nin satış stratejisinin birer taklidi gibi gözükmektedir ve bu ürünlerde propaganda amacı üretici için belirsizdir. Ancak Osmanlı makamları için bunlar muzır neşriyat sınıfındaydı ve ülkeye alınmamaları daha uygundu.

Resim 11: Duke Company'nin Rulers, Flags, and Coats of Arms serisinden bazı örnekler[99].

Modiano'nun üretimi olup Trabzon'a gönderilen sigara kâğıtları ayrı ayrı Balkan

98 BOA. HR.TH, 383/89, 19.06.1888.

99 https://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/eaa/tobacco/D00/D0007/D0007-14-72dpi.html

uluslarıyla ilişkili olsa da kâğıtlar aynı anda Avusturya'da üretilerek yine oradan ithal edilmişlerdir. Aşağıda gösterilen sigara kâğıdıyla aynı sandıklarda ele geçirilmiş ve yasaklanmıştır.

Resim 12: Tunus Baş veziri Mustafa Bin İsmail[100].

Yukarıdaki resimde gösterilen Fransa'nın Tunus'u işgalinde Fransız taraftarlığı gösteren Mustafa bin İsmail'in portresi ve Fas armasını andıran bir işareti andıran sigara kâğıdı yine Trabzon'da Modiano'nun sevkiyatında yasaklanmıştır. Üreticinin propaganda amacı taşıyıp taşımadığı belirsizse de Osmanlı Devleti'nin henüz 7 yıl önce kaybettiği Tunus'un 1878-1881 yılları arasındaki baş vezirinin resminin pek hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır.

Sınırlı bir bölgede olsa da satışı engellenen sigara kâğıtlarının biri de İtalya'ya aitti. 1889 yılında "İtalya'nın Afrika Müstemlekâtı" isimli ve üzerinde Eritre'deki Massava haritası bulunan sigara tablalarının satıldığı II. Abdülhamid'e bildirilmiştir. Gümrük memurlarının dikkatsizliği sebebiyle ülkede satılan bu kapların girişinin ve satışının yasaklanması emri tüm vilayetlere gönderilmiştir. Sultan Abdülhamid bu gibi küçük şeylerin bile padişaha bırakılmasının son bulmasını istemiştir[101].

100 BOA. HR.TH, 383/89, 19.06.1888.

101 BOA. DH.MKT, 1583/112, 10 Ca 1306/12 Ocak 1889.

Resim 13: Junak: (Sırpça: Kahraman), Sırp asker üniforması[102].

Yukarıdaki sigara kâğıdı propaganda teknikleri bakımından hedef kitle için oldukça vurucudur. Üniformasındaki çapraz kumaştan Sırp askeri olduğu anlaşılan asker, kahraman olarak nitelendirilerek olumlu algı yaratılırken yanı başında saz çalıp oyun oynayan geleneksel Boşnak kıyafetli kadın ve erkek Müslüman imgesi karşıtlık olarak sunulmuştur. Arka plandaki cami kutsal değerler ile ilgili olumsuz bağlantı kurmayı da sağlamaktadır. Sırp hedefindeki Mostar ve Saraybosna, herhangi bir gizlemeye gerek duyulmayacak şekilde hedef gösterilmektedir. Bu bakımdan açık bir propagandadır.

Sigara kâğıtlarının ithali ve satışı yasaklanan bir diğer sigara kâğıdı Fransız Sefareti'nin de sürece müdahil olduğu Marsilya üretimi *Passe Partout* sigara kâğıdıdır. Arşiv belgelerinde görseline yer verilmemişse de Passe Partout sigara kâğıdı Fransa bayrağı, Mısır ihramı ve adının Osmanlı gümrüğünce çevirisi olarak da "her yere girer" ibaresini taşıyordu. Marsilya menşeili, Samuel Roses adlı üreticinin adı geçen sigara kâğıtlarına Beyrut gümrüğünce 1895 yılında el konulmuştur. Rüsumat Emaneti tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen numunelere istinaden de sigaranın ithalinin menedilmesi gerektiği kararı alınarak Beyrut gümrük idaresine

102 BOA, HR.TH, 383/89, 19.06.1888.

karar tebliğ edilmiştir[103]. Karar üzerine Fransa Sefareti 13 Mart 1895 tarihinde Hariciye Nezaretine bir itiraz yazısı göndermiştir. Yazıda Fransa'nın bayrak renklerini taşıdığı için bir sigaranın yasaklanması kararının garip, anlaşmalara aykırı ve iki devlet arasındaki iyi ilişkilere zarar vereceği belirtilerek yasak kararının kaldırılması talep edilmiştir[104].

Roses'in avukatı tarafından yapılan itirazda, zararlı kabul edilen Passe Portout markasının çok az değişikliklerle taklidi bir sigara kâğıdının Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından 7 Nisan 1891 tarihinde kabul edilerek tescil edildiği iddia edilmiştir. Vekile göre Osmanlı Devleti'nde üretilen taklit sigara kâğıdı Osmanlı piyasasında yer alırken Fransa bayrağı taşıyan orijinal sigara kâğıdı, Fransa menşeili olduğu için piyasadan çıkarılmaktaydı. Passe Partout sigarasının Osmanlı Devleti için bir tehlike arz ettiği düşüncesi abesle iştigal olduğu gibi Rüsumat Emaneti'nin yasaklama gibi şiddetli bir tedbiri Bâbıâli'de düzeltileceği ümidi de boşa çıkmıştır. Fransa Sefareti, yasaklama kararını şiddetle protesto ederek kararın iptalini talep etmiştir. Passe Partout sigarası gerek Fransa'da gerek Mısır'da tescil edilmiş bir marka iken bu sigaranın taklitleri Osmanlı Devleti'nde tedavüldeydi. Osmanlı Devleti, marka işaretleri benzeyen taklit sigara kâğıtlarını tehlikeli görmezken Fransa'dan ithal edilince bir "istila" nazarıyla tehlikeli kabul edilmesine bir mana verememekteydi ve anlaşmalara aykırı kararın bir an önce kaldırılacağı ümit edilmekteydi[105].

Yukarıda bahsedilen istila fikri meseleye Osmanlı makamlarının bakış açısını yansıtması bakımından önemlidir. Sefaretin 20 Nisan 1895 tarihli bir itirazında da "…mezkûr sigara kâğıtlarının idhali güya Fransa tarafından Osmanlı Devleti'nin işgali için bir teşebbüs makamında telakki olunduğu gibi Osmanlı Hükûmeti Fransa'yı bu teşebbüsten men'e muktedir değildir gibi görünmekte imiş…" ifadesinde Osmanlı Devleti'nin düşüncesi anlatılmıştır. Sefaret, Rüsumat Emaneti'ni "…pek münasebetsiz denilecek birtakım bahanelerle Fransız ticaretinin serbest-i icrasına…" engel olmakla suçlamış, Fransız üreticinin uğrayacağı zararlar ve alıcılarla yapılan mukavelelerden dolayı ortaya çıkacak davalarda, Osmanlı Hükûmeti'nin yasaklama kararının sebebini ilan etmek durumunda kalacağı tehdidini savurmuştur. Üstelik hangi sebepten olursa olsun bir yasaklama kararı sigaranın itibarını

103 BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı (HR.H), 438/14, 07.04.1895.

104 BOA, HR.H, 438/14.

105 BOA, HR.H, 438/14.

dolayısıyla da müşterisini azaltacaktı[106]. Daha sonra Passe Partout sigarasının ithali ve satışının yasaklanması kararı itirazlar nedeniyle kaldırılmış ve gümrükten geçişine izin verilmiştir[107].

Sansürü akla getirecek başka bir örnekte Ankara'da 1894 yılında, esnaf dükkânlarında bir sigara paketi tespit edilmiştir. Herhangi bir resim içermeyen ve zararlı bir unsuru bulunmayan sigara paketlerinin iç kısmında bazı rumuzlar yazılıydı. Sigaranın satışının yasaklanmasından sonra başlatılan araştırmada sigaraların İstanbul'da Boyacı Hanı'nda imal edilip Mehmed Paşa Hanı'nda Sobyaroğlu Paskal ve Marpuccular'da Mahmud Paşa Hanı'nda Avram Mahini mağazalarından vilayete gönderilmekte olduğu tespit edilmiştir[108]. Sigara kâğıtları ticari amaçlarla bu şekilde piyasaya sürülmüşse de *manevi bir ilannameye cüret etmek* demek olacağından ve sigaralar üzerinde Türkçe ve Ermenice nasihatler yazılı olsa da az çok vehme düşürecek tabirler olabileceği düşünülerek kati surette satış ve imali menedilmiştir[109].

Sigara kâğıtlarındaki yazılardan bazıları:

> İcrasız adalet güzel fakat kör kıza benzer.
> Âkil olan yaptığını söylemediği gibi söyleyeceğini yapmaz.
> Lafzen âkil bulunmayup fiilen isbat-ı fetanet (zihin açıklığı) etmeli.
> Bin âlim bir cahilin sualine cevap veremez.
> Cehaletini size çalışan cahil, ma'lumat satan âlimden efzadır[110].

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı makamlarının "ittihat, ittifak" gibi kelimelere olumsuz bir tutumları vardı ve sansür mekanizması, bu kelimeye karşı hızla işletiliyordu. Örneğin 1893 yılında Bandırma'da Ermeni aktar dükkânlarında bir Amerikan sigarası tespit edilmiştir. Sigaraların bir tarafında yıldızlı bir bayrak ve bir kız resmi diğer tarafında Union Paper "İttifak kâğıdı" ibaresi yer almaktaydı (Resim 14). Sigaraların muzır sayılanlar arasında olabileceği şüphesiyle, paketlere el konularak toplattırılması ve verilecek karara kadar uygun bir yerde muhafaza edilmesi kararı alınmıştır. Dâhiliye Nezareti de vilayete, toplattırılan sigara paketlerinin yok

106 BOA, BEO, 631/47309, 03 Z 1312/16 Mayıs 1896; BOA, Hariciye Nezareti İdare (HR.İD), 2080/68, 20.04.1895.

107 BOA, HR.TH, 157/46, 10 Haziran 1895.

108 BOA, DH. MKT. 246/69, 05 Z 1311/9 Haziran 1894.

109 BOA, BEO, 417/31216, 05 Z 1311/9 Haziran 1894.

110 BOA, DH.MKT, 251/51, 22 Z 1311/26 Haziran 1894.

edilmesini emrettiği gibi gümrüklere de ilgili sigaraların girişinin yasaklandığını bildirmiştir[111]. 1898 yılında da bir şekilde Şam'a sokularak satılan, üzerinde Fransızca "ittihat kuvvet yapar" ibareli sigara paketleri toplatılarak imha edilmiştir[112].

Resim 14: Union Paper ifadesi ve kadın resminden dolayı yasaklanan sigara kâğıdı[113].

1895 yılında Kayseri'de Damlamiyan'ın mağazasında ele geçirilen sigara paketleri yine union paper ifadesinin ittihat olarak çevrilmesiyle ve "nazar-ı celb-i ehemmiyet" olmasından dolayı yasaklanmıştır[114].

111 BOA, DH.MKT, 2065/35, 11 B 1311/18 Ocak 1894.

112 BOA, DH.ŞFR, 222/111, 25 M 1314/6 Temmuz 1896.

113 BOA, DH.MKT, 435/48, 09 R 1313/29 Eylül 1895.

114 BOA, DH.MKT, 435/48.

1898 yılında Bartın gümrüğüne gelen ve üzerinde "emniyet" yazan kâğıtlar, gümrüğün suali üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından "su-i telakkiye müsaid" olduğundan sahibinin rızası var ise ibarenin sökülerek gümrükten geçirilmesi, rızası yok ise kendisine iade edilmesi kararı çıkmıştır[115]. 1906 yılında Ayvalık gümrüğünce girişine izin verilmeyen Viyana'dan ithal edilen Şenabol üretimi "Enternasyonal" markalı sigaralardan doğacak zarar ziyanın Avusturya Sefaret tarafından Hariciye Nezaretine tebliğiyle kâğıtların girişine izin verilmesi emri Ayvalık gümrüğüne bildirilmiştir[116]. Dolayısıyla sigara kâğıtları siyasi propaganda amaçlarıyla kullanıldığı gibi birçok sigara kâğıdı da sansüre kurban gitmiş gözükmektedir.

Sonuç

II. Abdülhamid döneminden I. Dünya Savaşı yıllarına kadar siyasi propaganda ve karşı propaganda, kaynaklarının çeşitliliği bakımından oldukça zengindir. Sigara kâğıtlarının da siyasi propaganda faaliyetlerine malzeme edilmesi bakımından bu dönem emsalsizdir. Sigara kâğıtları ucuz, ulaşılabilir ve pratik bir kitle iletişim aracıydı. Günlük tüketildiğinden sürekliliğe sahiptir ve okuma yazma bilmeyenlere ulaşmak için cazip bir araçtır. Basından en önemli farkı da esasında budur. İncelediğimiz dönem açısından sınıf ayrımının ve eğitim seviyesinin muhtemelen en az önemli olduğu propaganda aracıdır.

Sigara kâğıtları aracılığıyla yapılan propagandanın içerikleri Osmanlı Devleti'nde genellikle gayrimüslim unsurların kendi millî kimlik duygularının geliştirilmesi amacını taşıyordu. Ermeni, Bulgar ve Yunan milletleri propagandada ön plana çıkmaktaydılar. Millî duyguların canlandırılmasında, örgütlerin kendi varlıklarını göstermelerinde ve gelir elde etmelerinde sigara kâğıtları kullanılmıştır. Diğer taraftan bu tür sigara kâğıtlarının kâr oranı da daha yüksek olmalıdır. Dolayısıyla herhangi bir kitleyi hedefleyebilecek şekilde hazırlanmış sigara kâğıtlarının sadece kâr amacı güttüğü de iddia edilebilir. Burada da devreye propaganda algısı girmektedir.

II. Abdülhamid döneminde bir yandan sigara mamullerinin propaganda amacıyla kullanımı yaygınlaşırken diğer taraftan bununla mücadele de sertleşmiştir. II. Abdülhamid simgesel boyutta özdeşleştiği Yıldız Sarayı'nda hem propagandanın ana hedefi hem de mücadelenin ana unsuruydu. Birçok sigara kâğıdı padişahın direktifleriyle yasaklanmış ya da toplatılarak imha edilmiştir. II. Meşrutiyet'in

115 BOA, BEO, 1122/84098, 19 Z 1315/11 Mayıs 1898.

116 BOA, HR.TH, 329/6, 03.01.1906.

ilanından sonra gümrükte veya Adana'da bir dükkânda ele geçirilen bir propaganda sigarasının hangi kanuna dayandırılarak iptal edileceği veya memurların bu konulardaki söz hakkı tartışmaları yaşanırken II. Abdülhamid taşradaki en düşük seviye memurun ifadesine dayanarak bir sigara kâğıdını piyasadan silebiliyordu. Bu durum elbette sansür mekanizmasının etkili çalıştırılmasıyla da ilgilidir.

Sigara kâğıtları siyasi hedefler doğrultusunda coğrafi özellikler de göstermiştir. Ermenilerin yasaklanan sigaraları Anadolu'nun güney ve doğu tarafında; Bulgarların sigaraları Makedonya ve Rumeli'de; Yunan sigaraları ise yoğun olarak İzmir ve İstanbul'da ele geçirilmiştir. Emperyalist devletlerin propaganda sigaraları da hedeflenen coğrafyalarda satılmıştır. İtalyan sigaralarının Afrika'da; Fransız sigaralarının Suriye coğrafyasında ele geçirilmesi herhâlde tesadüf değildir.

Salt sigara kâğıtlarıyla yapılan propagandanın etki oranının tespiti, propaganda araçlarının çeşitliliği sebebiyle pek mümkün değildir. Bununla birlikte sigara kâğıtlarının satılması sebebiyle komitelere gelir sağlanmış olabilir. Günlük tüketim mamulü olduğu için mesaj bombardımanına elverişlidir. Özellikle okuma yazma oranının düşük olduğu toplum ve gruplarda matbuata göre daha etkili olmuştur. Ancak etki oranından çok, sigara kâğıtlarının etkili bir şekilde kullanılması dikkate alındığında Ermeni ve Bulgar üreticilerin propagandanın unsurlarını kullanarak kitleleri harekete geçirmede daha başarılı oldukları söylenebilir.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)
Veri Toplanması	Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30)
Veri Analizi	Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)
Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO), 79/5880; 3625/271864; 631/47309, 03.12.1312; 3625/271864; 1122/84098; 417/31216; 3591/269325.

Dâhiliye İdare (DH.İD), 108/3; 200/9; 112/18.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Şubesi (DH.EUM. EMN), 84/4.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi (DH.EUM. THR), 7/2; 41/22.

Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ), 10/51.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1583/108; 1590/108; 1648/71; 1729/104; 1748/120; 1752/36; 1759/95; 1786/3; 1897/60; 1961/114; 1988/24; 2347/99; 2389/54; 321/12; 392/23; 1583/112; 1915/75; 2065/35;246/69; 251/51; 401/45; 435/48; 2879/2.

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-I Umumiye İdaresi (DH.MUİ), 9/1.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 52/40; 222/111.

Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH.SYS), 57/23.

Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliyye ve Vilâyat Müdürlüğü (DH.UMVM), 124/18.

Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı (HR.H), 438/14.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD), 2080/68.

Hâriciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 526/9.

Hâriciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 689/93; 427/87; 806/74.

Hâriciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.04), 222/20.

Hâriciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 383/89; 282/8; 157/46; 329/6.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 52/2310.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 361/46; 743/27; 749/43; 1024/7.

Meclis-i Vükela (MV), 132/49.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2138/23.

Teftişat-I Rumeli Evrakı Makamat (TFR I.MKM), 12/1155

Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzat (Y.PRK.ZB), 6/74.

Zabtiye Nezareti (ZB), 335/119; 362/92.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akay, Tolga, "Osmanlı Devleti'nde Reddedilen Marka Tescil Başvuruları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 9/S. 2, 2024, s. 889-921.

Akarcalı, Sezer, *2. Dünya Savaşı'nda İletişim ve Propaganda*, İmaj Yayıncılık, Ankara 2003.

Clark, Toby, *Sanat ve Propaganda Kitle Kültürü Çağında Politik İmge*, çev. Esin Hoşcusu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011.

Çapan, Fatma, "VI. Asrın Başlangıcından Bulgarların Hristiyanlığı Kabul Etmesine Kadar, Doğu Roma İmparatorluğu ile Bulgarlar Arasındaki Siyasi İlişkiler", *History Studies,* C 12/S. 4, Ağustos 2020, s. 1543-1560.

Çeliktemel-Thomen, Özde, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)", *International Journal of Communication Studies,* C 23/S. 1, 2010, s. 1-17.

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909),* çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul 2002.

Düstur, I. Tertib. C 3, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289.

Esin, Emel, *Türkistan Seyahatnamesi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Gülgün, Burçin-Sarı, Yücel, "Devletin İdeolojik Aygıtları Bağlamında II. Abdülhamid Döneminde Fransız Basınına Uygulanan Sansür ve Yasaklar", *Yeni Yüzyıl'da İletişim Çalışmaları Dergisi*, C 2/S. 10, 2024, s. 1-15.

Ingram, J. Haroro, "A Brief History of Propaganda During Conflict: A Lesson for Counter-Terrorism Strategic Communications", *Terrorism and Counter-Terrorism Studies,* C 7/S. 6, 2016, s. 1-46.

Kılıç, Selami, "Ermeni Propagandaları ve Alman İmparatorluğu'nun Ermeni Politikası Alman Arşiv Belgeleri Açısından 1917-1918", *Atatürk Yolu Dergisi,* C 5/S. 19, 2024, s. 265-291.

Konaç, Ayşe Tuğçe, "Hristo Botev'in Şiirlerinde Türk İmajı", *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, C 2/S. 2, 2020, s. 63-84.

Mattei, Jean-Louis, "Mıgırdıç Portukalyan ve "Armenia" Gazetesi (Terörizmden Şüpheli Ilımlığa)", *Ermeni Araştırmaları,* S. 42, 2012, s. 47-76.

Özşavlı, Halil, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları,* S. 41, 2012, s. 141-190.

Polat, Feriha-Özkan, Enes, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Armenakan Komitesi", *Sosyal Beşerî ve İdari Bilimler,* ed. Nedim Sarıgül, Eğitim Kitabevi, İstanbul 2022, s. 177-209.

Polat, Ü. Gülsüm, "Savaş, Propaganda ve Kartpostallar", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* C I/S. 2, 2012, s. 243-268.

Porter, Patrick G. "Advertising in the Early Cigarette Industry: W. Duke, Sons & Company of Durham." *The North Carolina Historical Review*, Vol. 48/No. 1, 1971, s. 31-43.

Qualter, H. Terence, "Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi", çev. Ünsal Oskay, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* C 35/S. 1,1980, s. 255-307.

Web Kaynaklar

https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/Evraklar/Bel_Mtf_003608.pdf

https://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/eaa/tobacco/D00/D0007/D0007-14-72dpi.html

https://www.cannanaskis.com/history/2021/1/10/the-history-of-rolling-paper

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 15.10.2024
Kabul/Accepted: 17.02.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.683

Araştırma Makalesi/Research Article

Birinci Dünya Savaşı'nda Beyoğlu Sansür Müfettişliği Teşkilatı ve Faaliyetleri*

The Organization and Activities of the Beyoğlu Censorship Inspectorate in the First World War

Feyza Kurnaz Şahin**

Öz

Çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında sansür talimatnamesi gereğince İstanbul'da oluşturduğu üç (Dersaadet/İstanbul, Beyoğlu, Galata) askerî sansür müfettişliğinden biri olan Beyoğlu Sansür Müfettişliğinin teşkilatlanmasını, uygulayıcılarını ve faaliyetlerini irdelemektir. Araştırmada Beyoğlu Askerî Sansür Heyetinin örgütsel yapısı modellenerek Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı başkentinde sansürle ilgili yasal uzantılar, sansür faaliyetleri ve sansür pratiğindeki dönüşümler değerlendirilmiştir. Bu şekilde sansür uygulamalarının merkezi olan İstanbul'daki sansür sisteminin esnekliği, başarı ya da başarısızlığı ortaya konulmuştur. Böylece çalışmada Osmanlı sansür tarihinin derlenmesini kolaylaştıracak bir dizi keşfe katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

* Bu çalışma Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 17.FENED.13 sayılı proje kapsamında desteklenmiştir/This study is supported by the Scientific Research Projects Coordination Unit of Afyon Kocatepe University within the project numbered 17.FENED.13.

** Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Prof. Dr., Afyon Kocatepe University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Afyonkarahisar/TÜRKİYE, https://ror.org/03a1crh56 fsahin@aku.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-4858-1639

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atıf/Citation: Kurnaz Şahin, Feyza, "Birinci Dünya Savaşı'nda Beyoğlu Sansür Müfettişliği Teşkilatı ve Faaliyetleri", *Belleten,* C 89/S. 315, 2025, s. 683-718.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'da basını ve haberleşmeyi tamamen sansürleyen bir sistemi oluşturma ve işletme gibi devasa bir görevin icra edilmesi doğal olarak zorluklar barındırmaktaydı. Ancak sansür sisteminin Sultan II. Abdülhamid döneminden itibaren kurumsallaşan yapısı bu zorlukların aşılmasını kolaylaştırmış görünmektedir. Zira Beyoğlu Sansür Müfettişliği ile ilgili veriler, sansür sisteminin savaş sırasında çabuk organize olduğunu göstermektedir. Bu teşkilatlı yapı sayesinde kamuoyunda "sansür korkusu" da belirgin olarak oluşturulmuştur. Fakat savaş döneminde askerî sansür sisteminin işlevselliğini azaltan en önemli unsur, lisan bilen insan kaynağının sınırlılığıdır. Bu problem sansür sisteminin esnekliği sayesinde gayrimüslimlerin yanı sıra silahsız ve sabit hizmete ayrılmış askerlerle giderilmeye çalışılmıştır. Çalışmada T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesindeki Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi ATASE Fonu ve Osmanlı Arşivi verilerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Beyoğlu, Sansür, Haberleşme, Propaganda, Birinci Dünya Savaşı.

Abstract

The purpose of the study was to examine the organisation, practitioners, and activities of the Beyoğlu Censorship Inspectorate which was one of the three (Dersaadet/İstanbul, Beyoğlu, Galata) military censorship inspectorates that the Ottoman State formed in İstanbul during the First World War in accordance with the censorship regulations. In the research, the legal extensions related to censorship, censorship activities, and transformations in censorship practices in the Ottoman capital during the First World War were evaluated by modelling the organisational structure of the Beyoğlu Military Censorship Committee. In this way, flexibility, success or failure of the censorship system in İstanbul which was the centre of censorship practices were revealed. Thus, it was tried to contribute to a number of explorations which would facilitate the compilation of the history of Ottoman censorship.

There were difficulties naturally in carrying out the monumental task of forming and operating a system completely censoring the press and communication in the Ottoman State in the First World War. However, it seems that the structure of the censorship system which was institutionalised since the reign of Sultan Abdülhamid II made it easier to overcome these difficulties. Likewise, the data related to the Beyoğlu Censorship Inspectorate demonstrates that the censorship system became organised quickly during the war. Through this organised structure, the "*fear of censorship*" was also clearly established in public. However, the most significant element that reduced

the functionality of the military censorship system during the war was the limitation of human resources that knew foreign languages. This problem was tried to be solved through soldiers who were unarmed and assigned to fixed service as well as non-Muslims. The study benefited from the data of the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives, the Military History Archive of the Ministry of National Defense, the ATASE Fund, and the Ottoman Archive.

Keywords: İstanbul, Beyoğlu, Censorship, Communication, Propaganda, First World War.

Giriş

Sansür; geniş anlamda bir bilginin, görüşün, inancın ya da fikrin ifade edilmesini engellemek için uygulanan bir sosyal kontrol biçimidir. Daha ziyade basılı formda olan araçlar ile sinema filmleri, radyo gibi iletişim araçları üzerinde resmî veya gayriresmî uygulanan bir denetimdir[1]. Modern anlamda sansürün başlangıcı XV. yüzyılda matbaanın icadına kadar götürülebilir. İlk basılı İncil'in üretilmesinin ardından siyasi, dinî ve edebî eserlerin yayılması sansür düşüncesini beraberinde getirdi. Bu tarihten itibaren bilginin geniş kitlelere yayılması, onları kontrol etme girişimini de başlattı[2].

Temel özgürlükler açısından bakıldığında sansür kelimesi olumsuzluk içermektedir. Teorik olarak tüm demokratik ilkelere ve öğretilere de aykırıdır. Örneğin "postanın mahremiyeti" ilkesi ortada iken olağanüstü dönemlerde sansür nedeniyle bu ilke bir kenara bırakılabilmekteydi. Sansür, haber hikâyeleri, dergi makaleleri, filmler, reklamlar ve fotoğraf grafikleri üzerinde de denetim oluşturdu. Sansürü en yüksek sesle eleştirenler bile savaş zamanında sansürün belli miktarda gerekli olduğu konusunda hemfikirdi. Çünkü sansür, savaş döneminde sadece bireysel özgürlüğün kısıtlanması değil aynı zamanda bir ulusal güvenlik meselesi olarak değerlendirildi[3]. Bu bağlamda haberleşme ve basın sansüründe Birinci Dünya Savaşı'nı ayrı bir yere koymak gereklidir.

1 Kimball Young, "Censorship in Wartime", *ALA Bulletin*, Vol. 38/No. 11, November 1944, s. 439-442, 468.

2 John D. Halliday, "Censorship in Berlin and Vienna during the First World War: A Comparative View", *The Modern Language Review*, Vol. 83/ No. 3, July 1988, s. 612.

3 Byron Price, "Governmental Censorship in War-Time", *The American Political Science Review*, C XXXVI/S. 5, 1942, s. 837-838.

Birinci Dünya Savaşı'nda propaganda, sabotaj, modern casusluk ve sansür, savaşın yeni yöntemleri arasındaydı. Savaşan devletler karşı taraftan bilgi sızdırmak için telgraf ve posta sistemlerindeki şifreleri çözmeyi başardı. Bu teknikler tarafların birbirlerine karşı üstünlük kurmaları noktasında farklı bir ivme yarattı[4]. 1914'te savaş ilan edildiğinde İngiliz Hükûmetinin ilk icraatlarından biri Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) arasındaki kabloları kesmek ve savaş boyunca telgraf ve telsiz iletişimini yakından takip etmek oldu[5].

Savaş sırasında bütün devletler haberleşme ve basına sansür uyguladı. Hatta tarafsız devlet Danimarka bile 1 Ağustos 1914'te gizli bir emir yayınlayarak ülkeye ulaşan tüm yabancı telgrafların denetlenmesini istedi. Aynı gün Almanya'da her türlü posta ve elektrik iletişimi için askerî sansür sistemi kurulduğu duyuruldu. Keza özel telgrafların şifrelenmesi yasaklandı ve Almanya dışına giden telefon hatları kesildi[6]. Savaş boyunca, Alman telefon hatlarında Almanca dışındaki dillerde konuşmak yasaklandı. Sınır ötesi bilgi akışını engellemek, hükûmetlerin propaganda korkuları ve casusluk ile bağlantılı faaliyetlerine meydan vermemek için İngiliz Hükûmeti de Fransa'dan Rusya'ya ve İskandinav ülkelerine Avrupa iletişim alanı boyunca benzer kısıtlamalar ve kontrol mekanizmaları kurdu[7].

Çarlık Rusya'sı henüz savaş başlamadan basın-yayına kısıtlama getirdi. 1917 Şubat Devrimi'ne kadar basın ve haberleşme üzerindeki askerî sansür devam etti. Rusya, askerî sansürün kurallarını 28 Ocak 1914'te belirledi ve bilahare 16 Temmuz'da güncelledi. Çar II. Nikolay "Askerî Sansürde Geçici Hüküm" kararnamesini çıkardı. Kararname zaman içinde savaşın koşullarına göre yeniden şekillendi. Sansür kararnamelerinin yanında yasaklar listesi de çıkarıldı. Bu yasak listeleri Rusya'nın 2 Ağustos 1914'te savaşa girmesi sonrasında genişletildi[8].

ABD'de de durum farklı değildi. Yüzbinlerce erkeğin silah altına alınması, askerî ve sivil moralin korunması, her türden malın çok miktarda üretilmesi gerekiyordu. Tüm bunların pek çok çevrede savaşa karşı şiddetli bir muhalefet varken

4 Christopher Paul-James J. Kim, *Reporters on the Battlefield: The Embedded Press System in Historical Context*, 1st ed., RAND Corporation, 2004, s. 35-36.

5 Deian Hopkin, "Domestic Censorship in the First World War", *Journal of Contemporary History*, Vol. 5/No. 4, 1970, s. 151-152.

6 Halliday, agm., s. 615-616.

7 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, ATASE Fonu, BDH (Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu), (Klasör/Dosya, Fihrist), 443-50/H1, 001-03, 28 Temmuz 1330.

8 Fatih Mehmet Eşki, *Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)*, Nobel Yay., Ankara 2024, s. 68-71.

başarılması gerektiğinden Başkan Woodrow Wilson, 15 Haziran 1917'de bir "Casusluk Yasası" çıkardı. Bu yasa savaş çabalarını kasten engellemeye çalışan veya buna teşvik eden kişilere ağır cezalar öngörüyordu. Yasada Posta Genel Müdürü, savaşın ilerlemesine kasten engel teşkil eden içerikteki postaları "postalanamaz" ilan etme yetkisine sahipti. Bu içerikteki mektubu postalayan kişi dava edilecekti[9]. Sırbistan da benzer uygulamaları yürürlüğe koydu[10].

Osmanlı Devleti'nde sansür bilinenin aksine ilk defa Sultan II. Abdülhamid döneminde başlamadı. Matbaanın ülkeye girişiyle sansür benzeri denetimler gündeme geldi. Örneğin 15 Şubat 1857'de Matbaalar Nizamnamesi ile kitap ve risalelerin basımında dikkat edilecek hususlar ve denetim yapacak kurumlar belirlendi[11]. 1864'te Matbuat Nizamnamesinin yayımlanması ile Osmanlı sansür sistemi yasal uzantılarını sürdürdü[12]. Osmanlı bürokrasisi politikalarına yönelik tüm eleştirileri önlemek ve muhalefete "aman vermemek" için bu sistemi Tanzimat reformları ile uygulamaya başladı[13]. Diğer bir ifadeyle sansür aslında matbaanın ülkeye girişiyle başlamış ise de modern sansür uygulamaları Tanzimat Dönemi'nde görüldü. II. Abdülhamid Dönemi'nde ise sansür sistemi kurumsal bir yapıya kavuştu[14].

Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti sansür deneyimlerini savaş sistemine çabucak uyarlayabildi. Osmanlı Hükûmeti seferberlik ilan ettikten sonra 6 Ağustos 1914'te mevcut sansür yasalarını sertleştiren bir sansür talimatnamesi yayımladı. Bilgi akışını önlemek veya yavaşlatmak için posta, telgraf ve basın üzerinde askerî sansür başladı. Ordu ve donanma ile ilgili haberlerin yanı sıra imparatorluğun askerî kapasitesi ve savaş stratejileri hakkında yayın yasağı getirildi. Savaş karşıtı yayınlar susturuldu. Matbuat üzerinde sansür sertleşti[15].

9 Donald Johnson, "Wilson, Burleson, and Censorship in the First World War", *The Journal of Southern History*, Vol. 28/ No. 1, Feb., 1962, s. 46-47.

10 Gürsoy Şahin, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ile Sırbistan Arasındaki Siyasî Sorunlara Dair Bazı Tespitler (1914-1918)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 18/S. 2, 2016, s. 277.

11 Ali Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 7, Mayıs 2006, s. 297; Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 5, 2004, s. 92.

12 Okan Kozanoğlu, "Sopalı Sansür: Zaptiye Müşiriyeti ve Erken Dönem Osmanlı Sansür Mekanizmasındaki Yeri (1858-1876)", *Toplumsal Tarih Akademi*, S. 4, Haziran 2024, s. 76-87.

13 Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 162.

14 Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yay., İstanbul 2007, s. 23, 153; Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, S. 14, Ocak 2009, s. 22; Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990, s. 66-67.

15 ATASE, BDH, 2709/341, 3-8a, tarihsiz; ATASE, BDH, 3183/17, 1-7; ATASE, BDH, 443-50/

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Sansür Teşkilatı

Almanya ile 2 Ağustos 1914'te imzalanan dostluk antlaşmasının ardından aynı gün seferberlik ilan edildi. 3 Ağustos 1914'ten itibaren seferberlik uygulamalarıyla birlikte örfi idare yürürlüğe girdi[16]. Enver Paşa, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili oldu. Karargâh-ı Umumi Erkân-ı Harp Reisliği Alman Bronsart Paşa'ya, Birinci Reis-i Saniliği ise Hafız Hakkı Bey'e verildi. Bu süreçte Osmanlı Devleti savaş hazırlıklarını Alman uzmanlar gözetiminde yapmayı tercih etti[17].

Dört şubeden oluşan Erkân-ı Harbiye-i Umumiyenin Üçüncü Şubesi lağvedilerek *Harekât*, *İstihbarat* ve *Şömendöfer* olmak üzere üç şubeye indirildi. Şefliğini Kazım Karabekir'in yapmış olduğu Karargâh-ı Umumi İstihbarat İkinci Şubesi (bundan sonra İkinci Şube) oluşturuldu. Kazım Karabekir hatıralarında, İstihbarat Şubesinde bulunan kurmay ve kurmay olmayan subayların Harbiye Nezaretinin emrine alınmasının İstihbarat Şubesini zayıflattığını dile getirmektedir. İstihbarat Şubesi, kendisiyle birlikte Bükreş Askerî Ataşesi Kadri Bey ve Atina Askerî Ataşesi Hüsrev Bey'den ibaret kalmıştı. Bu durumdan rahatsızlığını dile getiren Karabekir, İstihbarat Şubesi kurulmakla "gözlerinin bağlandığı, kulaklarının ise tıkandığı" değerlendirmesini yapmıştır. Bunun bir oyun olduğunu, Almanların istihbarat işlerini istedikleri gibi yapmak amacıyla şubeyi üç kişi bırakarak zayıflattığını savunmuştur. Durumu hem Erkân-ı Harbiye Birinci Reis-i Sanisi Miralay Hafiz Hakkı Bey'e hem de Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya ileterek İstihbarat Şubesi personelinin diğer şubelere aktarımı ile ilgili emri tashih ettirmiştir[18].

Bu yeni durumla birlikte İttihat ve Terakki yönetimi halk kitlelerini, II. Abdülhamid'i aratmayacak şekilde kontrol etme eğilimine girdi. Osmanlı sansür ve casusluk sistemi katılaştı ve "kargaşayı kışkırtabilecek" yayınlar ve haberleşmeler yasaklandı. Başkumandan Vekili Enver Paşa şimdiye kadar yapılanlardan daha

---

H1, 001-03,30 Temmuz 1330; Tuncay Öğün, "Turan Yolunda Bir Serap: Ardahan'ın Ele Geçirilmesi ve Osmanlı Basınındaki Yansımalar", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Yay. haz., Merve Uğur, ATAM Yayınları, Ankara 2015, s. 586-587; Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası 20. Yüzyıl: Yeni Bir Dünyanın Aranışında*, C VI, Türkiye İş Bankası Yay., 3. basım, İstanbul 2023, s. 24-25.

16 Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, İletişim Yay., İstanbul 2023, s. 126; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Yay., 9. baskı, İstanbul 2022, s. 39.

17 Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 7-16; Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Dergâh Yay., İstanbul 2015, s. 46-47.

18 Kazım Karabekir, *I. Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, 4. baskı, İstanbul 2023, s. 223-226.

sert biçimde matbuatı ve muhaberatı sansürlemek üzere yeni bir sistemin tesis edileceğini açıkladı. Sansür, Dahiliye Nezareti tarafından atanan denetçilerle değil hükûmet-i askeriye tarafından atanan yetkililer tarafından yürütülecekti[19].

Harbiye Nezareti 6 Ağustos 1914'te ordu kumandanlıklarına ve müstakil kıtalara verdiği emirde sansür teşkilatı oluşturulmasını istedi[20]. İstanbul, başkent olması itibarıyla haberleşme ve basının merkeziydi ve bütün kablo hatlarının geçtiği mühim bir noktaydı. Bu bağlamda Nezaret, I. Ordu'ya emir vererek İstanbul'daki sansür teşkilatının Başkumandanlık Karargâh-ı Umumi İkinci Şubesi tarafından temin ve tesis edilmesini istedi[21]. Böylece sansür işleri İkinci Şubenin denetimine bırakıldı. Bu arada İttihat ve Terakki Hükûmeti 61 maddelik bir Sansür Talimatnamesi yayımladı. Talimatname gereğince ülkenin ulusal güvenliğini doğrudan etkileyen haberleşme alanına yani posta, telgraf ve telefon muhaberatına ve matbuata sınırlama getirildi. Posta paketleri, kitap ve risalelerin basımı, sinema ve tiyatro alanlarında da sansür uygulamaları başladı. Harbiye Nezaretinin emriyle ihtiyaç duyulan mevkilerde sansür merkezleri de kurulacaktı[22]. Keza Nezaret tarafından Matbuat-ı Umumiye Müdüriyetine gönderilen 6 Ağustos 1914 tarihli diğer bir yazıda ise 7 Ağustos 1914'ten itibaren basın ve telgraf haberleşmesinin sansür edileceğinin basın yoluyla ilan edilmesi istendi. Talimatnameye uyulmaması hâlinde gazete ve ajansların bir daha hiçbir ad altında yayımlanmamak üzere derhâl kapatılacağı bildirildi. Sansür talimatnamesine uymayan gazetelerin sorumlu müdürleri ise divanıharpta yargılanacaklardı[23]. 9 Ekim 1914'te Harbiye Nezareti tarafından bütün askerî birimlere, Dahiliye, Hariciye Nezaretlerine ve Sansür Heyetine gönderilen talimatta 10 Ekim 1914'ten itibaren konsolosların birbirleriyle ve doğrudan hariçle şifre ile haberleşmelerine müsaade edilmeyeceği bildirildi[24].

19 Shaw, *age*., s. 162-163; Abdurrahman Bozkurt, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)", *OTAM*, S. 36, Güz 2014, s.10.

20 ATASE, BDH, 443-50/H1, 001-03,30 Temmuz 1330.

21 ATASE, BDH, 443-50/H1, 001-03,30 Temmuz 1330; ATASE, BDH, 443-50/H1, 001-1a, 24 Temmuz 1330; Feyza Kurnaz Şahin, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'da Sansür Teşkilatı" *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* S. 21, Haziran 2024, s. 254-255.

22 ATASE, BDH, 2709/341, 3-5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8,8a, 9,9a,10, tarihsiz; ATASE, BDH, 3183/17, 1-1,1a, 2, 2a, 3,3a, 4, 4a, 5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8. 8a, 9,9a; Kurnaz Şahin, agm., s. 252-281; Feyza Kurnaz Şahin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Beyrut'ta Haberleşme Üzerinde Sansür ve Gözetim: Beyrut Askerî Sansür Müfettişliği ve Faaliyetleri", *CTAD*, Yıl 20, S. 40, Bahar 2024, s. 33-67; Serdar Öztürk, "Türk Sinemasında İlk Sansür Tartışmaları ve Yeni Belgeler", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, S. 5, 2006, s. 68-69.

23 ATASE, BDH, 443-50/H1,001-02, 24 Temmuz 1330.

24 ATASE, BDH, 443-50/H1,001-02a, 26 Temmuz 1330.

İstanbul'un sansür teşkilatı da verilen emir ve talimatname doğrultusunda şekillendi. Dersaadet'te bir Sansür Heyeti oluşturuldu. Heyet, Merkez Kumandanlığı vasıtasıyla Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesinin emrine tabi idi[25]. Bilahare Sansür Heyetinin adı Dersaadet Merkez Kumandanlığı Askerî Sansür Müfettiş-i Umumiliği oldu. Birimin başına Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Ebûl Fuad Refik Bey getirildi. Onun yardımcısı Yüzbaşı Refik Bey idi. Umumi Müfettişliğin emrine ayrıca bir tahrirat kâtibi, bir küçük zabit ve emir eri olarak da iki küçük zabit tayin edildi[26].

Sansür Müfettiş-i Umumiliğinin vazifesi çeşitli merkezlerden gelecek evrak ve muhaberatı kontrol etmekti. Ordunun harekâtı ile alakalı olan istihbaratı, içerden ve dışardan alınan bilgileri Merkez Kumandanlığına zamanında bildirmekle yükümlü idi. Bu şekilde İstihbarat İkinci Şubesine harbin gidişatına etki edebilecek önemli hususları bildirerek anılan şubenin asli vazifesini yerine getirmesinde kolaylık sağlayacaktı. Askerî Sansür Müfettiş-i Umumiliği, Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyetince oluşturulan Matbuat Teftiş Heyeti ve kuruluş aşamasında olan Osmanlı İstihbarat Heyeti ile iş birliği içerisinde olacaktı. Böylece İstanbul'da cereyan eden bütün haberleşmeyi vaktinde öğrenmeye çalışacaktı. Sansür Müfettiş-i Umumisi Muavininin görevi ise İstanbul basınını ve yabancı memleketlerden gelen günlük gazeteleri günü gününe mütalaa etmekti[27].

Askerî Sansür Müfettiş-i Umumiliğine bağlı olarak İstanbul'da ihtiyaç olan yerlerde sansür heyetleri kurulacaktı. Karargâh-ı Umumi tarafından düzenlenmiş olan talimatname gereğince muhabere sadece izin verilen yerlerden yapılacaktı. Postane ve telgraf merkezlerinde kurulan sansür heyetleri ellerindeki muhaberatı maiyetindeki memurlarla teftiş edecek ve bunlar arasında uygun gördüklerini doğruca umumi müfettişliğe göndereceklerdi. Sansür heyetlerinde mektup ve telgrafları

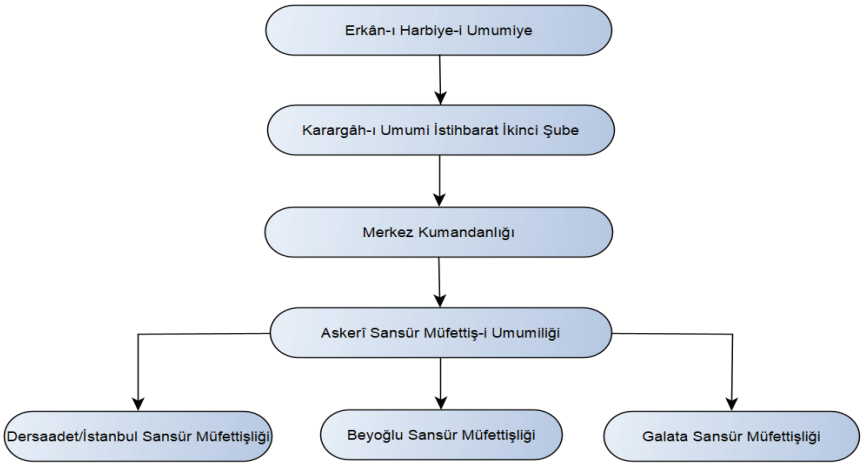
25 ATASE, BDH, 2709/341, 3-5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8,8a, 9,9a,10, tarihsiz; ATASE, BDH, 3183/17, 1-1,1a, 2, 2a, 3,3a, 4, 4a, 5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8. 8a, 9,9a; ATASE, BDH, 425-45/1677, 002, 11 Teşrinisani 1330; Kurnaz Şahin, "Kafkas Cephesi", s. 252-281; Somer Alp Şimşeker, *Ottoman Intelligence: The Second Branch and Its Operational Characteristics, 1914-1918*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021, s. 10; Mustafa Yeni, *Birinci Dünya Savaşı'nda Başkumandanlık Vekaleti ve Harbiye Nezareti'nin II. Şube (İstihbarat) Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022, s. 383-385.

26 ATASE, BDH, 408/258-1613, 48-02, tarihsiz.

27 ATASE, BDH, 408/258-1613; Umut Karabulut, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 45, 2019, s. 95.

sansür etmek için askeriyeden ve mülkiyeden gerektiği kadar memur bulunacaktı. Postanelerin doğrudan İstihbarat İkinci Şubesiyle haberleşmelerine izin verilmeyecek, haberleşme, Askerî Sansür Müfettiş-i Umumiliği ve Merkez Kumandanlığı vasıtasıyla icra edilecekti (bk. Diyagram 1). Ancak acil durumlarda postaneler, muhasım devletlerin harekâtına ilişkin haberleri veya savaşla ilgili diğer önemli gelişmeleri telefon aracılığıyla İstihbarat Şubesine doğrudan bildirebileceklerdi. Geceleri İstihbarat Şubesinde bir nöbetçi zabit bulundurulacaktı. Sansür merkezinde ise ikişer kişi nöbet tutacaktı. Resmî evraklarda çok önemli bir hususa rastlanması hâlinde nöbetçi memur hemen Sansür Müfettiş-i Umumiliğine ve Merkez Kumandanlığına durumu bildirecekti. Sansür heyetlerinin bütün muhaberatı tahrirat kâtipleri vasıtasıyla kaydedilecekti[28]. Sansür heyetleri "havadis kaçakçılığı"na yönelik yöntemlere ve casusluk uygulamalarına karşı da uyarılmıştı[29].

Diyagram 1: İstanbul'da Askerî Sansür Teşkilatı Hiyerarşisi

Beyoğlu Sansür Müfettişliğinin Oluşturulması ve Görevleri

Sansür talimatnamesi gereğince İstanbul'da muhaberatın denetlenmesi için Merkez Kumandanlığı Dairesinde öncelikle bir Askerî Sansür Müfettiş-i Umumiliği oluşturuldu. Bu müfettişliğinin kontrolünde olmak üzere Dersaadet (İstanbul),

28 ATASE, BDH, 408/258-1613.

29 Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 2/S. 3, 2018, s. 7.

Galata ve Beyoğlu Posta ve Telgraf Merkezlerinde üç adet sansür heyeti/müfettişliği kuruldu. Sansür heyetlerinin kadroları dil bilen subaylar ile küçük zabitandan ve yetmediği veya bulunmadığı takdirde mülkiye memurlarından oluşturulacaktı. Askerin bulunmadığı yerlerde sansür vazifesi yerel idarenin en büyük amiri tarafından kendi idaresi altında olmak üzere teşkil edilecek bir heyet tarafından yerine getirilecekti[30].

Dersaadet Şubesi Erkân-ı Harbiyeden Müfettiş Kolağası Sami Bey reisliğinde kuruldu. Sami Bey'in maiyetinde Yüzbaşı Aziz Efendi, Mülazım Hakkı Efendi, Miyak Efendi ve Halil Efendi bulunuyordu. Bir müfettiş, beş memur, on adet lisan bilen küçük zabit, dördü okur-yazar beş neferden oluşan şubenin görevi, yurt içinden gönderilen bütün telgraflar ile yurt içinden gelen mektupları denetlemek, günlük gazeteleri basılmadan evvel sansürlemek ve önemli gördüklerini Sansür Müfettiş-i Umumiliğine bildirmekti[31].

Galata Şubesinde müfettiş Yüzbaşı Ali Rıza Efendi idi. Şubede zabitan ve sivillerden oluşan beş memur görev yapacaktı. Bunun yanında lisan bilen on zabit ve okuryazar dört nefer de görevlendirildi. Bu şube yurt dışından gelen veya yurtdışına gönderilen evrakı denetleyecekti. Rumence ve İtalyanca gazete, evrak ve mektuplar da sansür edilecekti[32].

Çalışmanın konusunu oluşturan Beyoğlu Sansür Müfettişliğinin en temel görevi ise yurt içinden ve yurt dışından gelen telgrafları eksiksiz olarak sansür etmekti. Her gün iki memur Yolağzı Postanesine giderek buradaki mektupları da muayene edecekti[33]. Beyoğlu Sansür Merkezi, Ağustos 1914'ten itibaren yoğun bir şekilde çalışmaya başladı. Kazım Karabekir de sansürü kontrol etmek için Beyoğlu'na sıklıkla uğrardı[34].

Esasen İstanbul'da bulunan sansür heyetlerinin görevlerini keskin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün değildi. Zira sansür heyetleri önlerine gelen muhabere evrakını kendi görev alanına girmese de sansür etmekteydi. Bu durum karışıklığa yol açınca şubeler arasındaki vazife daha net bir şekilde taksim edildi. Örneğin

30 ATASE, BDH, 408-258/1613.

31 ATASE, BDH, 408-258/1613, tarihsiz; Hüseyin Kalemli, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Sansür Uygulaması," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, 2018, s. 516.

32 ATASE, BDH, 408-258/1613, tarihsiz.

33 ATASE, BDH, 408-258/1613, tarihsiz.

34 Kazım Karabekir, *Günlükler 1906-1948*, C I, Yapı Kredi Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2017, s. 399.

Dersaadet Sansür Müfettişliği tarafından 2 Aralık 1914'te Askerî Sansür Müfettiş-i Umumiliğine bir yazı gönderilerek şubelerin birbirlerinin işlerini yapmaması için önerilerde bulunuldu. Yazıda, emir gereğince iki şubenin de hangi telgrafları sansür edeceği maddeler hâlinde belirtildi. Buna göre;

1- *Dersaadet Sansür Heyetinin Sansür Edeceği Telgraflar;*

a. İstanbul'dan Beyoğlu'na uğramaksızın doğruca Osmanlı memleketlerinden merkeze gelen telgraflar ve yine Beyoğlu'na uğramaksızın doğruca İstanbul'a çekilen telgraflar,

b. Beyoğlu'na uğramaksızın taşra merkezleri arasında teati edilen ve İstanbul merkezi vasıtasıyla çekilen telgraflar,

c. Bu iki madde dâhilinde olmakla beraber Türkçe ve Fransızcadan başka lisanlarla yazılmış telgraflar Beyoğlu Sansür Heyetine havale edilecekti.

2- *Beyoğlu Sansür Heyetine Ait Telgraflar;*

a. İstanbul merkezine teslim edilmekle beraber harice ait olduğu için Beyoğlu'ndan geçmesi lazım gelen telgraflar,

b. Beyoğlu merkezine teslim edilip Osmanlı vilayet merkezine ait olan telgraflar,

c. Doğrudan Beyoğlu'ndan harice mesela Avrupa'ya çekilecek telgraflar,

d. Taşra merkezleri arasında cereyan etmekle birlikte Beyoğlu'na geçen telgraflar, mesela İzmir'den Trabzon'a çekilen bir telgraf evvela Beyoğlu'na ve ardından İstanbul merkezi vasıtasıyla adresine çekilecekti. Bu tür telgraflar Beyoğlu sansürüne ait olacak Galata'dan verilen telgraflar mutlaka Beyoğlu merkezine uğradığında nereye ait olursa olsun Beyoğlu Sansür Heyeti tarafından sansür edilebilecekti[35]. Dersaadet Sansür Heyetinin sorumluluğunda olan işler bu şube tarafından gerçekleştirilecek, diğer şubeler bu işlere karışmayacaktı.

Personel Kadrosu ve Yaşanan Sorunlar

İstanbul başkent olması itibarıyla sansür sisteminin kalbi konumundaydı. Beyoğlu sansür merkezi ise mektup ve telgrafların sansürlendiği en önemli üç merkezden birisi idi. Beyoğlu Sansür Heyeti kadrosu çoğunlukla çeşitli sınıflara mensup askerlerden oluşmaktaydı. Bu anlamda Kasım/Aralık 1914 itibarıyla Beyoğlu Sansür Heyetinde çalışan ve mesleği asker olan memurların listeleri incelendiğinde Sansür Müfettişi olarak Şemseddin oğlu Piyade Binbaşı Mehmed Küşad [Yazıcıoğlu]

35 ATASE, BDH, 408-258/1613, 19 Teşrinisani 1330.

Bey'in bulunduğu görülmektedir[36]. Küşad Bey'in maiyetinde Yüzbaşı Fazıl Bey, Yüzbaşı Muhiddin Bey, Mülazımıevvel Fuad Bey ile dört sivil memur, dört küçük zabit veya neferden oluşan damga memuru bulunmakta idi[37].

Binbaşı Mehmed Küşad Bey, Cihangirli olup Meclisi Mebusan Kumandanlığı da yapmıştır. Mektebi 1888'de bitirmiş, 27 Nisan 1911'de Karargâh-ı Umumideki görevine tayin edilmiştir. Küşad Bey, 5 Ağustos 1914'te Beyoğlu Sansür Müfettişliği görevine atanmıştır. Müfettişlikte görevli olan askerlerden birisi de Süleyman Faik oğlu Topçu Kıdemli Yüzbaşı Nahid Efendi'dir. Nahid Efendi, 1896'da Mekteb-i Harbiye'de Fransızca muallim muavini olarak görev yapmış, 23 Temmuz 1908'de memurluğa tayin edilmiştir. 14 Mart 1911'de kıdemli yüzbaşılığa atanan Nahid Efendi, 20 Aralık 1914'te sansür görevine başlamıştır. Diğer sansür memuru ise Mustafa İzzet Babanzade oğlu Mütekaid Mülazımıevvel Fuad Bey'dir. Fuad Bey, Berlin Sefareti ataşemiliter vekilliğinden gelmiştir. Mektebi 1900'de bitirmiş, 1909'da memurluğa atanmıştır. Fuad Bey 11 Ağustos 1914'te sansür görevine getirilmiştir. Tüm subaylar maaşlarını Karargâh-ı Umumiden almışlardır[38].

M. Küşad Bey'den sonra müfettişliğe Süvari Yüzbaşı Ali Rıza Efendi getirildi. Ancak devlet memurlarının ticaret yasağına rağmen Ali Rıza Efendi'nin görevi sırasında ticaretle uğraştığı anlaşıldı[39]. Ali Rıza Efendi, Başkumandanlık Vekaleti tarafından ticaretle uğraşmaması hususunda uyarılsa da buna devam etmesi üzerine 16 Şubat 1916'da kendisine gönderilen emirde "Ticaretle iştigalde devamınız tahkik etmiş ve bu ise sansürde istihdamınıza cevaz bırakmamış olmağla emrin vusulünde müfettişliğe ait umur ve vezaif ve evrakın Mülazımıevvel Fuad Bey'e devir teslimi beyan olunur. Yerinize birinin tayini Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetine yazılmıştır. Başka bir mahalle tayin edilip edilmediğinizi anlamak için Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetine müracaatınız tavsiye olunur" ifadeleri yer almakta idi[40]. Başkumandanlık Vekaleti durumu Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetine de bildirerek Ali Rıza Efendi'nin yerine lisan bilen bir zabitin atanmasını istedi[41]. Müfettişliğe vekaleten 16 Şubat 1916'da Mülazımıevvel Fuad Efendi görevlendirildi[42].

36 ATASE, BDH, 412/1629-008, 17 Teşrinisani 1330.

37 ATASE, BDH, 408-258/1613, tarihsiz.

38 ATASE, BDH, 412/1629-008-01, 17 Teşrinisani 1330.

39 ATASE, BDH, 293-31A/1191-057-01, 3 Şubat 1331.

40 ATASE, BDH, 293-31A/1191-057, 3 Şubat 1331.

41 ATASE, BDH, 293-31A/1191-057-01, 3 Şubat 1331.

42 ATASE, BDH, 293-31A/1191-057-02, 3 Şubat 1331; ATASE, BDH, 293-31A/1191-060, 9 Şubat 1331.

Müfettişliğe birkaç gün içinde Mekteb-i Harbiye'de görevli Binbaşı Faik Efendi atandı. Ancak Faik Bey'in görevi de uzun süreli olmadı. 22 Şubat 1916'da İkinci Şubeden Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetine gönderilen yazıda Faik Efendi'nin Mekteb-i Harbiye'deki vazifesine devam etmesi nedeniyle iki görevi uzun süre yürütemeyeceği gerekçe gösterilerek sansür müfettişliğinde istihdamının uygun görülmediği bildirildi. Faik Efendi'nin asıl vazifesi olan Mekteb-i Harbiye'deki eğitim işine dönmesi üzerine[43] onun yerine atanan Fuad Babanzade görevi uzun süre sürdürdü.

Beyoğlu Askerî Sansür Müfettişliğinde çalışan dil bilen Müslüman memurların azlığı nedeniyle şubede yabancı dil bilen gayrimüslimlerin sayısı zamanla arttı. Örneğin 3 Ocak 1915 tarihi itibarıyla 12 ayrı dil masasında toplam 42 sansür memuru görev yapmaktaydı. Türkçe masasındaki 17 memurun tamamı Müslümanlardan seçilmiş, diğer masalarda gayrimüslim memurlara da görev verilmişti (Bk. Ek-1)[44]. Anılan tarih itibarıyla Beyoğlu Sansür Merkezi dil masalarındaki memurların dağılımı şu şekildedir[45].

Tablo 1: Beyoğlu Sansür Merkezi Dil Masalarındaki Toplam Memur Sayısı (3 Ocak 1915)

Dil Masaları	**Kişi Sayısı**
Türkçe	17
Rumca	1
Ermenice	6
Almanca	2
Fransızca	6
Arapça	2
İngilizce ve Fransızca	1
İtalyanca	2
Musevice	2
Macarca	1
Rumence	1
Bulgarca	1
Toplam	**42**

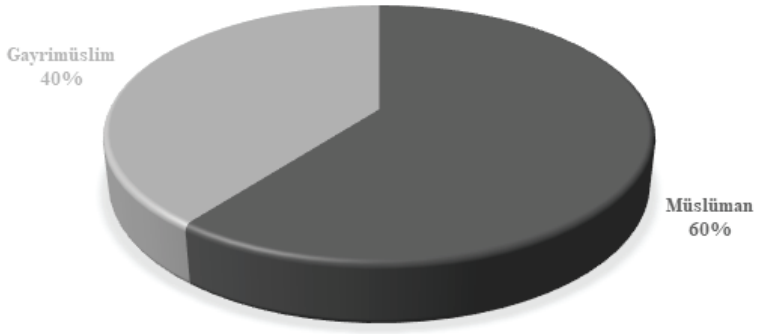
43 ATASE, BDH, 293-31A/1191-060, 9 Şubat 1331.

44 ATASE, BDH, 412/1629-008-03, 21 Kanunuevvel 1330; ATASE, BDH, 412/1629-008-04, 21 Kanunuevvel 1330.

45 ATASE, BDH, 412/1629-008-06, 21 Kanunuevvel 1330.

3 Ocak 1915 tarihli cetvele göre Beyoğlu Sansür Müfettişliğinde görevli sansür memurlarının dağılımı ile Türkçe dışında yabancı dil masalarında çalışan memurların dağılımı Grafik 1 ve 2'deki gibidir.

Grafik 1: Sansür Memurlarının Dağılımı

Grafik 2: Türkçe Dışında Yabancı Dil Masalarında Görevli Müslüman ve Gayrimüslim Sansür Memurlarının Dağılımı

Sansür heyetlerinde istihdam edilen memurlar büyük bir çoğunlukla silahsız hizmete ayrılmış askerlerden oluşmakta idi. Bu memurlar çeşitli sınıflara mensuptu. Ahz-ı Asker şubeleri sansür memuru istihdamı açısından önemli idi. Silahsız ve sabit hizmete ayrılan askerler içerisinden lisan bilen, ahlakı düzgün ve bilgisi yeterli olanlar sansürde istihdama elverişli olarak kabul edilirdi[46]. Sansür müfettişliğinde çalışan memurların güvenilir olmasına özellikle dikkat edilmekte idi[47].

46 ATASE, BDH, 427-578/1685, 001-033, 29.1.1333.

47 ATASE, BDH, 293-31A/1191-057-01, 3 Şubat 1331.

Savaş boyunca sansür sisteminde yaşanan en önemli sıkıntı lisan bilen zabit eksikliği idi. Bu nedenle sansür hizmetlerinin güvenli bir şekilde icra edilmesi güçleşiyordu. İkinci Şube bu alandaki eksikliği Hariciye Nezareti memurlarının kısmi zamanlı çalışmalarıyla kapatma yolunu izledi. Bu durumda bir memur iki ayrı yerde/dairede görevlendirildi. Nezarette görevli Almanca mütercimler buna örnek verilebilir. Ancak bir memurun iki ayrı yerde görevlendirilmesi her iki işin de aksamasına neden oldu. Örneğin Hariciye Nezaretinden Başkumandanlık Vekaletine gönderilen 4 Ocak 1916 tarihli yazıdan anlaşıldığı üzere yabancı uyruklu olup Hariciye Nezareti Almanca mütercimi olan Mosis Efendi haftanın belli günleri askerî sansür merkezinde görevlendirilmişti. Bu görevinin yanında iki gün de Hariciye kalemindeki esas görevine devam edecekti. Ancak Mosis Efendi, bilahare iki postanede birden istihdam edilince asıl görevi olan Hariciye kalemine uğrayamaz oldu. Memurun asıl dairesine gidememesi nezaretteki işleri aksatmış, vekil memur da tedarik edilemeyince acilen tercüme yapılması gereken Almanca evrak birikmeye başlamıştı. Bu nedenle Hariciye Nezareti, Başkumandanlık Vekaletine bir yazı göndererek Mosis Efendi'nin önceden olduğu gibi iki gün kaleme devam etmesini talep etti[48].

Nezaretin bu isteğinin hemen yerine getirilemediği anlaşılmaktadır. Zira 24 Ocak 1916'da Başkumandanlık Vekaletine gönderilen ikinci yazıda, Mosis Efendi hakkındaki istek tekrarlandı. Söz konusu yazıda Sadaret makamından ve diğer resmî dairelerden Hariciye Nezareti Tercüme Odasına gönderilen Almanca evrakın çoğalarak yığılmış olduğu, bu durumun daha önceki tezkerede de belirtildiği vurgulandı. Mosis Efendi'nin Harbiye Nezaretinin ricası üzerine Beyoğlu Sansür Müfettişliğinde görevlendirildiği ancak Hariciye kaleminde yığılan ve bekleyen resmî evrakın tercümesi için kendisine ihtiyaç duyulduğu hatırlatıldı. Sansür görevi devam etmekle birlikte Hariciye Nezaretindeki görevine de ivedilikle gönderilmesi istendi[49]. Sansür pratiğini zorlayan personel ihtiyacı Bahriye sınıfında bulunan subaylar aracılığıyla da giderilmeye çalışıldı[50].

48 ATASE, BDH, 415-288/1639-042, 22 Kanunuevvel 1331.

49 ATASE, BDH, 415-288/1639-042-02, 11 Kanunusani 1331.

50 ATASE, BDH, 412/1629-027, 16 Haziran 1331; ATASE, BDH, 412/1629-027-01, 15 Haziran 1331; ATASE, BDH, 412/1629-027-02, 15 Haziran 1331; ATASE, BDH, 412/1629-027-02, 15 Haziran 1331; ATASE, BDH, 293-31A/1191-060-01, 17 Şubat 1331.

Sansür sisteminde personel ihtiyacının karşılanması yolundaki esnek çözümler kimi zaman ciddi problemlere neden oldu. Sansürde görev yapan gayrimüslimler arasında çeşitli zararlı cemiyetlere üyeliği tespit edilenler görevinden hemen uzaklaştırıldı. Örneğin Beyoğlu'nda görevli Berç Saatçiyan Efendi'nin Taşnaksutyun Komitesine mensubiyeti nedeniyle görevinde kalması uygun görülmemiş[51] ve Beyoğlu Sansür Müfettişliği tarafından 28 Mart 1915'te İkinci Şubeye aşağıdaki yazı gönderilmiştir:

> 2-4 Mart 1331 tarihli emirnâme-i âlilerinde "Berç Saatçiyan" Efendinin yerine tayin edileceği işâr edilen İngilizce ve Almancaya aşina bir memur henüz ne tayin edilmiş ve ne de buraya gönderilmiştir. Mevkiin nezaketi itibariyle Beyoğlu Sansür Heyetinin bu gibi bir memurun uzun müddet mahrumiyeti hizmetin hîn-i ehemmiyeti nokta-i nazarından caiz olamayacağından bâlâda beyan olunan elsîneye aşina bir memurun müsaade-i intihâb ve tayini hususunun icâb edenlere emir buyrulması mercûdur efendim. Beyoğlu Sansür Heyeti[52].

Bu yazı üzerine, Beyoğlu sansür heyetinde boş kalan memur kadrosuna İstanbul Sansür Merkezinde görevli Piyade Mülazımıevvel Cafer Efendi tayin edildi[53]. Ancak Cafer Efendi sansür merkezinde uzun süreli çalışamadı. İkinci Şube tarafından 30 Nisan 1915'te Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetine gönderilen yazıdan anlaşıldığı üzere Cafer Efendi zabitana daha çok ihtiyaç bulunan Üçüncü Kolorduya tayin edildi[54].

Sansür memurlarının hastalık gibi ani gelişen nedenlerden dolayı işten ayrılmaları zaten zorluklarla işleyen sansür sistemini felç edebiliyordu. Sansür Müfettişliği hastalanan memurun yerine yeni bir memur istese de bu boşluğun doldurulması kısa sürede mümkün olmuyordu. Hastalanan memurun tedavisi sonuçlanıncaya kadar ve sağlık raporuna göre beklenmek durumunda olunduğundan İstihbarat Şubesi, yerine memur ataması da yapamamakta idi[55]. Bu sıkıntılar İstanbul'daki sansür müfettişlikleri tarafından dile getirilmekte idi. İstihbarat İkinci Şubesine gönderilen 7 Eylül 1917 tarihli yazıda Beyoğlu ve İstanbul sansür heyetlerinin

51 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumîye Müdüriyeti 2. Şube (DH.EUM.2.Şb), 5/64, 11 Cemaziyelevvel 1333.

52 ATASE, BDH, 412/1629-014, 15 Mart 1331.

53 ATASE, BDH, 412/1629-014-01, 16 Mart 1331.

54 ATASE, BDH, 412/1629-019-01, 21 Nisan 1331; ATASE, BDH, 412/1629-019, 17 Nisan 1331.

55 ATASE, BDH, 428-31B/1686, 013-03, 2 Eylül 1333.

idaresi dört zabite verildiğinden bunlardan birinin hastalık vesaire gibi sebeplerden dolayı görevlerinden ayrılmaları hâlinde anılan iki merkezden birinin zabitsiz kaldığı dile getirildi. Sansür Müfettişliklerinin görevlerinin arttığı, özellikle İsviçre mektuplarının zabitan tarafından kontrol edilmesi, yabancı memleketlere ait mektupların ve telgraf adreslerinin günlük olarak listelere yazılmasının emredilmesiyle iş yükünün ciddi ölçüde arttığının altı çizildi. Bu işlerle bizzat meşgul olmak ve nezaret etmek üzere bir veya iki zabite daha ihtiyaç hissedildiği, faal hizmetlerde istihdam edilemeyen malûl zabitlerden birkaçının sansür işlerinde istihdam edilmeleri için tayinlerine müsaade edilmesi istendi[56].

Sansür işlemlerinin mahrem koşullarda yapılması için yeterli oranda odacı, müstahdem ve sansür memuru ihtiyacı vardı. Beyoğlu Sansür Müfettişliği bu eksiklik nedeniyle resmî hizmetleri layıkıyla yerine getirememekteydi. Sansür dairesinde nöbete kalacak personel bulunmaması nedeniyle uygunsuz kişilerin sansür odasına girmesi mahremiyeti zedelemekteydi. İstihbarat Şubesi bu eksiklikler üzerine 2 Haziran 1916'da Beyoğlu sansür odasının dışarıyla ilgisinin kesilmesi ve sansür vazifesinin özellikle Beyoğlu'nda tamamen mahrem cereyan etmesi için iki nefer görevlendirdi[57].

Beyoğlu Sansür Müfettişliğinin Sansür Faaliyetleri

Osmanlı Hükûmeti, Avrupa'da savaş başladığında tarafsızlığını ilan etti ve telgraf sansürü de ilk etapta bu siyasal duruma göre şekillendi. Yukarıda belirtildiği üzere Beyoğlu Sansür Merkezinin en önemli görevi telgraf sansürü idi. 17 Ağustos 1914'te Harbiye Nezareti tarafından Beyoğlu ve İstanbul Sansür Heyetlerine gönderilen bir yazıda yurt dışından gelen ajans telgraflarının geldiği anda Beyoğlu telgrafhanesinde sansür edilmesi emredildi. Hatta bu telgrafların gazetelere konulurken de tekrar sansür edilmesi istendi. Bu işlemlerin ivedilikle yapılması için gerekirse sivil sansür memurlarının tayini önerildi[58]. İstihbarat İkinci Şubeden Beyoğlu Sansür Heyetine gönderilen bir yazıda hükûmetin tarafsızlığını ilan etmiş olması nedeniyle telgraf haberleşmesinin sansürüne dikkat edilmesi gerektiği bildirildi. Kamuoyunu tahrik edecek havadislere kesinlikle izin verilmemesi, sansür için vakit müsait değilse telgrafların geçici olarak bekletilmesi istendi. Bununla

56 ATASE, BDH, 428-31B/1686, 013, 7 Eylül 1333.

57 ATASE, BDH, 425-45/1677-025, 14 Mayıs 1332, ATASE, BDH, 425-45/1677-025-01, 16 Mayıs 1332; ATASE, BDH, 425-45/1677-025, 20 Mayıs 1332.

58 ATASE, BDH, 443-50/H1,001-3a, 4 Ağustos 1330; ATASE, BDH, 408/258-1613, 4 Ağustos 1330.

birlikte savaşan taraflara ait ufak tefek galibiyet veya mağlubiyetlerin sansür edilmesine gerek olmadığı da dile getirildi[59].

Telgraf sansürünün merkezi İstanbul idi. Sınır bölgelerinde bulunan şehirlere gelen mektuplar dahi İstanbul'da sansür edilmekte idi. Osmanlı Hükûmeti, Ağustos 1914'te Osmanlı memleketleri ile yabancı ülkeler arasında teati edilen telgrafların Fransızca, Türkçe ve Arapça olarak gönderilmesini talep etti. Telgrafların ancak bu şekilde kabul edilebileceğini yabancı ülkelere bildirdi. Beyoğlu merkezi ile Odesa, Köstence kablo hatları ve Sofya üzerinden karadan giden telgraf hatlarının Beyoğlu merkezi tarafından kontrol edilmesi kararlaştırıldı. Bu hatlardan açık olarak gelen telgraflar sansürlendi. Ancak bunların içinde bazen Fransızca dışında çeşitli lisanlarda telgraflar ile şifre telgraflara da rastlanmakta idi. Sansür Talimatnamesi gereğince şifreli telgraflar kabul edilmedi. Bu durum bazı sorunların yaşanmasına sebep oldu. Çünkü hükûmetlere ait resmî telgrafların çekilmesi uluslararası telgraf nizamnamesi esaslarına göre yapılmakta idi. Çeşitli ülkelerden transit olarak geçen resmî olmayan telgraflarda Fransızca, Türkçe ve Arapça dışındaki lisanlar kullanıldı ise bu telgrafların çekilip çekilmeyeceğine dair soru işaretleri oluştu. Posta Nezareti bu tür telgrafların sansüre tabi tutulup tutulmayacağını Harbiye Nezaretine sordu[60].

Osmanlı Hükûmeti'nin savaşa girme niyeti belirince ticari belgelere de sansür gündeme geldi. Bu bağlamda iaşe ve ikmal faaliyetlerine yönelik bilgileri içeren telgraflar denetlenmeye başlandı. Zahire ve erzak talepleri hususunda yazılmış telgraflar sansürlendi. 25 Ağustos 1914'te İkinci Şube tarafından Beyoğlu ve İstanbul Sansür Heyetlerine gönderilen yazıda, Osmanlı topraklarından yabancı memleketlere zahire, erzak ve diğer malların ihracının Meclis-i Vükelâ kararıyla yasaklandığı bildirildi. Bu maddelerin siparişine dair içeriden ve yurt dışından gelecek telgrafların alıkonulması ve İkinci Şubeye iletilmesi istendi[61].

Osmanlı Hükûmeti 11 Kasım 1914'te İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı resmen savaşa dâhil olunca telgraf sansürü daha sertleşti. Sansür Talimatnamesi gereğince adı geçen muhasım devletlerle haberleşme tamamen kesildi. Alman şirket tarafından yapılan İstanbul-Köstence denizaltı kablo hattı hariç bütün hatlardaki haberleşme Kasım 1914'te sonlandırıldı. Bulgaristan ile Sofya üzerinden Avrupa'ya

59 ATASE, BDH, 443-50/H1, 001-04, 8 Ağustos 1330.

60 ATASE, BDH, 443-50/001-04a, 001-005, 13 Ağustos 1330.

61 ATASE, BDH, 443-50/H1, 001-04a, 12-13 Ağustos 1330.

ulaşan telgraf hattının Avrupa kısmında da iletişim engellendi[62]. Öte yandan Müttefik Devletlere ait resmî mektuplar ile tarafsız ve müttefik hükûmetlerin siyasi memurlarının resmî mektupları sansür edilmeyecekti[63]. Donanma, Müdafaa-i Milliye, İttihat ve Terakki, Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye gibi kuruluşların resmî mühürlerini içeren mektupları da sansür kapsamı dışında bırakılmıştı (35. madde). Tarafsız devletler sefarethanelerinin düşman memleketlerindeki kendi sefir ve konsoloslarına ait resmî mektupları[64] ile sefir ve konsolosların şifreli haberleşmeleri de bazı kısıtlamalara tabi tutuldu. Yabancı ülkelerle doğrudan muhabere eden telgraf merkezleri belirlendi[65].

Şifreli telgraflar talimatname gereğince yasaklanmıştı. Ancak bazı makamların şifreli haberleşmelerinde nasıl bir muamele yapılacağı savaşın pratiği içinde şekillendi. Örneğin Sansür Talimatnamesinde Papalık makamının şifreli yazışmaları hakkında bir esas bulunmamaktaydı. Bu nedenle anılan makamdan gelen şifreli telgraflara nasıl bir muamele yapılacağı da kurumlar arasında uzun bir yazışmaya neden oldu. Posta, Telgraf ve Telefon Nazırı tarafından 23 Aralık 1914'te Başkumandanlık Vekaletine gönderilen yazıya göre 19 Aralık 1914'te *Cardinal Gasparri* imzasıyla Papa'nın Dersaadet vekiline 117 kelimeli bir şifre telgraf gelmiş idi. Talimatname gereğince tarafsız devletler sefirleri kendi hükûmetleri dış işleriyle ve tarafsız devletler sefirleriyle şifreli olarak telgraf haberleşmesi yapabileceklerdi. Ancak Papalık makamı ile ilgili açık bir hüküm yoktu. Bu nedenle Papa'nın, Dersaadet vekili ile yapacağı şifre telgraf teatisine ve bu tür telgraflara ne şekilde işlem yapılacağı soruldu[66].

Bu konuda makamlar arasında görüş ayrılığı vardı. Sadrazamlık, Papa'nın Dersaadet vekilinin şifreli telgraf göndermesine karşı idi. Çünkü yasal düzenlemelere göre şifreli telgraf gönderme ayrıcalığı müttefik ve tarafsız devletler sefirlerine aitti. Sadrazamlık, Papa'nın Dersaadet vekiliyle şifreli telgraf yoluyla haberleşmesinin uygun olmadığını bildirdi. Üstelik İstanbul'daki Papalık vekili hiçbir resmî sıfata da sahip değildi. Sefirlere ait müsaadenin Papa vekilini kapsamaması gerekçesiyle telgrafın alıkonulmasının uygun olacağı ifade edildi[67]. Nihayetinde yaklaşık bir ay

62 ATASE, BDH, 425-45/1677-003-04, 6 Teşrinisani 1330.

63 ATASE, BDH, 408-258/1613, 29 Teşrinisani 1330.

64 ATASE, BDH, 408-258/1613, 25 Teşrinisani 1330; ATASE, BDH, 2709/341, 3-8, tarihsiz; ATASE, BDH, 3183/17, 1-6, 11.

65 ATASE, BDH, 443-50/H1-001-01, 20 Temmuz 1330-24 Temmuz 1330; ATASE, BDH, 443-50/H1,001-02a, 26 Temmuz 1330; Kalemli, agm., s. 509-510.

66 ATASE, BDH, 409-275/1615, 025, 10 Kanunuevvel 1330.

67 ATASE, BDH, 409-275/1615, 025-03,04, 18 Kanunuevvel 1330; ATASE, BDH, 409-275/1615,

sonunda Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın telefonla Beyoğlu Sansür Müfettişliğine emir vermesi üzerine nöbetçi zabit Fuad Babanzade şifreli telgrafa müsaade etti ve telgraf sahibine teslim edildi[68].

Savaşın ilerleyen safhalarında sansür heyetlerinin vazifeleri ve bu vazifenin nasıl ifa edileceği hususunda sansür müfettişliklerine yeni talimatlar gönderildi. Örneğin yedi maddeden oluşan 8 Ocak 1916 tarihli talimatnamenin ilk maddesinde Beyoğlu Sansür Müfettişinin sansür talimatnamesinin esaslarını ve buna ek olarak verilecek emirleri uygulamakla yükümlü olduğu ifade edildi. İkinci maddede Beyoğlu Sansür Heyetinin zabitan ve memurların bildikleri lisanlar dikkate alınarak Sansür Talimatnamesinin 37-40. maddelerini yerine getirmek amacıyla iki gruba ayrılacakları bildirildi. Her gruba yirmi dört saat nöbet görevi verilecekti. Üçüncü maddeye göre nöbetçi zabit ve muavinler, yirmi dört saat boyunca vazifeleri başından ayrılmayacaklardı[69].

Dördüncü maddede sansür görevi ve nöbette tutulması gereken kayıtlara ilişkin bilgiler yer aldı. Buna göre ilk olarak "Mahrem Dosya" adıyla bir kayıt defteri oluşturulacaktı. Bu dosya bizzat müfettiş tarafından tutulacak ve korunacaktı. Dosyada İstihbarat İkinci Şubeden gelen yasaklı emirler bulunacaktı. Bu yasaklı emirlerin içeriği gerekli olması hâlinde Beyoğlu sansür zabitanı ile paylaşılabilecekti. Gizli emirlerin yerine getirilmesi için Telgraf Müdüriyeti ile bağlantıya geçilmesi gerekiyor ise Sansür Müfettişliği bunu bizzat takip edecek ve yerine getirecekti. Ancak görev ifa edilirken emrin mahremiyeti korunacaktı. Dördüncü maddede ayrıca "Evâmir Dosyası" evrakından bahsedildi. Bu dosyada İstihbarat İkinci Şubeden gelen emirler bulunurdu. Zabit, nöbeti sona erdiğinde bu dosyayı diğer nöbetçiye teslim ederdi. Beyoğlu Sansür Müfettişliğinde bulunan diğer bir evrak ise "Evâmir Kaydına Mahsus Defter" idi. Bu defterde nöbete dâhil olacaklar ile nöbet devir teslim evrakı yer alırdı. Ayrıca İstihbarat Şube Müdüriyeti tarafından telefonla veya şifahen verilen emirler de kaydedilirdi. Emrin tarih, saat ve tebliği yazılırdı. Emrin altına emri yazan müfettiş veya zabit imzasını atardı. Bütün sansür zabitleri ve muavinleri de bu emri görüp okuduklarına dair imza atmak zorunda idiler. Söz konusu emri alan ve deftere kaydeden müfettiş veya

025-05, 21 Kanunuevvel 1330.

68 ATASE, BDH, 409-275/1615, 025, 10 Kanunuevvel 1330; ATASE, BDH, 409-275/1615, 025-1,2, 14 Kanunusani 1330.

69 ATASE, BDH, 413/299-1633-038, 26 Kanunuevvel 1331; ATASE, BDH, 2709/341, 3-5,5a, tarihsiz.

nöbetçi zabit, defteri yirmi dört saat sonra kontrol ederek emrin görevli kişiler tarafından okunup imzalandığını tetkik etmekle görevli idi[70].

Sansür müfettişliklerinde tutulan bir diğer kayıt defteri ise "Mevkûf Telgraflar Dosyası ve Buna Mahsus Kayıt Defteri" idi. Beyoğlu Sansür Merkezince alıkonulan telgrafların sureti bu defterde tutulurdu. İstihbarat Şube Müdüriyetinin 15 Ağustos 1915 tarih ve 140-12 numaralı emir ve buna uygun olarak verilen diğer emirlerin bir sureti mevkuf telgraflar dosyasında muhafaza edilirdi. Tetkik edildikten sonra tekrar adreslerine teslimi emredilen telgraflar üzerine işaret konulur ve buna mahsus deftere de telgrafın adresine verilmesi hangi makamdan ve ne suretle emredildiği, telgrafın içeriğinin özeti ile kaydedilirdi. İzin için şubeye gönderilen telgrafların numarası, tarihi ve içerik özeti de defterde yer alırdı. Buna dair 48 saat içinde şubeden cevap gelmez ise nöbetçi zabit söz konusu telgrafı telefonla şubeden öğrenmek zorunda idi[71].

Talimatnamenin beşinci maddesinde nöbet tutan zabitlerin nöbetin devir ve tesliminden sorumlu oldukları ifade edilmişti. Altıncı maddede ise sansür müfettişi talimat ve emirlerin yerine getirilmesinden ve sansür vazifesinin ifası hakkında yapılan talimatnamenin uygulanmasından sorumlu tutulmuştu. Müfettiş, Beyoğlu sansürünün sorumlu olduğu bölgelerde suiistimale meydan vermeyecek şekilde telgrafın yalnız nöbetçi zabit tarafından kullanılmasını sağlayacaktı. Keza telgraf muhabere başmemuru ile sansür nöbetçi heyeti arasında tetkik için ve mühürlü olarak birbirine verilen telgrafları götürüp getiren hizmetlinin suiistimalini önlemek amacıyla gerekli tedbirler alınmak zorundaydı. Yedinci maddeye göre tetkik edilen her telgrafın alt kısmına telgrafa yapılan muameleye göre sansür mührü basılması ve tetkik eden kişinin bizzat kendi eliyle imzasını atması şarttı[72].

Sansür heyetlerinin önemli görevlerinden birisi de gazeteleri tetkik etmekti. Gazeteler her sabah ve her akşam kontrol edilerek talimatnamede belirtilen yasaklar çerçevesinde sansüre tabi tutuldu. Başkumandanlık Vekaleti, sansür heyetlerinin bu hususlaki görevlerini sık sık hatırlattı. 20 Mart 1916'da İstihbarat İkinci Şube tarafından Beyoğlu Sansür Müfettiş Vekili Mülazımıevvel Fuad Bey'e gönderilen bir emirde vazifenin aksatılmadan yerine getirilmesi için şu hususlara dikkat edilmesi gerektiği bildirilmişti;

70 ATASE, BDH, 413/299-1633-38-2, 26 Kanunuevvel 1331.

71 ATASE, BDH, 413/299-1633-38-2, 26 Kanunuevvel 1331.

72 ATASE, BDH, 413/299-1633-38-03, 26 Kanunuevvel 1331; ATASE, BDH, 2709/341, 3-6, tarihsiz.

1- Sansür Müfettişi her sabah bizzat Beyoğlu Alman istihbarat şubesine uğrayacak, orada teşhir edilen evrakı ve gazeteleri gözden geçirecekti. Bu evrak içerisinde Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin resmî tebliğlerine uygun olmayan neşriyat ve ilanlara rastlanması hâlinde neşredilen yayının veya ilanların tarih ve numarasını kaydedecekti. Alman İstihbarat Şubesinde cereyan eden işlemlerde sıra dışı bir durumla karşılaşılması hâlinde bu durum etraflıca not edilerek Osmanlı İstihbarat Şubesine bildirilecekti.

2- Her Perşembe haftalık gözlemlerini İstihbarat Şubesine rapor edecekti[73].

Beyoğlu Sansür Merkezinin fiziksel şartları, işlerin talimatnamelerde belirtildiği şekilde yürütülmesine izin vermemiştir. Çalışma koşullarının iyileştirilmesi için sık sık talepte bulunulduğu hâlde özellikle gece nöbetine kalan sansür memurlarına yatak temin edilememiş, uygun çalışma düzeni sağlanamamıştır[74].

Ağır İş Yükünün Sansürde Yarattığı Aksaklıklar

Telgraf sansürünün aksamaması için Beyoğlu Sansür Müfettişliği ile Beyoğlu Telgraf Müdüriyeti istişare içerisinde çalıştı. Ancak bazen sansür edilmiş telgrafların iletilmesi hususunda anlaşmazlıklar yaşandı. 30 Nisan 1916'da Beyoğlu sansür nöbetçi zabiti Yüzbaşı Reşid Bey tarafından Beyoğlu Sansür Müfettişliğine gönderilen bir bilgilendirme yazısında nöbeti sırasında gelen bir telgrafta resmî tebliğe aykırı ifadeler bulunduğu bildirilmekte idi. Söz konusu telgraf bir ajansa aitti. Yüzbaşı Reşid Bey, telgrafı tashih ederek gönderilmek üzere ilgili memura verdi. Ancak nasıl oldu ise ajansın göndermiş olduğu bültende telgraf tashih edilmemiş hâliyle yani ilk şekliyle yayınlandı. Yaptığı bu hatanın açıklanması istendiğinde ajans, telgrafın kendilerine aynen bu şekilde geldiğini bu nedenle neşrettiklerini dile getirdi. Bunun üzerine ajansa gönderilen telgraf sureti istendi. Tetkik sonucunda gerçekten de gönderilen telgrafın tashih edilmemiş nüsha olduğu ve muhabere memurları tarafından gönderildiği anlaşıldı. Bunun üzerine Beyoğlu Sansür Müfettişi Fuad Babanzade 1 Mayıs 1916'da Beyoğlu Telgrafhanesi Müdüriyetine bir yazı göndererek bu hatadan sorumlu olan memurların isimlerinin tespit edilerek kendisine iletilmesini istedi[75].

Beyoğlu Telgraf Müdürü Sefa Bey tarafından 2 Mayıs 1916'da gönderilen cevabi yazıda duruma açıklık getirildi. Sefa Bey, vazifenin yükü nedeniyle kelime

73 ATASE, BDH, 413/299-1633-43, 6-7 Mart 1332.

74 ATASE, BDH, 427-578/1685, 001-068, 27.3.1333.

75 ATASE, BDH, 412-14/1630, 002-08a, 17 Nisan 1332.

tashihinin dikkatten kaçmış olmasının son derece üzücü olduğunu bildirdi. Bu tür hataların önünü almak için sansür gerektiren telgrafların ayrı zarflar içinde ve başmemura hitaben gönderilmesini önerdi. Bu önlemi daha önce de talep ettiklerini hatırlattı. Sefa Bey ayrıca "telgraflarda her çeşit düzenleme ve düzeltmeleri yapma vazifesinin sansüre ait olduğunu, bu vazifenin bir kısmını muhabere başmemurlarına yaptırmanın uygun olmadığını" dile getirdi. Muhabere memurlarının asıl vazifelerine uygun olmayan işlerden dolayı suçlanamayacağını, bunun haksızlık olduğunu vurguladı. Hatalara meydan vermemek için sansür memurları tarafından telgrafların tashih işlemi yapıldıktan sonra telgraf kopyalarının muhabere memurlarına gönderilmesini istedi[76].

Sefa Bey'in açıklamalarına karşı Fuad Babanzade tarafından 6 Mayıs 1916'da gönderilen cevabi yazıda telgrafların sansürlendikten sonra nasıl iletileceğine ilişkin esaslar yeniden hatırlatıldı. Buna göre telgraflar sansür heyetince incelendikten sonra kapalı zarflar içerisine konacaktı. Bu kapalı zarfların üzerine "Sefa Bey'e" ibaresi yazılarak muhabereye gönderilecekti. Bu tür sansür edilmiş telgrafları içeren zarflar muhabere memurları tarafından kesinlikle açılmayacaktı. Fuad Bey, telgrafhane müdürünü eleştirmişti. Mevcut sansür uygulamasının seferberliğin başlangıcından itibaren devam ettiği, iki seneye yakın bir müddetten beri telgrafhanede yerleşmiş olan bu usulün Telgraf Müdürlüğü tarafından da bilinmesi gerektiğini hatırlattı.

Beyoğlu Sansür Müfettişini rahatsız eden bir diğer husus sansürlenerek Telgraf Müdürlüğüne gönderilen bazı telgrafların mahremiyetinin zarar görmüş olmasıydı. Telgrafhanedeki çoğu memur telgrafların içeriğini öğreniyordu. Fuad Bey'in gönderdiği yazıya göre telgrafın sansür tarafından kısmen çıkarılan veya tashih edilen kısımlarının alıcı tarafından anlaşılmaması gerekli idi. Bunun olabilmesi için muhabere dairesinin, tashih edilmiş telgrafı gönderirken düzeltmelerden arınmış hâlde sahiplerine iletmesi zorunluydu. Bu uygulama esasen Telgraf Müdüriyeti tarafından bilinmekte ise de müdürlük, telgraflar sansürlendikten sonra tashih edilen kopyaların da gönderilmesini istemekteydi. Fuad Babanzade, Telgraf Müdüriyetinin sansüre ait bir vazife olan telgraflardaki her türlü tashih ve tadilatın yapılması işleminin bir kısmının muhabere başmemurlarına bırakılma iddiasını ise kesinlikle reddetti. Fuad Bey, telgrafhane memurlarının normal zamanlardaki esas vazifeleri içinde de bazı telgrafları alıkoyarak tekrar çekmeleri işinin bulunduğunu, harp koşulları nedeniyle herkesin yüklenmiş olduğu bir vazife olduğunu,

76 ATASE, BDH, 412-14/1630, 002-08a, 19 Nisan 1332.

dolayısıyla sansür memurlarına yüklenecek fazla vazifenin işlerin aksamasına neden olacağını savundu. Fuad Bey, sansürün amacının memleketin müdafaasına ve selametine çalışmak olduğunu vurguladı.

Fuad Babanzade, sansür memurları tarafından kontrolden geçirilen telgrafların çıkartılan bölümlerinin İstihbarat İkinci Şubeye takdim edildiğini hatırlatarak önemli ve özel durumu olan telgrafların bir veya önemine göre üç kopyasının çıkarıldığını hatırlattı. Söz konusu telgrafların sakıncalı kısımlarının sansür heyetince çıkarılarak zaten düzenlendiğini, muhabere memurlarının görevinin ise telgrafların sahiplerine verilecek nüshalarını düzenleyerek yeniden kopyalamaktan ibaret olduğunu hatırlattı. Harp şartları nedeniyle sansür memurlarının iş yükünün had safhaya ulaştığını, her bir telgrafın biri telgrafhaneye gelen aslı ve diğeri ise alıcısına gönderilen kopya olmak üzere iki nüsha hâlinde sansür evrakına eklendiğini, dolayısıyla sansür memurlarının telgraf işlemlerinin uzun sürdüğünü hatırlattı. Sansür memurları telgrafın tevkif edilen kısmını yazmalarına rağmen başmuhabere memuru bu ibareyi dikkate almayarak telgrafın sahibi tarafından verilen ilk ve tashihsiz nüshasını alıcıya göndermişti[77]. Bu durum Fuat Bey tarafından eleştirildi. Telgraf Müdürlüğünün Sansür Müdürlüğü ile muhabere dairesi arasında öteden beri cereyan eden şartlara vakıf olamadığını dile getirdi. Sansürlenen telgrafların alıkonulmuş veya içeriğinden çıkarılmış kısımlarının dikkate alınmadan gönderilmesinin büyük sorunlara sebebiyet vereceği, bu hataların önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini hatırlattı[78].

Bunun üzerine Beyoğlu Telgraf Müdürü Sefa Bey tarafından 7 Mayıs 1916'da Beyoğlu Sansür Müfettişliğine gönderilen bir yazıda ufak tedbirler alınması hâlinde büyük külfetlerin ortadan kalkacağına dair öneriler sunuldu. Sansür tarafından gönderilen her telgraf paketinin başmemur tarafından açılmasının maddeten mümkün olamayacağını, bu durumun telgrafların gecikmesine neden olacağını bildirdi. Bunu engellemek için görevli memurların zarfları açarak kısmen veya tamamen tevkif edilmiş telgrafları bir zarfa, gönderilmesine izin verilmiş telgrafları ise diğer bir zarfa koymasının işleri oldukça kolaylaştıracağına değindi. Sansür merkezi tarafından yapılması çok külfetli olmayan bu işin hem telgrafların gecikmesini engelleyeceği hem de telgraf sansüründe hatalar yaşanmasının önünü alacağı ifade edildi. Esasen öteden beri sansür tarafından alıkonulan telgrafların üzerleri çizilmekte idi. Ya da satırların üzerine alıkonulduğuna dair

77 ATASE, BDH, 412-14/1630, 002-07, 002-07a, 23 Nisan 1332.

78 ATASE, BDH, 412-14/1630, 002-07, 002-08, 24-28 Nisan 1332.

"tevkif edilmiştir" yazısı yazılmaktaydı. Ancak bu uygulamaların bazen aksaması karışıklığa neden olmuştu. Sansür memurları tarafından tevkif edilen telgrafların üzerine konulması gereken işaretin unutulmaması istendi[79].

Mesele 14 Mayıs 1916'da İstihbarat İkinci Şube tarafından Posta, Telgraf ve Telefon Nezaretine iletildi. Yazıya göre son günlerde Beyoğlu Telgrafhanesi başmuhabere memuru, sansür tarafından tashih edilen iki telgrafı sansür edilmeden önceki asıl hâliyle adresine göndermişti. Bu durum muhtelif tarihlerde Beyoğlu Sansür Müfettişliği tarafından telgrafhane müdüriyetine bildirilmiş ve bu işlemi yapan memurlar hakkında gerekli incelemenin başlatılması istenmişti. Ancak Telgrafhane Müdürlüğü hatalara karşı gerekli tedbirleri almak hususunda başarılı olamadığından durum değişmemişti. Bunun üzerine İkinci Şube, çok mühim olan bu mesaide bir daha aynı hataların yapılması durumunda sorumluların divanıharba sevk edileceğini Beyoğlu Telgraf Müdürlüğüne bildirmek zorunda kaldı[80].

Savaş boyunca devam eden sansür sistemi Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra İtilaf devletlerinin denetimine girdi. Müttefikler doğrudan sansür sistemine müdahale ettiler[81]. Bilahare Osmanlı Hükûmeti dâhilî ve haricî tüm posta ve telgraf gönderileri üzerindeki askerî sansürü 18 Ocak 1919'da kaldırdı[82].

Sansürün Başarısı veya Başarısızlığı

Osmanlı Hükûmeti'nin sansür sistemi incelendiğinde devasa bir kurumsal yapıyla karşı karşıya olduğumuz anlaşılır. Birinci Dünya Savaşı sürecinde sansür yasalarının planlanması, uygulanması, savaş pratiği içinde revizyonu ve sansür organlarının çalışma sistemi, kendine özgü ve dinamik bir sansür sisteminin varlığını göstermektedir. Beyoğlu Sansür Müfettişliği de bu kontrol yelpazesinin önemli parçalarından birisidir. Bu dönem sansürün yasal uzantıları ve teşkilatlanması dikkate alındığında kurumsallaşmış bir sansür sisteminin varlığı ve başarısı dikkat çekicidir. Ancak bu başarı sıfırdan inşa edilmemiştir. Özellikle Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nden itibaren sansürün kurumsallaşması, istihdam edilen personel sayısı ve bunun getirdiği deneyim[83], savaş sırasında sansür sisteminin çabuk organize olmasını sağladı. Öte yandan kamuoyu, devlet güvenliğinin sağlanması inancına

79 ATASE, BDH, 412-14/1630, 002-06, 24 Nisan 1332.

80 ATASE, BDH, 412-14/1630, 002, 29 Şubat 1332.

81 ATASE, İSH (İstiklal Harbi Koleksiyonu), 83/11AC, 2 Şubat 1335.

82 ATASE, İSH, 83/9AC, 18 Kanunusani 1335.

83 Demirel, *age.*, s. 153.

sahip olduğundan sansür sisteminin getirdiği sınırlılıklara tepkisel olmadı. Halk sadece mektup ve telgrafların gecikmesi nedeniyle bazı önlemlerin almasını talep etti. Sansür, II. Abdülhamid Dönemi'ne atfedilen kişisel karakterini kaybederek daha rasyonel ve kişisel olmayan bir mekanizmaya dönüştü[84]. Bu anlamda Beyoğlu Sansür Müfettişliği örnekleminden hareketle sansür teşkilatlanmasını başarılı olarak değerlendirmek mümkün gözükmektedir.

İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin, savaş sırasında sansür ve propagandayı ülke güvenliğini sağlama, ortak bir algı yaratma ve hükûmetin ürettiği siyaset çerçevesinde kamuoyunu şekillendirme amaçlı kullandığı açıktır. Bu bağlamda mesele sansürden ziyade "sansür korkusu"dur. Örneğin Birinci Dünya Savaşı sırasında Beyrutlu bir gazeteci olan Yusuf Rufayil şunları ifade etmektedir:

> …savaş sırasında basın Türk sansür memurlarının güçlü denetimi altındaydı. Ancak bu sansür ve kontrol savaştan önce de vardı. O günlerde, bir kitabın kapağında "bi idn min wizarat al-ma'arif" (Maarif Nezareti'nin izniyle) ibaresi yer almak zorundaydı.
>
> Gazetelere sansür uygulanması Türkler için daha zordu çünkü Arapçaları yetersizdi. Bir seferinde gazetelerden biri sultanın "himayrah" (yani kızamık) hastalığını geçirdiğini yazdı. Türkler bu kelimeyi "ahmak" anlamına gelen "himar" kelimesiyle karıştırdılar ve mesele açığa kavuşana kadar gazeteye sorun çıkardılar. Yayın izni Beyrut'taki müdüriyat al-maarif (Eğitim Müdürlüğü) aracılığıyla İstanbul'dan geliyordu. Arapça gazeteler kendilerine Türkler tarafından verilen haberler dışında herhangi bir haber yayımlamaktan korkuyordu[85].

Hükûmet savaş zamanında etkili bir silah olan sansürü kullanarak yaşanan bazı olumsuzlukları kamuoyundan saklamayı başardı. Bu anlamda basın ve haberleşme üzerindeki sansür sayesinde asker mektuplarının açık zarflara konulması zorunluluğu, ağır mağlubiyetlerden olan Sarıkamış bozgununu kamuoyundan gizledi. Bu yönüyle sansür sisteminin amacına ulaştığı değerlendirilebilir[86]. Nitekim Liman Von Sanders, sansür nedeniyle Sarıkamış'ta alınan yenilginin büyüklüğünün gizli tutulduğunu, bu konuda konuşmanın dahi yasaklandığını, emre karşı gelenlerin tutuklandığını ve bu nedenle kamuoyunda bununla ilgili çok az şey duyulduğunu

84 İpek K. Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913", *The Turkish Studies Association Journal*, Vol. 27/No. 1/2, 2003, s. 48.

85 Shaw, *age.*, s. 165-166.

86 Tuncay Öğün, "Sarıkamış'ta Soğuk Sansür", *Yedikıta*, S. 112, 2017, s. 20-31.

ifade eder[87]. Aynı şey diğer cepheler için de geçerlidir. Suriye-Filistin cephesindeki askerler bile Şam ve Beyrut'un Eylül-Ekim 1918'de düştüğünden ve Türk ordusunun geri çekildiğinden haberdar değildi[88].

Sansür ve denetim mekanizmaları yoluyla ve devlet iradesiyle Osmanlı kamuoyu bazı bilgilerden yoksun bırakılmakla birlikte sansür sisteminde aksayan noktaların varlığı da inkâr edilemez. Bu meyanda sistemin en önemli aksaklıklarından birisi dil bilen personel yetersizliği idi. Keza iş yükünün ağırlığı, sansür uygulamalarının değişkenliği hataları arttırdı. Yaşanan tüm aksaklıklarına rağmen İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin sansür sistemi ve memurları, kısıtlı imkanlarla şüpheli kişilerin yazışmalarını inceledi. Mektup ve telgraflar kamu güvenliğini ve emniyetini koruyacak şekilde sansürlenerek haberleşme ağı içine dâhil edildi.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan uluslararası telgraf hatları 1914'e gelindiğinde tüm kıtaları birbirine bağlıyor, bilgi bir saat içinde dünyanın herhangi bir yerine ulaşıyordu. Savaş patlayınca gelişen bu teknolojiyi iyi kullanan veya iyi kontrol altına alan taraf avantajlı olacaktı. Zira düşman tarafı kontrol etmek, bilgi ağını yönetebilmek davetkâr bir hedef ve kuvvet çarpanı hâline gelmişti. Haberleşme ağları üzerinden geçen bilgiler güvenlik açığı oluşturmamak için sansürlenmek zorunda idi. Bu nedenle savaşan taraflar, uluslararası iletişim sistemlerini ve ağlarını stratejik bir araç olarak kontrol altına alma eğilimi gösterdiler. Diplomasi, askerî strateji, finans ve lojistikle ilgili birçok bilgiyi içeren mesajlar dolaşım ağındaydı. Bu sebeple Birinci Dünya Savaşı'nda haberleşme stratejik bir araç/hedef olarak ve güvenlik açığına sebep olmamak adına sansürlendi.

Osmanlı Devleti de savaş boyunca ülke güvenliğini sağlamak, halkın moralini korumak ve kamuoyunu şekillendirmek için basın ve haberleşme üzerinde askerî sansür uyguladı. Bu şekilde orduyu ve hükûmeti eleştiren, halkın moralini zayıflatabilecek tüm bilgiler yasaklandı. Askerî sansür sistemi savaşın koşullarına göre inşa edildi. Sansür uygulamaları durağan olmayıp savaşın pratiğine göre şekillendi. İstanbul'da İstihbarat Şubesine bağlı olarak Dersaadet, Galata ve Beyoğlu sansür müfettişlikleri oluşturuldu. Beyoğlu Sansür Müfettişliği basın organlarının yanı sıra daha ziyade yurt içinden ve yurt dışından gelen telgrafların sansürlenmesi ile görevli idi.

87 Von Sanders, *age.*, s. 62; İlber Ortaylı-Erol Şadi Erdinç, *İttihat ve Terakki Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler*, İnkılap Yay., İstanbul 2016, s. 82.

88 Gazi İbrâhim Tevfik Çırakman, *Gönderilmemiş Mektup Bir Türk Subayının Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşı Anıları*, haz. İbrâhim Zeyd Gerçik, Büyüyen Ay Yay., İstanbul 2019, s. 23.

Savaş sırasında güvenlik açığının kapatılması veya düşmana karşı kullanımı arasındaki geçişlere bakıldığında sansürü başarılı olarak değerlendirmek mümkündür. Burada sansürün icrasından ziyade kamuoyundaki "sansür korkusu" etkili olmuştur. Bununla birlikte arşiv kaynaklarından elde edilen nitel verilere göre sansür sisteminin aksayan noktaları son derece belirgindir. Bu bağlamda sansür sisteminin işlevselliğini artıran insan kaynağı son derece sınırlıdır. Bunda lisan bilen personel azlığı ve/veya lisan bilenlerin cepheye görevlendirilmeleri etkili olmuştur. Bu alandaki boşluk çoğunlukla gayrimüslim Osmanlı tebaası tarafından doldurulmuştur. Ayrıca farklı kurumlarda görev yapan personelden de yararlanılmıştır. Bu durum sansür sisteminin esnekliğini de göstermektedir. Sansür sisteminin sınırlılıkları sansür bürokrasisi tarafından da bilinmekteydi. Zira 20 milyondan fazla insanın yaşadığı Osmanlı ülkesinde basını ve haberleşmeyi tamamen sansürleyen bir sistemi oluşturma ve işletme gibi devasa bir görevin icra edilmesi doğal olarak zorluklar barındırmaktaydı.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, ATASE Fonu, BDH (Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu) (Klasör/Dosya, Fihrist).

BDH, 2709/341, 3-5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8,8a, 9,9a,10, tarihsiz; 3-5,5a, tarihsiz; 3-6, tarihsiz; 3-8, tarihsiz; 3-8a, tarihsiz.

BDH, 293-31A/1191-057; 057-01, 02, 3 Şubat 1331.

BDH, 293-31A/1191-060, 9 Şubat 1331; 060-01, 17 Şubat 1331.

BDH, 3183/17, 1-1,1a, 2, 2a, 3,3a, 4, 4a, 5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8. 8a, 9,9a; 1-6, 11; 1-7.

BDH, 408/258-1613, 4 Ağustos 1330; 48-02, tarihsiz.

BDH, 408-258/1613, 19 Teşrinisani 1330; 408-258/1613, 25 Teşrinisani 1330; 408-258/1613, 29 Teşrinisani 1330; 408-258/1613, tarihsiz.

BDH, 409-275/1615, 025, 10 Kanunuevvel 1330; 025-03,04, 18 Kanunuevvel 1330; 025-05, 21 Kanunuevvel 1330.

BDH, 409-275/1615, 025-1,2, 14 Kanunusani 1330.

BDH, 412/1629-008, 008-1, 17 Teşrinisani 1330; 008-03, 04, 05, 06, 21 Kanunuevvel 1330.

BDH, 412/1629-014, 15 Mart 1331.

BDH, 412/1629-014-01, 16 Mart 1331.

BDH, 412/1629-019, 17 Nisan 1331; 019-01, 21 Nisan 1331.

BDH, 412/1629-027, 16 Haziran 1331.

BDH, 412/1629-027-01, 02, 15 Haziran 1331.

BDH, 412-14/1630, 002, 29 Şubat 1332.

BDH, 412-14/1630, 002-06, 24 Nisan 1332.

BDH, 412-14/1630, 002-07, 002-07a, 23 Nisan 1332.

BDH, 412-14/1630, 002-07, 002-08, 24-28 Nisan 1332.

BDH, 412-14/1630, 002-08a, 17 Nisan 1332; 08a, 19 Nisan 1332.

BDH, 413/299-1633-038, 2, 03, 26 Kanunuevvel 1331.

BDH, 413/299-1633-43, 6-7 Mart 1332.

BDH, 415-288/1639-042, 22 Kanunuevvel 1331.

BDH, 415-288/1639-042-02, 11 Kanunusani 1331.

BDH, 425-45/1677, 002, 11 Teşrinisani 1330.

BDH, 425-45/1677-003-04, 6 Teşrinisani 1330.

BDH, 425-45/1677-025, 14-20 Mayıs 1332.

BDH, 425-45/1677-025-01, 16 Mayıs 1332.

BDH, 427-578/1685, 001-033, 29.1.1333.

BDH, 427-578/1685, 001-068, 27.3.1333.

BDH, 428-31B/1686, 013, 7 Eylül 1333; 013-03, 2 Eylül 1333.

BDH, 443-50/001-04a, 001-005, 13 Ağustos 1330.

BDH, 443-50/H1, 001-03, 28 Temmuz 1330; 30 Temmuz 1330.

BDH, 443-50/H1, 001-04, 8 Ağustos 1330.

BDH, 443-50/H1, 001-04a, 12-13 Ağustos 1330.

BDH, 443-50/H1, 001-1a, 02, 24 Temmuz 1330.

BDH, 443-50/H1,001-02a, 26 Temmuz 1330.

BDH, 443-50/H1,001-3a, 4 Ağustos 1330.

BDH, 443-50/H1-001-01, 20, 24 Temmuz 1330.

İSH (İstiklal Harbi Koleksiyonu), (Kutu/Gömlek, Belge).

İSH, 83/11AC, 2 Şubat 1335.

İSH, 83/9AC, 18 Kanunusani 1335.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumîye Müdüriyeti 2. Şube (DH.EUM.2.Şb), 5/64, 11 Cemaziyelevvel 1333.

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Ataman, Bora, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, S. 14, Ocak 2009, s. 21-49.

Avşar, Servet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 2/S. 3, 2018, s. 1-46.

Beşikçi, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, İletişim Yay., İstanbul 2023.

Birinci, Ali, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 7, Mayıs 2006, s. 291-349.

Bozkurt, Abdurrahman, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)", *OTAM*, S. 36, Güz 2014, s. 1-44.

Çırakman, Gazi İbrâhim Tevfik, *Gönderilmemiş Mektup Bir Türk Subayının Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşı Anıları*, haz. İbrâhim Zeyd Gerçik, Büyüyen Ay Yay., İstanbul 2019.

Demirel, Fatmagül, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 5, 2004, s. 89-104.

Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yay, İstanbul 2007.

Eşki, Fatih Mehmet, *Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)*, Nobel Yay., Ankara 2024.

Halliday, John D., "Censorship in Berlin and Vienna during the First World War: A Comparative View", *The Modern Language Review*, Vol. 83/No. 3, July 1988, s. 612-626.

Hopkin, Deian, "Domestic Censorship in the First World War", *Journal of Contemporary History*, Vol. 5/No. 4, 1970, s. 151-169.

Johnson, Donald, "Wilson, Burleson, and Censorship in the First World War", *The Journal of Southern History*, Vol. 28/No. 1, Feb., 1962, s. 46-58.

Kabacalı, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1990.

Kalemli, Hüseyin, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Sansür Uygulaması," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, 2018, s. 509-538.

Karabekir, Kazım, *Günlükler 1906-1948*, C I, Yapı Kredi Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2017.

Karabekir, Kazım, *I. Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, 4. baskı, İstanbul 2023.

Karabulut, Umut, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 45, Nisan 2019, s. 87-99.

Kozanoğlu, Okan, "Sopalı Sansür: Zaptiye Müşiriyeti ve Erken Dönem Osmanlı Sansür Mekanizmasındaki Yeri (1858-1876)", *Toplumsal Tarih Akademi*, S. 4, Haziran 2024, s. 76-87.

Kurat, Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.

Kurnaz Şahin, Feyza, "Birinci Dünya Savaşı'nda Beyrut'ta Haberleşme Üzerinde Sansür ve Gözetim: Beyrut Askerî Sansür Müfettişliği ve Faaliyetleri", *CTAD*, Yıl 20, S. 40, Bahar 2024, s. 33-67.

Kurnaz Şahin, Feyza, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'da Sansür Teşkilatı" *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Haziran 2024, s. 254-255.

Ortaylı, İlber-Erdinç, Erol Şadi, *İttihat ve Terakki Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler*, İnkılap Yay., İstanbul 2016.

Öğün, Tuncay, "Sarıkamış'ta Soğuk Sansür", *Yedikıta*, S. 112, 2017, s. 20-31.

Öğün, Tuncay, "Turan Yolunda Bir Serap: Ardahan'ın Ele Geçirilmesi ve Osmanlı Basınındaki Yansımalar", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Yay. haz., Merve Uğur, ATAM Yayınları, Ankara 2015, s.586-587.

Öğün, Tuncay, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Dergâh Yay., İstanbul 2015.

Öztürk, Serdar, "Türk Sinemasında İlk Sansür Tartışmaları ve Yeni Belgeler", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, S. 5, 2006, s. 47-76.

Paul, Christopher - Kim, James J., *Reporters on the Battlefield: The Embedded Press System in Historical Context*, 1st ed., RAND Corporation, 2004.

Price, Byron, "Governmental Censorship in War-Time", *The American Political Science Review*, C XXXVI/S. 5, 1942, s. 837-849.

Sanders, Liman Von, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, 9. baskı, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 2022.

Shaw, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.

Şahin, Gürsoy, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ile Sırbistan Arasındaki Siyasî Sorunlara Dair Bazı Tespitler (1914-1918)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 18/S. 2, 2016, s. 269-286.

Şimşeker, Somer Alp, *Ottoman Intelligence: The Second Branch and Its Operational Characteristics, 1914-1918*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021.

Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası 20. Yüzyıl: Yeni Bir Dünyanın Aranışında*, C VI, Türkiye İş Bankası Yay., 3. basım, İstanbul 2023.

Yeni, Mustafa, *Birinci Dünya Savaşı'nda Başkumandanlık Vekaleti ve Harbiye Nezareti'nin II. Şube (İstihbarat) Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022.

Yosmaoğlu, İpek K., "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913", *The Turkish Studies Association Journal*, Vol. 27/No. 1/2, 2003, s. 15-49.

Young, Kimball, "Censorship in Wartime", *ALA Bulletin*, Vol. 38/No. 11, November 1944, s. 439-442.

EKLER

Ek 1: Beyoğlu Askerî Sansür Merkezinde Mektup Kontrolünde Görevli Memurlar Listesi (3 Ocak 1915)

Beyoğlu Türkçe Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi (Rumi)**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi (Rumi)**
Ömer Nuri Efendi Hasan Lütfi	1295	Aksaray	23 Teşrinisani 1330
İbrâhim Ethem Efendi bin Hacı İzzet	1307	Aksaray	30 Teşrinisani 1330
Kenan Efendi bin Mehmed Tahir	1298	Makriköy	22 Teşrinisani 1330
Tevfik Nureddin Efendi bin Abdullah	1301	Süleymaniye	11 Kanunuevvel 1330
İbrâhim Efendi bin Şükrü	1307	Aksaray	4 Kanunuevvel 1330
Ziya Efendi bin Mehmed	1292	Süleymaniye	25 Teşrinisani 1330
Nureddin Efendi bin Nuri	1304	Kocamustafapaşa	22 Teşrinisani 1330
Niyazi Efendi bin Naili	1307	Anadolu fırkası	3 Kanunuevvel 1330
Şadi Efendi bin Refet	1305	Boğaziçi	7 Kanunuevvel 1330
Faik Efendi bin Ali	1305	Kasımpaşa	25 Teşrinisani 1330
Kemal Efendi bin İbrâhim Hakkı	1302	Aksaray	24 Teşrinisani 1330
İsmail Münir Efendi bin Ahmed Hilmi	1307	Fatih	10 Kanunuevvel 1330
Server Efendi bin Mustafa	1297	Sultanahmed	10 Kanunuevvel 1330
Hidayet Efendi bin Neşet	1305	Süleymaniye	10 Kanunuevvel 1330
Yusuf Cevad Efendi bin Mehmed Tahir	1292	Makriköy	10 Kanunuevvel 1330
İbrâhim … Efendi bin Hüseyin	1305	Süleymaniye	11 Kanunuevvel 1330
Celaleddin Efendi bin Mehmed	1307	Çengelköy	13 Kanunuevvel 1330

Rumca Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi (Rumi)**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi (Rumi)**
Hamdi Efendi bin Mustafa	1307	Aksaray	22 Teşrinisani 1330
Ermenice Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi**
Bedrik Efendi bin Karabet	1296	Üsküdar	2 Kanunuevvel 1330
Burhaneddin bin Osman Nuri	1300	Sultanahmed	21 Kanunusani 1330
Tosib Efendi bin Aleksan	1296	Beşiktaş	26 Kanunusani 1330
Serkis Efendi bin Arakel	1306	Cihangir	3 Kanunuevvel 1330
Aram Efendi bin Andon	1296	Cihangir	30 Teşrinisani 1330
Muradyan Efendi bin Murad	1296	Cihangir	20 Kanunuevvel 1330
Almanca Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi**
Armenak Efendi bin Rupen	1307	Kocamustafapaşa	20 Kanunuevvel 1330
Elyas Efendi bin Rifail	1307	Kılınç Ali	11 Kanunuevvel 1330
Agop Efendi bin Zarnik	1298	Sultanahmed	24 Kanunuevvel 1330
Fransızca Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi**
Nesim Behar Efendi bin Avram	1305	Süleymaniye	12 Kanunuevvel 1330
Kasım Efendi bin Hüseyin	1298	-	22 Kanunuevvel 1330
Yasef Efendi bin Gabriyel	-	-	14 Kanunuevvel 1330
Kohen Efendi bin Nesim	1296	Beşiktaş	7 Kanunuevvel 1330
Ahmed Cemaleddin Efendi bin Ali Rıza	1309	Cihangir	22 Teşrinisani 1330
Garabet Efendi bin Gavriyel	1298	Cihangir	15 Kanunuevvel 1330

Arapça Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi (Rumi)**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi (Rumi)**
Celaleddin Efendi bin Muhiddin	-	Üsküdar	15 Kanunuevvel 1330
Hadim Efendi bin Hüseyin	1300	Aksaray	7 Kanunuevvel 1330
İngilizce ve Fransızca Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi**
Ali Asgar Efendi bin Ebulhayr	1290	Süleymaniye	7 Kanunuevvel 1330
İtalyanca Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi**
Jozef Efendi bin Kirkor	1309	-	14 Kanunuevvel 1330
Karakaş Bogosi Efendi bin Pozant	1290	Cihangir	2 Kanunuevvel 1330
Musevice Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi**
Hayim Roso Efendi bin Mişon	1307	Eyüpsultan	10 Kanunuevvel 1330
Nesim Efendi bin Sadi	1310	Beşiktaş	7 Kanunuevvel 1330
Macarca Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi**
Akif Efendi bin Tevfik	1309	-	25 Teşrinisani 1330
Rumence Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi**
Hayik Efendi bin Ovakim	1303	Sultanahmed	9 Kanunuevvel 1330
Bulgarca Masası			
Künyesi	**Doğum Tarihi**	**Askeralma Şubesi**	**Göreve Başlama Tarihi**
Hamid Efendi bin İsmail	1310	Fatih	8 Kanunuevvel 1330

ATASE, BDH, 412/1629-008-03, 21 Kanunuevvel 1330; BDH, 412/1629-008-04, 21 Kanunuevvel 1330; BDH, 412/1629-008-05, 21 Kanunuevvel 1330.

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 22.05.2024
Kabul/Accepted: 02.06.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.719

Araştırma Makalesi/Research Article

İngiliz Genelkurmayının Rapor ve Analizlerine Göre Türk Kurtuluş Savaşı

The Turkish War of Independence According to the Reports and Analyses of the British General Staff

Mehmet Kıbıl*

Öz

Türk Ordusu ile Yunan Ordusu arasında Ocak 1921'de I. İnönü Muharebesi ile başlayan sıcak muharebe dönemi, 1922 Ağustos ayında başlayan Büyük Taarruz ile son bulmuştur. 1921-1922 yılları arasındaki Türk ve Yunan orduları arasındaki savaşı yakından takip eden İngiltere Genelkurmay Başkanlığı, bir dizi rapor ve değerlendirme yazısı hazırlayarak bunları belli aralıklarla Savaş Bakanlığı aracılığıyla kabineye sunmuştur. Raporların içeriği incelendiğinde, yapılan değerlendirmelerin genel olarak gerçekçi analizler ve önemli uyarılar içerdiği, askerî bakış açısından derinlemesine değerlendirmeler sunduğu görülmektedir. Türkiye'ye uygulanan sert işgal politikalarını doğru bulmayan Genelkurmay Başkanlığı, Yunan ordusunun Anadolu'yu işgal etmesine ise kesin olarak karşı çıkmıştır. Hazırlanan raporlarda genel olarak Yunan ordusuna güvenilmemesi gerektiği ve Türk ordusu karşısında galip gelemeyecekleri üzerinde durulurken, İngiltere'nin çıkarları gereği Yunanlılar yerine Türklerle dost olunması gerektiği savunulmuştur. Ancak Genelkurmay Başkanlığının yaptığı doğru analizler

* Dr., Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü - PhD., Yeditepe University, Atatürk Principles and Revolution History Institute, İstanbul/TÜRKİYE, https://ror.org/025mx2575 mehmet.kibil@yeditepe.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-4529-5215

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atıf/Citation: Kıbıl, Mehmet, "İngiliz Genelkurmayının Rapor ve Analizlerine Göre Türk Kurtuluş Savaşı", *Belleten*, C 89/S. 314, 2025, s. 719-765.

ve uyarılar, Başbakan Lloyd George tarafından dikkate alınmamış ve Yunanlıların Anadolu'daki işgal alanını genişletmesine destek verilmiştir. Lloyd George'un bu tavrı, İngiltere'nin uzun vadeli stratejik çıkarlarına zarar vermiş ve bölgedeki dengeleri olumsuz etkilemiştir. Tarihsel değeri yüksek olan bu raporlar, İngiltere'nin Türkiye politikasındaki stratejik hatalarını ve bunun sonuçlarını anlamak açısından önemlidir. Kurtuluş Savaşı'nın seyrini anlamak ve İngiliz politikacılar ile askerler arasındaki görüş ayrılıklarını ortaya koyarak, olayları farklı bir perspektiften değerlendirmek adına önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu bağlamda, İngiliz Genelkurmayının analizleri, yalnızca dönemin askerî stratejilerini değil, aynı zamanda politik kararların sahadaki yansımalarını da gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurtuluş Savaşı, Millî Mücadele, Türk Ordusu, Yunan Ordusu, İngiltere Genelkurmay Başkanlığı.

Abstract

The period of active combat between the Turkish Army and the Greek Army, which began with the First Battle of İnönü in January 1921, ended with the Great Offensive launched in August 1922. Closely monitoring the war between the Turkish and Greek armies from 1921 to 1922, the British General Staff prepared a series of reports and assessments, periodically submitting them to the Cabinet through the War Office. Upon examining the content of these reports, it is evident that the evaluations generally contained realistic analyses and important warnings, offering in-depth assessments from a military perspective. The General Staff, disapproving of the harsh occupation policies applied to Türkiye, was firmly opposed to the Greek Army's occupation of Anatolia. The reports generally emphasized that the Greek Army should not be trusted and that they would not be victorious against the Turkish Army, advocating that, for the sake of British interests, it was better to be allies with the Turks rather than the Greeks. However, the accurate analyses and warnings made by the General Staff were ignored by Prime Minister Lloyd George, who supported the expansion of the Greek occupation in Anatolia. Lloyd George's stance damaged Britain's long-term strategic interests and adversely affected regional balances. These historically valuable reports are crucial for understanding the strategic mistakes in Britain's policy towards Türkiye and their consequences. They provide an essential source for comprehending the course of the War of Independence and for highlighting the differing perspectives between British politicians and military leaders, thus offering a unique viewpoint on the events. In this context, the analyses of the British General Staff reveal not only the military strategies of the period but also the impact of political decisions on the ground.

Keywords: War of Independence, National Struggle, Turkish Army, Greek Army, British Chief of the General Staff.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nda zafer elde etmesine rağmen bu savaştan bir hayli yıpranmış ve ekonomisi bozulmuş olarak çıkan İngiltere, savaşın ardından yepyeni sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Dört yıl süren savaşın ardından ülkede artan enflasyon, işsizlik ve İngiltere'nin hükmettiği topraklarda ortaya çıkan siyasi istikrarsızlıklar, bu dönemde İngiltere'nin önündeki en önemli problemlerdi. Savaşın bitimiyle artan baskılar neticesinde ordu kısa sürede terhis edilmiştir. Ülke içinde yaşanan derin sosyal ve politik değişimlerin yanı sıra, İrlanda'daki iç savaş, Mezopotamya'da işgal bölgelerinde yerel güçlerle yaşanan hoşnutsuzluk, Mısır'da ortaya çıkan devrim ve Hindistan'daki Müslümanların tepkileri nedeniyle İngilizlerin çözmesi gereken çok fazla sorun vardı. İngiltere'nin Orta Doğu politikası, savaş sonrasında ortaya çıkan zorluklar nedeniyle, yerel direnişler ve iç karışıklıklar sonucunda Mısır'dan Afganistan'a kadar parçalanmış durumdaydı[1].

Savaş sonrası yeni sorunlarla yüzleşmek zorunda kalan İngiltere'de, Başbakan Lloyd George'un Türkiye'de yürüttüğü sert işgal politikası tartışmalara neden olmuştur. Bu dönemde Türkiye'ye yönelik izlenecek politikalar tartışılırken, Kabine içinde ve çeşitli kurumlar arasında belirgin görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. İngiliz Hükûmeti, bu dönemde Türkiye'ye dair politikasını hiçbir zaman tam bir uyum içinde belirleyememiştir. 1918'den sonra izlenen politikalar, Kabine içindeki politikacıların ve İngiliz Genelkurmayının sert itirazlarına rağmen, genellikle Başbakan Lloyd George tarafından şekillendirilmiş ve uygulanmıştır. 1918-1922 arasındaki dört yıllık süreçte, Lloyd George güçlü ve tutarlı bir muhalefetle karşı karşıya kalmış olmasına ve politikalarının başarısız olma olasılığı giderek artmasına rağmen geri adım atmamıştır. Başbakanın Türkiye'ye dair politikasının temel amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve Boğazları uluslararası geçişlere açarak tarafsız bir statü kazandırmaktan ibaretti[2].

1 David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2008, s. 407.

2 Bu amaç doğrultusunda hazırlanan Sevr Antlaşması, Lloyd George'un Yakın Doğu politikasının zirve noktası olarak kabul edilmektedir. İngiltere bu antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu'nu bölme hedefine ulaşmış görünmektedir. İngiltere, yalnızca Mezopotamya'yı (Musul dâhil), Filistin ve Kıbrıs ile Mısır'daki pozisyonunun resmî olarak tanınmasını elde etmekle kalmamış, aynı zamanda barış ve savaş dönemlerinde ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan serbest geçişini sağlamıştır. Boğazlar silahsızlandırılmış ve İngiliz filosunun kontrolüne bırakılmıştır. Böylece İngiltere, sadece Türkiye'yi kontrol altına almakla kalmamış, aynı zamanda Karadeniz üzerinden Rusya'ya da müdahale edebilecek stratejik bir üstünlük kazanmıştır. Ancak Sevr Antlaşması sonrasında izlenen hatalı politikalar, nihayetinde İngiltere

Karar alıcılar arasında Başbakan Lloyd George, Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Savaş Bakanı Winston Churchill ve Genelkurmay Başkanı Henry-Wilson gibi isimler öne çıkıyordu. Özellikle Lloyd George'un Yunanistan'a olan sempatisi ve sınırsız desteği ile Türkiye'ye karşı takındığı düşmanca tavır, askerî çevrelerce sıklıkla eleştirilmiş ve Lloyd George'a karşı zaman içinde bir direnç oluşmasına yol açmıştır. Başbakan, çalışma arkadaşlarının fikirlerine gerekli önemi vermemiş ve asker danışmanlarının görüşlerine aldırış etmemiştir[3]. Bu bağlamda 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgal edilmesi, kaotik bir dönemde gerçekleşmiş ve İngiltere'de bir dizi çatışma ve çekişmeyi de beraberinde getirmiştir. İngiliz Genelkurmay Başkanlığı ve Savaş Bakanlığı Yunan ordusunun İzmir'e çıkarılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Zira askerlerin büyük kısmı terhis edildiği için İrlanda'dan Mısır'a, Filistin'den Mezopotamya'ya ve Türkiye'ye yayılan az sayıdaki askerle ordunun tüm bu sorunları çözme kapasitesinin olmadığı bilen Genelkurmay Başkanı Mareşal Henry Wilson, Türklerle yeni bir savaş manasına gelecek bu harekâta tepki göstermiş, Lloyd George'un işgalci politikalarına en başından itibaren itiraz etmiştir. Yunanlıların işgal harekâtı genişledikçe Genelkurmay Başkanlığı ile Başbakan arasındaki görüş ayrılıkları daha belirgin hâle gelmiştir[4].

Olayların giderek büyük bir savaşa dönüşeceğinin farkında olan İngiliz Genelkurmayı, özellikle I. İnönü Muharebesi'nden Büyük Taarruz'a kadar geçen bir buçuk yıllık sürede, İstanbul'daki işgal kuvvetleri komutanlığından elde ettiği bilgiler ve veriler ışığında çok sayıda rapor hazırlayarak çeşitli analizler ve stratejik değerlendirmeler yapmış, Kabineye uyarılarda bulunmuştur. İtilaf devletlerinin Yunan ordusunun ilerlemesine izin vermesiyle başlayan aktif çatışma sürecine paralel olarak Kabineye sunulan askerî raporların sayısı da artmıştır. Askerî bakış açısından hazırlanan bu raporların içeriğine bakıldığında, Yunan ordusuna güvenilmemesi gerektiği ve İtilaf devletlerinin İstanbul ve Çanakkale Boğazı bölgesinde bulunan birliklerinin kaderinin Yunanistan'ın eline bırakılmasının sakıncaları üzerinde durulduğu, ayrıca Türk ordusunun askerî kapasitesi hakkında değerlendirmeler yapıldığı görülmüştür. İngiliz irtibat subayları aracılığıyla Yunan

açısından büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Harry N. Howard, *The Partition of Turkey A Diplomatic History 1913-1923*, University of Oklahoma Press, USA 1931, s. 249.

3 Fromkin, *age.,* s.453.

4 C. E. Callwell, *Field Marshal Sir Henry Wilson-His Life and Diaries*, Vol. II, Cassell and Company Ltd, London, 1925, s. 190-192. Genelkurmay Başkanı Mareşal Sör Henry Wilson'ın günlükleri, çalışma arkadaşı Tümgeneral C. E. Callwell tarafından yayına hazırlanarak Mareşal'in ölümünden birkaç yıl sonra basılmıştır.

ordusu hakkında toplanan bilgilere ek olarak, Türk ordusu hakkında çeşitli istihbarat kaynaklarından elde edilen bilgiler de değerlendirilerek iki ordunun durumu her aşamada analiz edilmiştir. Bu kapsamlı analizlerde Anadolu'daki vaziyetin Yakın Doğu'daki İngiliz çıkarlarına etkisi, her iki ordunun moral durumu, mevcut silah ve teçhizat durumları gibi önemli konular incelenmiştir. Savaşın gidişatı sırasında değişen şartlar göz önünde bulundurularak, olası senaryolar üzerinden öngörülerde bulunulmuş ve bu doğrultuda uygun stratejiler belirlenmesi için Kabineye çok değerli tavsiyeler sunulmuştur. Şubat 1921 gibi erken bir tarihten itibaren Anadolu'daki işgalin sonlandırılarak İstanbul'daki birliklerin tahliye edilmesi gerektiğine dair Kabineye yapılan uyarılar çok dikkat çekicidir. İngiltere'nin Yunanlıları değil Türkleri desteklemesi gerektiği ve Yunanlıların büyük bir felakete sürüklenmekte olduğu ısrarla belirtilmiştir[5].

Başbakan Lloyd George Genelkurmay Başkanlığının uyarılarına rağmen askerlerin taraflı bir şekilde Türk yanlısı olduğuna inanarak, savaşın seyrini belirleyecek önemli faktörleri doğru öngörülerde bulunan ve gelecekteki askerî-siyasi hamleler için değerli bir kılavuz sağlayan raporları görmezden gelmiştir. Lloyd George, dinlemekten hiçbir zaman hoşlanmadığı asker danışmanlarının tavsiyeleri reddederek, İngiltere'nin izleyeceği işgal politikalarını kendi görüşleri doğrultusunda şekillendirmeye devam etmiştir[6].

Bu çalışmada, I. İnönü Muharebesi'nden Büyük Taarruz'a kadar geçen dönemde devam eden sıcak muharebeler (Sırasıyla I. ve II. İnönü Muharebeleri, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri, Sakarya Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruz) sırasında İngiltere Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan kapsamlı rapor ve analizler ele alınmaktadır. İngiliz arşivlerinden alınan Genelkurmay raporlarına ek olarak, Genelkurmay Başkanı Henry Wilson ile Başbakan Lloyd George'un resmi yazışmaları, Kabine tutanakları, Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığının İstanbul'daki personeliyle yaptığı yazışmaların yanı sıra, dönemin askerî ve siyasi figürlerinin anı ve günlüklerinden faydalanılmıştır. Bir kısmı Türkiye'de ilk kez bu çalışmada yayınlanan İngiliz Genelkurmayının raporlarının detaylı şekilde analiz edilmesi, İngiltere'de dönemin siyasi ve askerî dinamiklerini, askerler ile siyasetçiler arasındaki tartışmaların Türkiye'deki işgal politikalarına yansımalarını daha iyi kavramamıza olanak tanıyacak niteliktedir. Türk Kurtuluş Savaşı tarihinin az bilinen bir yönünü aydınlatması açısından önem arz etmektedir.

5 Keith Jeffery, *The Military Correspondence of Field Marshal Sir Henry Wilson 1918-1922*, The Bodley Head for the Army Records Society, England 1985, s. 252-253.

6 Fromkin, *age.*, s. 453.

İzmir'in İşgalinin Ardından Gelişen Hadiseler ve Yunan Ordusu'nun İlerleyişi (1919-1920)

Yunan ordusunun 15 Mayıs 1919'da Paris Barış Konferansı'nda alınan karar sonucunda İzmir'e çıkması İngiltere'de pek çok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Bu işgal, en çok Genelkurmay Başkanı Mareşal Henry Wilson'ı tedirgin etmiştir. Anılarında tüm bu olanları bir çılgınlık olarak nitelemiş ve aptalca bir işe kalkışıldığını belirtmiştir[7]. Savaş Bakanı Winston Churchill ise bu hadiseyi "ölümcül bir adım" olarak tarif ederken: "İngiltere'deki asker kanadın Türk yanlısı eğilimlerini her türlü hesaba katarak, kaynaklarımız tükenirken pek çok yeni tehlikeye yol açacak bu şiddet eyleminin tedbirsizliğini mazur görmek imkânsızdır" demiştir[8]. Ancak Lloyd George "Yunan karşıtı" ve "Türk yanlısı" olarak gördüğü Henry Wilson ve diğer askerlerin itirazlarını görmezden gelmiştir. Lord Riddell'in İzmir işgal edildikten hemen sonra Lloyd George ile yaptıkları bir sohbetten aktardıkları bu görüşü doğrulamaktadır:

> Türkiye'deki vaziyeti konuşurken, "İzmir'i Yunanlılara vermek akıllıca mı?" Diye sordum. Şöyle cevap verdi: "Tabi ki bizim Genelkurmayımız Yunanlılara karşıdır. Her zaman karşılardı. Türkleri tutuyorlar. Ordu muhafazakâr parti destekçilerinden oluşmaktadır ve Türkleri desteklemek muhafazakâr partinin geleneksel siyasetidir. Yunanlılardan nefret ederler. Bu yüzden en aşırı muhafazakarlardan biri olan Henry Wilson, yaptığım işe sert şekilde muhalefet ediyor[9].

İzmir'in işgali İngiltere'de çeşitli tepkilere yol açarken, 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın eylemleri de Savaş Bakanlığı tarafından yakından takip edilmekteydi. İstanbul'daki işgal kuvvetleri komutanlığı ağustos ayından beri Mustafa Kemal Paşa'nın eylemleri ile ilgili bilgileri Savaş Bakanlığına raporlamaktaydı[10]. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa ve Millî Hareket hakkında Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan ilk kapsamlı rapor 18 Kasım 1919 tarihlidir. General Milne imzası taşıyan 10 sayfalık detaylı raporda, Millî Hareketin amacı ve nasıl

7 Callwell, *age.,* s.190-192.

8 Winston Churchill, *The World Crisis-the Aftermath*, Thornton Butterworth Ltd, London 1929, s. 367.

9 Lord Riddel, *Lord Riddel's İntimate Diary of the Peace Conference and After 1918-1923*, Victor Gollancz Ltd, London 1933, s.208.

10 The National Archives (TNA), Foreign Office (FO), 608/112/2.

geliştiği üzerinde durulmuştur[11]. Dikkate değer bir diğer rapor ise İstanbul'un resmen işgal edilmesinden bir gün önce, 15 Mart 1920 tarihinde "Türkiye'de Mevcut Durum" başlığıyla Savaş Bakanlığına gönderilmiştir. Türkiye'deki genel vaziyetin başlıklar hâlinde sıralandığı bu çok yönlü ve kapsamlı raporda; ülkedeki siyasi, ekonomik, askerî, etnik tüm gelişmeler çeşitli gözlemler ve istihbarat raporlarına dayanarak ele alınmıştır[12].

1 Haziran 1920 tarihli bir başka raporda ise, barış şartlarının Türkler adına ağır olmaması gerektiği üzerinde durulurken, Türklerin silahlı direnişi arttırması durumunda karşı koyacak birlik olmadığı belirtilmiştir. Raporun sonunda yapılan uyarı ise önemlidir: "Barış antlaşmasının konuşulan detayları Türkiye'de halkı kenetlemiştir ve halk, Yunan saldırganlığına direnmek ve pozisyonunu sadece kolluk kuvvetleri sayesinde koruyabilen, hain olarak gördükleri hükûmeti engellemek için her şeyi yapacaktır"[13].

İngiliz Genelkurmayı izlenen siyaset konusunda politikacıları uyarırken, bu dönemde çok önemli bir gelişme yaşanmıştır. Kendi aralarında yaptıkları görüşmelerin ardından Türklere dayatılacak Sevr Antlaşması'nın hükümlerini belirleyen İtilaf devletleri, Sevr'e davet ettikleri Osmanlı heyetine 11 Mayıs 1920'de antlaşma şartlarını sunmuşlardır. 433 maddeden oluşan Sevr Antlaşması'na göre İngiltere Irak ve Filistin'de, Fransa ise Suriye'de mandater devlet oluyordu. Anadolu'nun bazı bölgelerinde İtalyan ve Fransız nüfuz bölgeleri oluşacak, İngiltere'nin koruyuculuğu altında bir Kürdistan Devleti kurulacak, Doğu Anadolu Ermenilere verilecek, Yunanistan İzmir, Batı Trakya ve Doğu Trakya'nın büyük bölümünü alacak ve Boğazlar uluslararası bir komisyona bırakılacaktı[14]. Osmanlı heyetinin başındaki Tevfik Paşa antlaşma koşullarının son derece ağır olduğunu ve kabul edilemeyeceğini bildirerek görüşmeleri sonlandırdı. Türklerin bu tavrından sonra İtilaf devletlerinin önünde iki seçenek bulunuyordu: Sevr Antlaşması'nı yumuşatmak, ya da ise silah zoruyla bunu Türklere kabul ettirmek. Ancak İngiltere

11 Titizlikle hazırlandığı anlaşılan bu raporda "Millî Hareketin Tarihçesi" başlığı altında Mayıs 1919'dan itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın eylemleri ve Millî hareketin nasıl geliştiği adım adım incelenmiştir. Ayrıca raporun sonunda ekler kısmında Sivas Kongresi kararları ile Mustafa Kemal Paşa'nın açılış nutku da yer almaktadır. TNA, Records of the Cabinet Office (CAB) 24/93/60.

12 TNA, CAB 24/101/67.

13 TNA, CAB 24/106/82.

14 Gülnihal Bozkurt, "Sevr'i Bilmek Lozan'ı Anlamak", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 56, Temmuz 2003, s. 487.

ve Fransa'nın elinde Mustafa Kemal Paşa ve Millî Harekete silah zoruyla boyun eğdirebilecek miktarda birlik yoktu. Lloyd George, Venizelos'un teklifiyle bunu ancak Yunan ordusunun yapabileceğine ikna oldu. Bu konuda o kadar kararlıydı ki, Churchill ve Henry Wilson'ın sert protestolarını görmezden geldi. Zira her ikisi de böyle bir eyleme kesin olarak karşıydı ve Yunanlıların başarılı olacaklarına dair çok az umut görüyorlardı. Durumdan hiçbir şekilde memnun olmayan Genelkurmay Başkanı Henry Wilson, bu eylemin mutlak bir felaket anlamına geleceğini 17 Haziran 1920'de söylemiştir:

> Churchill'e İstanbul, Çanakkale Boğazı, Mezopotamya ve İran'da açık şekilde felakete doğru sürüklenmekte olduğumuzu söyledim. Defalarca belirttiğim gibi, uyguladığımız politikaların elimizdeki mevcut kuvvetle orantılı bir yanı yok ve taahhütlerimizi yerine getirmekten aciziz. Güvenilmez bir insan olan Venizelos'u gördüm. Lloyd George'a hesapsızca her şeyi yapabileceğini vaat ediyor ve Lloyd George kendisine söylenen her şeye inanıyor; ama Venizelos'u biraz sıkıştırdığımda hiçbir şey bilmediğini ve hiçbir şey vadedemeyeceğini anladım[15].

Genelkurmay Başkanı Kabine toplantısında Türkleri dize getirmek için eldeki tek kuvvetin Yunan ordusu olduğunu ancak bunun Türkiye ile savaş anlamına geldiğini ve bu gidişle bu işin İngiliz kuvvetlerinin İstanbul'dan atılmakla sonuçlanacağını söylemiştir. Kabine bu uyarıları dikkate almamış ve İngiltere için en iyisinin Yunan birliklerini desteklemek olduğuna karar vermiştir[16]. Neticede ilerlemesine izin verilen Yunan ordusunun Anadolu'nun içlerine doğru ileri harekâtı hızlı ve etkili şekilde gelişmiş ve Lloyd George dışında herkesi şaşırtacak şekilde başarılı olmuştur. Trakya ve Batı Anadolu'nun önemli bir bölümü Yunan işgaline girmiştir. Bu arada Lloyd George, Yunan ileri harekatındaki başarının kendi politikasının doğruluğunu kanıtladığından emin olarak Avam Kamarası'nda "Türkiye artık yok" açıklamasını yapmıştır[17]. Venizelos'a olan güveni artık sınırsızdır. Yunan ilerleyişinin ardından İstanbul Hükûmeti'nin barış antlaşmasını imzalamaktan başka seçeneği kalmamıştır. 22 Temmuz'da yaklaşık 80 Türk'ten oluşan bir heyet, Damat

15 Callwell, *age.*, s. 244.

16 Parliamentary Archives (PA), Lloyd George Papers (LG), F/24/2/38

17 A.E. Montgomery, "Lloyd George and the Greek Question 1918-1922", *Lloyd George Twelve Essays*, ed. A. J. P. Taylor, Hamish Hamilton Ltd, New York 1971, s. 266.

Ferit'in talebi üzerine antlaşmanın imzalanması ile yetkilendirilmiştir[18]. Neticede 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması imzalanmıştır.

Sevr Antlaşması'ndan Sakarya Meydan Muharebesi'ne Kadar Geçen Süreç ve Genelkurmay Raporları

Sevr Antlaşması imzalansa da mevcut şartlar içinde ne kadar uygulanabileceği soru işaretiydi. Antlaşmanın uygulanabilmesi için Türkler lehine yumuşatılıp yumuşatılmayacağı Lloyd George, Bonar Law ve Lord Curzon arasında Kasım 1920 sonunda yapılan bir toplantıda tartışılmıştır. Bonar Law, antlaşmanın yumuşatılması ve tekrar Türk dostu politikalara dönülmesi yönünde görüş belirtmiştir. Ancak Başbakan Sevr Antlaşması'nın yumuşatılmasının tüm dünyada zafiyet işareti olarak algılanacağını belirterek bu görüşe şiddetle karşı çıkmıştır[19]. Savaş Bakanı Winston Churchill ile bu dönemde yaşadıkları diyalog da enteresandır. Lloyd George şöyle demiştir: "Yunanlılar Türk barbarlığına karşı Hıristiyan medeniyetini temsil ediyorlar. Muharebe kapasiteleri generallerimiz tarafından küçümseniyor". Churchill'in verdiği yanıt ise şöyle olmuştur:

> Peki öyleyse bu konuda ne yapacaksınız? [Anadolu'ya] Gönderilebilecek bir ordumuz yok; sürekli bu iş için ayrılabilecek para olmadığını söylüyorsunuz; kamuoyu da bu konuda sizi desteklemiyor. Muhafazakâr Parti Türkiye'nin geleneksel dostudur. Çoğunluğun temayülü Türk yanlısıdır, Kabinenin temayülü Türk yanlısıdır, Generallerimiz Türk yanlısıdır. Dünyanın en çok Müslüman nüfus barındıran gücüyüz. Uzun süreli Türk karşıtı ve Yunan yanlısı politikaya karşı çok derin karşıtlıklar ortaya çıkacaktır. Üstelik Türkler çok tehlikelidir, çünkü hem sert hem de elde edilemezdirler. Yunanlılar Türkiye'yi işgal etmeye kalkarsa mahvolacaklar[20].

18 Paul Helmreich, *From Paris to Sèvres: the partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press, USA 1974, s.319. 22 Temmuz 1920'de Hükûmet üyeleri, yüksek rütbeli subaylar, âyanlar, eski sadrazamlardan oluşan ve Padişah VI. Mehmet Vahdettin başkanlığından toplanan II. Saltanat Şurası, bir buçuk saat süren tartışmaların ardından çekimser kalan Topçu Tümgeneral Rıza Paşa haricinde tüm katılımcıların oyuyla Sevr Antlaşması'nın onaylanmasına karar vermiştir. Seha L. Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri-Sevr Antlaşması Mondros Bırakışması*, İş Bankası Kültür Yayınları, Istanbul 2020, s. 56-59.

19 Stephen Roskill, *Hankey: Man of Secrets (1919-1931)*, William Collins Sons&Ltd, London 1972, Vol. II, s.200.

20 Churchill, *age.,* s. 391.

Sevr Antlaşması'nın uygulanması için politikacılar kendi aralarında tartışırken, Bursa'daki Yunan kuvvetlerinin Bilecik-Bozüyük doğrultusunda toplanan Türk birliklerini yoklamak için bir keşif taarruzuna geçilmesine karar verilmiştir[21]. Türk tarafında ise Kuvayımilliye güçleriyle düşmanı yenmenin imkânsız olduğunu bilen Mustafa Kemal Paşa, düzenli orduya geçmek için çalışıyordu. Bu doğrultuda komutanlara süratle düzenli ordu birlikleri ve büyük süvari kuvveti vücuda getirmek ve nizamsız teşkilat fikir ve siyasetini yıkmak direktifini vermiştir[22]. Türkler düzenli orduyu güçlendirme çabalarını yoğun şekilde sürdürürken, Yunanistan'da çok önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Yunan kralı Aleksandros maymun ısırması sonrası yarası zehir kaptığı için 25 Ekim 1920'de hayatını kaybetmiş ve bu durum Başbakan Venizelos'u zor durumda bırakmıştır. Venizelos'un isteğiyle 14 Kasım'da yapılan baskın seçimde ise muhalefet büyük bir zafer elde etmiş ve seçimleri kaybeden Venizelos ülkeyi terk etmiştir. 5 Aralık 1920'de yapılan halk oylamasının ardından Konstantin'in kral olmasıyla Yunanistan ile İngiltere arasındaki ilişkiler iyice gerilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda tahttayken Alman yanlısı politikalar izleyen Konstantin'in tekrar kral olmasıyla İtilaf devletlerinin Yunanistan'a verdiği ekonomik destek azalmış ve mali kısıtlamalar ile aynı zamanda askerî malzeme tedarikine genel bir ambargo uygulanmasına karar verilmiştir[23]. Konstantin'in tekrar tahta çıkışının ardından özellikle Fransızlar Yunanistan'ı bir müttefik olarak görmeyi reddetmişler ve hem Fransız hem de İtalyan politikası daha keskin bir şekilde Türklere doğru yönelmiştir. Sonuç olarak Yunanlılar kendilerini giderek daha fazla izole olmuş, birliklerini silahlandıramaz veya donatamaz hâlde bulmuşlardır[24].

Yunanistan'daki siyasi değişimlerin Anadolu'da sürdürülen askerî harekât üzerindeki etkisi de büyük olmuştur[25]. Kral Konstantin ve yeni kurulan hükûmet kaybetmekte oldukları İtilaf desteğini ve güvenini tekrar kazanmak ve Bilecik, Karaköy, Bozüyük, Eskişehir kesimlerinde toplanmakta olan Türk kuvvetlerini

21 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-Savaş ve Etnik Temizlik*, C IV, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 90.

22 *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi- Birinci, İkinci İnönü ve Dumlupınar Muharebeleri*, C II-Kısım 3, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1999, s. 13.

23 A. L. Macfie, "The Revision of the Treaty of Sèvres: The First Phase (August 1920-September 1922)", *Balkan Studies*, Vol. 24/No.1, January 1983, s. 61.

24 A. L. Macfie, "British Foreign Policy in the Near East, 1916-1922: Questions of Responsibility", *Balkan Studies*, Vol. 40/No. 2, January 1999, s. 333.

25 Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul 2017, s. 290-294.

dağıtmak için bir harekât düzenleme gereği duymuşlardır.[26] 6 Ocak 1921'de ilerlemeye başlayan Yunan birlikleri 9 Ocak'ta İnönü mevzileri önüne gelmişlerdir. 10 Ocak'ta şiddetlenen çarpışmaların ardından, Türk direnişini kıramayacağını anlayan Yunanlılar 11 Ocak'ta başladıkları noktaya geri çekilmişlerdir. Yunanlılar, düzenli ordunun ilk başarılı sınavı olması açısından önem teşkil eden I. İnönü Muharebesi'ni "bir keşif harekâtı" olarak tanımlayarak yenilmediklerini ve harekâtın başarıya ulaştığını iddia etmişlerdir. Ancak muharebede yaşananlar ve sonuçları açısından bakıldığında, bu muharebenin Yunanlılar aleyhine ve Türkler lehine sonuçlandığı tartışmasızdır. Nitekim İnönü'de durdurulan Yunan ordusu muharebenin ardından başladıkları noktaya geri çekilmek zorunda kalmış ve bu muharebe Türk zaferiyle sonuçlanmıştır.[27]

I. İnönü Muharebesi'nin askerî sonuçlarından ziyade diplomatik sonuçları dikkate değerdir. Nitekim bu muharebenin ardından Büyük Millet Meclisinin içeride ve dışarıda itibarı artmış, Fransa ve İtalya Sevr Antlaşması'nın mevcut hâliyle uygulanamayacağından emin olmuş ve antlaşmanın gözden geçirilmesi yönünde bir irade ortaya koymuşlardır.[28] İngiltere Başbakanı Lloyd George, Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Fransa Başbakanı Aristide Briand ve İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza, 20 Ocak 1921'de Paris'te bir araya gelerek Sevr Antlaşması'nın bazı maddelerinde düzenlemeler yapılmasını görüşmüştür. Bu toplantının ardından Londra'da bir konferans düzenlenmesine karar verilmiş ve bu kapsamda Yunanistan ile İstanbul ve Ankara hükûmetleri ayrı ayrı davet edilmiştir. 21 Şubat 1921 tarihinde toplanan Londra Konferansı, tarafların daha en başından itibaren birbirine kuşkuyla yaklaştığı ve çıkarların çatıştığı bir atmosferde başlamıştır.

26 *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi-Birinci, İkinci İnönü ve Dumlupınar Muharebeleri*, s. 150-151.

27 I. İnönü Muharebesi'ne katılan Türk birliklerinin sayısı 8.500, Yunan birliklerinin sayısı ise 15.816'dır. Üç koldan başlayan ileri harekât sırasında Yenişehir ve Bilecik gibi bölgeleri ele geçiren Yunan birlikleri 9 Ocak 1921'de İnönü önlerine gelmişlerdir. 10 Ocak 1921'de şiddetlenen muharebede Albay İsmet Bey (İnönü) komutasındaki Türk birlikleri, sayıca az ve yorgun olmalarına rağmen Yunan taarruzunu durdurarak Yunan birliklerini geriye atmayı başarmıştır. 6-12 Ocak 1921 tarihlerinde gerçekleşen bu muharebelerde Türk kayıpları 4 subay 117 er şehit, 12 subay 85 er yaralı ve 5 subay 29 er esir olmak üzere toplam 252'dir. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi-Birinci, İkinci İnönü ve Dumlupınar Muharebeleri,* s.247.

28 Fransa, Kral Konstantin'in tekrar tahta çıkma ihtimali belirdiği andan itibaren Yunanlılar üzerinde sert yaptırımlar uygulanmasını istemiş ve Sevr Antlaşması'nın Türkler lehine yumuşatılması gerektiğini belirtmiştir. Nitekim 20 Ocak 1921'de gerçekleştirilen İngiliz kabine toplantısında İngiltere'nin artık barış şartlarında bazı revizyonlar yapılması hususundaki taleplere direnemeyeceği konusunda genel bir fikir birliği oluşmuş ve Lord Curzon'un İtilaf devletlerinin hem Türkleri hem de Yunanlıları sorunu görüşmek üzere uluslararası bir konferansa davet etmeleri önerisinin onaylanmasına karar verilmiştir. TNA, CAB, 23/24/3.

Londra Konferansı'nda Sevr Antlaşması'nın bazı maddelerinde değişiklikler yapılmış olsa da bu düzenlemeler, Türk tarafının İtilaf devletlerine sunduğu ve Misakımillî olarak bilinen temel ilkelere uygun bulunmamıştır. Neticede Türk heyeti sunulan şartlara cevap vermek için 24 gün süre isteyerek Londra'dan ayrılmış ve Ankara'da yapılan tartışmaların ardından şartların hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğine karar verilmiştir[29].

Siyasetçiler diplomatik girişimlere devam ederken, İngiliz Genelkurmayı, I. İnönü Muharebesi'nin ardından cephede olan bitenlerle daha yakından ilgilenmeye başlamış ve Türklerin düzenli ordu birliklerinin sayısını arttırdıklarını fark etmiştir. 19 Şubat 1921 tarihinde hazırlanan raporda Türk ordusunun güçlendiği, İtilaf devletlerinin ise İstanbul'da yalnızca 15 piyade taburuna (6 İngiliz, 8 Fransız, 1 İtalyan) sahip olduğu belirtilmiştir. Türkiye'deki İngiliz varlığının Yunan ordusuna bağlı olduğu, ancak Yunanistan'daki siyasi çalkantıların bu durumu tehdit ettiği vurgulanmıştır. Raporun sonuç kısmında ise önemli değerlendirmeler yapılmıştır:

> Genelkurmayın görüşüne göre son olaylar, Yunanistan'daki mevcut krizin sonucu ne olursa olsun, Türkiye'deki pozisyonumuzu korumak için Yunan ordusuna güvenilemeyeceğini açıkça göstermiştir. Genelkurmayın görüşüne göre hükûmetimiz şu üç seçenek için hazır olmalıdır:
>
> a. İstanbul'daki birliklerimizi takviye etmek.
>
> b. Birliklerimizi tahliye etmek.
>
> c. İtilaf politikasını yeniden gözden geçirmek.
>
> İlk seçenek İngiliz askerî kaynaklarının şu anki yetersizliği nedeniyle imkânsızdır. İkinci seçenek askerî açıdan ne kadar arzulanabilir olursa olsun,

29 23 Şubat 1921-12 Mart 1921 tarihleri arasında yedi oturumda yapılan görüşmelerde İstanbul Hükûmeti ve Ankara Hükûmeti birlikte hareket etmiştir. İstanbul Hükûmeti temsilcisi Tevfik Paşa sözü Ankara Hükûmeti temsilcisi Bekir Sami Bey'e bırakmıştır. Türk heyetine Boğazlar, İstanbul, ordu, azınlıklar ve Kürdistan-Ermenistan ile ilgili maddelerde Ankara Hükûmeti'nin beklentisinden çok uzak ve önemsiz değişiklikler önerilirken, İzmir'in Türk egemenliğinde kalacağı, burada bir Yunan kuvveti bulunacağı, yönetimin Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilen bir Hristiyan vali tarafından sağlanacağı teklif edilmiştir. Hiç şüphesiz, bunlar Ankara Hükûmeti'nin kabul edemeyeceği şartlardır. Katılımcı devletlerin ayrı ayrı amaçlar peşinde koştuğu bir ortamda başlayan Londra Konferansı, TBMM Hükûmeti tarafından daha işin başında kuşkuyla karşılanmış olsa da Misakımillî ilkeleriyle Türk milletinin sesini ve haklı davasını dünya kamuoyuna duyurulması ve TBMM'nin İtilaf devletleri nezdinde fiilen tanınması açısından önemlidir. Bülent Kara, "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı" *Gazi Akademik Bakış*, S. 5, Haziran 2009, s. 167.

> yüksek siyaset sorunudur ve her durumda tahliyeyi sağlamak için geçici bir takviye gerekebilir. Ancak Genelkurmay, Türklere imzalatılan barış anlaşmasında İzmir, Kars ve muhtemelen Trakya ile ilgili toprak koşullarının ciddi şekilde gözden geçirilmesinin Türk Milliyetçilerini Sovyetlerden koparmaya ikna edebileceğine inanmaktadır. Kısacası, Yunanistan'daki hükûmet değişikliği, İstanbul'daki Britanya birliklerinin durumunu geçici olarak kötüleştirse de, Türklere cömert tavizler verme ve böylece onları Bolşeviklerle ittifaktan vazgeçirme imkânı sağlamaktadır. Bu, Türkiye'yi İtilaf devletleri ve Rusya arasında bir tampon devlet olarak yeniden yaratmak ve Mısır, Mezopotamya ve Hindistan'daki Britanya hâkimiyetinde yaşanan huzursuzlukların temel nedenlerinden bazılarını ortadan kaldırmak anlamına gelmektedir[30].

Raporda İstanbul'daki birliklerin takviye edilmesinin imkânsız olduğu belirtildikten sonra politikacıların önünde iki seçenek olduğu açıkça yazıyordu. İlk seçenek (belgedeki b şıkkı), İstanbul ve çevresindeki İngiliz birliklerinin tahliyesini içeriyordu ancak bu kararın alınması yüksek siyasi sorumluluk gerektiriyordu. İkinci ve daha makul seçenek (belgedeki c şıkkı) ise Sevr Antlaşması'nı cömert tavizlerle yumuşatmaktı. Raporda öne çıkan ilk önemli sonuç, Yunan ordusuna hiçbir şekilde güvenilemeyeceğine dair yapılan vurguydu. İkinci önemli sonuç ise giderek artan Sovyet tehdidi karşısında Türklerle yeniden dostluk kurularak, geleneksel İngiliz politikasına dönüp Ruslara karşı tampon devlet olarak Türkiye'yi destekleme yönünde yapılan tavsiye idi. Bu arada Lloyd George'un yeni bir Yunan taarruzunun kısa süre sonra başlayacağını belirttiği 22 Mart 1921 tarihli Kabine toplantısının ardından Genelkurmay Başkanının günlüğüne yazdıkları önemliydi:

> Lloyd George, Yunanlıların önünde büyük miktarda Türk birliği bulunduğunu ve Yunanlıların meşru müdafaa olarak taarruza kalkmalarını engellemenin imkânsız olduğunu söyledi. Bizim bilgilerimize göre o demiryolunda Türk yoğunlaşması söz konusu değil ve dolayısıyla yapılması planlanan taarruz tamamen yersiz ve hiçbir şekilde Türkler tarafından kışkırtılmamıştır. Ve Lloyd George bunu biliyor. Tüm bu iş, bir sahtekârlık ve iğrenç bir düzenbazlık. Her şey tiksindirici. Bana göre bu işin sonu, Lloyd George'un dostları olan Yunanlıların tamamen mahvolmasıyla sonuçlanacak[31].

30 TNA, CAB 24/120/8.

31 Callwell, *age.*, s.281-282.

Yunan taarruzuna kesin olarak karşı çıkan Henry Wilson, bu toplantının ardından Harington'a bir mesaj göndererek emrindeki tüm Yunan birliklerini geri göndermesini, Yunanlılara sağlanan yemek ve erzak yardımını durdurmasını ve depolardan yararlanmalarına izin verilmemesini emretmiştir. Londra Konferansının ardından İngiliz Başbakanının teşvik etmesiyle 23 Mart 1921'de harekete geçen Yunan ordusuyla Türk ordusu arasında 27 Mart tarihinde başlayan çatışmalar üç gün sürmüş, 31 Mart'ta başlayan Türk karşı taarruzunun ardından Yunanlılar eski mevzilerine geri çekilmişlerdir[32]. Yunanlıların İzmir'e ayak bastığı andan itibaren iki yıldır süren üstünlüğü, İtilaf devletlerinin I. Dünya Savaşı'nın bitimiyle Türk ordusunun organizasyonunu parçalamış olmasından kaynaklanmıştı. Ancak 1921 baharına gelindiğinde yoğun çabaların ardından düzenli orduya geçilmiştir ve ordunun Yunanlıları geri püskürtmesi, savaşın dönüm noktalarından biri olmuştur[33].

Literatüre II. İnönü Savaşı olarak geçen ve Türk zaferiyle sonuçlanan bu muharebe, Yunanlılar adına ciddi bir yenilgidir.[34] Bu başarısızlığın ardından 6 Nisan 1921'de yeni bir rapor kaleme alan Henry Wilson, Genelkurmay Başkanlığının Türk milliyetçileriyle uzlaşılamaması hâlinde İstanbul ve çevresindeki İngiliz birliklerinin içinde bulunabileceği tehlikeli duruma uzun zamandır dikkat çektiğini,

32 Türk tarafı Yunan ileri harekâtının 23 Mart tarihinde başlayacağını bir Fransız irtibat subayından öğrenmişlerdir. Böylece, İtilaf devletlerinin birbiri ile olan çekişmeleri sayesinde Türk ordusu ani bir baskına uğramamış; Yunan taarruz gününü ve istikametini önceden haber alarak gerekli tedbirleri almıştır. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi-Birinci, İkinci İnönü ve Dumlupınar Muharebeleri*, s. 290-291.

33 Arnold Joseph Toynbee, *The Western question in Greece and Turkey; a study in the contact of civilisations*, Howard Fertig Inc, USA 1970, s. 234-235. Bursa'daki Yunan karargâhında görevli İngiliz irtibat subayı Binbaşı Heywood, Yunan Başkomutan Papulas ile görüştükten sonra Yunan taarruz planını İngiliz karargahına bildirmiştir. Raporun sonunda şöyle demiştir: "Yunanlılar askerlerinin 5-6 gün içinde Eskişehir'de olmalarını, ondan sonra da Eskişehir-Afyon doğusundaki hattın kuzey ve güney bölgelerini işgal etmelerini umut ediyorlar. Amaçları iki hafta sonra Ankara'ya baskın yapmaktır". Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 166.

34 7 Nisan'da Başbakan Gounaris ve bazı yetkililer Yunanistan'ın önde gelen askerî figürü Ioannis Metaxas (Türk-Yunan ilişkilerini çalışan tarihçiler, Metaksas diye yazmaktadırlar) ile bir araya gelerek, Metaksas'tan bir sonraki taarruzu yönetmesini istemişlerdir. Metaksas bunu reddetmiş ve siyasetçilere Türkiye'deki savaşın kazanılamayacağını söylemiştir. Türklerin ulusal hislerle savaştığına inanan Metaksas, "Özgürlükleri ve bağımsızlıkları için savaşıyorlar. Anadolu'nun vatanları olduğunu ve işgalci olduğumuzu görüyorlar. Ulusal duyguları için, iddialarımızı temellendirdiğimiz tarihsel haklarımızın bir hükmü yok. Haklı olup olmadıkları başka bir soru. Önemli olan, nasıl hissettikleri". Michael Llewellyn Smith, *Yunanistan'ın Anadolu Hayali 1919-1922*, çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2017, s.237.

ayrıca Yunan operasyonlarının başarılı olma ihtimaline ilişkin şüphelerin dile getirildiğini belirttikten sonra şunları söyleyerek haklılığını ortaya koymuştur: "Yunan ileri harekatlarının artık bilinen gidişatı, Genelkurmayın başarısızlık olasılığını abartmak yerine tam tersine hafife aldığını göstermiştir." Israrla önlerinde İstanbul'daki birlikleri takviye etmek, birliklerin tamamını tahliye etmek veya İtilaf politikasını değiştirmek olmak üzere üç seçeneğin olduğunu tekrarlamış ve son cümlesinde şöyle demiştir: "Askerî bakış açısından bakıldığında benim tercihim tüm birliklerimizin tahliye edilmesi yönündedir"[35].

Henry Wilson, henüz Yunan taarruzu devam ederken, 29 Mart 1921'de Harington'a bir mesaj göndererek İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nı tahliye etme seçeneğine dair önemli sorular sormuştur. Harington, Wilson'ın "Eğer İngiliz ve Fransız birliklerinin tamamı İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndan tahliye edilirse ne olur?" sorusuna şu yanıtı vermiştir: "Şahsen Yunanlıların kısa süre içinde Ankara'ya doğru ilerleyeceğini ancak havalarını alıp geri dönmek zorunda kalacaklarını düşünüyorum. Başarısızlık ordunun belini kırabilir. Sadece hayal aleminde yaşıyorlar"[36]. Harington da Henry Wilson gibi Yunanlıların er ya da geç yenileceğini düşünmektedir ancak İstanbul ve Boğazlardan çekilme fikrine şu aşamada sıcak bakmamaktadır. İngilizler çekildikten sonra Fransızlar ve Yunanlılar İstanbul'un kontrolünü ele alırsa, bunun Türkiye'yi daha fazla kaosa sürükleyeceğini belirtmiştir. Üstelik İngiltere'nin Doğu'daki prestiji sarsılacak ve İngiltere'ye karşı yoğun bir İslamcı propaganda başlatılacaktır.

İngiliz Genelkurmayının Yunanlıların II. İnönü Muharebesi'nde yaşadığı bozgunun ardından ortaya çıkan genel vaziyeti artan bir endişeyle takip ettiği görülmektedir[37]. Bu dönemde yazılan raporlar çok çarpıcı tespitler ve yorumlar

35 TNA, CAB 24/122/21.

36 PA, LG, F/47/8/45.

37 Bu dönemde Yunan ordusunun Anadolu'da beklenen başarıyı elde edememesi ve Yunanistan'daki siyasi gelişmeler nedeniyle İtilaf devletlerinin Türkiye politikalarında bazı değişiklikler olmuştur. Ilk olarak 24 Mart 1921 tarihinde, muhtelif savaş malzemelerinin İngiltere'den ihracına izin veren listenin feshedilmiş ve yerine savaş malzemelerinin büyük bir kısmının ihracını yasaklayan yeni bir liste hazırlanmıştır. 26 Nisan 1921 tarihine gelindiğinde İngiltere, müttefiklerine Türk-Yunan Savaşı'nda tarafsız olduklarını ilan etmeyi önermiş ve 13 Mayıs 1921 tarihinde İtilaf Yüksek Komiserleri, Türk-Yunan Savaşı'nda tarafsız olduklarını ilan etmişlerdir. Bu doğrultuda 10 Ağustos 1921 tarihinde Paris'te toplanan Yüksek Konsey, Türk-Yunan Savaşı hakkında alınan tarafsızlık kararını katı bir şekilde uygulamaya karar vermiştir. İtilaf devletleri, taraflar arasındaki çatışmalara, asker, silah veya borç ne olursa olsun yardım etmeyecekler, müdahalede bulunmayacaklardır. İngiliz politikalarında yaşanan bu değişimde Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip eden

içermektedir. Bu bağlamda Türkiye'de işlerin değişmeye başladığına dair Savaş Bakanlığına bir mesaj gönderen Harington, Yunan birliklerin büyük ölçüde üst komutaya olan güvenlerini kaybettiklerini, diğer tarafta Türk milliyetçilerin kendilerine olan güvenlerinin arttığını, ocak ayına oranla çok daha güçlendiklerini belirtmiştir[38]. 20 Mayıs 1921'de Genelkurmay Başkanlığı ve 25 Mayıs 1921'de Harington tarafından hazırlanan iki ayrı rapor ise son derece önemlidir. Henry Wilson raporun başına şu notu düşmüştür: "Genel olarak bu iki raporda yazılanlarla aynı fikirdeyim. Yani Türklerin Yunanlıları İzmir'e sürmesinin ve hatta İzmir'den de atmasının güçlü ihtimal olduğunu ve İstanbul'daki birliklerimizin büyük bir tehlike altında olduğunu düşünüyorum. Böyle bir durumda Çanakkale'yi de elde tutmanın hiçbir olasılığı yok. Kısacası, derhâl gerekli adımları atarak İstanbul ve Çanakkale'den tamamen çekilmemiz gerek." Genelkurmay Başkanının Mayıs 1921 tarihli resmî bir raporda yazdığı bu satırlar yakından incelendiğinde, bir buçuk yıl sonra Büyük Taarruz'un ardından yaşanacak felaketi tam olarak öngördüğü söylenebilir.

Raporda Türklerin düzenli ve disiplinli bir ordu kurma çabalarının meyvelerini verdiği ve bu sayede güçlendikleri belirtilmiştir. Genelkurmaya göre inisiyatif Türklere geçmiştir ve bir Türk taarruzu beklenebilir. Türk ordusunun Mayıs 1921'deki gücü hakkında yapılan bu yorumlar bir miktar abartılıdır. Zira bu dönemde yeni yeni toparlanmaya çalışan Türk ordusunun İzmir veya İstanbul istikametinde ilerlemesi veya herhangi bir noktadan genel bir taarruza kalkması mümkün değildi. İnisiyatif henüz Türklerin eline geçmemişti ve ordunun taarruza geçecek kadar güçlenmesi için önünde uzun ve çetrefilli bir süreç vardı[39].

Harington'ın yazdığı raporların rolü büyüktür. Abdurrahman Bozkurt, "İtilaf Devletleri'nin Türk-Yunan Savaşı'nda Tarafsızlık İlanı (13 Mayıs 1921)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 26/S. 76, Ocak 2010, s. 51-52.

38 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 321.

39 Yunan ordusunun taarruz kapasitesinin henüz kırılmadığını bilen Türk Genelkurmayı, II. İnönü Muharebesi'nin ardından geçen birkaç aylık süreyi bir sonraki Yunan taarruzuna karşı alınacak savunma tertibatı üzerinde çalışmalar yapmakla geçirmiştir. Bu dönemde Türk komuta kademesinin temel amacı; Yunan ordusunu yok ederek millî gayenin kazanılması için, önce Türk ordusu Yunan ordusuna üstünlük sağlayacak bir duruma gelinceye kadar stratejik olarak savunmada kalmaktan ibarettir. *Türk İstiklal Harbi: Kütahya Eskişehir Muharebeleri*, C II-Kısım 4, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1974, s. 91.

Yukarıdaki rapordan anlaşıldığı üzere, İngilizlerin Yunan ordusuna hiçbir şekilde güvenmedikleri ve olası bir geri çekilme durumunda Türk ordusuyla karşı karşıya gelme olasılığından endişe duydukları görülmektedir. Neticede raporun sonunda yine aynı üç seçenek üzerinde durulmuş ve şöyle denmiştir:

> Genelkurmay, Türk milliyetçilerinin ilerleyişi nedeniyle tehlikeli bir duruma düşmeden, şu anda İstanbul'da bulunan İngiliz birliklerinin tahliye edilmesinin zorunlu olduğuna inanmaktadır. Böyle bir geri çekilmenin İstanbul ve Orta Doğu'daki siyasi ve ticari çıkarlarımızı olumsuz yönde etkileyeceği kabul edilmiş olmakla birlikte, herhangi bir gecikmenin askerî açıdan ciddi sonuçlara yol açabileceği değerlendirilmektedir[40].

Harington da Genelkurmay Başkanlığı ile tamamen aynı fikirde olduğunu belirtmiştir. Kendi düşüncesine göre son 6 ayda durum tamamen tersine dönmüştür. Göreve geldiğinde bir çete lideri olan görülen Mustafa Kemal Paşa'nın ordusu artık düzenli ve etkili bir ordu hâline gelmiştir. Harington'ın Mustafa Kemal Paşa hakkındaki görüşleri dikkate değerdir. Yunanlılara yardım edildiği için İngilizlere kızgın olduğunu belirttiği Mustafa Kemal Paşa'nın İtilaf devletleri unsurlarını Türk topraklarından tamamen temizleme niyetinde olduğunu yazmıştır. Mustafa Kemal Paşa ile uzlaşma fikrinin artık geçmişte kaldığına inanmaktadır ve kendisine el uzatılsa bile bunu küçümseyerek reddedecektir. Mustafa Kemal Paşa'nın İngiltere'nin bu dönemde içte ve dışta karşı karşıya olduğu sorunları tamamen farkında olduğunu belirttikten sonra şöyle demiştir: "[Mustafa Kemal] Şu hâlde neden dursun ki? durmayacak. Sadece "Türkiye'nin kurtarıcısı" olmayı ve bundan sonra yüksek bir mevkii elde etmeyi hedeflemektedir." Raporunun devamında Türk ordusunun ilerlemesi durumunda yaşanacak sıkıntılardan bahsettikten sonra: "Siyasi bakış açısından bakıldığından tahliyeyi önerdiğim için üzgünüm ancak askerî bakış açısından iki buçuk tümen kuvvetle takviye edilmediğim müddetçe, ki mevcut şartlar altında bunun imkânsız olduğunu biliyorum, İstanbul'daki birliklerimizin tahliye edilmesini tavsiye etmek zorundayım"[41]. II. İnönü Muharebesi devam ederken, yani Yunan ordusu geri çekilmeye başlamadan önce İstanbul'daki birliklerin geri çekilmesine henüz razı olmadığını belirten Harington, aradan geçen bir buçuk aylık sürede yaşananların ardından fikrini değiştirmiştir. Diğer taraftan, Mustafa Kemal Paşa'nın bu dönemde İngilizlerin kendi ülkelerinde ve Orta Doğu'da karşı karşıya oldukları ağır sorunların tamamen farkında olduğu, İtilaf

40 TNA, CAB 24/123/88.

41 TNA, CAB 24/123/88.

devletlerinin birbirleriyle çelişen çıkarları ve ihtirasları olduğu, Mustafa Kemal Paşa'nın Türk topraklarını İtilaf kuvvetlerinden temizleyene kadar durmayacağı ve vatanın kurtarıcısı olmak istediğine dair yapılan tespitler doğrudur[42].

Genelkurmayın son derece önemli ve endişe verici raporları 31 Mayıs 1921 tarihindeki Kabine toplantısında acil kaydıyla ele alınmıştır. İstanbul'dan gelen Harington'ın da katıldığı toplantıda Genelkurmay Başkanlığının analizleri konuşulduktan sonra, Dışişleri Bakanlığının siyasi bakış açısından tahliyeye karşı çıkılan görüşleri dinlenmiştir. Zira Dışişleri, İstanbul'un tahliyesi gibi çok ağır sonuçlar doğurabilecek önemli bir karar alınmadan önce işin sadece askerî açıdan değil, her yönüyle ele alınması gerektiğini savunmaktaydı[43]. Neticede bu toplantıda kesin bir sonuca varılamadı. Ancak Kabinenin Genelkurmayın kaygılarını göz ardı ederek tahliye kararı vermeyeceği az çok belli olmuştu. Henry Wilson bu toplantı hakkında: "Hiçbir karar alınmadı. Gerçekten muhteşem bir Kabine. Daha önce hiç görmediğim kadar umutsuz, cahil, işe yaramaz bir sürü adam". derken, aynı gün Avam Kamarasında daha önce söylediklerini tekrarlayarak, Lloyd George'un

42 Mustafa Kemal Paşa İngiltere'nin bu dönemde yurt içi ve yurt dışında yaşadığı zorlukların farkındaydı. Nitekim Sivas Kongresi'nde yaptığı açılış konuşmasında Mısır'daki ihtilal hareketleri ve Hindistan, Afganistan, Suriye ve Irak'ta Ingiliz boyunduruğuna girmiş yerel halkların ayaklanmalarına dair çeşitli bilgiler verdikten sonra İtilaf devletlerinin kendi aralarındaki rekabetten de bahsetmiştir. Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 82-83. Mustafa Kemal Paşa gerçekten de I. Dünya Savaşı'nın ardından İngiliz ve Fransız kamuoyunda yaşanan tartışmaları son derece doğru şekilde analiz etmiş, İtilaf devletlerinin Türklere karşı yürüttükleri işgal politikalarında aralarındaki birliği bozmayı hedeflemiştir. Millî Mücadele'ye başlarken başarılı olacağına dair inancının en önemli sebeplerinden biri, bu ülkelerin kamuoyunun tutumuna dair yaptığı son derece doğru gözlemlerdir. Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s. 3.

43 Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Genelkurmay Başkanlığının Türkiye'deki birliklerin tahliye edilmesine dair tavsiyesini sorgulamış ve hazırlanan raporda şöyle denmiştir: "Mevcut koşullarda bir Yunan çöküşü gerçekten kaçınılmaz mıdır? Ve böyle bir çöküşün hem İzmir hem de İzmit cephesinde gerçekleşmesi kesin midir? Yunan kuvvetlerinin karşılaştığı zorluklar büyük olasılıkla (a) İtilaf Devletlerinin hem maddi hem de malzeme tedariki açısından Yunanistan'a destek vermemesinden ve (b) daha yetenekli Venizelosçu subayların yerine bazı yeteneksiz subayların atanmasından kaynaklanıyor olmalı. İlk bakışta, bu kusurlardan hiçbiri tamamen telafi edilemez değil gibi görünüyor. İtilaf devletleri Yunanistan'a mali destek sağlayabilir veya sağlayamasa da silah, cephane ve malzeme tedarikini durdurmak yerine teşvik edebilirler. Ayrıca Kral Konstantin, muhtemel bir çöküşün gölgesi altında tahttan çekilme veya Venizelos'u geri çağırma ya da en azından Venizelosçu subayların etkili pozisyonlara dönmesine izin verebilir. Askerî yetkililerimizin bu senaryolardan herhangi biri veya her ikisi gerçekleşirse askerî durumun nasıl etkileneceğine dair görüş bildirmesi gerekmektedir." *Documents on British Foreign Policy 1919-1939 Greece and Turkey (1921-1922)*, HMS Stationery Office, s. 208.

en baştan beri yanlış ata oynadığını, yarışı kaybedeceğini ve Mustafa Kemal Paşa ile uzlaşılması hususunda ısrarcı olduğunu belirtmiştir[44].

İngiliz Hükûmeti, 1921 yazına girilirken tarafları uzlaştırarak barış yapma gereği üzerinde durmaktaydı[45]. Bu amaçla İtilaf devletleri arasında çeşitli müzakereler yürütülürken, Yunan ordusunun içinde bulunduğu durum ve savaşma kapasitesi hakkında daha güvenilir bilgiler edinmek için Atina'daki İngiliz askerî ataşesi Albay Nairne görevlendirilerek kendisine detaylı bir rapor hazırlaması talimatı verildi. Bazı Yunan karargahlarını ve cephedeki birlikleri ziyaret eden Albay Nairne'in 15 Haziran 1921 tarihinde hazırladığı raporda; genel vaziyet, komuta ve kurmay heyetleri, ordunun yapısı, piyade, süvari, topçu, silah ve mühimmat, ulaştırma, hava unsurları ve iletişim olmak üzere pek çok başlık altında detaylı bir analiz yapılmıştır. Nairne'in tespitlerine göre Yunan ordusu II. İnönü yenilgisinin ardından geçen zamanda daha etkin bir hâle gelmiştir. Raporda son yenilginin nedeni olarak yetersiz düzenlemeler ve politik nedenler gösterilirken, daha sıkı çalışılarak birliklerin eğitimlerinin daha üst seviyeye çıkarıldığı, ulaşım ve ikmal sorunlarının büyük ölçüde giderildiği ve ordunun daha verimli hâle geldiği belirtilmiştir[46].

Raporu okuyan Harington'a göre Albay Nairne'in tespitleri gereğinden fazla iyimserdir ve anlatılanlar kendi gözlemleriyle çelişmektedir. Nitekim Harington, şu anda herkeste manasız bir iyimserlik havası olduğunu ve Yunan ordusunun 6 ay önceye göre daha kötü durumda olduğunu düşünmektedir. Albay Nairne'in yazdıklarına bir hayli mesafeli yaklaşan Harington, Yunan ordusu hakkında tarafsız bir görüş almak adına Tümgeneral Marden'ı Bursa ve Uşak'a göndermeye karar vermiştir. Ancak yine de kısa bir zaman aralığında yapılan bu ziyaretlerden kesin bir izlenim elde edilemeyeceğini ve aktif muharebeye girmeden ordunun gerçek değerini anlamanın mümkün olmadığını Londra'ya yazmıştır. Bu raporda asıl dikkat çeken husus, Binbaşı Strover adında bir İngiliz subayın Harington'a aktardıklarıdır:

44 Callwell, *age.,* s. 293-294.

45 Kabinenin genel sekreteri Yarbay Maurice Hankey, bu dönemde Lloyd George'a en yakın insanlardan biriydi ve Anadolu'da gelişen hadiseleri dikkatle izlemekteydi. Yunanistan'ın yenilmesi durumunda ortaya çıkacak tehlikenin boyutunu anlaması için Lloyd George'a bir rapor yazarak izlenmesi gereken politikayı ayrıntılı bir şekilde sundu. Yunanistan'ın çöküşünün sonuçlarını tam doğrulukla öngördüğü bu raporunda gerektiğinde İzmir ve İstanbul'dan hızlı bir tahliye için gemilerin hazır tutulması gerektiğini dahi önerdi. PA, LG, F/25/1/36.

46 Askerî ataşe raporun ilk paragrafına şu notu düşmüştür: "Raporun içeriğinde bir miktar iyimserlik var ama ciddi bir abartı yoktur." TNA, CAB 24/126/1, EK-A.

> Binbaşı Strover bana Yunan askerlerinin istekli olduğunu ve beklediğinden daha iyi şekilde toparlandıklarını, ancak birçok komutanın ve kurmay subayın zayıf olduğunu ve kendi görüşüne göre, operasyonlar iyi başlarsa devam edebileceklerini ancak ciddi bir savunma ile karşılaşılıp durdurulduklarını takdirde üst komutanlığın yeteneklerine güvenmediğini söyledi. Başka bir başarısızlık daha yaşanırsa, ordunun bundan çok ciddi bir şekilde etkileneceğini düşünüyor. Bursa kolordusunun geçen yıl olduğu gibi iyi bir savaş makinesi olmadığını kesin olarak belirtti[47].

Bir irtibat subayı olarak Yunan ordusunu gözlemleyen Binbaşı Strover'ın tespitleri ve öngörülerinin Albay Nairne'e göre daha doğru olduğu açıktır. Nitekim 1921 Temmuz ayında başlayan Yunan taarruzunun ardından harekât ilk başta başarılı şekilde ilerlemiş, ancak Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilen Türkler burada Yunan taarruzunu durdurmuşlardır. Binbaşı Strover'ın öngördüğü gibi, Yunan ordusu ciddi bir savunma engeliyle karşılaşıp bir kez durdurulduktan sonra, komuta kademesindeki zayıflığın da etkisiyle başarısız olunmuştur. Dolayısıyla Harington'ın Albay Nairne'in raporundaki iyimser yorumlar yerine Binbaşı Strover'ın gerçekçi analizlerini dikkate alması kendisinin de gerçekleri bütün çıplaklığı ile gördüğünün ispatıdır. Albay Nairne ile görüşen Harington, Yunan ordusunun ulaştırma konusundaki sıkıntılarına dikkat çektikten sonra komuta kademesine güvenilemeyeceğini tekrarlamıştır. Yunan komutanların muharebe anında inisiyatif alma hususunda tereddüt edebileceğini, zincirde pek çok zayıf halka olduğunu, hedefi açık olan Türk komutanların bir amaç uğruna savaşırken, Yunan komutanların zihinlerinde pek çok karışıklık olduğu tespitini yapmıştır[48].

Bu arada Harington tarafından Uşak ve Bursa cephelerine gönderilen Tümgeneral Marden raporlarını yazmaya başlamıştır[49]. Türk kuvvetlerini imha etmeyi amaçlayan harekât planının mevcut koşullar altında tasarlanabilecek en iyi plan olduğu söyleyen Marden, planın hareketlilik ve Türk savunma pozisyonlarının doğru bilinmesine bağlı olduğunu belirtmiş, ancak istihbarat bürosunun

47 TNA, CAB 24/126/24, EK-B1.

48 TNA, CAB 24/126/24, EK-B2.

49 Tümgeneral Marden 21, 26 ve 30 Haziran 1921 tarihli üç rapor hazırlamıştır. Bu raporlar 7 Temmuz'da Savaş Bakanlığına, 11 Temmuz'da ise Kabineye sunulmuştur. Diğer taraftan, Harington anılarında Lloyd George'un kendi yazdığı raporları beğenmediğini ve doğrudan Marden'a emir verilerek Anadolu'ya gönderildiğini bunun alışık olunmayan bir prosedür olduğunu belirtmiştir. Charles Harington, *Tim Harington Looks Back*, Wyman&Sons Ltd, London 1940, s. 108.

son derece verimsiz çalıştığını, Türk hatları ve iç pozisyonları hakkında yeterli bilgi bulunmadığını, planın bazı tümen komutanlarının birbirleriyle iyi iletişim ve gerektiğinde inisiyatif alarak bağımsız hareket etmesine dayandığını raporuna eklemiştir. Marden'a göre ordudaki en büyük handikap kolordu ve bazı tümen komutanları ve askerlerin I. Dünya Savaşı'nda tecrübe kazanmamış olmalarıydı. Hastalar haricinde Anadolu'daki toplam Yunan askeri sayısı 169.000 idi. Ordu iyi teşkilatlanmıştı ve topçu, silah ve cephane yeterli seviyedeydi. Neticede tüm unsurlar değerlendirildikten sonra Yunan ordusunun savaşı kazanmaya yakın olduğunu belirtti. Marden'ın raporlarını okuyan Harington, hâlâ tam olarak ikna olmuş değildi. Savaş Bakanlığına gönderdiği mesajda şöyle demiştir: "Son taarruzdan [II. İnönü] bu yana ilerleme kaydedildiği açıktır, ancak deneyimsiz komutanlar ve kurmaylar hakkında hâlâ şüphelerim var. Ordunun gerçek değeri ancak savaşta anlaşılabilir. Yunanlılar ilk hedeflerine ulaşsalar bile bu onları kesin bir sonuca götürmeyecektir." Harington'ın güvendiği bir general olan Marden'ın iyimser görüşlerinden dahi etkilenmeyip hazırladığı rapora mesafeli yaklaşması dikkate değer.

İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, gelen bu uzun raporları da ekleyerek Yunan taarruzu başlamadan hemen önce, 7 Temmuz 1921 tarihinde Kabineye önemli bir rapor sunmuştur. 11 maddelik bu raporda Yunan ordusunun asker ve malzeme miktarı tablolar hâlinde verildikten sonra Yunan ordusunun eğitiminin iyi olduğu, iyi şekilde silahlandığı ve askerlerin savaşmaya istekli olduğu belirtilmiş ancak piyade sayısında Türklere karşı üstünlükleri kabul edilse bile, bunun gerçekleştirilmesi amaçlanan görev için yeterli olmadığı tespiti yapılmıştır. I. Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin dahi sayıca çok üstün olmadığı muharebelerde iyi hazırlanmış savunma mevzileri içindeki Türkleri mağlup edemediğinin altı çizilmiştir. Genelkurmayın şu yorumları oldukça önemlidir:

> Yunanlılar, muharebe alanında birliklerini ustaca gruplandırarak belirli noktalarda büyük üstünlük kurmayı başarabilir ve bu sayede yerel başarılar elde edebilirler, ancak <u>büyük bir zafer kazanma olasılığı yoktur</u>. Sayılar neredeyse eşitken büyük yerel başarılar elde edilecekse, komuta kademesinin üstün olması gereklidir. Ancak Türk komuta kademesinin Yunanlılardan daha aşağı olduğuna inanmamız için hiçbir neden yok. Moral faktörüne gelince, iki ordu arasındaki moral faktörün Yunanlıların lehinde olduğuna dair hiçbir belirti yok. Yunan ordusu, nisan ayındaki operasyonlarda [II. İnönü Muharebesi] yaşadığı başarısızlığın yarattığı moral bozucu etkiyi

> bütünüyle atlatmış değildir ve bu durum daha da ağırlaşacaktır. Buna ek olarak, ordu içinde askerlerin morali üzerinde kötü etki yaratan gizli bir siyasi entrika vardır. Türkler ise tek bir amaç doğrultusunda hareket etmektedir ve son dönemdeki başarılar morallerini yükseltmiştir. Sonuç olarak Genelkurmay, yalnız başına ve destek almadan savaşan Yunan ordusunun, başlamak üzere olan harekatta ilk başta bazı başarılar elde etme olasılığı olduğunu düşünüyor. Ancak, kesin bir zafer elde edeceklerine dair hiçbir umut görülmemektedir[50].

Albay Nairne ve Tümgeneral Marden'ın Yunan ordusunun askerî kapasitesi hakkında hazırladığı umut verici raporlara rağmen, Harington ve Henry Wilson'ın Kabineyi uyaran gerçekçi mesajları son derece kritiktir. Nitekim Genelkurmay Başkanlığının hazırladığı bu son rapor, birkaç gün içinde başlayacak Kütahya-Eskişehir Muharebeleri ve ardından Sakarya Meydan Muharebesi'nde yaşanacakları neredeyse yüzde yüz öngören isabetli bir rapor olarak değerlendirilmelidir. Yunan ordusunun taarruzun ilk aşamasında bazı yerel başarılar kazanabileceği (Kütahya-Eskişehir Muharebeleri) ancak kesin bir zafer elde edemeyecekleri ve yenilecekleri (Sakarya Meydan Muharebesi) belirtilmiştir. Son derece doğru öngörüler ve tespitler içeren bu rapor Kabineye sunulmuş, fakat Lloyd George her zaman olduğu gibi bu raporu da dikkate almamıştır. 16 Haziran 1921'de Lord Curzon'a yazdığı bir mektupta şöyle demiştir: "Britanya ve Fransa'daki askerî otoritelerin Yunan ordusunun moral unsuru konusundaki görüşlerine her zaman güvenmek doğru değildir. Bir yıl önce orduyu değerlendirme konusundaki tahminlerinde açıkça yanıldılar. Aynı kişilerin şimdi aynı hatayı yapmış olması mümkündür[51]". Bu sözler, Lloyd George'un bu dönemde kendi ülkesinin Genelkurmay Başkanlığının hazırladığı raporlara itimat etmediğinin açık kanıtıdır. Lloyd George'un özel sekreteri ve aynı zamanda metresinin 20 Haziran 1921 tarihinde günlüğüne yazdıkları, bu dönemde Lloyd George'un düşünce yapısını ortaya koyması açısından önemlidir:

> Yunanlıları desteklemek için Kabinede büyük bir mücadele verdi. Kabinedeki tek Yunan yanlısı o ve Balfour. İstediğini yaptı ama Yunan saldırısının başarısızlıkla sonuçlanmasından ve yanıldığının ortaya çıkmasından

50 TNA, CAB 24/126/24.

51 Joseph Winton Hind, *Lloyd George and the Turkish question : an examination of Lloyd George's Turkish policy, 1918-1922*, The University of British Columbia-History department, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Canada 1974, s.71.

> korkuyor. Siyasi itibarının büyük ölçüde Türkiye'de olup bitenlere bağlı olduğunu söylüyor. Yunanlılar başarılı olursa Türk yönetimi sona erecek. Britanya'ya dost yeni bir Yunan İmparatorluğu kurulacak. Ve bu, Doğu'daki tüm çıkarlarımıza yardımcı olacaktır. Bu hususta tamamen haklı olduğuna inanıyor ve bunun için her şeyi riske atmaya hazır[52].

Beklenen Yunan taarruzu 10 Temmuz 1921'de üç koldan başladı. Yunanlılar yeni ve uygun bir harekât planı ile Bursa ve Uşak Grupları kuşatıcı bir manevra ile taarruza geçirerek kesin sonuç almaya çalışacaklardı. Plan başarıya ulaştığı takdirde Uşak Grubu Afyon ve Kütahya üzerinden geniş bir kuşatma hareketiyle Eskişehir gerisine düşecek ve Ankara yolu açılacak; Yunan ordusunun bu geniş kuşatma hareketi Türk ordusunun ya toptan yok edilmesi ya da teslim olmasıyla sonuçlanacaktı[53]. Taarruz, 13 Temmuz 1921'de Afyon, 17 Temmuz'da Kütahya ve 19 Temmuz'da Batı Anadolu'nun stratejik anahtarı sayılan demiryolu merkezi Eskişehir'in ele geçirilmesiyle tamamlandı. Yunan ileri harekâtı neticesinde kritik öneme sahip şehirlerin bir bir ele geçirilmesi ve Türk ordusunun geri çekilmesi, Lloyd George tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Churchill'in ardından Savaş Bakanlığına getirilen Worthington Evans'a 21 Temmuz 1921'de gönderdiği iğneleyici mektupta şöyle diyordu:

> Yunan karargahından Eskişehir'in ele geçirildiğini ve Türk ordusunun tamamen geri çekildiğini duydum. Konuya ne açıdan bakarsanız bakın bu çok önemli bir haber. Doğu'nun geleceği büyük ölçüde bu mücadelede belirlenecek ama gördüğüm kadarıyla Savaş Bakanlığı ne olduğunu öğrenmek için en ufak bir zahmete bile katlanmadı. Bu şartlarda ilginç bir savaş dersi olmasından hareketle bile, sıradan biri dahi, Atina, İstanbul ya da buradan bir kişinin bölgeye gönderilmesinin Genelkurmayın zahmetine değer olduğunu düşünürdü. Taarruzun başlayacağı herkesin malumuydu. Genelkurmay Başkanlığı bu konuda hayret verici bir aptallık sergilemiştir. Küçümsedikleri politikacıların talebi üzerine gerçekler araştırıldığında, iki ordunun kapasitesi ve gücü hakkında verdikleri bilgilerin tamamının hatalı olduğu ortaya çıkmıştır. Birkaç hafta önceye kadar İstanbul'daki vaziyet hakkında korkudan titreyerek bize korkunç Mustafa Kemal'in ordusuyla üç hafta içinde İstanbul'da olacağını söylüyorlardı. Bakanlığınızda istihbarat

52 *Lloyd George: A Diary by Frances Stevenson*, haz. A. J. P. Taylor, Hamish Hamilton Ltd, London 1972, s.230.

53 *Türk İstiklal Harbi: Kütahya Eskişehir Muharebeleri*, s. 4.

> birimi diye bir birim yok mu? Bu birimin ne iş yaptığını araştırmak isteyebilirsiniz. Bütçeye geldiğinde değerli bir oluşum olarak görünmekte ancak iş bilgi toplamaya geldiğinde ortada gözükmemektedir. Lütfen bu soruşturmayı bizzat yapınız[54].

İzlediği politikalar hakkında uzun süredir Genelkurmay Başkanlığı ve Savaş Bakanlığı tarafından eleştirilen, hazırlanan raporlarla devamlı uyarılan ve Türkiye'ye yönelik uygulamak istediği agresif işgal politikasında neredeyse tek başına direnen Lloyd George'un, Kütahya-Eskişehir Muharebelerindeki Yunan başarılarının ardından duygusal bir patlama yaşadığı anlaşılmaktadır. Bir kurmay zekaya sahip olmadığı için günlük gelişen hadiselerden etkilenmiş ve bu doğrultuda yorum yapmıştır. Bu nedenle Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde elde edilen Yunan başarılarının ardından, yaklaşmakta olan çatışmalar konusundaki bilgisizliğinden ve Yunan ordusunun kapasitesini doğru bir şekilde değerlendirmedeki yetersizliğinden dolayı, Savaş Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığına sert şekilde yüklenmiştir. Genelkurmayın hazırladığı eleştirel raporlar karşısında kendisinin haklı çıktığını düşünerek takındığı gurur ve kibrin de etkisiyle alaycı bir tavır sergilemiştir. Oysa Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde kazanılan başarı ve hadiseler, tam da Genelkurmayın öngördüğü şekilde gelişmekteydi.

Yunan taarruzunu yakından takip etmekte olan İngiliz Genelkurmayı, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri hakkında 5 Ağustos 1921'de yeni bir rapor kaleme almış ve daha sonra 29 Temmuz ile 17 Ağustos 1921 tarihleri arasında muharebelerin ara vermesiyle yapılan hazırlıkları içeren ek bir rapor hazırlamıştır. Çatışmaların gidişatını ve karşılıklı birliklerin nerede konuşlandıklarını gösteren detaylı haritaların da yer aldığı bu iki rapor, 29 Ağustos'ta 1921'de Kabineye sunulmuştur. 5 Ağustos 1921 tarihli ilk raporda orduların karşılıklı asker sayıları tablolar hâlinde verildikten sonra Yunan taarruz planı ve muharebelerin nasıl geliştiği anlatılmıştır. İngiliz irtibat subaylarının verdiği bilgiye göre Yunanlıların morali her geçen gün artarken, Türk ordusunda durum bunun tam tersi vaziyetteydi. Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde Yunan ordusunun iaşesi ve ikmal hattı düzenli çalışmıştı. Yunan zayiatı 6.000 olarak hesaplanırken, Türk zayiatı 2.000 ölü, 6.000 yaralı ve 4.000 esir olmak üzere 12.000 olarak tahmin ediliyordu[55]. Türklerin yenilerek fazla geri

54 PA, LG, F/16/3/27.

55 Türk ordusunun Kütahya-Eskişehir Muharebelerindeki zayiatı 1.643 şehit, 4.981 yaralı ve 374 esir olmak üzere 6.998'dir. İngiliz Genelkurmayı Türk zayiatını yanlış bir şekilde neredeyse iki katı fazla olarak hesaplamıştır. Türk tarafı adına bu muharebede zayiattan ziyade asıl can sıkıcı mevzu, yaşanan firar hadiseleridir. Resmi rakamlara göre muharebenin

çekilmek zorunda kaldığı ve ordunun morali üzerinde olumsuz bir etki yarattığı kesindi. Ancak alınan son raporlar doğrultusunda Türk ordusunun hâlâ varlığını sürdürdüğü tespit edildikten sonra şöyle denmiştir: "Yunanlılar tekrar ilerlemeye başladığında kendilerini yoğun çatışmalar beklemektedir[56]".

Burada yapılan tespitler doğrudur. Eskişehir'de durdurulmak istenen düşmana yapılan karşı taarruz başarısız olunca ordu, Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla, Yunanlılar ile arasına uzun bir mesafe koyarak geri çekilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın buradaki amacı, ne pahasına olursa olsun ordunun elden çıkmasını önlemek ve varlığını sürdürerek savaşa devam edecek güçte kalmasını sağlamaktı. Zira Eskişehir ve Kütahya'yı ele geçiren Yunan ordusu hemen Ankara'ya doğru harekete geçememiş ve bu sayede Türk ordusu bir miktar toparlanma imkânı bulmuştur. 26 Temmuz-22 Ağustos arasında geçen sürede ikmal, tahkim, eğitim, kuruluş ve konuş değişiklikleri yaparak hızla hazırlanmaya çalışılmıştır[57]. İngiliz Genelkurmayına göre mevcut durumda Türklerin önünde üç seçenek vardır: 1.Yunanlılarla savaşı kesin olarak kabul etmek, 2. Daha sonradan saldırıya geçmek için ricat hareketini sürdürmek ve bu esnada arkada bir dizi savunma hattı oluşturmak, 3. Orduyu dağıtıp gerilla savaşına girişmek[58].

17 Ağustos 1921 tarihinde hazırlanan ek raporda ise en dikkat çeken husus, "Rus müdahalesi" başlığı altında Rus bir komutanın İngilizlerin Yunanlıları desteklediği gerekçesiyle Türk ordusuna yardım teklif ettiği istihbaratı alındığının belirtilmesidir. Fakat Ankara'nın Rusların bu teklifini, Türkiye'nin şu anda yardıma ihtiyaç duymadığını belirterek teşekkür edip reddettiği öğrenilmiştir. Raporun EK-C kısmında Anadolu'ya yakın bölgelerdeki Rus birliklerinin listesi çıkarılmıştır. İngiliz Genelkurmayının Rusların Türklerin yardımına gelmesi olasılığı üzerinde ciddiyetle durduğu anlaşılmaktadır[59].

---

başlamasının ardından, 30.122'si silahlı ve 687'si silahsız olmak üzere, toplam 30.809 asker firar etmiştir. *Türk İstiklal Harbi: Kütahya Eskişehir Muharebeleri*, s. 582-583.

56 TNA, CAB 24/127/68.

57 Ferdi Çakmak, *Türk İstiklal Harbinde Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (10-24 Temmuz 1921),* Milli Savunma Üniversitesi, Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 136.

58 TNA, CAB 24/127/68, s. 4.

59 Raporun bu kısmında Anadolu'ya yakın Batum, Tiflis, Erivan, Nahçıvan gibi bölgelerdeki Rus birliklerinin listesi çıkarılarak, Kafkaslarda 129.400 Rus askeri bulunduğu tespit edilmiş ve bu bölgelerdeki Rus birliklerinin hangi rotaları izleyerek Anadolu'da devam eden muharebe alanına kaç haftada gelebileceğine dair detaylı bir çalışma yapılarak tablolar hazırlanmıştır. TNA, CAB 24/127/68, EK-C. Diğer taraftan, Rus birliklerinin

29 Ağustos'ta Kabineye sunulan bu rapor önemlidir. Zira Türklerin Eskişehir ve Kütahya'da kesin bir mağlubiyet aldığı belirtilirken, askerlerin moralinin bozuk olduğu ancak ordunun hâlâ varlığını sürdürdüğü ve Yunan ordusu ilerlediğinde kendisini ağır çatışmalar beklendiği hakkında yapılan tespitler, İngiliz Genelkurmayının genel tabloyu doğru okuduğunun bir göstergesidir. Gerçekten de Kurtuluş Savaşı'nın tek yenilgisi olan Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin ardından Sakarya Meydan Muharebesi başarıyla sonuçlanana kadar geçen süreç, Türkler adına kritik bir dönem olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, alınan yenilginin ardından Mecliste kendisine sert bir muhalefet yapılırken, orduyu kısa sürede tekrar savaşacak hâle getirmek zorundaydı[60]. Mustafa Kemal Paşa'nın çabalarıyla, alınan yenilgiye rağmen ordu elden çıkmamış ve Sakarya Meydan Muharebesi'nde çok daha çetin çarpışmalar yaşanmıştır. Raporlardan anlaşılacağı üzere gerilla harbinin de Türkler adına bir seçenek olduğu üzerinde duran İngiliz Genelkurmayı, ordu elden çıkmadığı sürece Türklerin nizami harbe devam edeceğini bildirmiştir. Gerek Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden önce, gerek muharebelerin ardından hazırlanan askerî raporlar yakından incelendiğinde, İngiliz Genelkurmayının hiçbir aşamada Türklerin bu savaşı kaybedeceğini düşünmediği görülmektedir.

Türk ordusuna yardıma geleceğine dair İngiliz istihbaratı doğru değildir. Kurtuluş Savaşı döneminde İngiliz istihbaratının Türkiye'deki çalışmaları üzerine önemli bir eser yazan Salahi R. Sonyel bu dönemdeki İngiliz istihbarat raporları içinde birbiriyle çelişen ve güvenilir olmayan bilgilerin de yer aldığını belirtmektedir. Sonyel, *age.*, s. XVII. Bugüne kadar ortaya çıkan bilgi ve belgeler ışığında Rusların Anadolu'ya asker sevk etme teklifine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Nitekim Bolşevikler ile Ankara Hükûmeti arasında askerî bir ittifak anlaşması yapılmamış, 16 Mart 1921'de bir dostluk antlaşması olan Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Moskova Antlaşması'nda askerî yardım hususunda sadece malzeme, silah ve teçhizat yönünde maddeler yer almaktadır. Yukarıdaki İngiliz istihbarat belgesinin yazıldığı dönem, Rusya'dan gelen askerî yardım malzemelerinin zaman zaman kesintiye uğradığı ve hatta durduğu bir dönemdir. Bu durum Sakarya Meydan Muharebesi'nin sonuna kadar devam etmiştir. Kamuran Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 69-70.

60 Mecliste Mustafa Kemal Paşa'ya karşı giderek güçlenen muhalefet Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden kendisini sorumlu tutmuşlardır. Afyon, Eskişehir gibi önemli şehirlerin düşmesi, ordunun geniş ölçekli ricat hareketi ve Meclisin Ankara'dan Kayseri'ye taşınması teklifi nedeniyle oturumlarda gergin tartışmalar yaşanmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu dönemde muhaliflerin takındığı tavır hakkında Nutuk'ta şu cümleleri yazmıştır: "[…] Özellikle muhalifler kötümser söylevlerle feryada başladılar: 'Ordu nereye gidiyor, millet nereye götürülüyor? Bu gidişin elbette bir sorumlusu vardır, o nerededir? Onu göremiyoruz' diyorlardı. Bu şekilde kastettikleri şahsın ben olduğuma şüphe yoktu." Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Alfa Yayınları, İstanbul 2005, s. 430.

Sakarya Meydan Muharebesi'nden Büyük Taarruz'a Kadar Geçen Süreç ve Genelkurmay Raporları

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde stratejik ve taktiksel bir başarı elde eden Yunan ordusu, demiryolu kontrolünü ele geçirmiş ve ciddi bir moral üstünlük elde etmiştir. Ancak Türk ordusunun herhangi bir bölümü dahi yok edilememiştir. Türk ordusunun yok edilememesi Yunanlılar üzerinde bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Nitekim 7 Ağustos 1921'de İzmir'den dönen Yunan parlamentosu başkanı Gunaris, basın mensuplarına, Yunanistan'ın vaziyetinin "oldukça kritik ve nazik" olduğunu söylemiş, Yunan Savunma Bakanı ise Sakarya'nın doğusuna kadar uçaklarla yapılan tarama sırasında, Türk ordusunu bulmanın olanaksız olduğunu belirtmiştir[61]. Diğer taraftan, yenilerek geri çekilen Türklerin morali bozulmuş, orduda toplu firar hadiseleri yaşanmış ve eldeki malzeme ve silah sayısı azalmıştır. Zayiat fazlaydı ve Meclis tarafından Başkomutan seçilen Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk komuta kademesi, Sakarya Nehri'nin gerisine çekilen orduyu burada toplamaya çalışmakta ve yeniden organize etmekteydi[62]. Türklerin geri çekilerek iç kesimlerde muharebeye devam edeceklerini bilen Harington, 4 Ağustos 1921'de Rumbold ile yaptığı görüşmede, Yunan ordusunun iyi bir ilerleme kaydettiğini ancak kesin zaferi elde edemediklerini ve şu ana kadar yapılanların gerçek bir zafer kazanmak için gerekenin sadece yüzde 30'unu oluşturduğunu söylemiştir. Tahminine göre Türklerin karşı taarruza geçme gücü yoktu ancak iç kesimlere çekilip savaşmaya devam edeceklerdi[63].

61 Salahi R. Sonyel, *İngiliz Belgelerinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1923*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 299-300.

62 Kütahya-Eskişehir muharebelerindeki başarısızlığın ardından mebuslar ordunun başına Mustafa Kemal Paşa'nın geçmesini talep etmişlerdi. Onun askerî dehasından yararlanmak isteyenlerle, kendisini bir çıkmazın içine sokmak isteyenler bu istekte birleşmişlerdi. Meclis içinde muhalefeti temsil eden İkinci Grup'takilerin amacı, alınacak yeni bir mağlubiyetin ardından Mustafa Kemal Paşa'yı itibarsızlaştırmak ve mümkünse saf dışı bırakmaktı. Mustafa Kemal Paşa Başkomutanlığı kabul edeceğini fakat Meclisin yetkilerinin kendisine verilmesini istedi. İki gün boyunca yapılan sert tartışmaların ardından Meclis, 5 Ağustos 1921 tarihinde kabul edilen 44 sayılı kanunla, sahip olduğu yetkileri şahsında toplamak ve TBMM adına yürütmek üzere Mustafa Kemal Paşa'ya üç ay süreyle Başkomutanlık yetkisini verdi. Bu yetkiler daha sonra üç defa uzatıldı. Mustafa Kemal Paşa Başkomutan olduktan sonra ilk iş olarak 7/8 Ağustos 1921'de halkı maddi ve manevi bütün kaynaklarıyla Millî Mücadele'ye katılmaya çağıran Tekalif-i Milliye emirlerini yayımladı. Süleyman Beyoğlu, "Tam Bağımsızlığa Giden Yol: Kurtuluş Savaşı", *Türk İnkılap Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti*, ed. Cemil Öztürk, İstek Yayınları, İstanbul 2021, s. 152.

63 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, s. 343.

Yunanistan'dan gelen Kral Konstantin'in orduya ilerleme ve Ankara'yı ele geçirme talimatı vermesinin ardından Korgeneral Papulas komutasındaki Yunan ordusu, 14 Ağustos 1921'de ileri harekata başlamıştır. 22 Ağustos'ta Sakarya Nehri boyundaki Türk asıl mevzileriyle temasa geçilerek, 22 gün geceli gündüzlü ve çok kanlı geçen muharebenin ardından Yunan ordusu bir daha geri dönmemek üzere eski hatlarına geri çekilmiştir[64]. Türkler adına tam manasıyla bir zafer olan Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından inisiyatif tamamen Türk ordusuna geçmiştir. Sakarya, Yunan ordusu için felaketin başlangıcıdır. Yunanlıların Sakarya'da kesin bir yenilgi alarak geri çekilmesi Henry Wilson'ı şaşırtmamıştır. Kendisi hakkında değerli bir biyografi kaleme alan Tümgeneral Callwell'ın şu cümleleri önemlidir:

> Sör Henry'nin beklediği ve başından beri durumun böyle olacağını öngördüğü gibi, Yunanlıların tamamen geri çekildikleri yönünde haberler geliyordu. Ancak Lloyd George'un cesaretlendirmesi ve onayıyla teşvik edilen Helen hırslarının neden olduğu kötülüğün tam ölçüsü, önümüzdeki birkaç ay boyunca tam olarak ortaya çıkmayacaktı. Henry Wilson'ın bu konudaki değerlendirmelerinin doğruluğunun geçmişi 1919 yılına kadar uzanıyordu. Sör Henry, Yunan Hükûmeti'nin eylemlerine yalnızca askerî gerekçelerle ve Yunan ordusunun taarruzunun felaketle sonuçlanacağını öngördüğü için itiraz etmedi. Anadolu'da çoğunluk olarak Türklerin yaşadığı gerçek Türk topraklarını savunan Türk Milliyetçilerine sempatisi olduğu ve İngilizlerle Türkler arasındaki eski dostluğun yeniden canlandırılması gerektiğine güçlü bir şekilde inandığı için de Yunan ilerleyişini onaylamadı. 1913'te İstanbul'u ziyareti sırasında o kadim dostluğun kaybı ve bunun nedeni konusunda öğrendiklerinden çok etkilenmişti"[65].

Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından İngiltere'de işler karışmıştır. Politikacılar, içinde bulunulan çıkmazdan sıyrılmak için bir yol bulmaya çalışırken, İngiliz Genelkurmayı 1 Ekim 1921 tarihinde son derece ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Raporda Yunan taarruzunun amacı, hedefleri, muharebenin nasıl geliştiği, yenilginin nedenleri, her iki ordunun mevcut durumu ve gelecekte olabileceklere dair tahminler analiz edilmiş, yenilginin nedenleri 11 ana başlık ve 8 alt başlık hâlinde incelenmiştir. Rapora göre Yunan ordusu kendisine aşırı güvenmiş ve karmakarışık bir taarruz planı hazırlanmıştır. İstihbarat faaliyetleri zayıf olduğu

64 *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi: Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât (25 Temmuz-22 Ağustos 1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 3-4.

65 Callwell, *age.*, s. 306-307.

için Türkler hakkında toplanan bilgiler son derece sınırlı kalmıştır. Ordu içi haberleşme, ulaştırma ve cepheye her türden cephane yetiştirme hususunda büyük aksaklıklar yaşandığı tespit edilmiştir. Gerçekten de 14 Ağustos 1921'de üç koldan başlayan ileri harekâtta ordu, tam dokuz gün boyunca kavurucu bir sıcakta zorlu şartlar altında ilerlemek zorunda kalmıştır. Bu ileri harekât esnasında ulaştırma ve iaşe hususunda ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Nitekim ordu Anadolu içlerine ilerledikçe merkezden, yani ana tedarik üssünden uzaklaşmış, ikmal hattı uzamış, mevcut sorunlar ağırlaşırken üstüne yenileri eklenmiştir[66].

Raporun ilerleyen bölümünde "Türk ordusunun mevcut durumu" alt başlıklar hâlinde incelenmiş ve Türk genel karargâhı ve komutanların orduya hâkim olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca, 160 km'yi bulan geri çekilme esnasında orduda büyük bir dağılma yaşanmaması dikkat çekici bir meziyet olarak değerlendirilmiş, Sakarya Meydan Muharebesi esnasında kurmay heyetinin zor taktik koşullar altında gösterdiği komutanlık övülmüştür. Türk askerlerinin çok iyi savaştığı, süvarinin atak olduğu, topçuların gerektiği gibi kullanıldığı vurgulanmıştır. Gizli bir kaynaktan elde edilen bilgiye göre Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinden malzeme ve cephane temin edilmekte olduğu, böylece Türklerin Bolşeviklere olan bağımlılıklarının git gide azalacağı belirtilmektedir. Ordunun morali iyidir. Elde edilen zaferle sadece askerlerin değil, tüm Anadolu'nun morali artmıştır. "Mustafa Kemal'in Durumu" başlığı altında ise şu çarpıcı tespitler yapılmıştır:

> Bu muharebenin ardından Mustafa Kemal'in itibarının büyük ölçüde arttığına hiç şüphe yok. Eskiden hükûmete karşı sorumlu bir başbakan konumundayken, şimdi neredeyse tek adam konumunda görünüyor. Enver Paşa'nın Anadolu'ya dönüşü tehlikesi de ortadan kalkmıştır. Mustafa Kemal ve ordusu askerî pozisyon bakımından o kadar güçlü bir konumda ki, barış görüşmelerinin yeniden başlaması durumunda siyasi taleplerini yumuşatması için hiçbir neden yok[67].

66 Anadolu'nun çorak bozkırında ilerleyen Yunan ordusu ciddi anlamda su ve erzak sıkıntısı yaşamıştır. Kamyonlar yapışan kum ve toz nedeniyle bozulmuş, erzakın bir kısmı küflenmiştir. Diğer taraftan, Türk süvarilerinin cephe gerisine yaptığı başarılı baskınlar nedeniyle bazı günler birliklere mühimmat ve yiyecek ulaştırılamamıştır. Türk süvarileri Yunan süvarilerine net bir üstünlük kurmuş, Yunan ikmal kolları dönem dönem felce uğratılmıştır. Kolordu komutanı Prens Andrea anılarında şöyle demektedir: "Son dört gün zarfında ekmek istihkakının sadece dörtte biri ve çok az cephane getirilebildi. İstihkak yalnız etten ve kaynamış buğdaydan ibaret. Zaafımız o derecedeydi ki Ankara'ya girsek bile kışın yaklaşmasından evvel ciddi bir surette hırpalanmamak için Eskişehir'e dönmek mecburiyetinde kalırdık". Akşin, *age.*, s. 386.

67 TNA, CAB 24/129/35 Raporda enteresan bir şekilde Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu

"Yunan ordusunun mevcut durumu" başlığı altında ise Yunan ordusunun liderlerine olan güvenini kaybettiği, bunun ordu içindeki siyasi çekişmeyi iyice arttıracağı, komuta kademesinin savaşın ilk döneminde iyi iş çıkardığı ancak muharebenin en kritik döneminde Türkler tarafından ustaca hamlelerle mağlup edilerek başarısız oldukları belirtilmiştir. Burada yenilginin asıl nedeninin Türk komuta kademesine yani Mustafa Kemal Paşa'nın ustaca taktiklerine bağlanması dikkate değerdir.

Raporun sonuç kısmı, 1921 başından beri hazırlanan raporlarda yapılan tespitler hususunda haklı çıkmanın verdiği hazla şöyle başlamaktadır: "Genelkurmay, daha önce hazırlanan raporlarda Yunan ordusunun başlangıçta bir miktar başarı elde etmesi mümkün görünmesine rağmen, kesin bir zafer elde edeceğine dair hiçbir umut görmediğini belirtmişti. Son olayların seyri bu görüşü doğrulamıştır. Yunan ordusu Türk milliyetçilerine herhangi bir şeyi dayatma hususunda bir araç olmaktan çıkmıştır. Yunanistan için gelecek daha karanlıktır." Bu cümlelerin ardından Türklerin silah, cephane ve savaş malzemesi temini konusunda artık sadece Bolşeviklere bağlı olmadığı, Avrupalı devletlerden de bunları alabildiği, zaman ilerledikçe Türklerin Yunanlılara karşı etkinliğini arttıracağı belirtilmiştir. Bu nedenle Genelkurmay, Yunanlıların askerî operasyonlara devam etmesinin artık bir şey kazandırmayacağını ve bundan sonra izlenecek en iyi politikanın elde tutulan toprakları müzakere kozu olarak kullanıp, Mustafa Kemal Paşa ile derhâl barış müzakerelerine başlanması olduğunu tavsiye etmiştir[68]

Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından inisiyatif.in tamamen Türklerin eline geçtiğini bilen İngiliz Genelkurmayı, bu dönemde arka arkaya raporlar yazarak politikacıları derhâl barış için harekete geçmeye çağırmıştır. Nitekim askerler Mustafa Kemal Paşa'nın tek amacının Yunan ordusunun tamamını Anadolu'dan atmak olduğunu bilmekte, zamanın Türklerin lehine geliştiğini ve Türk ordusunun gelecekte daha güçlü hâle geleceğini öngörmekteydiler. Bu nedenledir ki yukarıda verilen raporda "Yunanistan için gelecek daha karanlıktır" denirken, olası bir Yunan mağlubiyetinin ardından İstanbul veya Çanakkale'deki zayıf İngiliz birliklerinin Türklerle karşı karşıya gelmesinden korkulmaktaydı.

Ekim ayında hazırlanan kapsamlı raporun ardından 3 Kasım 1921'de yeni bir rapor daha kaleme alan Henry Wilson, Yunan ordusunun çeşitli nedenlerden dolayı artık Türkler üzerinde herhangi tehdit yaratamayacağını ve taarruza

pozisyon için "Başbakan" tanımlaması kullanılmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu tarihte Büyük Millet Meclisi Reisi ve aynı zamanda Başkumandandır.

68 TNA, CAB 24/129/35.

geçmesinin imkânsız olduğunu belirtmiştir. Yunanlılar için en iyi yol, daha fazla geri çekilme ve müzakere kozlarının kaybı riskiyle karşı karşıya kalmadan hemen barış müzakerelerine başlamaktan ibarettir. General Harington ise Yunan ordusunun artık kendi hükûmetine itibar etmediğini ve operasyonlar sonucunda cesaretlerinin kırıldığını ifade ederken, Yunan tahminlerine göre ordunun tüfek gücünün 50.000 asker olduğunu, bazı kaynaklardan edinilen bilgilere göre Türklerin 1922 yılı baharında 100.000 tüfek sayısına ulaşabileceklerini belirttikten sonra şöyle demiştir: "Sayısal üstünlükten daha önemli olan şey, Türk komuta kademesinin kararlılığı ve tecrübesinin yanında ordunun yükselen moralidir[69]".

1 Kasım 1921 tarihinde yapılan Kabine toplantısında Genelkurmay raporlarına ek olarak aslında mevcut durumun daha kötü olduğu, Yunan ordusunun moral olarak bitik vaziyette bulunduğu ve Yunan Hükûmeti'nin siyasi konumunun istikrarsız olduğuna dair kanıtlar sunulmuştur.[70] Bu dönemde Londra'nın canını en çok sıkan husus, Fransa'nın İngilizlere haber vermeden Ankara Hükûmeti ile bir anlaşma (21 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması) imzalamasıdır.[71] Eğer Fransızlar Mustafa Kemal Paşa ile anlaşıp İstanbul'dan çekilirse, bu durumun Harington'ın zor pozisyonunu daha güç duruma sokacağı kesindi. Dışişleri Bakanlığının sorduğu soru üzerine, bu durumda neler yapılması gerektiğine dair Genelkurmay Başkanından şu yanıt gelmiştir:

> Fransızlara yazarak bu ayrı eylemlerinin bizi tamamen serbest bıraktığını söyleyin. Ardından Mustafa Kemal'e İzmir, Boğazlar, İstanbul, Trakya ve Edirne'yi devralabileceğini, Türkiye'den tamamen çekileceğimizi ve eskiden olduğu gibi dostluk günlerine geri döneceğimizi bildirin. Sonra Yunanlılara şunu söyleyin: Venizelos ve Lloyd George'un yönlendirmesiyle genişlemeyi denediler. Kendi çöküşlerine ve herkesin tehlikesine yol açtılar ve

69 TNA, CAB 24/129/64.

70 TNA, CAB 23/27/11.

71 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara Hükûmeti ile Fransa arasında imzalanan ve Fransızlar tarafından işgal edilen toprakların boşaltılmasıyla Türkiye-Suriye sınırını belirleyen Ankara Antlaşması, Ankara Hükûmeti'nin ilk kez Batılı bir devlet tarafından hukuksal açıdan tanıması suretiyle diplomatik bir zaferdir. İtilaf devletleri kanadından bir ülkenin tek başına Ankara Hükûmeti ile bir antlaşma imzalaması İngiltere ve Fransa arasında zaten var olan sorunların daha da derinleşmesine yol açmıştır. Ankara Hükûmeti'nin bu antlaşma ile bir diğer önemli kazanımı ise Fransa'nın ekonomik taleplerinin asgariye indirilerek Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığına ters düşen maddelere antlaşmada yer verilmemiş olmasıdır. Bige Sükan, "Millî Mücadele Döneminde Türk-Fransız İlişkileri", *90. Yılında Millî Mücadele Sempozyumları: Bildiriler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s. 164.

> bu nedenle yeniden küçülmeleri gerekiyor. Kısacası, politikamızı tamamen tersine çevirin ve Yunanlılar yerine Türklerle dost olun. Worthy [Savaş Bakanı Worthington Evans] Lloyd George'un bunu asla yapmayacağını söyledi. Curzon da yapmazdı. Doğrudur, ama Worthy'ye dediğim gibi, tek fark, güzelce İstanbul'dan çekilmek yerine zamanı geldiğinde kovulacağız[72].

Genelkurmay Başkanının ardından bu sefer Savaş Bakanı 9 Kasım 1921'de bir muhtıra hazırlayarak Kabineye sunmuş ve İstanbul dâhil tüm Türk topraklarından çekilmeyi ve Mustafa Kemal Paşa ile dost olunması gerektiğini tavsiye etmiştir: "Mustafa Kemal'e Türkler ve Yunanlılar arasında bir çözüm sağlama arzusunda olduğumuzu ve arabuluculuk yapabileceğimizi derhâl iletmeliyiz. Türkleri karşılık beklemeden tarafsız olduğumuza ve onlarla dostluk çerçevesinde yaşamak istediğimize ikna etmek için askerlerimizi derhâl Türk topraklarından geri çekeceğimizi bildirmeliyiz"[73]. Genelkurmay Başkanlığı ve Savaş Bakanlığı iki yıldır aynı yerde durmakta, Henry Wilson uzun zamandır politikacılara; "Türkiye'den çekilin ve Yunanlılar yerine Türklerle dost olun" görüşünü ısrarla tekrarlamaktaydı. Ancak Türk yanlısı görüşleri nedeniyle Lloyd George tarafından dışlanmış vaziyetteydi. Wilson, 14 Aralık 1921'de Harington'a yazdığı mektupta şöyle demiştir:

> İstanbul'dan tamamen çıkana kadar hiçbir şekilde iyi bir sonuç elde edemeyeceğiz ve kesinlikle Türklerle dost olmadıkça olumlu bir neticeye ulaşamayacağız. Önceki gün Montagu'ya Lloyd George'u bu görüş doğrultusunda yönlendirme hususunda herhangi bir ilerleme kaydedip kaydetmediğini sordum. Cevabı 'Kesinlikle hiçbir ilerleme yok' oldu ve ekledi 'Sen yasaklandın çünkü Lloyd George seni Türk yanlısı olarak görüyor'[74].

Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından yaklaşık bir yıl süren bir bekleyiş sürecine girilmiş, silahlar susmuş ve diplomatik girişimler hızlanmıştır. Nitekim 7 Ekim 1921 tarihinde Kabineye bir muhtıra sunan Lord Curzon, Yunanlılar ve Türkler arasında daha fazla arabuluculuk yapmanın zamanının geldiğini, zira her iki tarafın da bitkin ve çıkmazda olduğunu yazdı. Yunanlılara ve Türklere sunulacak yeni şartları belirleyecek bir İtilaf konferansının toplanması gerektiğini bildirdi[75]. Bu çerçevede, 22 Mart 1922'de Paris'te toplanan İtilaf Devletleri temsilcileri, Türkler

72 Callwell, *age.,* s. 313.

73 TNA, CAB 24/129/75.

74 Harington, *age.,* s. 87.

75 Justin McCarthy, *The British and the Turks: A History of Animosity 1893-1923*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2022, s. 560.

ve Yunanlılar için yeni bir mütareke ve barış koşulları üzerinde çalışmaya başladı. Beş gün içinde yapılan on oturumun ardından hazırlanan 25 maddelik İtilaf şartları her iki tarafa da sunuldu. Ancak, Misakımillî'yi uygulama konusundaki kararlılığını sürdüren Ankara Hükûmeti bu şartları kabul etmedi. Sonuç olarak, İtilaf devletlerinin önerilerinin bir uzlaşma sağlamayacağı kısa sürede anlaşıldı[76].

İngiliz Genelkurmayı ise Mustafa Kemal Paşa ile anlaşılarak Anadolu'daki durumdan en az zararla kurtulmanın ve İngilizlerin karşı karşıya olduğu sorunlara odaklanmanın zamanı geldiğini savunuyordu. Anadolu'daki durumun Filistin'den Mezopotamya'ya ve hatta Hindistan'a kadar uzanan İngiliz çıkarlarını ve bu bölgelerdeki tüm faaliyetlerini etkilediği belirtiliyordu[77]. Bu dönemde Kabine içinde de Genelkurmayın görüşlerini destekleyenlerin sayısı artmaktaydı. Koloniler Bakanlığı gibi bazı bakanlıklar ve diplomatlar Mustafa Kemal Paşa ile anlaşılması gerektiğini düşünmekteydiler[78]. 1922 bahar ayları geldiğinde, Harington'ın deyimiyle mali durumları iyice bozulmaya başlayan ve savaşmaktan yorulan Yunanlıların durumu kötüye gidiyordu[79]. 3 Haziran 1922 tarihinde Genelkurmay Başkanlığına bir mesaj gönderen Harington, bir kez daha

76 İtilaf devletlerinin yeni mütareke önerilerinin arasında Edirne, Kırklareli gibi bölgeler Yunanistan'a, Tekirdağ ise Türklere bırakılırken Gelibolu'da bir İtilaf müfrezesi bulunacaktı. Yunan kuvvetleri Anadolu'yu tahliye edecek, Ermenilerin toprak talepleri hususunda tatmin edilmesi için konu Milletler Cemiyeti'ne havale edilecekti. Bu önerilerin Ankara Hükûmeti tarafından kabulü, hiç şüphesiz, mümkün değildi. Nitekim Ankara Hükûmeti Yunan kuvvetlerinin dört ay içinde Anadolu'yu tamamen tahliye edeceğine dair müttefiklerin taahhüt vermesi durumunda görüşmeyi kabul edeceğini bildirdi. Fakat İtilaf devletleri herhangi bir taahhüt vermekten kaçındı ve Paris'te toplanan İtilaf devletleri önerilerinden bir sonuç çıkmayacağı kısa sürede anlaşıldı. Abdurrahman Bozkurt, *İngiliz Perspektifinden Türkiye ve Milli Hareket*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 324-326.

77 12 Kasım 1921'de Genelkurmay tarafından Kabineye sunulan bir raporda, Türklerin Yunan ordusunu geri atıp Fransızlarla anlaşmasının ve doğu sınırlarını güvenceye almasının ardından Musul'a taarruz geçebileceği ve bunun İngiltere için bir felaket olabileceği belirtilmiştir. Bir felaket yaşanmadan önce Mustafa Kemal Paşa ile dostluk kurmanın elzem olduğu bir kez daha tekrarlanmıştır. TNA, CAB, 24/129/64.

78 18 Ekim 1921'de Bombay Valisi tarafından Koloniler Bakanlığına gönderilen bir rapor Kabineye sunulmuştur. Raporda Hindistan'daki durumun ciddi olduğu belirtilerek huzur ve istikrarın sağlanması açısından Türk sorununun mutlaka çözülmesi tavsiyesinde bulunulurken, vali, raporunu şu cümlelerle bitirmiştir: "Umarım bu durumu ya da iç sorunları göz ardı ettiğimi düşünmezsiniz; ancak hayatımın büyük bir kısmını Türkiye ve diğer bölgelerde İslam'ı inceleyerek geçirdim. Şu anda izlediğimiz politikayı İslam'a karşı bir tutum olarak sürdürmenin ya da halkın gözünde böyle algılanmasına yol açmanın, Doğu'daki yönetimimiz için ölümcül sonuçlar doğuracağına dair kesin bir inancım var." TNA, CAB 24/129/23.

79 Harington, *age.*, s. 110.

İstanbul'un tahliye edilmesini önerdi zira elindeki yetersiz kuvvetle Türklere bir şey dayatmak mümkün değildi[80]. Bu arada cepheyi tekrar ziyaret eden Albay Nairne, tıpkı bir sene önce olduğu gibi, yine son derece iyimser raporlar kaleme alıyordu. Yunan ordusunun yeni Başkomutanı Hatzianestis ile cepheyi dolaşan Nairne'in gözlemlerine göre Yunan ordusu gayet iyi durumdaydı. Ordu iyi donatılmıştı, moraller yüksekti ve eğitimleri iyi seviyedeydi. Ordunun başarı kazanacağına dair kendine güveni tamdı. Türkler taarruza kalkarsa başarıyla durdurduktan sonra hırsla kovalayacaklardı. Albay Nairne Yunan ordusunun moralini ve askerlerin durumunu överken, aslında açık şekilde kandırılmıştı. Gerçekte ordunun morali iyi değildi. Albay Nairne'in raporu, Yunan asker ve subaylarının aslında kaybettiklerini bildikleri bir savaşın yarattığı moral bozukluğunu azımsama eğiliminden ibaretti. Uzun süredir evlerinden ayrı olan askerler maaşlarını zamanında alamıyorlardı ve ordu içindeki siyasi hizipleşme ve memnuniyetsizlik had safhadaydı[81]. Aslında Yunanlılar dahi Sakarya Meydan Muharebesi'nde yaşaman hezimetin ardından Anadolu'da işlerinin bittiğinin farkındaydılar. General Metaksas'a bir mektup gönderen Prens Andrew (Yunan ordusu Sakarya'dan geri çekilirken II. Kolordu komutanıydı) şunları yazmıştır:

> Mevcut cephemizi savunmak imkânsız değilse de çok zor. Bu durumda geri atılma ihtimalimiz çok yüksek. Ordunun durumu bana fazla güven vermiyor. Taarruz ruhu tükendi. Anadolu kabusundan bizi kurtaracak bir şey hemen yapılmak zorunda. Hemen gerçeklerle yüzleşmeliyiz. Sonuçta hangisi daha iyi? Denize dökülmek mi, hakkımızdan gelinmeden önce kaçmak mı?

Michael Smith'in Yunan ordusuyla ilgili eserinde yaptığı şu saptama önemlidir: "Yunan ordusu, 1922 yazına gelindiğinde içi kurtlar tarafından yenilmiş bir elma gibiydi. Görünüşte bir bütündü ve sözüm ona sağlamdı. Ancak ilk keskin darbede dağılmaya hazırdı. Kimse Yunanlıların çözülmeye ne kadar yakın olduğunu bilmiyordu"[82].

80 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, Vol. XVII, s. 873.

81 Bu dönemde Yunan subaylar arasında var olan Kralcı ve Venizelosçu ayrımının yanında erler arasında yapılan yoğun komünist propaganda nedeniyle ordudaki huzursuzluk artmış ve firar hadiseleri yaşanmıştır. Tüm bu olumsuzlukların yanında, Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Yunanistan'da ortaya çıkan ekonomik kriz nedeniyle ordu yeterli miktarda donatılamamış ve askerlerin yeterli beslenmesi dahi sağlanamamıştır. Erdem, *age.*, s. 442-446.

82 Smith, *age.*, s.318.

İngiliz Genelkurmayı Büyük Taarruzdan önceki son kapsamlı raporunu 29 Temmuz 1922'de Savaş Bakanlığı aracılığıyla Kabineye sunmuştur. Beş sayfalık raporun ilk maddesinde, her iki ordunun Ekim 1921'den beri aynı pozisyonda beklediği ve çatışmaların uzun süredir durduğu ifade edilirken, orduların Anadolu'da askerî vaziyeti değiştirecek pozisyondan uzak olduğu ve askerlerin aktif operasyonlara devam etme konusunda isteksiz oldukları belirtilmiştir. İkinci maddede İstanbul civarındaki İtilaf kuvvetlerinin konuşlanmaları ve sayıları verilmiştir. Buna göre İngilizlerin 2.000'den biraz az, Fransızların 2.000'den biraz fazla ve İtalyanların ise 500 kadar askeri mevcuttu. İstanbul Hükûmeti'ne bağlı üç zayıf Türk taburu da hesaba katılırken bunların düzenin korunmasına yardımcı olabileceği, çok fazla güvenilmemesi gerektiğinin altı çizilmiştir.

Daha sonra Trakya'daki Yunan birlikleri hakkında bilgiler verilmiştir. İki Yunan tümeninin Mudanya ve Tekirdağ üzerinden Trakya'ya gönderildiği öğrenilmiştir. Bir sonraki maddede ise eğer Yunan ordusu bölgesini daraltarak geri çekilirse, Bursa-İzmit bölgesine yapılacak muhtemel Türk ilerlemesinin sonuçları üzerinde durulmuştur. Bu raporda en dikkat çeken nokta, İstanbul'daki İtilaf kuvvetlerinin Trakya'dan gelebilecek Yunan taarruzuna ve İzmit tarafından gelebilecek Türk taarruzuna karşı aldıkları önlemlerdir. 1922 yazına gelindiğinde her iki taraftan İstanbul'a gelecek tehdidin eşit görüldüğü, iki ateş arasında kalmaktan korkulduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda İstanbul ve civarını savunmak için iki tümen kuvvete ihtiyaç olduğu ve Fransa ile İtalya'nın Harington'a koşulsuz destek vermesi gerektiği belirtilmiştir.

Temmuz ayında Yunan ordusunun İstanbul üzerine yürüyerek şehri ele geçireceği dedikodularının çıkmasının ardından Anadolu'dan Trakya'ya ciddi miktarda kuvvet sevk edilmesi ve burada yaşanan hareketlilik İngilizlerin dikkatinden kaçmamıştır. 27 Temmuz 1922'de Başkomutan Hatzianestis'in gizlice Trakya'ya gitmesi şüpheleri iyice arttırmıştır. İstanbul'daki Yunan yüksek komiseri ile görüşen Harington, her ne kadar bu ihtimale inanmasa da İstanbul'u gerekirse Yunan ordusuna karşı savunmak için Fransızlar ve İtalyanlarla temaslarını sıklaştırmış ve tedbir almaya çalışmıştır. Durumun ciddiyetinin artması üzerine politikacılar devreye girerek Yunan Hükûmeti uyarılmıştır. Ancak uyarıları dikkate almayan Yunanlılar, 29 Temmuz 1922'de İstanbul'u işgal etmek istediklerini bir nota ile İngiliz Hükûmeti'ne bildirmiş, 31 Temmuz'da ise Yunan ordusunun İstanbul'a girişi için resmen izin istemişlerdir. İtilaf devletlerinin bu talebe cevabı sert olmuş ve Yunan ordusuna karşı tüm önleyici tedbirler alınmıştır. İtilaf devletlerinin kararlı

tutumu karşısında geri adım atan Yunanlılar Trakya üzerinden İstanbul'a ilerlemekten vazgeçmek zorunda kalmıştır[83].

Yunanlıların İstanbul'a yönelik askerî harekât ihtimalinin anlatıldığı 29 Temmuz 1922 tarihli Genelkurmay raporu 3 Ağustos'ta Kabinede tüm yönleriyle tartışılmış, Harington'a mevcut tavrını sürdürerek Türk veya Yunan ordusu tarafından İstanbul'a yapılacak her türlü harekata direnmesi talimatı verilmiştir. Dışişleri Bakanlığına da Yunanistan nezdinde diplomatik girişimler yapılması yetkisi verilmiştir[84].

Bu raporda üzerinde durulması gereken nokta, yaklaşık bir ay sonra gerçekleştirilecek Büyük Taarruz öncesinde Türk ordusundaki hazırlık ve hareketliliğin İngiliz Genelkurmayı tarafından tespit edilememesi veya ön görülememesidir. Raporlara ve yazışmalara bakıldığında, İtilaf devletlerinin 1922 yazında Türklerin durumu ve hazırlıklarından çok Yunanlıların İstanbul'u ele geçirmek için yaptığı hamleler üzerine yoğunlaştıkları görülmektedir. 1922 baharından yaz ortasına kadar geçen sürede Türkler tarafından bir taarruz emaresi gelmeyince Mustafa Kemal Paşa'nın taarruz edemeyecek durumda olduğu, etse bile Yunan ordusunu yerinden söküp atamayacağına kanaat getirilmiştir[85]. Yukarıda verilen son raporda belirtildiği gibi, taraflar yaklaşık bir yıldır karşılıklı pozisyonlarında beklemekteydi ve İngiltere'de asker-sivil tüm yetkililerdeki kanaat, bunun böyle devam edeceği yönündeydi. Nitekim 3 Haziran 1922'de Savaş Bakanlığına bir mesaj gönderen Harington, taraflardan hiçbirinin büyük çapta bir asker harekât yapabilecek durumda olmadığını, Anadolu'daki askerî açıdan tam bir kilitlenme yaşandığını, yaşanılan çıkmazın askerî tedbirlerle çözülemeyeceğini ve diplomasinin tek çözüm yolu olduğunu belirtmiştir[86].

İngilizlerin beklemediği şekilde 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz'un ardından Türk Ordusu 9 Eylül'de İzmir'e girmiş ve kısa süre içinde Anadolu'nun tamamı Yunan ordusundan temizlenmiştir. Türk ordusu hızla Çanakkale Boğazı'na doğru ilerlerken, İngiliz Genelkurmayının yaklaşık iki yıldır endişe ettiği ve politikacıları uyardığı senaryo gerçekleşmiştir. Türk ordusu ile zayıf

83 İngiliz Hükûmeti'nin aldığı karara göre Yunan ordusu İstanbul'a yürümeye çalışırsa Atina derhâl İngiliz donanması tarafından bombalanacak, Yunan kıyıları abluka altına alınacak ve Marmara Denizi'ndeki tüm Yunan gemileri batırılacaktır. Ayrıca diplomatik ve ekonomik yaptırımlar da uygulanacaktır. TNA, CAB 24/138/31.

84 TNA, CAB 23/30/21.

85 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2016, s. 348.

86 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, Vol. XVII, s. 874-875.

İngiliz birlikleri Çanakkale önlerinde karşı karşıya gelmiş ve bu hadise literatüre "Çanakkale Krizi" olarak geçmiştir[87]. Yeni bir savaşın eşiğine gelinse de bilhassa Harington'ın çabalarıyla bu, son anda önlenmiştir. Neticede 11 Ekim 1922 tarihinde Kurtuluş Savaşını sonlandıran Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır.

Sonuç

Mondros Mütarekesi'nin ardından başlayan işgal süreci ve özellikle İngiltere'nin Sevr Antlaşması sonrası izlediği sert politikalar, Anadolu'da güçlü bir Türk direnişinin doğmasına yol açmıştır. Lloyd George hükûmetinin bu direnişi bastırmak ve Sevr Antlaşması'nı uygulatmak amacıyla Yunan ordusunu ön plana çıkararak desteklemesi, Millî Mücadele'yi yürüten Ankara Hükûmeti ile Yunanistan arasında geniş çaplı bir Türk-Yunan savaşına dönüşmüştür. Bu strateji, İngiltere'nin Türkiye'deki zayıf askerî varlığı üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuş ve bölgedeki istikrarsızlığı derinleştirmiştir. İngiliz Genelkurmayı, Lloyd George hükûmetinin politikalarının İngiliz askerî kaynaklarını zorladığını ve bölgedeki İngiliz varlığını tehdit ettiğini öne sürerek bu yaklaşımı eleştirmiştir. Genelkurmay Başkanlığı ve Savaş Bakanlığı, Kabineye sunduğu raporlarda Yunanlıların Türkleri mağlup edemeyeceğini, geleneksel İngiliz siyasetine dönülerek Sovyetlere karşı Türklerin desteklenmesi ve makul bir barış antlaşmasıyla Türklerin dostluğunun kazanılması gerektiği görüşünü sıklıkla dile getirmiştir. Genelkurmay, bu dönemde İngiltere'nin yüzleşmesi gereken daha büyük sorunları olduğunu ve özellikle İrlanda'daki isyan, Mısır'daki ayaklanma, Hindistan'daki huzursuzluklar ve Mezopotamya'daki petrol alanlarının güvenliği gibi konulara odaklanılması gerektiğini vurgulamış, bunun için bir an önce Anadolu'da barışın yapılarak Mustafa Kemal Paşa ile

87 Büyük Taarruz'un ardından Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla hızla ilerleyen Türk birlikleri, İtilaf Devletleri tarafından daha önce "tarafsız bölge" olarak ilan edilen Çanakkale Boğazı'na ilerlemiş, bu ileri harekât İngiltere'de büyük bir endişe ve panik yaratmıştır. Çanakkale Boğazı bölgesindeki birlikleri takviye etmeye çalışan İngiltere, sömürgelerinden asker talep etmiş, ancak Yeni Zelanda dışındaki tüm sömürge devletleri asker göndermeyi reddetmiştir. Fransa ve İtalya Türkiye ile yeni bir savaş istemediklerinden Çanakkale'deki birliklerini geri çekerek İngiltere'yi yalnız bırakmıştır. Eylül ayının son haftasına gelindiğinde Türk ve İngiliz birlikleri Çanakkale'de karşılıklı gergin bir şekilde beklerken, İngiliz Kabinesi, uzun tartışmaların ardından Harington'a bir telgraf göndererek Türklere 24 saat mühlet vermesini ve bu süre içinde Çanakkale'den çekilmezlerse elindeki bütün unsurlarla ateş açmasını emretmiş, fakat yeni bir savaşı önlemek isteyen ve adeta bir diplomat gibi Türk yetkililerle görüşmeler yapan Harington, Kabine'nin bu emrini yerine getirmemiştir. Neticede Türklerle kurduğu temasların ardından Harington, 1 Ekim 1922'de Kabine'ye krizin sona erdiğini belirtmiş, kendisiyle birlikte Fransız, İtalyan ve Türk generallerin Mudanya'da bir konferansta görüşeceğini bildirmiştir. David Walder, *The Chanak Affair*, Hutchinson&Co. Ltd., London 1969, s.298.

anlaşılması gerektiğini savunmuştur. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın eylemleri Savaş Bakanlığı tarafından yakından izlenmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın pozisyonunun yanında Türk ordusunun kısa sürede kaydettiği gelişim her aşamada yakından takip edilmiştir. Anadolu'da halkın Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında toplandığı ve kuvvetlerinin zamanla daha da güçleneceği öngörülmüştür. Millî Mücadele'nin ilk günlerinde Mustafa Kemal Paşa'yı yalnızca bir çete reisi olarak değerlendiren İngiliz siyasetçilerden farklı olarak, İngiliz Genelkurmayı onu siyasi ağırlığı artan, ordusunu güçlendiren ve giderek daha etkili bir komutan olarak görmeye başlamıştır.

Genelkurmay Başkanı Mareşal Henry Wilson en başından itibaren Yunan işgaline karşı çıkarak bunun İngiltere ve Yunanistan'ın mevcut iktisadi ve askerî koşulları nedeniyle sürdürülemez olduğunu ve bu politikanın İngiltere için ciddi bir risk oluşturduğu belirtmiştir. Türklerin bu savaştan galip çıkacağı henüz 1921 yılının başında hazırlanan raporlarda dile getirilmiş, Anadolu'daki işgalin sona erdirilerek İstanbul'un tahliye edilmesi gerektiği, aksi taktirde büyük bir felakete sürüklenmekte olduğu doğru şekilde öngörülmüştür. Yunan ordusunun Anadolu'nun iç kesimlerine ilerlemesiyle er ya da geç büyük bir yenilgiye uğrayacağı ve bu durumun İngiltere için İstanbul ve Çanakkale'de önemli sorunlar yaratabileceği vurgulanmıştır.

Bu çalışmada yapılan tespitlerden anlaşılacağı üzere, sorgulanması gereken en önemli noktalardan biri, Başbakan Lloyd George'un Genelkurmay Başkanlığı ve Savaş Bakanlığı tarafından yapılan stratejik analiz ve değerlendirmeleri hiçbir aşamada ciddiye almamış olmasıdır. Lloyd George'un neredeyse tüm İngiliz generalleri hakkında kötü düşünceleri ve ön yargıları olduğu bilinmedik bir şey değildi. Genel olarak askerlerin geldikleri sosyal sınıftan hoşlanmama ve entelektüel niteliklerden yoksun olmalarını küçümseme eğilimi içindeydi. Kendi görüşü dışında herhangi bir görüşü göz ardı etmeyi ve kendi ön yargılı fikirlerine aykırı görünen her olayı iyimser bir şekilde yorumlamayı seçti. Askerlerin Türk yanlısı olduklarını ve tarafsız kalamadıklarını düşünüyordu. 1938 yılında kaleme aldığı *Barış Antlaşmaları Hakkındaki Gerçekler* adlı eserinde Türkiye'de yaşananların herhangi bir kısmının sorumluluğunu almayı kararlılıkla reddetti. Yaşanan felaketin asıl nedenini Yunanlıların iç siyasi çekişmeler neticesinde bölünmelerine bağlarken, Kral Konstantin'in izlediği politikalar ve onun "yeteneksiz" generallerini suçladı. Diğer taraftan, müttefikleri Fransız ve İtalyan hükûmetlerinin Türkiye politikasında İngilizlere ihanet ettiğini belirterek, bu devletlerin Türklerin

silahlanmasına yardımcı olarak cesaretlendirdiklerini belirtti. İçeride ise hiçbir zaman tutarlı istihbarat bilgisi temin edememekle itham ettiği İngiliz askerî istihbaratını ve Türk yanlısı İngiliz generaller ile muhafazakâr milletvekillerini suçlamayı tercih etti[88].

Neticede iktidarının kontrol edemediği ittifaklar ve koalisyonlardan kaynaklandığını hatırlamak için bu dönemde fazla gururlu olan Lloyd George'un askerî ve siyasi öngörüden uzak tutumu, İngiltere'nin Orta Doğu'da beklenmedik zorluklarla karşılaşmasına neden olmuştur. Türkiye'ye karşı uyguladığı sert işgal politikası nedeniyle Fransa ve İtalya ile kurulan ittifaklarda çatlaklar oluşurken, kendi hükûmeti içinde de giderek daha fazla izole olduğunu çok geç fark eden Lloyd George, Genelkurmayın görüş ve tavsiyelerini önemsemeyerek yaşanan felakette en büyük pay sahibi olmuştur. Genelkurmay Başkanlığının uyarılarına rağmen, İngiltere'nin Türkiye politikasında yaptığı stratejik hatalar, ülkenin siyasi ve askerî itibarını zedelemiştir.

88 Lloyd George, *The Truth About The Peace Treaties*, Vol. II, Victor Gollancz Ltd, London 1938, s. 1342-1350.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

The National Archives

TNA, CAB (Records of the Cabinet Office) 23/24/3.

TNA, CAB 23/27/11.

TNA, CAB 23/30/21.

TNA, CAB 23/35/4.

TNA, CAB 24/93/60.

TNA, CAB 24/101/67.

TNA, CAB 24/106/82.

TNA, CAB 24/120/8.

TNA, CAB 24/122/21.

TNA, CAB 24/123/88.

TNA, CAB 24/126/1.

TNA, CAB 24/126/24.

TNA, CAB 24/127/68.

TNA, CAB 24/129/23.

TNA, CAB 24/129/35.

TNA, CAB 24/129/64.

TNA, CAB 24/129/75.

TNA, CAB 24/138/31.

TNA, FO (Foreign Office), 608/112/2.

Parliamentary Archives

PA, LG (Lloyd George Papers), F/24/2/38.

PA, LG, F/47/8/45.

PA, LG, F/25/1/36.

PA, LG, F/16/3/27.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele-Savaş ve Etnik Temizlik*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Alfa Yayınları, İstanbul 2005.

Beyoğlu, Süleyman, "Tam Bağımsızlığa Giden Yol: Kurtuluş Savaşı", *Türk İnkılap Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti*, ed. Cemil Öztürk, İstek Yayınları, İstanbul 2021, s. 133-167.

Bozkurt, Abdurrahman, *İngiliz Perspektifinden Türkiye ve Milli Hareket*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.

Bozkurt, Abdurrahman, "İtilaf Devletleri'nin Türk-Yunan Savaşı'nda Tarafsızlık İlanı (13 Mayıs 1921)". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 26/S. 76, Ocak 2010, s. 27-54.

Bozkurt, Gülnihal, "Sevr'i Bilmek Lozan'ı Anlamak", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 56, Temmuz 2003, s. 483-505.

Callwell, C. E., *Field Marshal Sir Henry Wilson-His Life and Diaries*, Cassell and Company Ltd, London 1925.

Churchill, Winston, *The World Crisis the Aftermath*, Thornton Butterworth Ltd, London 1929.

Çakmak, Ferdi, *Türk İstiklal Harbinde Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (10-24 Temmuz 1921)*, Milli Savunma Üniversitesi, Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939-Greece and Turkey (1921-1922), HMS Stationery Office, London 1970.

Erdem, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul 2017.

Fromkin, David, *Barışa Son Veren Barış*, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2008.

George, Lloyd, *A Diary by Frances Stevenson*, haz. A. J. P. Taylor, Hutchinson Ltd, London 1972.

George, Lloyd, *The Truth About The Peace Treaties*, Victor Gollancz Ltd, London 1938.

Gürün, Kamuran, *Türk Sovyet İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Harington, Charles, *Tim Harington Looks Back*, Wyman&Sons Ltd, London 1940.

Helmreich, Paul, *From Paris to Sèvres: the partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press, USA 1974.

Hind, Joseph Winton, *Lloyd George and the Turkish Question: an Examination of Lloyd George's Turkish Policy, 1918-1922*, The University of British Columbia-History department, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Canada 1974.

Howard, Harry N., *The Partition of Turkey A Diplomatic History 1913-1923*, University of Oklahoma Press, USA 1931.

Jeffery, Keith, *The Military Correspondence of Field Marshal Sir Henry Wilson 1918-1922*, The Bodley Head for the Army Records Society, England 1985.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.

Kara, Bülent. "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", *Gazi Akademik Bakış*, S. 5, Haziran 2009, s. 143-170.

Macfie, A. L., "British Foreign Policy in the Near East, 1916-1922: Questions of Responsibility", *Balkan Studies*, Vol. 40/No. 2, January 1999, s. 327-337.

Macfie, A. L., "The Revision of the Treaty of Sevres: The First Phase (August 1920-September 1922)", *Balkan Studies*, Vol. 24/No.1, January 1983, s. 57-88.

McCarthy, Justin, *The British and the Turks: A History of Animosity 1893-1923*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2022.

Meray, Seha L.-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri-Sevr Antlaşması Mondros Bırakışması*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Montgomery, A.E. "Lloyd George and the Greek Question, 1918-22", *Lloyd George Twelwe Essays*, ed. A. J. P. Taylor, Hamish Hamilton Ltd, New York 1971.

Riddel, Lord, *Lord Riddel's İntimate Diary of the Peace Conference and After 1918-1923*, Victor Gollancz Ltd, London 1933.

Ronaldshay, Earl, *The Life of Lord Curzon*, Ernest Benn Ltd, London 1928.

Roskill, Stephen, *Hankey: Man of Secrets (1919-1931)*, William Collins Sons&Ltd, London 1972.

Smith, Michael Llewellyn, *Yunanistan'ın Anadolu Hayali 1919-1922*, çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2017.

Sonyel, Salahi, *İngiliz Belgelerinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1923*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

Sonyel, Salahi, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Sükan, Bige, "Millî Mücadele Döneminde Türk-Fransız İlişkileri", *90. Yılında Millî Mücadele Sempozyumları: Bildiriler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s.149-168.

Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2016.

Toynbee, Arnold Joseph, *The Western Question in Greece and Turkey; a Study in the Contact of Civilisations*, Howard Fertig Inc, USA 1970.

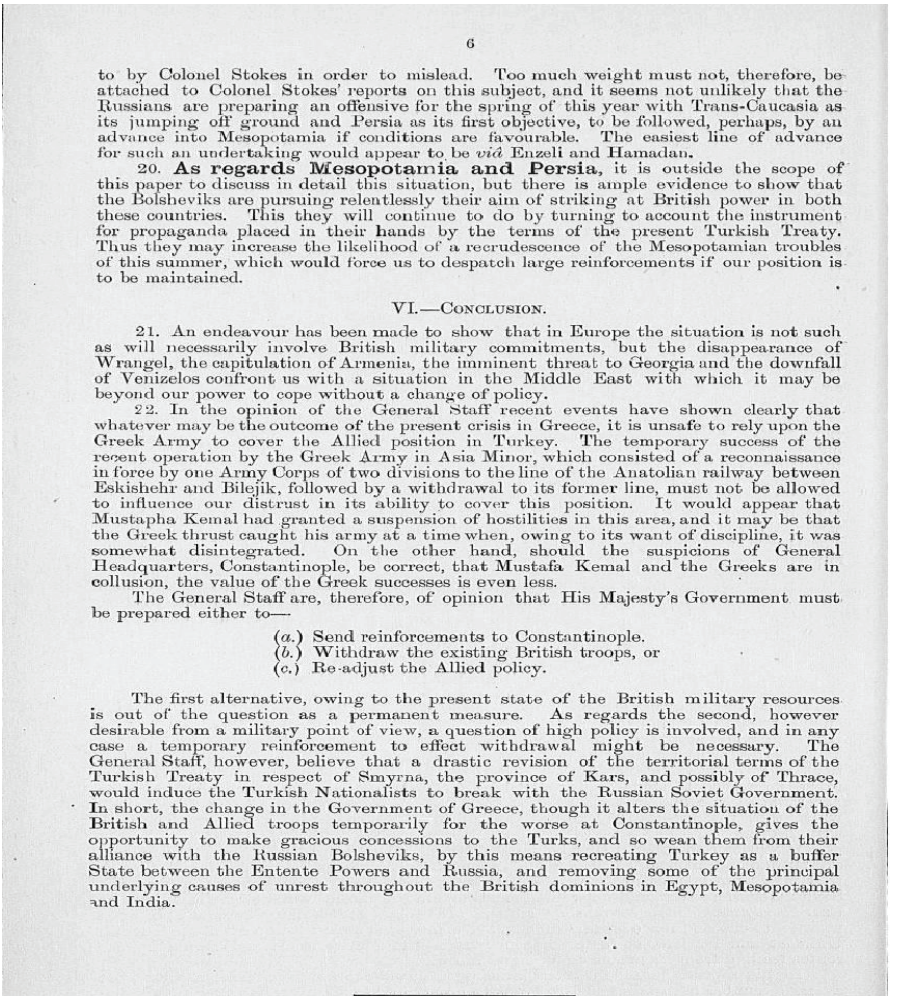
Türk İstiklal Harbi: Batı Cephesi, Birinci, İkinci İnönü ve Dumlupınar Muharebeleri, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1999.

Türk İstiklal Harbi: Kütahya-Eskişehir Muharebeleri, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1974.

Türk İstiklal Harbi: Batı Cephesi: Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât (25 Temmuz-22 Ağustos 1921), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.

Walder, David, *The Chanak Affair*, Hutchinson&Co. Ltd., London 1969.

EKLER

6

to by Colonel Stokes in order to mislead. Too much weight must not, therefore, be attached to Colonel Stokes' reports on this subject, and it seems not unlikely that the Russians are preparing an offensive for the spring of this year with Trans-Caucasia as its jumping off ground and Persia as its first objective, to be followed, perhaps, by an advance into Mesopotamia if conditions are favourable. The easiest line of advance for such an undertaking would appear to be *viâ* Enzeli and Hamadan.

20. **As regards Mesopotamia and Persia,** it is outside the scope of this paper to discuss in detail this situation, but there is ample evidence to show that the Bolsheviks are pursuing relentlessly their aim of striking at British power in both these countries. This they will continue to do by turning to account the instrument for propaganda placed in their hands by the terms of the present Turkish Treaty. Thus they may increase the likelihood of a recrudescence of the Mesopotamian troubles of this summer, which would force us to despatch large reinforcements if our position is to be maintained.

VI.—Conclusion.

21. An endeavour has been made to show that in Europe the situation is not such as will necessarily involve British military commitments, but the disappearance of Wrangel, the capitulation of Armenia, the imminent threat to Georgia and the downfall of Venizelos confront us with a situation in the Middle East with which it may be beyond our power to cope without a change of policy.

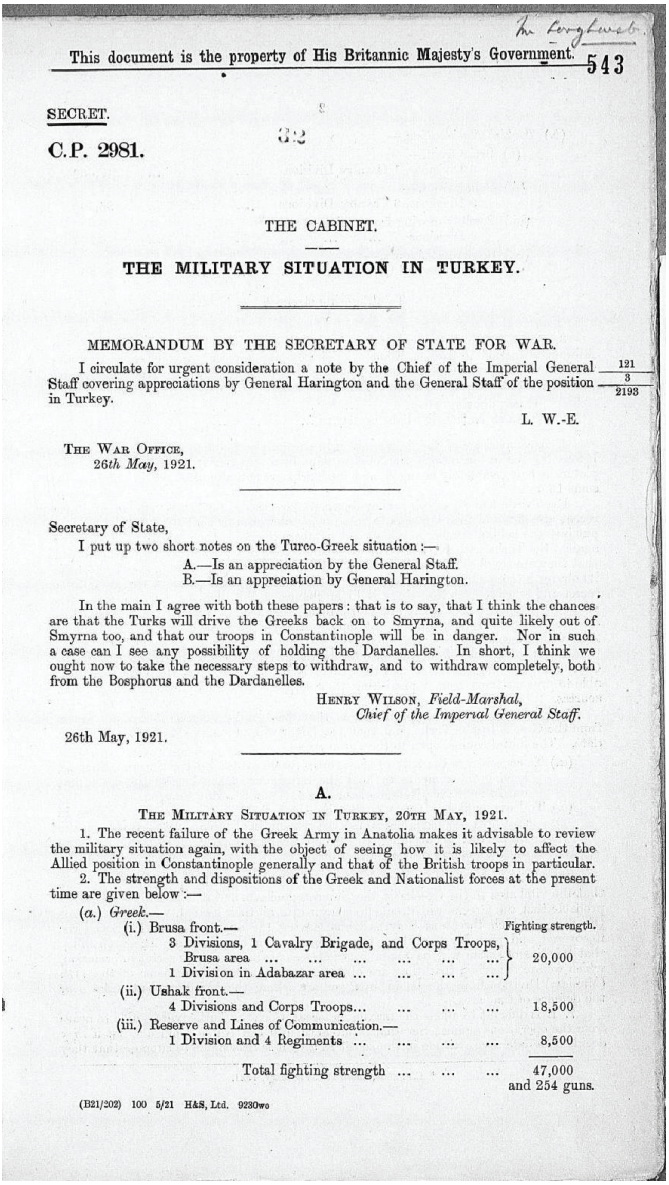
22. In the opinion of the General Staff recent events have shown clearly that whatever may be the outcome of the present crisis in Greece, it is unsafe to rely upon the Greek Army to cover the Allied position in Turkey. The temporary success of the recent operation by the Greek Army in Asia Minor, which consisted of a reconnaissance in force by one Army Corps of two divisions to the line of the Anatolian railway between Eskishehr and Bilejik, followed by a withdrawal to its former line, must not be allowed to influence our distrust in its ability to cover this position. It would appear that Mustapha Kemal had granted a suspension of hostilities in this area, and it may be that the Greek thrust caught his army at a time when, owing to its want of discipline, it was somewhat disintegrated. On the other hand, should the suspicions of General Headquarters, Constantinople, be correct, that Mustafa Kemal and the Greeks are in collusion, the value of the Greek successes is even less.

The General Staff are, therefore, of opinion that His Majesty's Government must be prepared either to—

(*a.*) Send reinforcements to Constantinople.
(*b.*) Withdraw the existing British troops, or
(*c.*) Re-adjust the Allied policy.

The first alternative, owing to the present state of the British military resources is out of the question as a permanent measure. As regards the second, however desirable from a military point of view, a question of high policy is involved, and in any case a temporary reinforcement to effect withdrawal might be necessary. The General Staff, however, believe that a drastic revision of the territorial terms of the Turkish Treaty in respect of Smyrna, the province of Kars, and possibly of Thrace, would induce the Turkish Nationalists to break with the Russian Soviet Government. In short, the change in the Government of Greece, though it alters the situation of the British and Allied troops temporarily for the worse at Constantinople, gives the opportunity to make gracious concessions to the Turks, and so wean them from their alliance with the Russian Bolsheviks, by this means recreating Turkey as a buffer State between the Entente Powers and Russia, and removing some of the principal underlying causes of unrest throughout the British dominions in Egypt, Mesopotamia and India.

Ek 1: İstanbul'daki kuvvetleri takviye etmek, Türkiye'deki mevcut kuvvetleri tahliye etmek veya İtilaf politikasının tekrar gözden geçirilmesine dair hükûmetin önünde üç seçenek bulunduğuna dair 19 şubat 1921 tarihinde hazırlanan ve tahliyenin tavsiye edildiği rapor (TNA, CAB, 24/120/8).

This document is the property of His Britannic Majesty's Government. 543

SECRET.

C.P. 2981.

THE CABINET.

THE MILITARY SITUATION IN TURKEY.

MEMORANDUM BY THE SECRETARY OF STATE FOR WAR.

I circulate for urgent consideration a note by the Chief of the Imperial General Staff covering appreciations by General Harington and the General Staff of the position in Turkey. 121 / 3 / 2193

L. W.-E.

THE WAR OFFICE,
26*th May*, 1921.

Secretary of State,

I put up two short notes on the Turco-Greek situation :—

A.—Is an appreciation by the General Staff.
B.—Is an appreciation by General Harington.

In the main I agree with both these papers : that is to say, that I think the chances are that the Turks will drive the Greeks back on to Smyrna, and quite likely out of Smyrna too, and that our troops in Constantinople will be in danger. Nor in such a case can I see any possibility of holding the Dardanelles. In short, I think we ought now to take the necessary steps to withdraw, and to withdraw completely, both from the Bosphorus and the Dardanelles.

HENRY WILSON, *Field-Marshal*,
Chief of the Imperial General Staff.

26th May, 1921.

A.

THE MILITARY SITUATION IN TURKEY, 20TH MAY, 1921.

1. The recent failure of the Greek Army in Anatolia makes it advisable to review the military situation again, with the object of seeing how it is likely to affect the Allied position in Constantinople generally and that of the British troops in particular.

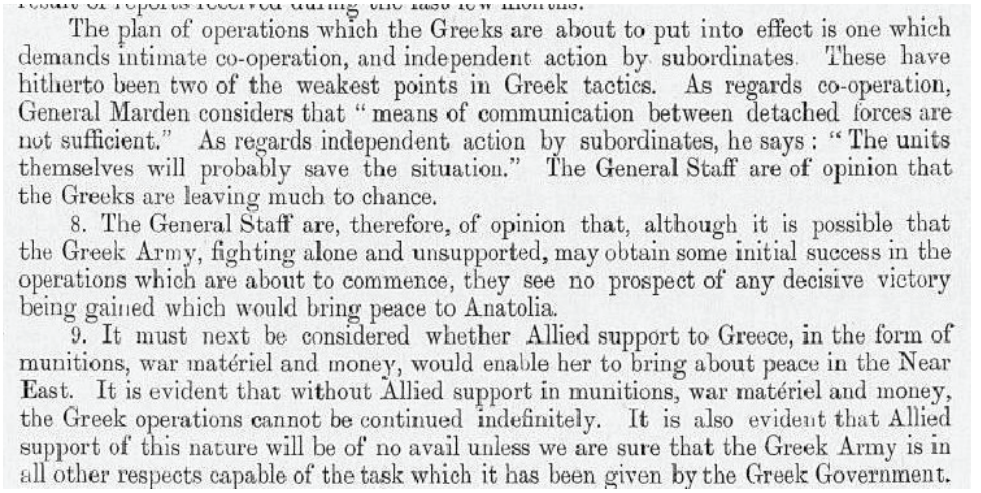
2. The strength and dispositions of the Greek and Nationalist forces at the present time are given below :—

(*a.*) *Greek.*—

	Fighting strength.
(i.) Brusa front.—	
3 Divisions, 1 Cavalry Brigade, and Corps Troops, Brusa area	20,000
1 Division in Adabazar area	
(ii.) Ushak front.—	
4 Divisions and Corps Troops...	18,500
(iii.) Reserve and Lines of Communication.—	
1 Division and 4 Regiments	8,500
Total fighting strength	47,000 and 254 guns.

(B21/202) 100 5/21 H&S, Ltd. 9230wo

Ek 2: 26 Mayıs 1921'de "Acil" kaydıyla Kabineye sunulan ve "Derhâl gerekli adımları atarak İstanbul ve Çanakkale'den tamamen çekilmemiz gerek" denilen "Türkiye'de Askerî Vaziyet" başlıklı raporun ilk sayfası (TNA, CAB, 24/123/88).

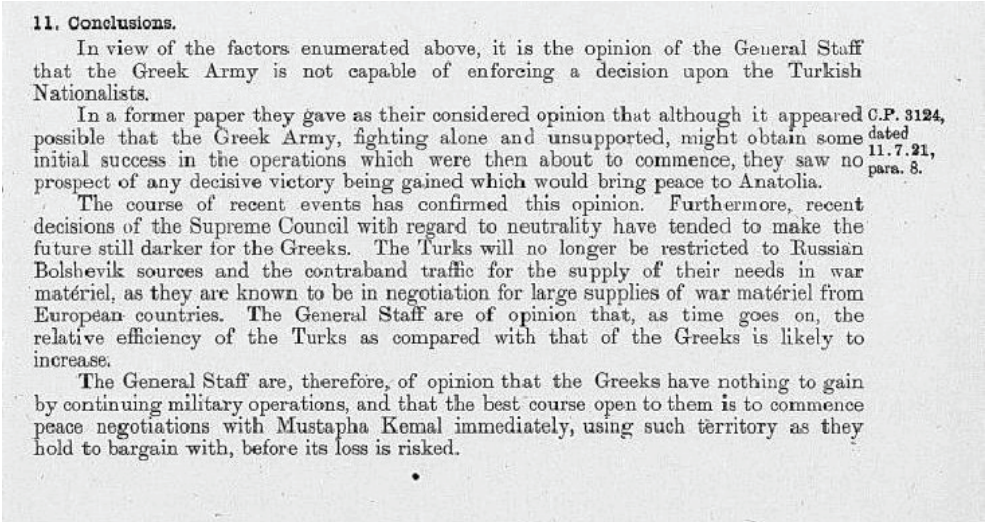

The plan of operations which the Greeks are about to put into effect is one which demands intimate co-operation, and independent action by subordinates. These have hitherto been two of the weakest points in Greek tactics. As regards co-operation, General Marden considers that "means of communication between detached forces are not sufficient." As regards independent action by subordinates, he says: "The units themselves will probably save the situation." The General Staff are of opinion that the Greeks are leaving much to chance.

8. The General Staff are, therefore, of opinion that, although it is possible that the Greek Army, fighting alone and unsupported, may obtain some initial success in the operations which are about to commence, they see no prospect of any decisive victory being gained which would bring peace to Anatolia.

9. It must next be considered whether Allied support to Greece, in the form of munitions, war matériel and money, would enable her to bring about peace in the Near East. It is evident that without Allied support in munitions, war matériel and money, the Greek operations cannot be continued indefinitely. It is also evident that Allied support of this nature will be of no avail unless we are sure that the Greek Army is in all other respects capable of the task which it has been given by the Greek Government.

Ek 3: 6 Temmuz 1921'de Kütahya-Eskişehir Muharebeleri başlamadan hemen önce hazırlanan ve 8. Maddede: "Genelkurmay başlamak üzere olan harekâtta ilk başta bazı başarılar elde etme olasılığı olduğunu düşünüyor. Ancak, kesin bir zafer elde edeceklerine dair hiçbir umut görülmemektedir" denilen raporun ilgili kısmı (TNA, CAB, 24/126/24).

11. Conclusions.

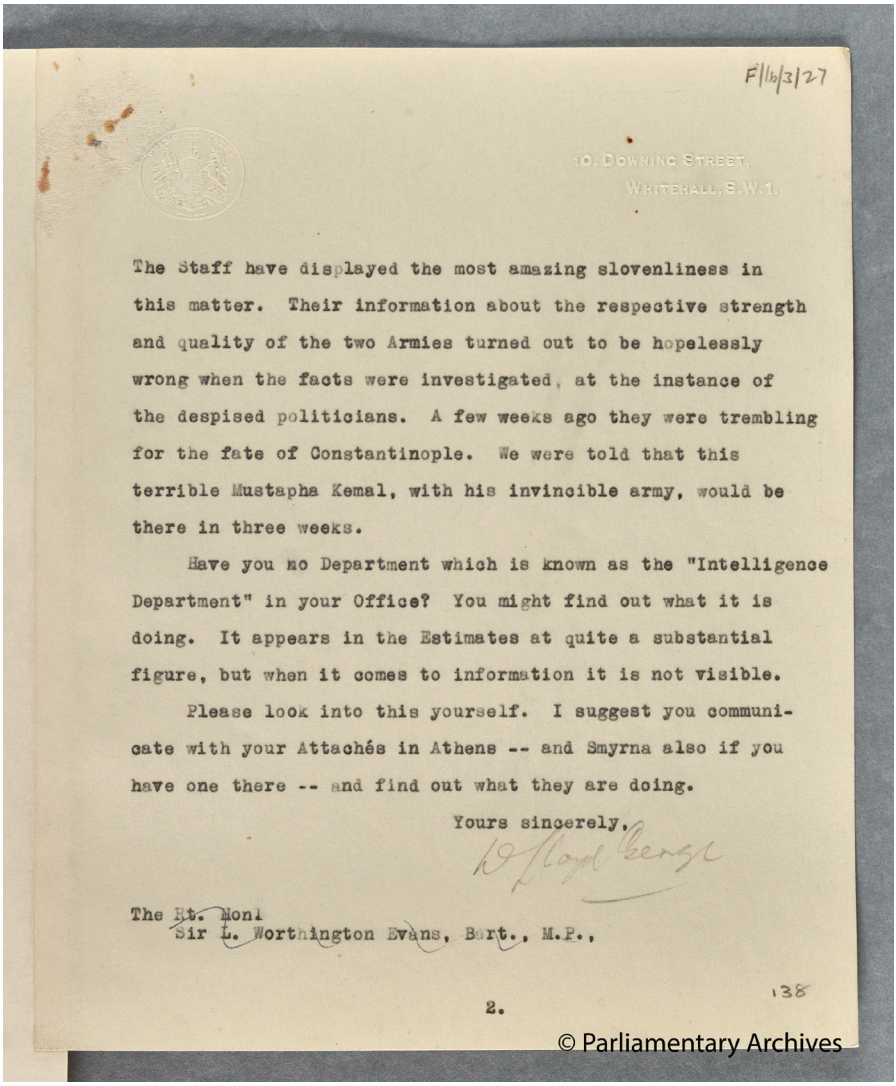
In view of the factors enumerated above, it is the opinion of the General Staff that the Greek Army is not capable of enforcing a decision upon the Turkish Nationalists.

In a former paper they gave as their considered opinion that although it appeared possible that the Greek Army, fighting alone and unsupported, might obtain some initial success in the operations which were then about to commence, they saw no prospect of any decisive victory being gained which would bring peace to Anatolia. C.P. 3124, dated 11.7.21, para. 8.

The course of recent events has confirmed this opinion. Furthermore, recent decisions of the Supreme Council with regard to neutrality have tended to make the future still darker for the Greeks. The Turks will no longer be restricted to Russian Bolshevik sources and the contraband traffic for the supply of their needs in war matériel, as they are known to be in negotiation for large supplies of war matériel from European countries. The General Staff are of opinion that, as time goes on, the relative efficiency of the Turks as compared with that of the Greeks is likely to increase.

The General Staff are, therefore, of opinion that the Greeks have nothing to gain by continuing military operations, and that the best course open to them is to commence peace negotiations with Mustapha Kemal immediately, using such territory as they hold to bargain with, before its loss is risked.

Ek 4: Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından hazırlanan ve "Yunan ordusu Türk milliyetçilerine herhangi bir şeyi dayatma hususunda bir araç olmaktan çıkmıştır. Yunanistan için gelecek daha karanlıktır." denilen raporun sonuç kısmı (TNA, CAB, 24/129/35).

F/16/3/27

10, DOWNING STREET,
WHITEHALL, S.W.1.

The Staff have displayed the most amazing slovenliness in this matter. Their information about the respective strength and quality of the two Armies turned out to be hopelessly wrong when the facts were investigated, at the instance of the despised politicians. A few weeks ago they were trembling for the fate of Constantinople. We were told that this terrible Mustapha Kemal, with his invincible army, would be there in three weeks.

Have you no Department which is known as the "Intelligence Department" in your Office? You might find out what it is doing. It appears in the Estimates at quite a substantial figure, but when it comes to information it is not visible.

Please look into this yourself. I suggest you communicate with your Attachés in Athens -- and Smyrna also if you have one there -- and find out what they are doing.

Yours sincerely,

D Lloyd George

The Rt. Honble
Sir L. Worthington Evans, Bart., M.P.,

138

2.

© Parliamentary Archives

Ek 5: Başbakan Lloyd George'un Kütahya-Eskişehir Muharebelerindeki Yunan galibiyetinin ardından Savaş Bakanına gönderdiği ve alaycı bir ifadeyle: "Genelkurmay hayret verici bir aptallık sergilemiştir. Birkaç hafta önceye kadar İstanbul'daki vaziyet hakkında korkudan titreyerek bize korkunç Mustafa Kemal'in ordusuyla üç hafta içinde İstanbul'da olacağını söylüyorlardı. Bakanlığınızda istihbarat birimi diye bir birim yok mu?" şeklinde bir ifadeyle gönderdiği mektup (PA, LG, F/16/3/27).

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 89 - Sayı/Issue: 315
Ağustos/August 2025

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 09.09.2024
Kabul/Accepted: 17.03.2025

DOI: 10.37879/belleten.2025.767

Araştırma Makalesi/Research Article

Britanya Mandası Altında Kudüs'te Kamusallık: *Mir'âtu'ş-şark* Gazetesi Örneği (1919-1925)*

Public Sphere in Jerusalem Under British Mandate: The Case of *Mir'âtu'ş-şark* Newspaper (1919-1925)

Hasan Hüseyin Güneş**

Öz

Mandater Filistin Dönemi (1919-1948), hem toplumsal hem de siyasal açıdan dönüşüm süreçlerinin yoğun yaşandığı bir tarihsel kesiti temsil eder. Bu çalışma, yazılı basının bu dönüşümlerdeki kritik rolünü, *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi özelinde incelemektedir. Habermas'ın "edebî kamusal alan" kavramını teorik bir temel olarak alan araştırma, 1919-1925 yılları arasında Filistin toplumunda yazınsal kamusallığın nasıl şekillendiğini, siyasal bilincin inşası ve mekânsal aidiyetlerin oluşumu açısından ele almaktadır. Makale, yazılı basının Mandater Filistin'de kamusal alanın şekillenmesindeki özgül etkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle *Mir'âtü'ş-*

* Bu çalışma, TÜBİTAK (1001-Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı) tarafından desteklenmekte olan 220K016 no.lu ve "Kudüs'te İmparatorluk Politikaları: Kamusal Mekân ve Toplumsal Kimlik (1871-1948)" başlıklı projenin çıktılarındandır. Sağlanan destek için TÜBİTAK'a teşekkür ederiz/This study is one of the outcomes of project numbered 220K016, titled "Imperial Policies in Jerusalem: Public Space and Social Identity (1871-1948)", supported by TÜBİTAK (1001-Scientific and Technological Research Projects Support Program). We thank TÜBİTAK for their support.

** Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof. Dr., Bartın University, Faculty of Letters, Department of History, Bartın/TÜRKİYE,
https://ror.org/03te4vd35 hqunes@bartinedu.tr https://orcid.org/0000-0002-1797-3605

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atıf/Citation: Güneş, Hasan Hüseyin, "Britanya Mandası Altında Kudüs'te Kamusallık: *Mir'âtu'ş-şark* Gazetesi Örneği (1919-1925)", *Belleten,* C 89/S. 315, 2025, s. 767-818.

Şark gazetesinin siyasal, toplumsal ve kültürel tartışmalara nasıl aracılık ettiğini, farklı toplumsal gruplar arasında bir diyalog zemini oluşturma kapasitesini ve modern Filistin kimliğinin inşasındaki yerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Araştırma, gazete arşivlerine dayalı bir içerik analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca dönemin siyasal ve toplumsal bağlamını derinlemesine anlamak için Mandater Filistin tarihi üzerine yapılmış akademik çalışmalar ve ikincil kaynaklardan destek alınmıştır.

Çalışma, *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesinin yalnızca bir haber kaynağı değil, aynı zamanda Mandater Filistin'de kamusal tartışmaların şekillendiği önemli bir yazınsal alan olduğunu göstermektedir. Gazete, toplumu yerel ve küresel olaylara ilişkin bilgilendirmenin ötesine geçerek, siyasal farkındalığı artıran, toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve mekânsal aidiyet duygusunu pekiştiren bir platform hâline gelmiştir. Bu bağlamda *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi, modern Filistin'in siyasal ve kültürel kimliğinin inşasında hayati bir rol oynamıştır.

Bu bağlamda gelecekte yapılacak araştırmalarda, *Mir'âtü'ş-Şark* gibi yayınlarla birlikte dönemin diğer basın organlarının da incelenmesi, yazınsal kamusallığın farklı dinamiklerini daha geniş bir perspektifle ele alma imkânı sunabilir. Ayrıca, Mandater Filistin basınının toplumsal ve siyasal hadiseler çerçevesindeki dönüşümlerinin karşılaştırmalı bir analizi, mekânsal ve yazınsal kamusallık arasındaki süreklilikleri ve kopuşları anlamaya yönelik yeni yollar açabilir.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Kudüs, İngiltere Manda Rejimi, Basın, Yazınsal Kamusallık, *Mir'âtü'ş-Şark*.

Abstract

The Mandate Palestine Period (1919-1948) represents a historical juncture marked by intense social and political transformations. This study examines the critical role of the press in these transformations, focusing specifically on the *Mir'ât al-Sharq* newspaper. Using Habermas's concept of the "literary public sphere" as its theoretical framework, the research explores how literary publicity in Palestinian society took shape between 1919 and 1925, particularly in relation to the construction of political consciousness and spatial identities.

The article aims to analyze the specific impact of the press on the formation of the public sphere in Mandate Palestine. It seeks to elucidate how *Mir'ât al-Sharq* mediated political, social, and cultural debates, fostered dialogue among diverse social groups, and contributed to the construction of a modern Palestinian identity. The research employs a content analysis methodology based on archival materials from the newspaper. Furthermore, it draws on secondary sources and academic studies on the

history of Mandate Palestine to provide a deeper understanding of the sociopolitical context of the period.

The study demonstrates that *Mir'âtü'ş-Şark* was not merely a source of news but a significant literary platform where public discussions in Mandate Palestine took shape. Beyond informing the public about local and global events, the newspaper played a pivotal role in raising political awareness, strengthening social solidarity, and reinforcing a sense of spatial belonging. In this context, Mir'ât al-Sharq was instrumental in shaping the political and cultural identity of modern Palestine.

Future research could benefit from examining other periodicals alongside *Mir'ât al-Sharq*, offering a broader perspective on the dynamics of literary publicity during this period. Additionally, a comparative analysis of the transformations in Mandate Palestine's press within the framework of social and political events could open new avenues for understanding continuities and ruptures between spatial and literary public spheres.

Keywords: Palestine, Jerusalem, British Mandate, Press, Literary Public Sphere, *Mir'ât al-Sharq*.

Giriş

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu, siyasi ve toplumsal alanlarda yeni bir canlanma sürecine girdi. Bu dönemde basın özgürlüğünde yaşanan gelişmeler, Osmanlı coğrafyasının dört bir yanında çok sayıda gazete ve derginin doğmasına olanak tanıdı. Filistin bağlamında Osmanlı Devleti'nin yıkılışından evvel basın faaliyetlerinde başlayan benzer canlanma, İngiliz mandater rejimin hüküm sürdüğü zamanda da devem etti ve gazeteler yayın yapmayı sürdürdü. Bu gazetelerden biri Kudüs'te Arapça yayımlanan *Mir'âtü'ş-Şark* idi. *Mir'âtü'ş-Şark*, hem bölgenin çok katmanlı yapısını yansıtan hem de Filistin topraklarında kimlik ve aidiyet tartışmalarına zemin hazırlayan bir basın organı olarak dikkat çeker. Bu gazete, Filistin Manda Yönetimi döneminde Kudüs'te yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi toplulukların gündemini aktararak çok kültürlü ve çok dinli bir yapının sesi olma iddiasındaydı. *Mir'âtü'ş-Şark*, yalnızca günlük olayları ve bölgesel haberleri yansıtmakla kalmayıp, Kudüs'ün dinî ve etnik zenginliğini, kentte yaşayan toplulukların birbirleriyle ilişkilerini ve kimlik mücadelesini de sayfalarına taşıdı. Gazete bu özellikleriyle bölgedeki halkların kendilerini ifade edebileceği bir platform yaratmıştır.

Mir'âtü'ş-Şark, ayrıca Arap toplumları arasındaki kültürel bilinçlenme sürecini etkileyen kamusal bir araçtı. Gazetede yer alan makale ve haberler bölgenin etnik ve dinî gruplarının kendine has kimliklerini koruma ve ifade etme mücadelelerini gözler önüne sermektedir. Bu açıdan *Mir'âtü'ş-Şark'ın* incelenmesi, bir basın organının tarihini araştırmanın ötesinde aynı zamanda dönemin sosyal yapısını, Filistin'deki halklar arası ilişkileri ve Britanya idaresinin bölgedeki çok kültürlü yapıyı yönetme stratejilerini anlamak açısından önemli bir perspektif sunmaktadır.

Bu çerçevede çalışmada, *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi örneğinden hareketle Britanya'nın bölgeye hâkim olduğu dönemde Filistin basınının yapısı, Kudüs'teki toplumsal ve siyasal gelişmelerle ilişkisi ve halkların kimliklerini ifade etme biçimleri kamusal mekânlar üzerinden incelenecektir. Özellikle İngiliz mandater rejimi döneminde Filistin'de yayımlanan günlük/haftalık gazeteler, mizah dergileri, eğitsel-kültürel ve sosyal içerikli yayınların geniş bir yelpaze oluşturduğu göz önüne alındığında gazetenin dili, üslubu, okuyucu kitlesi ve bölgesel gelişmelere yaklaşımı gibi unsurlar, Kudüs'teki sosyo-politik yaşamı anlamada önemli ipuçları içermektedir. Bu bağlamda yapılan bu araştırmanın hâlen canlılığını koruyan Filistin meselesinin tarihsel kökenlerinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı söylenebilir.

Makalede -işaret edilen hususların bilimsel bir açıklık kazanması adına- Filistin Mandater Yönetimi'ni *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi birincil kaynak olarak ele alarak analiz etmek amaçlanmıştır. Araştırma, Osmanlı Devleti yönetiminden İngiliz mandasına geçişte Filistin toplumundaki siyasi, toplumsal ve ekonomik dönüşümleri anlamayı hedeflediğinden Filistin Mandater Yönetimi'nin ilk yılları, 1919-1925 kesitine odaklanmıştır. Çeşitli birincil kaynakların yanında, gazetenin yayınları Mandater Dönem'in politikalarının yerel toplumlardaki yansımalarını analiz etmek için başlıca veri kaynağı olarak kullanılacaktır. *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi, dönemin politik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerini kapsamlı bir şekilde yansıtan bir kaynak olduğundan araştırmanın ana eksenini oluşturacaktır. Gazetenin sunduğu içerik, Mandater Yönetim'in Filistin üzerindeki etkilerini farklı yönleriyle irdelemeye olanak tanımaktadır.

Mir'âtü'ş-Şark gazetesinin seçilmesinde, gazetenin Filistin'in etnik, dinî ve toplumsal çeşitliliğini yansıtmasının yanı sıra, İngiliz yönetiminin bu yapılar üzerindeki etkilerini ele alan haberler, makaleler ve tartışmalar içermesidir. Gazete, Mandater Dönem'de uygulanan politikaların hem Müslüman hem de Hristiyan Filistinliler üzerindeki yansımalarını ve onların bu süreçteki toplumsal tepkilerini belgelemektedir. Bu bağlamda, Mandater Yönetim'in yerel grupların yaşam biçimlerini ve

siyasi algılarını nasıl etkilediği Kudüs'ün önemli kamusal alanları merceğe alınıp incelenerek, Filistin toplumu içinde ortaya çıkan hayal kırıklıkları ve dönüşen aidiyet duyguları değerlendirilecektir. Çalışma ayrıca, Mandater Yönetim'e dair farklı bakış açılarını açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. *Mir'âtü'ş-Şark*, bu analizde yerel dinamikleri anlamada benzersiz bir rehber niteliğindedir ve Mandater Dönem'in toplumsal etkilerini çok katmanlı bir şekilde ele alma imkânı sunmaktadır.

Bahsi geçen imkânın sorgulanması ve onunla hesaplaşılması önemlidir. Zira Mandater Filistin hakkındaki geniş literatür belirli varsayımları önceleyen çeşitli tarih yazımı incelemelerine yol açmıştır. İşaret edilen zaman kesitini inceleyen tarih çalışmalarının daha çok İngiliz ve İsrail resmî arşivlerine güvenmesi ve Mandater Dönem'deki gelişmelerin arkasındaki itici güç olarak Siyonizm'e yoğunlaşması söz konusu araştırmaların genel temayülüdür. Bu çalışmalarda İngiliz yetkililer, Arap-Yahudi ortaklığını besleyebilecek idari bir aygıt geliştirme çabalarıyla resmedilmiştir[1]. Oysa dönemin Filistin basını bu literatüre eleştirel bakma imkânını sunmaktadır. Nitekim *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesinin içerikleri, Filistinlilerin ulusal bilinç durumunu ve Mandater Yönetim karşısındaki tepkilerini anlamak için kritik bir veri seti sunmaktadır. Bu bağlamda, Mandater Yönetim'in hem yerel düzeydeki toplumsal ilişkiler üzerindeki etkilerini hem de Filistin halkının kendi kimliklerini ve ulusal amaçlarını şekillendirme süreçlerini detaylı bir şekilde inceleme fırsatı doğmaktadır. *Mir'âtü'ş-Şark*, Siyonizm'e karşı eleştirilerde bulunmakla birlikte manda rejimine karşı daha ılımlı bir politika izleyen Neşaşibilere yakın durması ve bu nedenle Hüseynilere muhalif cephenin sözcüsü konumunda olması da bu araştırma için seçilmesinin diğer bir nedenidir.

Makalenin amacı şu şekilde ifade edilebilir: *Mir'âtü'ş-Şark*'ın içeriklerini analiz ederken, Filistin'in ulusal bilincinin oluşum sürecini ve toplumlararası dinamiklerin bu süreçteki rolünü derinlemesine incelemek, kamusal alan ve yazınsal kamusallık kavramları bağlamında toplumsal değişimlere dair mekân ve yazı kesişimi üzerinden özgün bir perspektif sunmaktır. Bu çerçevede, gazete sayılarındaki metinler, yalnızca birer politik mesaj iletmekle kalmayıp, aynı zamanda Filistinli Arapların özgürlük ve bağımsızlık mücadelesine dair toplumsal bilinçlerinin ne şekilde şekillendiğini, değişen siyasi ve kültürel koşullar karşısında ulusal kimliklerinin nasıl inşa edildiğini gözler önüne sermektedir. Üzerinde durulacak sorunsal ise *Mir'âtü'ş-Şark*'ın Filistin'de kamusal alan inşa etme sürecine

1 Martin Bunton, "Mandate Daze: Stories of British Rule in Palestine, 1917-48", *International Journal of Middle East Studies*, Special Issue: Commemorating the 1973 War, Vol. 35/No. 3, 2003, s. 485-486.

1919-1925 yılları arasında nasıl katkı sunduğunu anlamaya çalışmaktır. Belirtilen dönemin seçilmesinin birkaç önemli nedeni bulunmaktadır. İlk olarak bu dönem, Filistin'deki siyasal, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin hızlandığı bir zaman dilimidir. 1919 yılı, Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği ve Filistin'in Britanya Mandası altına resmen girdiği yıl olup bölgedeki ilk İngiliz yönetimi deneyiminin şekillendiği bir dönemi ifade eder. Bu yıllarda, Mandater Yönetim'in Filistin'e getirdiği politik değişiklikler, yeni yasaların uygulanması ve toplumsal yapıyı dönüştüren reformlar çok büyük bir süratle gündeme gelmiş, Filistin'deki Siyonist yapılanma hız kazanmıştır. Bu süreç, gazetenin içeriklerinde yoğun bir şekilde yer bulmuş ve yerel halkın bu değişimlere verdiği tepkiler, ulusal bilinç gelişimindeki adımlar, sosyal ve kültürel dinamikler hakkında önemli bilgiler sunmuştur. 1925 yılı ise Mandater Yönetimi'nin yerleşik hâle gelmeye başladığı, siyasi kurumların ve yönetsel yapılarının şekillendiği bir döneme denk gelir. Bu yıla dek devam etmiş olan yayın sürecinde gazete yalnızca yerel meseleleri değil, aynı zamanda Siyonizm, Arap milliyetçiliği ve ulusal hareketler gibi daha geniş bölgesel ve uluslararası meseleleri de ele almış, bu konulara dair tartışmaları sunarak Filistin halkının ulusal bilincinin gelişimine katkı sunmaya çalışmıştır.

Tüm bu muhtevasıyla *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesinin 1919-1925 arasındaki sayıları yenilikçi siyasi fikirlere, toplumsal değişimlere, yerel direniş hareketlerinin ve Mandater Yönetimi'nin uygulamaya koyduğu yeni paradigmalara dair kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Gazetenin bu yıllar arasındaki sayılarının seçilmesinin bir diğer nedeni Filistinli Arapların, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Britanya yönetimine geçiş sürecini, ulusal kimliklerini yeniden tanımlama çabalarını ve Siyonizm'e karşı geliştirdikleri karşıt politikaları yoğun bir şekilde tartıştıkları yıllar olmasıdır. Gazete, Arap milliyetçiliği ve Filistin'in geleceği üzerine yapılan tartışmalara dair önemli yansımaları, halkın bilinç düzeyindeki değişimleri ve dönemin en önemli siyasi aktörlerinin söylemlerini belgeler niteliktedir. Zikredilen tartışma mevzularının bir kısmının Kudüs'ün önemli kamusal mekânlarını kapsadığı ve bu mekânların özellikle altı çizilen geçiş dönemi içerisindeki yapısal dönüşümü düşünüldüğünde 1919-1925 kesitinin neden seçildiği daha iyi anlaşılmış olacaktır. Bu nedenle gazetenin 1919-1925 yılları arasındaki sayıları Filistin'deki toplumsal ve siyasi atmosferi birçok sebep ve sonuçlarıyla yansıtan dönemi kapsadığından bu makale için tercih edilmiştir. Bu bağlamda meseleyi anlama adına, basına yansıyan mandater rejim ve Siyonizm eleştirisi, Yahudi göçü, Arap milliyetçiliği yanında Filistin ulusalcılığının oluşumu, Harem-i Şerîf, Yafa Kapısı (Bâbu'l-Halîl), Hristiyan cemaatlere ilişkin haberler mercek altına alınmıştır.

Çalışmanın metodolojisi, *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesinde yer alan çok yönlü tartışmalar üzerinden dönemin tarihsel bağlamını analiz etmeyi ve Mandater Yönetim'in Filistin toplumunun sosyal, kültürel ve siyasi dinamikleri üzerindeki etkilerini çok boyutlu bir yaklaşımla ele almayı hedeflemektedir. Bu gazetede yer alan metinler, Filistin toplumunun İngiliz mandası altındaki dönüşüm süreçlerine ve toplumsal yapıyı şekillendiren yenilikçi yasal, ekonomik ve kültürel müdahalelere karşı verdiği yanıtları yansıtmaktadır. Dolayısıyla *Mir'âtü'ş-Şark* sadece bir haber kaynağı değil, aynı zamanda Filistin'deki ulusal bilincin gelişimi ve kamusal söylemlerin şekillenişi hakkında derinlemesine bir bakış açısı sunan bir metin olarak işlev görmektedir[2]. Bu makalede, yukarıda ifade edildiği üzere, *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesinin 1919-1925 yılları arasındaki yayınları kamusal alan ve yazınsal kamusallık kavramları ışığında içerik ve söylem analizi yönetimiyle ele alınacak; bu analiz gazetenin dilini, kullanılan temaları ve retoriği inceleyerek, toplumsal tepkileri ve süreçleri, seküler/dinî kamusal alanların yapılarını çözümlemeyi mümkün kılmayı hedefleyecektir.

Bu çalışmanın kavramsal çerçevesi, Habermas'ın kamusal alan (Public Sphere) teorisi ve yazınsal kamusallık kavramları üzerinden şekillendirilecektir. Kamusal alan, bireylerin kamusal meseleler hakkında özgürce tartışabileceği, toplumsal eleştirinin ve politik bilincin oluştuğu bir alan olarak tanımlanır. Bu bağlamda, *Mir'âtü'ş-Şark* Filistinliler için böyle bir kamusal alan yaratmış, Mandater Yönetimi'nin uygulamalarına karşı toplumsal karşılıklar ve siyasi argümanlar üretmelerine olanak tanımıştır. Gazetenin yayımlandığı dönemde Arap milliyetçiliği, Siyonizm'e karşı direniş ve Filistin'in ulusal kimliği gibi meseleler, gazetede yoğun bir

2 *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi İsrail ulusal kütüphanesi tarafından taranıp erişime açılmıştır. Makalenin giriş dipnotlarında tanıttığım TÜBİTAK 1001 Projesi kapsamında 2019 yılında başladığım Filistin gazeteleri taramaları için yaptığım araştırmalarda *jrayed.org* adresi üzerinden gazete okumalarımı yapmaya başlamıştım. Bu web portalı çok büyük bir gazete koleksiyonu içermektedir. Portalda gazeteler hakkında bilgilendirici hususlara yer verilmekteyse de bu bilgilerin tashih edilmesi gerekiyor. Bunun en iyi yolu odağa alınan gazetenin uzun soluklu bir taraması olacaktır. Bu sayede gazetenin yayınlanma periyodu, siyasi temayülleri çok daha sağlıklı tespit edilebilecektir. Örneğin *Mir'âtü'ş-Şark* koleksiyonu 17 Eylül 1919 yılında başlayıp 31 Ağustos 1938 sonlanan muazzam bir koleksiyondan müteşekkildir. Bazı sayılar eksik olmakla birlikte gazetenin birçok sayısı portala yüklenmiş durumdadır ve PDF formatında indirilebilmektedir. Söz konusu portalda görüleceği üzere, *Mir'âtü'ş-Şark* bazen haftada iki bazen dört defa yayımlanmıştır ve birçok sayısı 4/6 sayfadan oluşmaktadır. Hemen hemen her sayının son iki sayfası reklamlara tahsis edilmiştir. Gazetede yer alan makalelerin yazarlarının çoğunlukla adı verilmemiştir. Kudüs'te basılmakla birlikte sadece Kudüs'ün değil Filistin havadisi, Orta Doğu ve dünya haberlerine yer verilmekte, dış basından aktarmalar yapılmaktadır. Bunların yanında Filistinlilerden gelen telgraflara ve mektuplara da sık sık yer verildiği görülmektedir.

şekilde tartışılmaktadır. Söz konusu meselelerin işlenişi toplumsal bilincin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığından bu çerçevede sunduğu tartışmalar, kamusal alan teorisinin temel bileşenleriyle paralellik göstermektedir. Zira *Mir'âtü'ş-Şark* toplumun değişik kesimlerinin, özellikle de Filistinli Arapların, siyasi düşüncelerini kamusal olarak ifade etmeleri için bir platform işlevi görmüş, bu anlamda kamusal söylem üretiminin merkezine yerleşerek, halkın kolektif hafızasının ve politik bilincinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, gazetenin içerikleri sadece birer bilgi aktarıcı değil, aynı zamanda toplumsal bir yapıyı inşa etme ve toplumlararası ilişkileri yeniden tanımlama işlevi görmüştür. Bu doğrultuda, yazınsal kamusallık kavramı, gazetenin metinleriyle halk arasındaki etkileşimi anlamada kritik bir önem taşımaktadır. Yazınsal kamusallık, sadece yazılı dilin değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel yapıları dönüştüren yazılı metinlerin yarattığı etkiyi ifade eder. *Mir'âtü'ş-Şark* yazılı kültürün bir aracı olarak Filistin toplumunun yerel kimliklerini, değerlerini ve ulusal hedeflerini yeniden tanımlamada önemli bir işlev üstlenmiş, Filistinli bireylerin kendilerini ifade etme biçimlerini, diğer cemaatlerle olan ilişkilerini ve ulusal kimliklerini nasıl inşa ettiklerini gösteren yazılı bir kamusal alan yaratmıştır. O hâlde Filistinli kimliği üzerinde bu denli etkili olmuş Filistin basınına biraz daha yakından bakmak yerinde olacaktır.

Arap Basınından Filistin Basınına Yazınsal Kamusallık ve *Mir'âtü'ş-Şark* Gazetesi

Kamusal alan, bireylerin bir araya gelerek fikirlerini tartıştığı, ortak sorunları görüşüp karara vardığı sosyal bir mekân olarak tanımlanabilir. Bu kavram, siyaset felsefesi ve toplumsal teorinin önemli bir parçası olarak, Hannah Arendt, Michel Foucault ve Jurgen Habermas gibi önemli düşünürlerin çalışmalarında farklı boyutlarla ele alınmıştır. Örneğin Habermas, kamusal alanı modern toplumun demokratik temelini oluşturan bir "iletişimsel akıl" alanı olarak tanımlar. Ona göre, kamusal alan, bireylerin serbest ve eşit bir şekilde katıldığı, rasyonel tartışmalarla ortak aklın şekillendiği bir mekanizmadır. Habermas, bu alanın modernite öncesinde kahvehaneler, salonlar ve çay evleri gibi yerlerde geliştiğini belirtir; ancak modern kapitalist sistemin, medyanın ticarileşmesi ve devletin baskıcı yapısıyla bu alanın yozlaştığını savunur. Ona göre, burjuva kamusal alanının temel taşlarından biri, XVIII. yüzyılın Avrupası'nda ortaya çıkan gazeteler ve dergilerdir. Bu yayınlar, bireylerin rasyonel tartışmalar yoluyla kamuoyunu oluşturduğu araçlardır. Yazınsal kamusallıkların demokratik bir iletişim alanı sunduğunu ifade eden Habermas, post modern dönemde ise medya tekelleşmesi ve ticarileşmenin

bu alanı yozlaştırdığını savunur. Habermas'ın modelinde kamusal alanın ideal hâli, bireylerin "konuşma eylemleri" ile özgürce fikir beyan edebildiği bir ortamı temsil eder. Bu alan, demokrasinin temel taşı olan bir müzakereci bir mekanizma sunar; ancak Habermas, bu ideali pratikte elde etmenin zorluğunu da kabul eder[3]. Habermas'a göre, yazınsal kamusallığın demokratik işlevi, eleştirel aklın ifade bulduğu bir platform sunmasıdır. Ancak reklamcılık ve piyasa baskıları, bu platformun işlevselliğini tehlikeye atmıştır. Günümüzde, dijital medyanın yükselişi, Habermas'ın eleştirilerini yeniden gündeme getirmiştir[4].

Habermas'ın yanı sıra Hannah Arendt de kamusal alana dair önemli hususlara değinmiştir. Ona göre kamusal alan bireylerin eylem yoluyla kendilerini ifade ettikleri bir sahnedir. Arendt'e göre, bu alan sınırlı bir toplumsal katmanla mahdut olmayıp herkesi kapsayan ve insanın politik hayvan doğasını ortaya koyan bir alandır[5]. Arendt, Antik Yunan polisine özlem duyan bir bakışa sahiptir; ona göre kamusal alan, bireylerin şahsi çıkarlarının üzerine çıkarak toplumsal çıkarlar için bir araya geldiği bir alan olmalıdır. Arendt'in modeli, kamusal alanın eylem ve konuşma üzerinden oluşan çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu vurgular. Bu alanın yok olması, moderniteyle birlikte artan bireysellik ve kütle tüketimi nedeniyle insanın politik özgürlüğünü yitirmesine yol açmıştır. Hannah Arendt, kamusal alanı bireylerin görünürlük kazandığı bir sahne olarak tanımladığından gazete ve dergi gibi yazınsal kamusallıklar, bireylerin politik eylemlerini ve görüşlerini kamuoyuna taşıyan görünürlüğü sağlamanın araçlarından biri olarak görülebilir. Arendt yazınsal kamusallığın, bireylerin politik özgürlüğünü ifade etme ve ortak bir dünya yaratma kapasitesine sahip olduğunu vurgular. Bununla birlikte, modern medyanın tek tipleştirici etkisi bu özgürlüğü tehdit eder. Literatürde, Arendt'in bu bakış açısı, özellikle medya eleştirisi ve çoğulculuk tartışmalarında sıklıkla referans alınır[6].

3 Jurgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, MIT Press, Cambridge 1989. Jürgen Habermas'ın "kamusal alan" teorisi, modern toplumların iletişim yapısını anlamada önemli bir teorik çerçeve sunar. Habermas'ın XVIII. yüzyıl Avrupası'ndaki "edebi kamusal alan" (Almanca: literarische öffentlichkeit) kavramı, -bu makalede *yazınsal kamusallık* olarak karşılandı- bireylerin kültürel üretim ve eleştiri yoluyla kamusal tartışmalara katılımını açıklamak için geliştirilmiştir.

4 Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Social Text*, 25/26, 1990, s. 56-80.

5 Hanna Arendt, *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago 1958.

6 Seyla Benhabib, *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*, Routledge, New York 1992.

Michel Foucault ise kamusal alanı iktidarın mekânsal yansıması olarak değerlendirir. Ona göre, her kamusal alan, belli bir iktidar inşa etme aracı olarak kullanılır ve bireylerin hareketlerini, söylemlerini kontrol eden bir disiplin mekanizması hâline gelir. Foucault'nun perspektifinden bakıldığında, kamusal alanın nötr bir alan olması imkansızdır; çünkü bu alan iktidar ve bilgi arasındaki çatışmanın sahnesidir. Foucault, modern toplumda kamusal alanın panoptikon metaforuyla özdeşleştirildiğini savunur. Bu metafor, bireylerin sürekli izlendikleri ve bu yolla disiplini içselleştirdikleri bir düzeni temsil eder. Kamusal alan bu anlamda bireylerin kendilerini ifade ettikleri bir yerden çok, kontrol ve manipülasyon aracı olarak hizmet eder[7]. Bu bağlamda Foucault açısından yazınsal kamusallıklar iktidarın söylemsel mekanizmalarının bir parçası olarak ele alınır. Foucault'ya göre gazeteler ve diğer metinsel araçlar, bireylerin bilgiye erişimini sağlarken aynı zamanda onları disiplin altına alır. Zira metinler ve onların etrafında şekillenen yazınsal kamusallıklar, yalnızca eleştiri ve ifade özgürlüğünün değil, aynı zamanda iktidarın yeniden üretiminin de aracıdır. Foucault'nun panoptikon metaforu, yazınsal kamusallıkları anlamak için güçlü bir analoji sunar. Zira gazetelerin ve medyanın bireyleri görünür kılması, onların kendi davranışlarını düzenlemelerine yol açar. Bu bağlamda, yazınsal kamusallıklar bir özgürleşme alanı olduğu kadar, disiplin mekanizmalarının da bir parçasıdır[8].

Habermas, Arendt ve Foucault'nun kamusal alan yaklaşımları, bu kavramın çok boyutluluğunu ve tarihsel koşullara bağlı olarak farklı şekillerde anlaşılabileceğini gösterir. Habermas'ın idealist yaklaşımı, kamusal alanın demokratik potansiyelini vurgularken, Arendt bu alanın bireylerin politik varlıklarını ifade edebilecekleri bir sahne olduğunu ileri sürer. Foucault ise bu alanın iktidar mekanizmalarının bir uzantısı olarak eleştirir. Söz konusu farklı yaklaşımlar, kamusal alanın teorik ve pratik anlamda zengin bir inceleme alanı sunduğunu gözler önüne serer. Bu doğrultuda Filistin basınının ve genel olarak Arap basınının gelişmesi, modern çağın başlangıcından bu yana modern yazılı kültürün büyümesinin bir parçasıdır. Bu süreç, Arap mirasından kitapların yayınlanmasının yanı sıra, Avrupa dilinden bazı başyapıtların tercümesi ile kendini göstermiştir. Başlangıçta yayımlanan gazeteler, hükûmetin düzgün yönetimine ilişkin emir ve düzenlemeleri duyurmak, bir nevi halkla ilişkileri düzenlemek ve yöneticilerin istedikleri algıyı oluşturmak amacına hizmet etmiştir[9].

7 Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Pantheon Books, New York 1977.

8 Mitchell Dean, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society, Sage Publications*, New York-London 2010.

9 Mustafa Kabha, *The Palestinian Press as Shaper of Public Opinion 1929-39: Writing up a Storm*,

Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi, Filistin'deki ilk gazeteler de doğrudan doğruya devlet tarafından yayınlanmış resmî gazetelerdir. *el-Kudsu'ş-Şerîf* ve *el-Gazel* adını taşıyan bu gazetelerin ilk sayısı 1876 yılında yayımlanmıştır. Basım imtiyazı Osmanlı Kudüs mutasarrıflığına ait söz konusu iki gazete, düzensiz yayınlanmış ve birkaç yıl boyunca yayınları durmuştur. Hem Arapça hem Türkçe yayımlanan *el-Kudsu'ş-Şerîf* gazetesinin 1903 yılından itibaren Arapça bölümünün baş editörü, Kudüs'ün önde gelen eşraf ailelerinden ve Hüseynîler tarafından desteklenen Şeyh Ali er-Rimavî olmuştur. Abdüsselam Kemal ise Türkçe bölümün editörlüğünü yürütmüştür[10]. Kudüs'te ayda bir yayımlanan ve el-Me'mûniyye matbaasında basılan *el-Kudsu'ş-Şerîf*, diğer bölgelerdeki vilayet gazeteleri gibi, idari ve siyasi gelişmeler hakkında halka bilgi vermiştir[11]. II. Meşrutiyet ile sansür baskısının azalması, Filistin'deki Arap basınında önemli bir canlanma yaratmıştır. Nitekim 1908 yılının aralık ayına gelindiğinde Arap coğrafyasında çıkarılan gazete ve dergilerin sayısı on beşe yükselmiş, Birinci Dünya Savaşı arifesinde ise bu sayı kırka ulaşmıştır[12]. 1908'deki Jön Türk Devrimi'nden sonra anayasa reformları yapıldığında dolaşıma giren gazetelerden biri olan *Filistin* 1911'de kurulmuş ve merkezi otorite tarafından kapatılmış, daha sonra yeniden açılmıştır. Osmanlı döneminde Filistin'de medya gelişiminin ilk aşaması, Filistin gazeteciliğinin ulusal kurtuluş mücadelesiyle ilişkilendirilmesine önemli katkılarda bulunmuşsa da Foucault'nun kamusal alan yaklaşımını çağrıştıran bir yanı olduğu hissedilir[13].

Ancak Arap toplumunun kendi içindeki ve manda yönetimi ile Siyonizmle olan ilişkilerindeki belirgin siyasi gerilimler arttıkça, Filistinliler gazeteler aracılığıyla daha güçlü kamusal alanlar oluşturmaya başlamıştır. Nitekim Filistin kamuoyunu gelişmelerden haberdar eden Arap basınıydı. Muhalif görüşler, destek bildirileri ve propagandalar bu gazeteler aracılığıyla yayıldı. *Mir'âtü'ş-Şark* gibi Filistin basın

Valentine Mitchell, Londra 2007, s. 1-22.

10 Mustafa Kabha, *age*., s. XIII-XIV.

11 Jurji Habib Hanania, "History of the Earliest Press in Palestine, 1908-1914", *The Jerusalem Quarterly*, 32, 2018, s. 51-52.

12 Y. Hûrî, *es-Sehâfetu'l-Arabiyye fi Filistîn 1876-1948*, Müessesetu'd-Dirâseti'l-Filistiniyye, Beyrut 1986. s. 3-27; Maraşlı, A. vd. *el-Mevsû'atu'l-Filistîniyye*, III, Dımaşk 1984. s. 94; M. Süleyman, *Târîhu's-Sahâfeti'l-Filistîniyye 1876-1976*, I, Müessesetu Beyân li's-Sahafe ve'n-Neşr ve't-Tevzi, Beyrut 1987, s. 51; F. D. Tırazî, *Târîhu's-Sahâfeti'l-Arabiyye*, Müessesetu Hindavi, Londra 2023, s. 37-45.

13 Emanuel Beška, "Yusuf al-'Isa: A Founder of Modern Journalism in Palestine", *The Jerusalem Quarterly*, 74, 2018, s. 7-8.

organlarının bu doğrultudaki en önemli rolü, özellikle en kötü etkilenen kesimler olmak üzere Arap topluluğunun ağır siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarını yansıtmaktı. Manda yönetimin Arap ve Yahudilere eşitsiz muamelesine yönelik Arap toplumunun his ettiği adaletsizlik duygusu net bir şekilde dile getirildi. Basının sağladığı temel hizmet, İngiltere tarafından desteklenen Siyonist saldırganlık olarak görülen şeye karşı ulusal birliği canlı tutmaktı. Son derece kışkırtıcı mesajlara rağmen, Seikaly'nin Hayfa kamusallığında ortaya koyduğu örnekte olduğu gibi, kurumsallaşmış liderlik tepkisinde yavaştı[14]. Arendt'in tanımladığı kolektif eylemi hayata geçirmek için gereken liderlik ve örgütlenme konusunda Hayfa'nın Müslüman ve Hristiyan liderleri, muhtelif sorunlarda bir araya gelip toplantılar düzenlemelerine rağmen fiili bir tepki konusunda zayıf kalmıştı. Arap dünyasının Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık sürecine ve Filistin'deki İngiliz Mandası dönemindeki gelişmelere ışık tutan dönemin en önemli yayınlarından biri olan *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi,[15] Arendt'in perspektifiyle ifade edecek olursak, manda yönetiminin eşitsiz politikalarını ve Siyonist hareketin saldırganlığına ilişkin halkın hissettiği adaletsizlik duygusunu güçlü bir şekilde dile getirirken, liderlik mekanizmasının bu duyguları somut bir politik eyleme dönüştürmekte yetersiz kaldığını gözler önüne serebilmekteydi. Hem yerel hem de uluslararası meselelerde aktif bir tavır sergileyen gazete, manda döneminin toplumsal ve siyasi yapısına dair eleştiriler getirmiş, yazınsal bir kamusallık oluşturarak Filistinli entelektüeller ve halk arasında sıkı bir bağ kurmuş, manda yönetiminin politikalarına karşı çıkan seslerin birleştiği bir platform oluşturmuştur. Bunlara ilaveten Arap milliyetçiliğinin yayılmasında önemli bir rol oynamış, özellikle manda yönetiminin Yahudi göçlerini destekleyen politikalarını sert bir dille eleştirmiştir. Bu bağlamda *Mir'âtü'ş-Şark*, manda yönetimine karşı ilk yıllarda daha yumuşak bir dil kullanmış olsa da kamuoyunda oluşan muhalefeti ve Arap topluluğunun birliğini güçlendiren bir rol üstlenmiştir[16]. Bu nevi önemli bir kamusal rol ifa eden *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesini biraz daha yakından tanımak üstlendiği rolü anlamamızda yardımcı olabilir.

1919 yılında Kudüs'te yayın hayatına başlayan *Mir'âtü'ş-Şark*, ilk olarak Arapça ve İngilizce olarak yayınlandı ve kısa bir süre sonra sadece Arapça olarak çıkmaya

14 May Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society, 1918-1939*, I.B. Tauris, London 2000, s. 209-210.

15 Salim Tamari, *Mountain Against the Sea: Essays on Palestinian Society and Culture*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2009, s. 134.

16 May Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society, 1918-1939*, s. 209.

başladı. Kuruluşu, Filistin'deki siyasi ve sosyal hareketliliğin arttığı bir döneme denk gelir. Kurucusu ve editörü, Lübnan kökenli tanınmış bir Arap gazeteci olan Bulus Şehade (1882-1943),[17] gazeteyi hem yerel Arap nüfusunun sesi olmak hem de Osmanlı sonrası dönemde Filistin'deki Arap kimliğini güçlendirmek amacıyla kurmuştur. Kudüs'teki İngiliz okullarında eğitim alan Bulus Şehade, 1907 yılında Hayfa'daki Ortodoks okulunda müdürlük yapmış, 1908 yılında Osmanlı rejimi aleyhindeki tutumu neticesinde Mısır'a kaçmıştır. 1919 yılında *Mir'âtü'ş-Şark*'ı çıkarmaya başlayan Şehade, 1926 yılında Arap İcra Komitesi üyeliğine seçilmiştir. Hristiyan Arap kamuoyunda etkili bir basın organı olan gazetesi, Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseynî'ye ve onun başkanlığındaki Yüksek İslam Komitesi'ne karşı yayınladığı eleştiri yazıları nedeniyle zaman zaman İngiliz yanlısı olmakla suçlanmıştır. *Mir'âtü'ş-Şark*'ın kuruluşu, Filistin'deki siyasi ve sosyal hareketliliğin arttığı bir döneme denk gelir. Gazete 1923 yılında kurulan, başkanlığını Şeyh Süleyman ve Taci el-Farukî'nin yaptığı *al-Ḥizbu'l-Vatanî* (Ulusal Parti) partisine destek veren *el-Karmil*, *Lisânu'l-Arab* ile aynı safta yer alıyordu[18]. Siyasi açıdan aktif olan Bulus Şehade, ülkenin ulusal komitelerine katıldı. Gazetesi, diğer bazı Filistinli yazarlar tarafından Manda makamlarının bir borazanı olarak suçlanmaktaydı[19]. Bunun nedeni Bulus Şehade'nin Arap toplumunun çıkarlarına ve ulusal özlemlerine aykırı olan Manda yönetiminin politikalarını ilk sayılarda sert bir dille eleştirmemesi olmalıdır.

1920'ler ve 1930'lar boyunca düzenli olarak yayımlanan gazete, Filistin'deki Arap milliyetçiliğinin güçlü bir savunucusu olarak dikkat çekmektedir. İngiliz Mandası yönetimine karşı eleştirilerde bulunmuş, özellikle Filistin topraklarının Yahudi yerleşimcilere satışı ve Siyonist hareketin genişlemesine dair muhalefetini açıkça dile getirmiştir. Filistin halkının haklarını savunan ve bu bağlamda ulusal bilinç ve kimliğin gelişimine katkı sağlayan yayınlar yapmış Filistin'in bağımsız bir devlet olarak tanınmasını talep eden makaleler yayımlamıştır. Ayrıca Filistinlilerin

17 Bulus Şehade *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi öncesinde gazetecilik tecrübesine sahipti. Örneğin Filistin gazetesindeki 1911'de yazdığı bir makalede Osmanlı eğitim sistemini ders kitapları üzerinden İngiliz, Fransız ders kitaplarıyla mukayese ederek sert bir dille eleştirmiştir. Johann Büssov, "Devrimin Çocukları: Filistin'in Sosyal Hayatında Çocuklar, 1908-1914", *Jön Türklerin Filistin'i*, drl. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, çev. Erkal Ünal, Küy Yayınları, İstanbul 2016, s. 69.
Bu tecrübesinin gazetenin kısa sürüde Filistin kamuoyunun ilgisini çekmeyi başarmasında etkili olduğu düşünülebilir.

18 Aida Ali Najjar, *The Arabic Press and Nationalism in Palestine, 1920-1948*, Syracuse University PhD Tesis, the Graduate School of Syracuse University, New York 1976, s. 209.

19 Kabha, *age*., s. 28, 52.

kendi topraklarında başta Kudüs olmak üzere, Filistin'deki Arap kültürü, sosyal meseleler ve günlük hayatla ilgili haberlere yer vermiştir. *Mir'âtü'ş-Şark*'ta Filistin halkının sosyal sorunlarını ve eğitim, ekonomi gibi alanlardaki zorluklarını ele alan yayınlar da önemli temalar arasında yer almaktadır. Bunların yanında Filistin'deki Arap milliyetçiliğinin gelişiminde önemli bir rol oynayan *Mir'âtü'ş-Şark*, sadece siyasi olayları yansıtmamış, aynı zamanda halkın millî bilincini şekillendirmeye yönelik kamusal bir mecra olarak hizmet etmiştir. Gazete, İngiliz Mandası dönemi Filistini ve bölgesel siyasetini anlamak açısından bu dönemin toplumsal ve politik dinamiklerine dair önemli bir kaynak olarak kullanılmayı fazlasıyla hak etmektedir. Gazetede İngiliz yönetimi ve Siyonist hareketle ilgili yazılar bu sürecin tarihsel analizinde değerli materyaller olarak dikkat çekmektedir. Binaenaleyh, Filistin topraklarında Yahudi yerleşimcilere karşı direnişin ve Arap haklarının korunmasının savunucusu olarak Arap-Yahudi ilişkilerine dair önemli bir tarihsel arşiv malzemesi sunmaktadır. Bu özelliğiyle hem Filistin ulusal hareketinin gelişimini hem Osmanlı sonrası Filistin toplumsal ve siyasal yapısını incelemek isteyen araştırmacılar için değerli bir belgesel kaynak sunar. Filistin'in giderek artan siyasi gerginlik ortamında, özellikle 1930'larda Arap isyanları ve İngiliz yönetimine karşı başkaldırılarla birlikte Filistin'deki siyasal çatışmalar ve baskılar gazetenin ömrünü sınırlamıştır. *Mir'âtü'ş-Şark* genel grevin meydana getirdiği siyasi olayları örtmek amacıyla, grev sona erdiğinde, 1939'da yetkililer tarafından durdurulmuştur.

1919-1925 Yılları Arasında Filistin: Siyasal Atmosfer ve Kamusal Söylem

1919-1925 dönemi, Filistin tarihinin siyasal ve toplumsal yapısının köklü değişimlere uğradığı kritik bir zaman dilimidir. Bu dönem, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesi ve Filistin'in İngiliz Mandası altına girmesiyle başlamış, bölgedeki siyasi güç dengelerinin yeniden yapılandığı ve ulusal kimlik tartışmalarının yoğunlaştığı bir süreç olarak öne çıkmıştır. Filistin'deki siyasal, toplumsal ve kültürel dinamikler, İngiliz Mandater Rejimi'nin politikaları ve Siyonist hareketin hedefleri çerçevesinde şekillenmiştir. Bu bağlamda, Filistin'in 1919-1925 yılları arasındaki siyasi tarihini anlamak, dönemin yerel ve uluslararası etkilerini irdelemeyi gerektirir.

Belirtilen dönemi en çok etkileyen hadiselerden biri 1917'de yayımlanan Balfour Deklarasyonu olmuştur. Deklarasyon Filistin'de bir Yahudi ulusal yurdu kurulmasını desteklerken, aynı zamanda bölgedeki Arap toplumunun haklarına

saygı gösterileceğini vaat etmiştir[20]. Ancak İngiliz mandası altındaki yönetim, bu iki vaadi dengelemekte başarısız olmuş ve Filistin'de toplumsal huzursuzluğun derinleşmesine yol açmıştır. 1919'da Paris Barış Konferansı'nda Filistin, İngiliz mandası olarak belirlenmiş ve bu durum 1922'de Milletler Cemiyeti tarafından onaylanmıştır. Tüm bu süreç Filistin'de domino etkisi yaratmıştır. Bu nedenle Khalidi, Filistin tarihinin önemli hadiselerinin yaşandığı bu kesitini Filistinli kimliğinin oluşumunda kritik bir dönem olarak addetmektedir[21]. Bu süreçte, Arap toplumunun siyasi örgütlenme çabaları ve İngiliz yönetimine karşı geliştirdikleri stratejiler, dönemin önemli siyasi dinamiklerini oluşturmuştur. Bu yıllar aynı zamanda Filistin'deki Siyonist hareketin güç kazandığı bir dönemdir. Siyonist organizasyonların desteğiyle, Filistin'e Yahudi göçü hızlanmış ve toprak alımları artmıştır. Bu durum, Arap köylüleri arasında toprak kaybı ve ekonomik baskılar nedeniyle huzursuzluk yaratmıştır[22]. Buna karşın Arap liderler İngiliz Mandater yönetimine dilekçeler ve protestolarla karşılık vermiş, uluslararası toplumu Filistin halkının haklarını korumaya davet etmişlerdir[23].

Filistin tarihinin bu önemli hadiseleri yaşanırken, *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi toplumsal ve siyasi gelişmeleri yansıtan önemli bir kaynak olarak dikkat çeker. Gazete, İngiliz yönetiminin Filistin'de uyguladığı politikaları eleştiren bir platform sunmuş ve yerel halkın taleplerini kamusal alana taşımıştır. Yayınlanan makalelerde, Mandater yönetimin çeşitli politikaları ve bunların olumsuz etkileri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Aşağıda dikkat çekileceği üzere, gazetede yer alan haberler Filistin'deki Yahudi yerleşimlerinin artışı ve bu yerleşimlerin Arap toplumuna etkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Özellikle Siyonist iddialara cevaplar verilmiş ve bu konuda Filistinlileri bilgilendirici makale ve eleştirilere sıkça yer verilmiştir. Böylece mandater ve Siyonist söylemlerin bölgedeki siyasi gerilimleri nasıl tırmandırdığına dikkat çekilmiştir. Ayrıca İngilizlerin yerel yönetim yapısını düzenlemeye yönelik reformları, Arap liderler tarafından adil olmayan ve ayrımcı olarak değerlendirilmiş ve gazete aracılığıyla geniş kitlelere aktarılmıştır.

20 Michael J. Cohen, *Palestine and the Great Powers 1945-1948*, Princeton University Press, Princeton 2016, s. 45.

21 Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, Columbia University Press, New York 1997, s. 145-175.

22 Tom Segev, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs Under the British Mandate*, Metropolitan Books, Ontario 2000, s. 85-89.

23 Lauren Banko, *The Emergence Of The Palestinian Arab National Movement 1918-1929*, Edinburg University Press, Edinburg 2016, s. 57.

Zira İngiliz Mandater Rejimi 1919-1925 yılları arasında Filistin'deki uygulamalarını meşrulaştırmak için çeşitli politikalar ve söylemler geliştirmiştir. Bu söylemler, modernleşme ve altyapı projeleri aracılığıyla halkın yaşam standartlarını yükseltme vaatlerini içerirken, aynı zamanda siyasi ve kültürel dengeleri koruma iddiasında bulunmuş, ancak Filistinli Arapları izole bir siyasetle kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Siyonistler ise Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki örgütleriyle, Arapların aksine, Filistin'deki manda yetkilileriyle doğrudan bir etkileşimde izole edilmemişlerdir. Nitekim Yahudiler bu dönemin çoğunda kendi konumlarıyla ilgili bir Arap tehdidi konusunda çok az endişeliydiler. Siyonistler nezdinde Arapların Siyonizm'e karşı çıkacakları aşikardı. Bu nedenle Siyonist liderler Arap politikasından çok İngiliz politikasıyla ilgileniyor, gelecekteki adımları doğru atabilmek adına Yahudi-Arap sorunlarından çok Siyonist topluluk içindeki güç dengeleri gibi iç meselelere odaklanıyorlardı. Bu durum Siyonistlerin Arap muhalefetinden habersiz oldukları anlamına gelmiyordu. Ben-Gurion'un 1918'de ifade ettiği üzere, Araplar ve Yahudiler arasındaki soruna çözüm olmadığına ikna olmalarından kaynaklanıyordu. Ona göre Yahudi topluluğunun genişleyebilmesi için 1) İngilizlerin Arapları kontrol altında tutması, 2) Arap ekonomisinin Yahudi ekonomisinden mümkün olduğunca ayrıştırılması gerekiyordu[24].

Bu dönemin en dikkat çeken isimlerinden olan Ben-Gurion ve benzer Siyonist önderlere göre, Araplar Siyonist hegemonyayı kabul ettiği takdirde Filistinli Araplarla bir anlaşma sağlamak mümkün olacaktı. Ben-Gurion'un düşüncesinde Filistin'de bulunan Araplar, Filistin haricinde bağımsızlığı hak eden daha geniş bir Arap ulusunun parçasıydı. Bu nedenle, İngilizlerin Araplara karşı zor kullanmaktan imtina eden tutumu ve onların siyasi kaynaklar geliştirmelerine yardımcı olma girişimleri Siyonist liderler tarafından endişeyle karşılanmışsa da özellikle Yahudi göçü, toprak satın alımları gibi temel Siyonist çıkarları tehdit etmediği sürece İngilizlerin bu tutumuna aleni bir tepki göstermiyorlardı. Siyonistler, İngiliz manda hükûmetindeki nüfuzları ve özellikle Londra'da güvendikleri ilişki ağları sayesinde Arap topluluğuna karşı büyük bir avantaja sahip oldular[25].

Bu çerçevede *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi, bu dönemde İngiliz Mandater Yönetimi'nin icra ettiği politikaların genellikle Siyonist hareketi desteklediğini ve Arap toplumunun haklarını göz ardı ettiğini vurgulamıştır. Özellikle kolektif cezalandırma

24 Charles J. Smirth, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict A History with Documentes*, RR Donnelley and Sons, Boston 2017, s. 140.

25 Charles J. Smirth, *age.*, s. 140.

yasası gibi uygulamalar, gazetenin sert eleştirilerine maruz kalmış ve bu politikaların halk üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde tartışılmıştır. 1919-1925 dönemi, Filistin'in siyasi tarihinde kritik bir dönemeç olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte İngiliz Mandater Rejimi, Siyonist hareket ve Arap toplumu arasındaki ilişkiler, bölgedeki toplumsal ve siyasi yapının belirleyici unsurları olmuştur. *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi, bu dönemi anlamada önemli bir birincil kaynak olarak öne çıkar. Gazetenin haber ve yorumları, İngiliz mandasının politikalarını eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirme imkânı sunmuş ve dönemin toplumsal dinamiklerini yansıtmıştır. Bu bağlamda, Filistin'deki kamusal alanın söylem ve siyasetinin inşası dönemin siyasi tarihinin anlaşılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Filistinlilerin uluslaşma süreci, İngiliz Mandater Rejimi'ne tutumlarının anlaşılması, bunların daha iyi tahlil edilebilmesi için Kudüs'ün önemli dinî ve seküler bazı mekanlarına odaklanmayı gerektirmektedir. Aşağıda iç içe geçmiş bu yapı ve süreçlere daha ayrıntılı örneklerle açıklama getirilmeye çalışılacaktır.

Filistinlilerin Uluslaşma Süreci ve İngiliz Mandater Rejim'in Eleştirisi

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Siyonizm önderliğinde Filistin'i bir Yahudi devletine dönüştürme amacı karşısında, Filistin içindeki milliyetçi yazılar Filistinli kimliğini modern bağlamlarıyla geliştirdi. Örneğin Mandater Filistin'de kültürel milliyetçilik olarak adlandırılabilecek bir Arap edebiyatı ortaya çıktı. Ulusal temaları edebiyatla bir şekilde bütünleştirilerek Filistin halkının eğitimli kesimlerine ulusal bilinç aşılandı[26]. Özellikle 1920'de Milletler Cemiyeti tarafından İngiliz yönetimi mandasının onaylanmasından sonraki on beş yıl boyunca, ulusal kimlikler siyasetin merkezindeydi. Filistin manda idaresinde bir devlet içinde birleşik bir ulus muydu, yoksa içinde birden fazla ulus ve çeşitli dinî gruplar mı vardı? Filistin'de topluluk olmanın yanı sıra ulus olarak nitelendirilen tek grup Yahudilerdi. Diğer tüm topluluklar ulus olarak değil diğer sakinler kategorisi altında sınıflandırılmıştı. Bunun yanında sivil ve dinî haklar ne olursa olsun korunacaktı[27].

1917 ve sonrasındaki dönemde Filistinlilerin İngiliz Manda Yönetimi'ne karşı duyduğu hoşnutsuzluk, bölgedeki sosyal ve politik dinamiklerin önemli bir yansımasıdır. Bu dönemde, Filistinlilerin bir kısmı İngilizlerden nefret etmese bile,

26 Adnan Ebu-Gazaleh, "Arab Cultural Nationalism in Palestine During the British Mandate", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 1/No. 3, 1972, s. 38.

27 Penny Sinanoglu, "British Plans fort he Partition of Palestine, 1923-1938", *The Historical Journal*, 52, 1, 2009, s. 132.

manda idaresinin getirdiği sıkıntılardan rahatsız oldukları anlaşılmaktadır[28]. Kamuoyuna yansıyan düşünceler, genel olarak Filistinlilerin büyük bir çoğunluğunun bu yönetimi bir zulüm olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesinin izlediği yayın politikası, 1925 öncesinde uluslaşma ve Mandater Rejim'e karşı hoşnutsuzluğun yoğunlaşma sürecini takip etmemize olanak tanımaktadır. *Mir'âtü'ş-Şark*, Arap dünyasında vatandaşlık kavramının sosyal ve kültürel yönlerine dikkat çekerek, Arap dünyası ülkeleri arasında bir vatandaşlık birliği sorununun çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Gazete aracılığıyla işlenen ulusal söylem, Arap halkının ortak bir kimlik oluşturma çabalarının altını çizerken, aynı zamanda farklı sömürge yönetimleri altında sınıflandırılmanın bu birlikteliği nasıl etkilediğini sorgulamaktadır. Bunların yanında Arap dünyasının çeşitli sömürge yönetimleri altında varlığını sürdürmesinin, ortak bir "vatandaşlık birliği" ile çatışıp çatışmadığını sorgularken, bu durumun ortak Arap vatandaşlığı için sorun teşkil etmediği işlenmiştir. Gazeteye göre, Arap dünyasında ortak vatandaşlık düşüncesi tüm Araplar için fayda sağlamakta ve özellikle Filistinliler için bir gereklilik arz etmektedir[29].

Vatandaşlık birliğine odaklanmak önemliydi. Zira Balfour Deklarasyonu'nun ulusal bir Yahudi devletine verdiği destekten kaynaklanan Yahudi göçmenlerin Filistin'de kendi ulusal gruplarını oluşturdukları fikri, milliyeti etnik semboller üzerinden gören Arap liderler için açık bir sorun teşkil etmiştir. İngiliz Hükûmeti'nin Filistin için vatandaşlık konseyini onaylamasından üç yıl önce, bir başyazıda, İngilizlerin özellikle Filistinlilerin "Arap vatandaşlarının onurunu unutmalarını" isteyip istemedikleri sorulmuştur[30]. Bu sorgulama, yönetimin çok sayıda Avrupalı Yahudi göçmenin Filistin'e yerleşmesine ve vatandaşlık almasına izin vermesi hâlinde, eski kimlik geleneklerinin ve kavramlarının ne olacağıyla ilgili görünüyordu. Nitekim erken tarihli yazılarda gazetede Müslüman ülkelerden gerçekleşen nüfus transferlerinin eleştirisi bile yapılmıştır. Örneğin İngiliz işgalinin Filistin'i Yahudi, Ermeni ve Mısırlı nüfusun işgaline açtığından şikâyet eden bir yazı yer almıştır[31]. Diğer gazetelerde çıkan yazılardan da anlaşıldığı kadarıyla Filistinliler Balfour Deklarasyonu'nu fiiliyata geçirilemez görülmüştür. Zira Milletler Cemiyeti'nin bir Yahudi devleti kurulması kararı almadığı hatırlatılmıştır[32]. Bu nedenle Filistin meselesinin

28 *Câmi'atul'l-Arabiyye*, 31 Ocak 1930, s. 1.

29 *Mir'âtü'ş-Şark*, 27 Ağustos 1921, s. 3.

30 *Mir'âtü'ş-Şark*, 8 Temmuz 1922, s. 1.

31 *Mir'âtü'ş-Şark*, 27 Ağustos 1921, s. 1.

32 *Câmi'atul'l-Arabiyye*, 29 Ocak 1930, s. 1.

çözümüne ilişkin İngiliz Hükûmeti'yle müzakere yapmak üzere Londra'ya bir Filistin heyeti gitmiş, heyetin 2-3 ay sonra Balfour bildirisini iptal edip Filistin'in tam bağımsızlığını öngören bir belge ile dönebileceği düşünülmüştür[33].

Elbette bu gerçekleşmemiş ve tabiri yerindeyse İngiliz yönetiminin maskesi düşmüştür. Buna binaen gazete sık sık köyleri bakımsız bıraktıkları, eğitim ve sağlık hizmetlerini sağlayamadıkları veya Siyonizm'e destek verdikleri için İngilizleri eleştirmiş ve sömürgeciliği Batı'nın kötü bir hastalığı olarak nitelemiştir. "Doğulular için Doğu ve Batılılar için Batı" başlıklı bir makale[34], dünyanın dört bir yanındaki Doğuluları sömürgeci efendilerine karşı ayaklanmaya çağırmıştır. Batı uygarlığı "dışı parıldayan mermerlerle süslenmiş, ancak içi sefil ve aşağılık bir koku taşıyor" şeklinde tasvirlerle işlenmiştir. Gazetenin yaratmak istediği algı, Doğu'nun her ulusunun ayaklanması ve kölenin efendisi konumundaki Batı'yı yenebileceği fikrini aşılamak olmuştur. Bu çerçevede muhtelif yazılarda Britanya imparatorluğunun genel anlamda Araplar, özelde ise Filistinliler ile ikili ilişkileri ele alınmış ve kimi zaman açıkça eleştirilmiştir. Örneğin gazetenin 1921 yılındaki baş makalesinde İngiltere'nin mutlak dünya hâkimi olduğu belirtilmişse de politikaları zorlayıcı, yıkıcı ve tahripkâr olarak tanımlanmıştır[35]. İngiliz yönetiminin Filistin'de zaman zaman cereyan eden bazı güvenlik sorunlarına karşı gösterdikleri kayıtsızlığın imparatorluğunun merkezî gazetelerine bile yansımadığından yakınılması bu serzenişin bir izdüşümü olmalıdır[36].

Oysa gazetenin ilk sayısında İngiliz yönetiminin sadece Filistin'e değil tüm Araplar için umut vaat etiğine inanılmaktaydı. Bu çerçevede yayımlanmaya başlandığı ilk aydaki bir sayıda[37] Arap toplumunun Türklerin hâkimiyetine girdiğinden daha şiddetli bir ceza dönemi görmediği belirtilmiş, Arapların Britanya idaresine girdiği günden itibaren daha fazla toplum şuuru ve mutluluk hissettiğini belirten "Hükûmet ve Ümmet" başlıklı yazı yer almıştır. Bununla birlikte Yahudilere karşı tekinsizlik her zaman dile getirilmiştir. Gazetenin ilk sayısında yayımlanan Yahudilere ilişkin bir başka makalede, tüm dünyada farklı halklar arasındaki engellerin yıkılmaya çalışıldığı belirtilirken, Yahudilerin bu engelleri güçlendirmeye çabaladığı öne sürülmüştür[38].

33 *Câmi'atul'l-'Arabiyye*, 17 Şubat 1930, s. 1.

34 *Mir'âtü'ş-Şark*, 21 Mart 1921, s. 1-2.

35 *Mir'âtü'ş-Şark*, 1 Haziran 1921, s. 1.

36 *Mir'âtü'ş-Şark*, 3 Haziran 1921, s. 3.

37 *Mir'âtü'ş-Şark*, 24 Eylül 1919, s. 1.

38 *Mir'âtü'ş-Şark*, 17 Eylül 1919, s. 2.

Yukarıda işaret edildiği üzere İngiliz yönetiminin Filistinlilere karşı tutumu sürecin ilerlemesiyle daha iyi anlaşılmıştır. İngiliz mandater yönetiminin Filistin devleti projesine yönelik adımları atmadığını görünce Filistin kamuoyunda kaygılar artmaya başlamıştır. Örneğin, Filistin'in kaderini İngiliz yönetimi altında belirleyen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde mandater sistemin ana hatlarını çizen San Remo Konferansı'nın sonuçları eleştirilmiştir[39]. Sonraki yıllara doğru eleştiri dozajının arttırıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1925 yılında "Bizi Kim Yönetiyor? İstişarî Meclis mi, İngiliz Meclisi mi?" adlı bir baş makale yayımlanmıştır[40]. Özellikle Yahudilerin devletleşmeye gideceğinin anlaşılmasıyla gazetenin tavrı sertleşmeye başlamıştır[41]. Filistin'in geleceğinin Arap ulusuna ait olduğu işlenerek İngiliz yönetiminin bunu anlaması istenmiştir. "Filistin bir Arap ulus devletidir" başlıklı yazı ve benzerlerinde kaleme alınan bildiri ve istekler bunun birer göstergesidir[42]. İngilizler, Kudüs Yüksek Komiseri üzerinden benimsedikleri yönetimi icraya devam etmiş, yeni Yüksek Komiser atamaları bile Filistinlilerin umutlanmasını sağlamamıştır[43]. Dolayısıyla gazetede sık sık gündeme getirilen meselelerden biri İngiltere çıkarlarının Arap çıkarlarıyla çatışıp çatışmayacağı olmuştur[44].

Oysa gazete yayın yapmaya başladığı ilk yılda "Senin gidişatın böyledir ey (Filistinli) çiftçi. Topraklarınızla ilgilenmeyip ihmal ettiniz ve parça parça onları sattınız"[45] gibi yazılarla Filistinlileri eleştirip İngiliz aleyhine sesini yükseltmekten imtina etmeye çalışmıştır. Yayın hayatının ilk yılında (1919) bu nevi yergiler yer almışken, diğer yandan Siyonizm de eleştirilmiştir. Anlaşılan o ki Filistin'de İngilizleri bir kurtarıcı olarak gören bir görüş var olmuştur. *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi ilk etapta bu görüş içerisinde yer almış veya gerçekleşecek hadiseleri tam olarak kestiremediğinden müteredditt kalmıştır. Tıpkı Millî Mücadele yıllarında Anadolu'da mandater rejimi savunlar misali bu fikriyatı savunanların olduğu anlaşılmaktadır. Gazete işin renginin değişeceğini sonradan anlayınca tereddüdünü izale etmiştir. Yayın politikasındaki bu tereddüt, Filistin kamuoyunda İngilizlerin bir kurtuluş umudu ola-

39 *Mir'âtü'ş-Şark*, 9 Haziran 1920, s. 1-2.
40 *Mir'âtü'ş-Şark*, 22 Şubat 1925, s. 1.
41 *Mir'âtü'ş-Şark*, 1 Mart 1925, s. 1.
42 *Mir'âtü'ş-Şark*, 3 Mayıs 1925, s. 3.
43 *Mir'âtü'ş-Şark*, 12 Temmuz 1925, s. 1.
44 *Mir'âtü'ş-Şark*, 26 Eylül 1925, s. 1.
45 *Mir'âtü'ş-Şark*, 8 Ekim 1919, s. 3.

rak görülmesinin izdüşümü addedilebilir. Söz konusu İngiliz sempatisinin nedeni bazı yazılardan anlaşıldığına göre, Yahudilerin Filistin topraklarında İngiltere'nin izniyle bir Yahudi devleti kurmak isteseler bile nihaî anlaşmayla buna izin verilmeyeceğine inanılmasından kaynaklanmıştır. Arap toplumu ve İngiliz Hükûmeti arasında en çok endişe duyulan konunun bu olduğunu belirten bir yazıda, İngiliz Hükûmeti'nin böyle bir sonuca izin vermeyeceği belirtilmiştir[46].

Tüm bu müspet yaklaşımlar devam ederken gazetede Londra'daki Rus Yahudiler tarafından, Filistin'de bir Millî Yahudi devleti kurmak için söz konusu yapılanmayı gerçekleştirmek amacıyla Siyonist bir şirketinin kurulduğu ve merkezinin Yafa'da tesis edileceği haberi yer almıştır[47]. Gidişata iyimser yaklaşmayan ve yüksek sesle dillendirenler de bulunmaktaydı. *Mir'âtü'ş-Şark*'ın bu seslerin duyulmasına yayın hayatına başladığı ilk yılında dahi izin vermesi, meydana gelebilecek sorunları öngördüğü ve bu nevi göstergelerin gazetenin tam bir mandater muhibbi addedilemeyeceğinin delilidir. Örneğin İngiliz Metran, Kudüs'ü ziyarete geldiğinde yaptığı konuşmada Siyonizm'i eleştirmiştir. Söz konusu eleştiri Siyonist yayın yapan *Jewish Chronicle* dergisinde Mesihî ruhu ve İngiltere kamuoyunu yansıtmadığı ifade edilerek eleştirilmiştir. *Mir'âtü'ş-Şark*'ta da bu yazıya küçük bir reddiye yazılarak "İngiliz Metran, Mesih'i temsil etmiyorsa kim ediyor?" sorusu sorulmuş ve *Jewish Chronicle* dergisindeki yazı eleştirilmiştir[48].

Göçmen Yahudilerin öteki ilan edilmeye başlandığı bu yıllarda Filistin'e dair oluşan ulusal düşünceler gazetenin Arap birliği vurgusunun yanında yer almıştır. Gazetede Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve başka ülkelerden gelen mektuplara yer vermeye başlanmış, mücavir Arap ülkeleri ve Tezcan'ın altını çizdiği üzere Türkiye'de cereyan eden Millî Mücadele yakından takip edilmiştir[49]. Özellikle Mısır ve Suriye gazetenin yakın takibinde olmuştur. Öyle ki Foster'ın işaret ettiği gibi gazetede mütemadiyen Mısır gazetelerinde yayımlanan yazılara yer verilmiş, gazetede yer alan bir yazıda, siyasi ve uluslararası yayınlarda Mısır'ın liderliğinin takip edildiği açıkça belirtilmiştir.[50]

46 *Mir'âtü'ş-Şark*, 22 Ekim 1919, s. 1.

47 *Mir'âtü'ş-Şark*, 19 Kasım 1919, s. 3.

48 *Mir'âtü'ş-Şark*, 26 Kasım 1919, s. 4.

49 Selim Tezcan, "Arapça ve İbranice Filistin Basınından Örneklerde Türk Millî Mücadelesi, 1919-1922", *Bilig*, S. 106, 2023, s. 173-198.

50 Zachary J. Foster, "Arabness, Turkey and the Palestinian National Imagination in the Eyes of Mir'at al-Sharq (1919-1926)", *Jerusalem Quarterly*, 42, 2010, s. 65.

Suriye'yi yakından takip eden gazete, Dürzilerin gerçekleştirdiği isyanın bir ilham kaynağı olabileceğini düşünmüş olmalı ki Fransız sömürgecileri karşısında direnenleri savunmuştur[51]. Gazete ayrıca bu görüşleri doğrultusunda, Batı'nın çeşitli şekillerde zorunlu kural, rehberlik, koruma, denetim veya sömürgecilik olarak adlandırdığı şeye Doğu'nun teslim olmayacağını belirtmek adına çeşitli başlıklarla yazılar yayımlamıştır. Örneğin "Doğu Doğuluların ve Batı da Batılıların"[52] adlı bir yazıya göre Doğu'nun kendi kaderini Batı'ya tabi olmaksızın yazmak isteyeceği vurgulanmıştır. Böyle bir iradenin oluşması hâlinde elbette gazetede dile getirilen en önemli meselelerden biri Filistin ve Suriye'nin birliği olmuştur. Bu nevi istekler yönetime yazılan açık mektupların gazetede neşredilmesiyle duyurulmuştur[53].

Bu nevi istekler zaman zaman gazetede yer almış ve bunların yerine getirilmemesi hâlinde mandater yönetim çeşitli şekillerde uyarılmıştır. Örneğin uluslararası bir Arap toplantısının ümmeti temsilen gerçekleştirilmesi amacıyla hükûmetten gösteri izni istenmiştir. Hükûmet izin vermediği takdirde kınama gerçekleştirileceği bildirilmiştir[54]. Tertibi düşünülen bu toplantı gazetenin sonraki sayısında Filistin konferansı olarak ele alınmıştır. Filistinlilerin topraklarını bırakmayacağı ve Siyonistlerin buna göre kendi hesaplarını yapması gerektiği üzerinde durulmuştur. *Vatan Konferansı* olarak da adlandırılan bu faaliyet Hayfa'da gerçekleşmiştir. Konferansta Filistin'in varlığını korumak için gerekli önlemler görüşülmüş, bunların gerçekleşmesi için Filistinli Müslüman ve Hristiyanların birlikteliğine dikkat çekilmiştir[55]. Bir başka makalede meselenin yankıları işlenmeye devam edilmiş, "Hükûmet ve (Arap) Sempozyumu" başlıklı yazıda İngiliz yönetiminin bu görüşmeleri istemediği, zira bu toplantılar neticesinde ulusal bir yönetim (*hukûme vataniyye*) istendiği bildirilmiştir. Oysa bu konferansın hedefi beldelerin ıslahı ve vatandaşların haklarının korunup izzet sahibi kılınmalardır. Yazı bu nevi talepleri Avrupa'da patlak veren savaşların (Cihan Harbi) nedeni olarak görmektedir[56]. Filistinliler tarafından bu önemli etkinliğin olumlu karşılanıp desteklendiğini gazeteye çekilen telgraflardan anlamak mümkündür[57]. Ayrıca bu

51 *Mir'âtü'ş-Şark*, 25 Kasım 1925, s. 2.
52 *Mir'âtü'ş-Şark*, 21 Haziran 1922, s. 1.
53 *Mir'âtü'ş-Şark*, 7 Ocak 1921, s. 1-2.
54 *Mir'âtü'ş-Şark*, 7 Ocak 1921, s. 3.
55 *Mir'âtü'ş-Şark*, 14 Ocak 1921, s. 1.
56 *Mir'âtü'ş-Şark*, 18 Ocak 1921, s. 1-2.
57 *Mir'âtü'ş-Şark*, 14 Ocak 1921, s. 2-3.

vesileyle Nablus'ta gösteriler gerçekleştirilmiş, gösterilere ilişkin Kudüs'teki *İngiliz Siyonist Gazetesi*'nin eleştiri yazdığı belirtilmiştir. *İngiliz Siyonist Gazetesi*'nin bu nevi gösterilere izin verilmemesi yönünde görüş bildirdiği aktarılmıştır[58].

Bu etkinliğe Siyonist cepheden cevap gecikmemiş ve Yahudi sivil kuruluş örgütlerin, Dr. Haim Weizmann ve benzeri şahısların, bir başka ifadeyle, Yahudi devletinin kurulması için gayret gösteren Siyonist önderlerin katılımıyla Kudüs'te toplandıkları gazetede yer almıştır[59]. Ayrıca etkinlik dolayısıyla Belediye Başkanı Ragıb Beg en-Neşaşibî, siyasi mevzulara karışması bahane edilerek görevden alınmış, Filistin konferansına dair eleştirileri nedeniyle belediye çalışanlarından Tevfik Efendi el-Cevheriyye'nin görevine de son verilmiştir[60].

Mir'âtü'ş-Şark'ın önemli addettiği meselelerden bir diğeri yurt dışından gelen heyetlere, temsilci veya resmî yetkililere Filistinlilerin taleplerini, İngiliz politikalarının yanlışlığını ve Siyonist yerleşimlerin neye yol açabileceğini duyurmak olmuştur. Özellikle yüksek bürokrasiden Kudüs'e sık sık gelenler olduğundan, gelen kişiye hitaben gazetede yazılan açık mektuplar sıkça kullanılan bir metot olmuştur. Örneğin 1921 yılında Londra Konferansı'nın akdedilmesi akabinde bölgeyi ziyarete gelen Churchill'e o sırada her hafta bir açık mektup yazılmıştır. Zira Churchill Irak ve Filistin meseleleri için Mısır'a gelmiş ve Filistin umumi valisi Deedes de oraya giderek ona eşlik etmiştir[61]. Churchill Mısır ziyareti akabinde Kudüs'e gelmiş, onu karşılamak için Kudüs yolunda Tûl Kerem Hükûmet Konağı önünde kırk bin kişi toplanmıştır. Churchill'e hoş geldin mesajı vermek ve Arap delegasyonunu desteklemek adına siyah bayrak açılmıştır. Tûl Kerem'e gelmesi için gazetede hoş geldin mesajları yayımlanmıştır[62]. Churchill'in İngiltere meclisinde Ortadoğu'ya ilişkin yaptığı konuşmalar takip edilmiş ve gerektiğinde bir örnekte görüldüğü üzere, Filistin-Siyonizm bağlamında değerlendirilmesi yapılarak mevzuya bahis konuşma tenkit edilmiştir[63]. Nitekim Churchill bu ziyaretinin amacına

58 *Mir'âtü'ş-Şark*, 25 Ocak 1921, s. 2.

59 *Mir'âtü'ş-Şark*, 21 Ocak 1921, s. 1.

60 *Mir'âtü'ş-Şark*, 25 Ocak 1921, s. 2.

61 *Mir'âtü'ş-Şark*, 18 Mart 1921, s. 1; *Mir'âtü'ş-Şark*, 22 Mart 1921, s. 1; *Mir'âtü'ş-Şark*, 25 Mart 1921, s. 1.

62 *Mir'âtü'ş-Şark*, 1 Nisan 1923, s. 2-3.

63 *Mir'âtü'ş-Şark*, 21 Haziran 1921, s. 2. Bu nevi meseleleri gündemine alan sadece gazete *Mir'âtü'ş-Şark* değildi. *el-Câmi'atu'l-Arabiyye* gazeteside benzer bir gündemi yazı politikası olarak belirlemiştir. Örneğin; 1 Nisan 1924 ve 2 Nisan 1924 tarihlerinde Kudüs'te gerçekleştirilen misyoner kongreleri hakkındaki yazılar dikkat çekicidir. Bu yazılardan birinde gazetenin baş editörü

uygun bir şekilde Filistin kongresine ilişkin görüşünü açıklamış[64], Üstad Farukî'nin kaleminden Churchill'in Filistin kongresine ilişkin beyanatına reddiye yazılmıştır[65].

Tüm bu siyasi keşmekeşin içerisinde filizlenen Filistin ulusal hareketinin temellerinde toplumsal dayanışmanın siyasal olduğu kadar başka önemli amillerini unutmamak gerekmektedir. Örneğin Hayfa Gençlik Komiteleri'nde Filistinli şehitlerin ailelerine yardım amacıyla bağışlar toplanmış, yardımlarla üç ev inşa edebilecekleri bir arsa tahsis edilmiştir. Bu nevi bir dayanışma türünün ilk örneği olan gayretin müspet etki yaratacağına, bir ulus inşası için insanlar üzerinde tesir edeceğine dair fikir beyan edilmiştir[66].

Munif el-Hüseyni, misyoner faaliyetlerine karşı Filistin Müslümanlarının duyduğu rahatsızlığı açıkladıktan sonra, misyonerlerin amacının sadece İslam'a saldırmak olmadığını belirtmiş, Filistin'deki Müslüman ve Hristiyanlar arasına dinî nefret sokarak Müslüman-Hristiyan kardeşliği üzerine inşa edilmek istenen ortak ulusal çıkarları bozmak istediklerini ifade etmiştir (*el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 5 Nisan 1928). *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* zaman zaman İngiliz Manda Yönetimi'nin basın üzerinde uyguladığı kısıtlamaları sert bir dille eleştirmiştir. Örneğin gazetenin 5 Eylül 1929 tarihli sayısında; Kudüs Valisi Keith-Roach'ın gazeteye gönderdiği, kışkırtıcı yayınlardan uzak durmalarını isteyen ihtar mektubu eleştirilerek, kamuoyuna tüm gerçekleri anlatan yazılara bundan sonra da yer vermek için çalışılacağı belirtilmiştir. 1920 yılından itibaren öncelikli olarak Kudüs, Yafa ve Hayfa gibi büyük şehirlerde ortaya çıkan protesto olaylarına ayrıntılarıyla yer verdiği görülen gazetede, bu olayların tasviri için önce Manda Yönetimi'nin yaptığı gibi "isyan" kelimesi kullanılmış, ancak bir süre sonra "kutsal uyanış" gibi çok daha karşıt anlamlar taşıyan kelimeler tercih edilmeye başlandığı görülmüştür. Dönemin Filistin gazetelerinde Siyonist hareketin yarattığı tehlikeler ve bu doğrultudaki siyasi ve sosyal meseleler üzerinde duran haber ve yazılar dikkat çekicidir. Zaman zaman Siyonizm karşısında halkı bilinçlendirmek maksadıyla seri yazılara yer verildiği de olmuştur. Bunlar arasında "Siyonistler Filistin'de" başlıklı bir yazıda (*el-Karmil*, 9 Ekim 1920) Filistin'e gelen Siyonist yerleşimlerin durumu ve bu çerçevede ortaya çıkan arazi satışları yer almıştır. Yahudilere arazi satışı yapılmaması doğrultusunda sık sık halkı uyaran yazılara yer veren *el-Karmil*, arazi spekülasyonu yapan Arapları da sert bir dille eleştirmiştir. Gazetede yer alan "Muhacir Siyonistler" başlıklı yazıda aynı mesele irdelenmeye devam etmiştir (*el-Karmil*, 12 Kasım 1920). Ardından çıkan üç sayıda ise "Filistin Görüşmeleri" başlıklı yazı dizisi bulunmakta ve nihayetinde Yahudi devletine itiraz kararı verildiğine değinilmektedir (*el-Karmil*, 25 Kasım 1920). *el-Karmil*'in editörü Nassar'ın yazılarında sık sık değindiği meselelerden biri de Arap milliyetçiliğidir. Söz konusu yazılar, Arap milliyetçiliğinin formülasyonu hakkındaki fikri yaklaşımları anlamak açısından önemlidir. Nassar bunlardan birinde Arap milliyetçiliğinin bir Hristiyan-Müslüman birliği olarak anlaşılmakta olduğu açıkça ifade etmiş, dinî temelli toplumsal ayrımcılığa karşı çıkarak, dinî ayrımcılığı "kronik bir Doğu hastalığı" olarak tarif etmiştir. (*el-Karmil*, 23 Eylül 1925).

64 *Mir'âtü'ş-Şark*, 1 Nisan 1921, s. 1-2; *Mir'âtü'ş-Şark*, 5 Nisan 1921, s. 1-2.

65 *Mir'âtü'ş-Şark*, 5 Nisan 1921, s. 1-2; *Mir'âtü'ş-Şark*, 12 Nisan 1921, s. 1-2; *Mir'âtü'ş-Şark*, 15 Nisan 1921, s. 1.

66 *el-Livâ*, 4 Aralık 1935 s. 5.

İsrail'in Kuruluş Süreci ve Filistinlilerin Kamusal Tepkileri

I. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri'nin yenilgisiyle, Alman ve Osmanlı kontrolü altındaki topraklar ve koloniler ele geçirilmeye hazır hâle geldi. Filistin'de Manda Sistemi'nin yaratılmasıyla Arap Filistinliler yavaş yavaş bir sıkıyönetim havasının başladığını gözlemledi. Mağlup devletlerin ele geçirilen topraklarını daha "yüksek bir medeniyet" statüsüne doğru çekmek Manda Sistemi'nin temel hedefiydi. Ancak bu yönetsel sürecin beklentileri karşıladığını söylemek çok zordur[67]. Bu çerçevede Filistin Arapları arasında gelişen ulusal bilinç, İngiliz Mandası Yönetimi'ne ve artan Yahudi göçüne karşı bir direnç hareketi olarak kendini göstermiştir. Arap milliyetçiliği, Filistin'deki etnik kimliğin ve toplumsal dayanışmanın temelini oluşturmuş, bu da Filistin halkının kolektif bir ulusal kimlik geliştirmesine yol açmıştır. Bu süreç hem yerel düzeydeki toplumsal organizasyonları hem de uluslararası arenada Filistin'in haklarını savunma çabalarını etkilemiştir.

Söz konusu çabaların zaman zaman etkisiz hâle gelmesine neden olan amillerden biri İngilizlerin Filistinli Arapları nasıl yatıştıracaklarını, en azından bir müddet için, öğrenmiş olmalarıydı. Örneğin 1921 yılında Londra'da yayımlanan gazetelere dayanan bir habere göre, İngiltere tarafından Milletler Cemiyeti'ne bir teklif sunulacaktır. Teklifte Yahudi devleti kabul edilmekle birlikte diğer dinlerin hukuku medenice tanınacaktır. Ancak Osmanlılar zamanında diğer azınlıklara tanınan tüm azınlık haklarının ilga edilmesi de teklifin içerisinde yer alan hususlardan biri olmuştur. Böylece İngiliz Mandater Yönetimi, tüm din ve mezheplerin hukukunu ayrım yapmaksızın muhafaza etmeyi üstlenmenin yanında, oluşturulacağı yönetim

67 Nhat-Dang Do and Michael Provence, "The Legitimacy of Repression: The History of Martial Law in British Controlled Palestine", *Equilibrium*, Vol. 2, Fall 2016, s. 19. Britanya'nın, Filistin topraklarının işgalcisi olarak uluslararası hukukta hiçbir geçerliliği olmayan Balfour Deklarasyonu'nu uygulama girişimlerinin, o dönemde önde gelen Britanya yetkilileri tarafından kabul edildiği üzere Lahey Tüzüğü'ne aykırı gerçekleşmiştir. Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından onaylanan Filistin Mandası'nın Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 22 (4) maddesini ihlal etmiş ve İngilizlerin 1920'den itibaren bunu uygulama çabalarının da Lahey Tüzüğü ile aynı şekilde tutarsız olmuştur. Eylemlerinin yasallığına inanmaktan uzak olan önde gelen İngiliz yetkililer ve politikacılar, "yasal kusurlarının" gayet iyi farkındaydılar. Ayrıntı için bk. Patrick C. R. Terry, "Britain in Palestine (1917-1948) - Occupation, the Palestine Mandate, and International Law", *University of Bologna Law Review*, Vol. 2:2, 2017, s. 187-251.
Bu durum sadece İngiliz Manda Yönetimi için değil Fransa Suriye Manda Yönetimi için de söz konusuydu. Fransa da tıpkı İngiliz müttefikleri gibi Suriye ve Lübnan'da benzer yöntemler uyguladılar. Suriye'yi etno-dini ve bölgesel çizgiler boyunca ayrı birimlere bölen bir idari sistem kurdular. Fransızlar gücü kendi ellerinde topladılar ve ülkenin büyük bölümünde ciddi hoşnutsuzluğa neden olan önlemler aldılar. Ayrıntı için bk. Philip S. Khoury, *Syria and The French Mandate: The Politics of Arabs Nationalism 1920-1945*, Princeton University Press, New Jersey 1987.

Filistin'in kara, deniz ve hava ordusunun sorumluluğunu üstlenecektir. Teklif ayrıca Siyonist Cemiyet'in Filistin Hükûmeti'ni oluşturacağını, Yahudi göçünün önünün açılıp göçmen Yahudilere Filistinli kimliğinin verileceğini kapsamıştır. Resmî dil İngilizce, Arapça ve İbranice olacak, kutsal gün olarak kabul edilen cuma, cumartesi ve pazar günleri tatil olacaktır. Balfour'un sunduğu bu teklifin bir nüshasının Milletler Cemiyeti'ne gönderildiğini, Fransa ve İngiltere'nin içerikte mutabık oldukları belirtilmiştir. *Mir'âtü'ş-Şark* bu haberi yaptıktan sonra küçük bir not düşmüştür: "resmî kanallardan bize ulaşan bilgilere göre bu bilgi doğru değildir"[68]. Anlaşılan o ki çaresizlik içerisinde bu haberin doğruluğuna inanılmamış veya Filistin kamuoyunun bir kısmı, İngiliz tarafına yöneltilen sorulara aldıkları cevaplara ikna olmuştur.

Bir hafta öncesinde Kudüs'e gelen Sir Fermund(?) ile Hükûmet Konağı'nda yapılan bir mülakat Balfour hakkında İngilizlerin ne düşündüğünü aslında çok net anlatmaktaydı. "Siyonist Haberler" başlıklı bölümde kendisiyle gerçekleştirilen özel bir mülakata şu şekilde yer verilmiştir:

> Soru: Filistin'in bağımsız bir Arap devleti olması hakkındaki görüşünüz nedir?
>
> Cevap: Arap ve İbranilerin meczedildiği bir devlet olacaktır. Sizin tabirinizle Arapların hakkı baki kalacaktır. Siyonist hareket önderlerinin şunu anlaması gerekmektedir: Filistin'de büyük oranda burayı nesillerce vatan edinmiş Filistinli bir Arap nüfus kalacaktır. Burası etnik (kavmî) bir yere dönüştüğünde dahi bu şuurlarını muhafaza etmeleri gerekmektedir. Bu beldelerin (Filistin'in) ilerlemesi ancak bu iki kavmin, Yahudilerin ve Arapların, birliğine bağlıdır.
>
> "Soru: Balfour deklarasyonu hakkındaki görüşünüz nedir?
>
> Cevap: Balfour deklarasyonun bir Yahudi devletine işaret etmediğini hatırlamanız gerekmektedir. İfade ettiği şey, Yahudiler için kavmî (milli) bir devlet olacağıdır.
>
> Soru: Borç hakkındaki görüşünüz nedir?
>
> Cevap: Bu borcun akdedilmesine ilişkin ümitliyim. Siyonist zenginler ve hükümet de gerekli uygulamaları üstelenecektir.
>
> Soru: Bu beldelerin (Filistin'in) ihtiyaç duyduğu şey nedir?

68 *Mir'âtü'ş-Şark*, 11 Şubat 1921, s. 2.

> Cevap: En çok ihtiyaç duyduğu şey mal (sermaye) ve işçiliktir. Burada iyi bir tarımcılık uygulanabilirse birçok yerleşimci edinebilir[69].

Anlaşıldığı kadarıyla Filistinlilerin ikna edilebilmesi için ülkenin sermaye ihtiyacının ve borç açıklarının Siyonistlerce karşılanıp kapatılması duyurularak halk nezdinde meşruiyet oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede gazete ilgili konuyu ele alan ve Genel Vali'ye hitaben Üstad Farukî tarafından yazılan başka yazıları gündeme taşımıştır[70]. Yahudi yerleşimleri git gide iki halk arasında gerilimin artmasına sebebiyet vermiş, bazen savaş habercisi sayılabilecek öldürme hadiselerinin yaşanmasına neden olmuştur. Her ne kadar ilk etapta Kudüs'te bu nevi olaylar gerçekleşmemişse de Yafa'da vuku bulan bir hadise, sonraki dönemlerde Filistin sathında sık sık görülecek hadiselerin bir prototipi olmuştur. Buna göre Yafa'da on Filistinli ve otuz Yahudi öldürülmüştür[71]. Gazetenin fitne olayı olarak isimlendirdiği bu hadiseyi araştırmak üzere bir komisyon oluşturulmuştur. Verilen bilgiye göre Yafa'daki bir Yahudi kolonisine (*musta'mere*) saldırı gerçekleşmiş, polis müdahale etmediğinden olayın gerçekleştiği alana hava ve karadan koruma sağlanmış, akabinde Filistin'de sükûnetin hâkim olduğu belirtilmiştir[72].

Her ne kadar sükûnetin hâkim olduğu yazılmışsa da Yafa'da meşayih, ulema, Hristiyan ruhaniler ve çeşitli kanaat önderlerinin katıldığı kalabalık bir insan topluluğu, Yafa Hükûmet Konağı önünde bir gösteri gerçekleştirmiştir. Yafa valisinden kendilerini savunmak için silah istemiş veya Yahudilerin silahsızlandırılmasını istemişlerdir. Vali bu konuda müspet bir ifade kullanmadan onları teskin edip göndermiştir. Gazetede ziyaret kastıyla İngiliz Kralı George'un Yafa'ya geleceği haberi yer almıştır. Muhtemelen bu önemli haberin neşrindeki hedef, olay yerinde emniyetin hâkim olduğunu göstermek ve her şeyin kontrol altında olduğuna işaret etmekti. *Mir'âtü'ş-Şark*, olayın bu şekilde cinayetlerle gerçekleşme nedenini polislerin müdahil olmamalarına bağlamıştır[73]. Olayın haberleri sonraki sayılarda yer almaya devam etmiş ve tahkikat devam ettiği hâlde İngiliz basınının hadiseye ilişkin çok az yer verdiği bildirilmiştir[74].

69 *Mir'âtü'ş-Şark*, 4 Şubat 1921, s. 2.

70 *Mir'âtü'ş-Şark*, 12 Şubat 1921, s. 1; *Mir'âtü'ş-Şark*, 18 Şubat 1921, s. 1-2; *Mir'âtü'ş-Şark*, 1 Mart 1921, s. 1-2.

71 *Mir'âtü'ş-Şark*, 6 Mayıs 1921, s. 1.

72 *Mir'âtü'ş-Şark*, 10 Mayıs 1921, s. 1.

73 *Mir'âtü'ş-Şark*, 13 Mayıs 1921, s. 1.

74 *Mir'âtü'ş-Şark*, 1 Haziran 1921, s. 2; *Mir'âtü'ş-Şark*, 1 Haziran 1921, s. 2.

Filistinliler kendilerini nasıl emniyete alacaklarını düşünmeye başlamış olmalılar ki bu hadisenin akabindeki haberlerde dördüncü Arap Filistin Kongresi'nin yapılacağı ve Filistin'in birçok yerinden âzânın buna iştirak edeceği belirtilmiştir. Yafa olaylarından sonra tutuklanan âyândan yedi kişi Kudüs hapishanesine gönderilmiştir[75]. Olayın tahkiki temmuz ayında neticelenmiş, Yerli Filistinlilere (*vataniyyîn*) karşı kendilerine savunabilsinler diye hükûmet Nasıra merkezine yakın Yahudi yerleşim yerlerini silahlandırmıştır. Yapılan haberlerde Britanya'nın bu tutumu kınanmış ve gazete tarafından neden yerli Filistinlilere silah verilmediği hususu sorularak sert bir üslup kullanılmıştır. Eleştirel yaklaşımı nedeniyle *Mir'âtü'ş-Şark'ın* sonraki sayısı sansüre uğramıştır[76].

Yafa hadisesi Kudüs'te vukuu muhtemel olayların habercisiydi. Kasım ayına girildiğinde uluslararası boyutlu bir açıklama Kudüs'te benzer olayların yaşanmasına neden olmuştur. 2 Kasım 1921'de Balfour'un Filistin'in bir Yahudi devleti olacağına ilişkin açıklamayı yaptığı belirtilmiştir[77]. Haberde iki devletten söz edilmediği gibi Filistin'de bir devlet kurulması yerine Filistin'in bir Yahudi devleti olacağına değinilmesi sınırların Balfour deklarasyonundan (1917) sonra ne kadar net çizildiğini anımsatmıştır. Yazıda Mısır ve başka ülkelerde Filistinlilerin yası ifade eden siyah giyinme gibi eylemlere girişmeleri istenmiştir. Ancak İngiliz yönetimi bu nevi haberlerin Filistin gazetelerinde yar almasını yasaklamış, ilgili haberler yansıtılamamıştır. İngiliz yönetimi ayrıca Hristiyan Barış Cemiyeti (*cem'iyeytu'l-islâmiyyeti'l-mesîhiyye*) âzâsından halkı yatıştıracak nasihatlerde bulunmalarını istemiştir. Hristiyan Barış Cemiyeti bu işlevi Yafa'da ve başka yerlerde yerine getirmiştir. Ancak Balfour'un söz konusu açıklaması vuku bulunca Filistin'in çeşitli yerlerinden insanlar gelip Harem-i Şerîf'e gitmek için Yafa Kapısı'nda toplanmıştır. Topluluktan biri Anglo-Palestine Bankası'na taş atmış, sonrasında altmış kişilik bir grup ise Bâbu's-Silsile'de bir araya gelmiştir. Buradan yakındaki bir Yahudi mahallesine hücum edecekken polis tarafından engellenmişlerdir. Polislerin attığı patlayıcılardan biri bir Yahudi evine isabet ettiğinden ev yanmış, birkaç kişi de bıçakla yaralanmıştır. İnsanların saat 09.15'te toplanmalarıyla başlayan bu hadisler neticesinde saat 16.00'da Kudüs hâkimi, yanında üç polis, Kudüs müftüsü, Kudüs Belediye Başkanı Arif Paşa ed-Davudî, Feyzi Eefndi el-Alemî ile Bâbu'l-Âmûd'a

75 *Mir'âtü'ş-Şark*, 25 Mayıs 1921, s. 2.

76 *Mir'âtü'ş-Şark*, 8 Temuz 1921, s. 2; *Mir'âtü'ş-Şark*, 8 Temmuz 1921, s. 3; *Mir'âtü'ş-Şark*, 13 Mayıs 1921, s. 1; *Mir'âtü'ş-Şark*, 15 Temmuz 1921, s. 3; *Mir'âtü'ş-Şark*, 22 Temmuz 1921, s. 3; *Mir'âtü'ş-Şark*, 28 Temmuz 1921, s. 2;

77 *Mir'âtü'ş-Şark*, 2 Kasım 1921, s. 2.

gitmişlerdir. Orada toplananlarla konuşarak herkesin evine gitmesini sağlamışlardır. Olaylar neticesinde bir Arap, dört Yahudi hayatını kaybetmiş, her iki cenahtan on beş kişi yaralanmıştır. Yönetim Bâbu'l-Halîl'e ve Bâbu'l-Âmûd'a bekçiler yerleştirmiş ve tüm gece nöbet tutulmasını sağlamıştır. Gazete, haberin altını daha küçük puntolarla doldurarak yaralıların otuz dokuz kişi olduğu haberinin geldiğini ve bunlardan on üç kişinin ağır yaralı olduğunu belirtmiştir. Bu olaylara binaen Yahudilerin ertesi gün mahallelerini kapattıkları belirtilmiştir. 4 Kasım'da gerçekleşen bu hadise akabinde 5 Kasım'da her şeyin düzeldiği ifade edilmiştir. Resmî rakamlara göre kırk kişi gözaltına alınıp sorgulanmıştır. Yönetim tarafından Mr. Kobland Kudüs Merkezî Mahkemesi'ne bu hadiseyi araştırmak üzere hâkim olarak atanmıştır[78].

1935 yılına gelindiğinde Filistinliler arasında Filistin meselesinin dünya kamuoyunda nasıl bir hüviyete büründüğüne dair bir fikir oluşmuştu. *el-Livâ* gazetesinde yayımlanan bir başmakalede Filistin meselesinin, küresel meseleler arasında ve geçmiş ile şimdiki uluslararası sömürgecilik tarihinde benzeri olmadığının altı çizilmiştir. Modern tarihte ülkeler arasındaki bu durum, sunum ve görünüm bakımından farklılık gösterse de, amaç ve öz bakımından pek bir farklılık göstermemiştir. Cihân Harbi'nde Müttefik ülkelerin zayıf halkları destekleme vaatleri verilmiş, bu doğrultuda Filistinlilerin kendi kaderini tayin etme hakkı yerine Filistin'i bir sömürgeye dönüştürdüğü vurgulanmıştır[79]. İngilizler işgalci olarak görülmüş[80] ve aşağıdaki minvalde görüşler serdedilmiştir[81]:

> "Köle olduğumuz gün: Bugün İngilizler Kudüs'ü işgalinin on yedinci yıldönümünü kutluyor. Yüksek Komiser orduyu gözden geçiriyor ve İngilizlerin yüzleri gülüyor. Yarın 9 Aralık'ta işgal edilen ülkemizde acı dertlerle dolu geçen on yedi yıldan daha iyimseriz geleceğe. Bu sadece halkları uyandıran ve hislere tercüman olan bir umuttur. Halkların duygu ve duygularını uyandıran tüketme politikası işe yaramaz. Ey İngiliz! Kudüs'ü işgal ettiğiniz günün, Yahudi vatanını Arap varlığının yıkıntıları üzerine inşa etme ve böylece ülkeyi sömürme politikasını uygulamaya başladığınız gün olduğunu unutacak kadar ihmalkâr olduğumuzu sanmayın. Ağır vergilerle ülkeyi sömürdünüz, ülkeyi her yerden gelen Yahudilere verdiniz, kanunları

78 *Mir'âtü'ş-Şark*, 5 Kasım 1921, s. 2-3.

79 *el-Livâ*, 6 Aralık 1935, s. 1.

80 *el-Livâ*, 10 Aralık 1935, s. 1, 3.

81 *el-Livâ*, 9 Aralık 1935, s. 3.

> ve sahip olduğunuz her şeyi kullanarak Arapları yoksullaştırmak için var gücünüzle çalıştınız. Ey İngiliz, Arapların dostluğu senden daha kıymetlidir".

Görülen o ki Filistin basını İsrail'in kuruluş sürecini, özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemdeki uluslararası politikalarla yakından ilişkilendirmiştir. *Mir'âtü'ş-Şark* yayın politikasından tezahür edenler yorumlanacak olursa, 1917'de yayımlanan Balfour Deklarasyonu, İngiltere'nin Filistin'de Yahudilere bir ulusal yurt sağlama taahhüdünde bulunulması, bölgede demografik ve siyasi dengelerin değişmesine yol açan sebepler gibi etmenler Filistinli Arapların devlet kurma haklarından yoksun bırakılmasına yol açmıştır. Balfour Deklarasyonu hem Siyonist hareketin gelişimini desteklerken hem de Filistin Araplarının çeşitli haklarını göz ardı eden bir politika izlenmesine neden olmuştur. İngiliz Mandası dönemi, Filistin'de Yahudi göçünün hızlanması ve Arap halkının bu göçlere karşı direnç göstermesiyle gazetede karakterize edilmiştir.

Hristiyan Cemaatlerin Manda Filistini'ndeki Kamusallığı

Hristiyanlığın doğduğu şehir olan Kudüs bu din için önemli bir merkez olmasının yanı sıra, tarih boyunca farklı Hristiyan cemaatlerinin sosyal ve kültürel etkileşimleriyle şekillenen bir yer olmuştur. Hristiyan cemaatler, Kudüs'teki dinî ve toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçasını oluşturmuş, hem dinî mekanları hem de çeşitli Hristiyan cemaatlerin meydana getirdiği kamusallıklar kentteki çok kültürlü ve çok dinli yapının en belirgin unsurlarından biri olmuştur. Hristiyan cemaatler, Kudüs'te dinî bir topluluk olmanın ötesinde, sosyal ve kültürel bir varlık olarak öne çıkmıştır. Kudüs'teki Hristiyanların toplumsal organizasyonu, mezhepsel farklılıklarına rağmen ortak dinî kimlik etrafında birleşmelerine dayalıdır. Ortodoks, Katolik, Ermeni, Süryani ve Kıpti gibi farklı mezheplerin temsilcileri, hem dinî ritüellerde hem de sosyal yaşamda aktif bir rol oynamışlardır. Özellikle kutsal mekânların kontrolü konusunda süregelen anlaşmazlıklar, cemaatlerin dinî ve politik kimliklerini şekillendirmiştir. Hristiyan cemaatlerin dinî liderleri ve sosyal organizasyonları, Kudüs'te toplumsal bilincin şekillenmesine katkı sağlamıştır. Hristiyan cemaatlerin okulları, hastaneleri ve sosyal yardım kuruluşları, hem kendi toplulukları içinde dayanışmayı güçlendirmiş hem de Müslüman ve Yahudi topluluklarla etkileşimlerini artırmıştır[82].

82 Ahmed Hamid İbrahim el-Kuda, *Nasârâ al-Kuds: Dirâse fi Dav'i'l-Vesâiki'l-Usmâniyye*, Merkezu Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2007, s. 82-132.

Makalenin odaklandığı dönemde Kudüs'teki Hristiyan cemaatlerin sorunları, özellikle Ortodoksların diğer cemaatlerle yaşadığı sorunlar ve dâhilî meseleleri en dikkat çeken hususlar olmuştur. Bu meseleleri incelemek üzere bir komisyon bile tesis edilmiştir[83]. Bu sorunların temelleri elbette XX. yüzyılın öncesine uzanmaktadır. Ortodoksların ve diğer Hristiyan mezheplerin kutsal mekânlar üzerindeki ayrıcalık iddiaları ve bu iddialarla şiddetli sürtüşmelere neden olan sorunların ispatı ve çözümü hem yerel hem de merkez otoritenin ilgilenmesi gereken sorunlardı[84]. *Mir'âtü'ş-Şark* bu sorunların yanı sıra Kudüs Hristiyan cemaatlerinin diğer kamusal faaliyetlerini, sorunlarını çok yakından takip eden bir yayın politikası izlemiş, "Ortodoks İşleri" başlığı altında birçok sayıda ilgili haberlere yer verilmiştir[85]. Muhtemelen bu başlıkla sık sık kamuoyunun bilgilendirilmesine neden olan sebeplerden biri, gazete sahibinin de Hristiyan olmasıydı. Avrupa ve Şark Hristiyanları[86], Ortodoks vakıfları işleri[87] gibi muhtelif başlıklarla da hem uluslararası hem de yerel bilgi ağı içerisinde önemli görünen haberleri paylaşmış, Şark Hristiyanları ve Müslümanlarının kardeşliği vurgulanmıştır[88]. Kimi zaman bazı cemaatlerin Kudüs'te tertip ettiği faaliyetler hakkında bilgi verilmiştir. Bunların birinde *Ortodoks Kardeşler Cemiyeti* bir kutlama düzenlemiş ve şehrin birçok önde gelen Ortodoks'unu davet etmiştir. Kutlamalarda şiirler okunup ilahiler söylenmiştir[89]. Ortodoks mezhebinden insanlar gazeteye mektup yazarak, Kudüs Ortodokslarının en çok nüfusa sahip taife olmasına rağmen hak ettikleri yeri bulamadıklarını belirtmişlerdir[90].

83 Bu komisyon tarafından mevcut sorunlara dair düzenlemeleri içeren mazbata hazırlanıp Meclis-i Vükelâ tarafından görüşülmüştür. Bk. Numan Yekeler vd., *Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yayın No. 2, İstanbul 2019, s. 315-318.

84 Komisyon kutsal mekânlar üzerinde hak iddialarıyla meydana gelen çatışmaların en büyükleri Kamâme kilisesi etrafında meydana gelmekteydi. Bu çatışmalar Hristiyan ruhbanların ölümle neticelenen kavgaları göze almasına bile neden olabilmekteydi. Bk. Yasemin Avcı - Ömür Yazıcı Özdemir, "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (*CTAD*), Yıl 15, S. 29, 2019, s. 35-58.

85 *Mir'âtü'ş-Şark*, 12 Ocak 1925, s. 2.

86 *Mir'âtü'ş-Şark*, 2 Aralık 1925, s. 2.

87 *Mir'âtü'ş-Şark*, 31 Mayıs 1925, s. 2.

88 *Mir'âtü'ş-Şark*, 2 Aralık 1925, s. 1.

89 *Mir'âtü'ş-Şark*, 10 Aralık 1919, s. 3.

90 *Mir'âtü'ş-Şark*, 8 Ekim 1919, s. 2.

Gazetede zaman zaman Ortodoksların Kudüs'te pek de etkisiz olmadıklarına vurgu yapan haberlere yer verilerek bu tepkiler yumuşatılmak istenmiş, ya da bilakis tepkilerin Ortodoksları uyanışa geçirdiğine dair imalar yer almıştır. Bu bağlamda gazetede zikredilen göstergelerden biri yukarıda işaret edilen *Ortodoks Kardeşler Cemiyeti*'nin kurulmasıdır. Bu cemiyetin ilk faaliyeti patriğin Şam'a gidişini fırsat bilerek Ortodoks vakıflarına ait olduğunu tahmin ettiğimiz küflenmiş ve adeta kabirlere benzetilen evlerde oturan dul ve çocukları çıkaran kilise yönetimine karşı mücadele etmesidir. Cemiyetin bu müdahalesinin hükûmete haber vermesiyle kiracılara yönetim tarafından ihtimam gösterilmiştir. Haberde kadın ve çocuklara bunu reva görüp sokağa atanların manastırlar ve saraylarda yaşadıkları belirtilmiştir[91]. Aynı ay içerisinde sonraki günlerde Ortodoks patriğinin teklifine göre manastırlardaki dulların haricindeki Yunan ve Rus ailelerin evleri boşaltması kararı alınmış, bunların on beş aileden çok daha fazla olduğu ifade edilmiştir[92].

Bu yıllarda Hristiyan cemaatler bağlamında gündeme en fazla gelen mevzulardan biri vakıflardır. Bunların bazısı Ortodoks vakıflarına yöneliktir. Söz konusu vakıflar Süleyman ed-Deda tarafından kaleme alınan bir mektupla gazetede gündeme alınmıştır[93]. Benzer bir konuya ilişkin yapılan bir haberde Rusya'da Vatikan temsilciğinde Filistin'deki Vatikan vakıfları mevzuunda anlaşmazlık olduğu belirtilmiştir. Anlaşmazlık cari olduğu hâliyle idarenin Fransisken ruhbanlarında kalması veya Latin Patrikhanesi'ne verilmesi hususunda gerçekleşmiştir. Filistin'in korunması açısından meseleye bakıldığında, Vatikan'ın Britanya mandater rejimini kabul etmemesi nedeniyle meselenin Türkiye ile yapılacak anlaşmaya bağlı olduğu belirtilmiştir[94].

Bunların haricinde zaman zaman dünyanın önde gelen dinî cemaat temsilcilerinin Kudüs'e gelişi önemli bir haber değeri taşımıştır. Bunların birinde Papa tarafından görevlendirildiği için 700 yıldır Fransiskenlerin yürüttüğü kutlamalara katılmak için Kardinal Filib Costini'nin Kudüs'e geldiği, bu nedenle Latin taifesinin bir kutlama töreni düzenlediği ve tüm ruhani liderlerin bu kutlamaya davet edildiği belirtilmiştir. Kudüs'ü ziyaret edenlerden biri de Bahâî taifesinin önderi Abbas Efendi'nin kardeşi Bediullah Efendi'dir[95]. Görüldüğü gibi Kudüs muhtelif dinî

91 *Mir'âtü'ş-Şark*, 22 Ekim 1919, s. 2.

92 *Mir'âtü'ş-Şark*, 29 Ekim 1919, s. 2.

93 *Mir'âtü'ş-Şark*, 28 Ocak 1921, s. 1-2.

94 *Mir'âtü'ş-Şark*, 28 Ocak 1921, s. 3.

95 *Mir'âtü'ş-Şark*, 1 Ekim 1919, s. 4.

cemaatlerden sık sık önemli ziyaretçileri ağırlamıştır. Ancak gazetede yer alan haberler bu ziyaretlerin ve kutlamaların kimi zaman tatsız olayların da sebebi olduğunu göstermektedir. Bunlardan birinde kutlama dolayısıyla Latin ruhbanlar Kıyame Kilisesi'nde Kutsal Kabir'e haç koymak isteyince Rum ve Ermeni ruhbanlar onlara engel olmuş, iki taraf haçın kutlama sonrasında kaldırılacağı hususunda anlaşma metni imzalamıştır. Ancak kutlama günü Latin ruhbanlar istenen yazılı anlaşma metnini vermeyince yönetimden görevliler çağırılmış ve haç kaldırılmıştır[96].

Bu nevi problemler haricinde Kudüs Ortodoks patrikliğinin bu dönemde birçok sorun yaşadığı ve soruna yol açtığı anlaşılmaktadır. Bunların birinde Yüksek komiser bir komite oluşturulmasını istemiş ve riyasetini Sör Anton'a vermiştir. Zira Dimyanos Patriği ve ruhbanlar arasında bazı sorunlar yaşanmıştır. Komite üç yüz sayfalık bir rapor hazırlamış olmasına rağmen bu raporda olayların sebeplerine değinmekten ziyade patriklik borçlarının nasıl kapatılabileceği açıklanmıştır. Haberi kaleme alan Halil İbrahim, raporu gören bir arkadaşından edindiği bilgiye göre borçların kapanması için yeni bir düzen önerildiğini ve bu nedenle de Osmanlı'dan kalan patriklik sisteminin kalkacağını belirtmiştir. Yönetim bir komisyona devredilecek ve bu komisyon patrikliğe bağlı tüm arazi ve malları satma gibi tasarruf haklarını elinde bulunduracaktır. Yazar, yüksek komiserin bu nevi bir dinî olaya müdahil olamayacağını ve bu yanlıştan dönüleceğini ifade etmiştir. Makalede, rapor örneğinin tüm patrikliklere gönderildiği ve görüşlerinin istendiği yer almıştır. Yahudilerden de görüş istendiğini şaşkınlıkla belirten yazar, Filistin'deki Ortodoks kilisesinin varlığının tehlike altında olduğunun altını çizmiştir[97].

Bu gerekçelerle kilisenin yapısı Manda idaresi tarafından değiştirilmek istenmiştir. Bunlar arasında Ortodoks patrikliği mülklerinin satımı hususunda bir meclis oluşturulması çok önemlidir. Böylece meclisteki üç üyeyi yönetim, bir üyeyi patrik ve bir üyeyi de Ortodoks milleti (*tâife*) seçecektir. Alınan karara göre bu meclisin onaylamadığı satış yapılmayacaktır[98]. Patrikliğin mevcut borcunun Ortodoks evkafının satımı gerçekleşmeden kapatılamayacağı anlaşılmıştır. Bu nedenle bir komisyon kurulmuş, satım ve borçların kapatılması uygun görülmüştür. Ayrıca heyet içerisinde bir İngiliz hâkimin olması kararlaştırılmıştır. Kudüs yüksek komiseri tarafından Kudüs hâkim yardımcısı Mr. Lock ve mali muavin olup aynı zamanda

96 *Mir'âtü'ş-Şark*, 15 Ekim 1919, s. 4.

97 *Mir'âtü'ş-Şark*, 22 Nisan 1921, s. 2.

98 *Mir'âtü'ş-Şark*, 17 Haziran 1921, s. 3.

Fransa Bankası müdürü olan Mr. Baron üyeliğiyle komisyon oluşturulmuştur. Gazete gerçekten vakıf satımından başka çare kalmadığını belirterek halkın bundan memnun olmadığını belirtmiştir. Ortodoks milleti Hâkim Mr. Storos'un ofisinde İsmail Bey el-Hüseynî, Dr. Habib Efendi, Süleyman Tokan Efendi ile durumu istişare etmişlerdir. İstişare neticesinde komisyona Filistinli Ortodoks milletinden bir vatanseverin (*vatanî*) ve bunun haricinde patrikhaneyi temsil edecek birinin katılması şartıyla borçların kararlaştırılan şekilde kapatılması onaylanmıştır. Bu şekliyle oluşturulacak karma meclisi Meclis-i Şûrâ da küçük tadillerle onaylamıştır. Böylece 29 Temmuz 1921 tarihinde Ortodoks milleti için Kudüs merkezli karma bir meclis tesis edilmiştir[99]. Ekim ayında satılacak vakıf menkul/gayrimenkulleri liste hâlinde verilmiş, Ortodoks patriği ve muhasımları arasında sulh gerçekleşmiştir. Ayrıca Ortodoks halkından 12 kişilik yeni bir heyetin kurulduğu (*Hey'etu'l-Vukelâi'r-Rûm el-Ortodoksi*) belirtilmiş ve üyelerin isimlerine yer verilmiştir[100].

Gazetede yer alan diğer bazı haberler, Kudüs'teki gayrimüslimlerin yerel yönetim ve siyasi gelişmeler hakkındaki tavır ve reaksiyonlarını değerlendirmek açısından önemlidir. Örneğin; Kudüs Yahudi Meclisi'nden David Yelin, Kudüs Belediye Başkanı Musa el-Hüseyni'nin 17 Şubat 1920'de Yahudiler aleyhine gerçekleşen gösterilere katılmasından dolayı bir eleştiri yazısı yazmış ve bu yazıyı yayımlamıştır[101]. Keza Ortodoks vakıflarının Siyonistlere satışı hakkında ortaya çıkan söylentiler, gazetede yayınlanan "Red ve İftira" başlığı altında yalanlanmıştır[102]. Gazete, Kudüs'teki Hristiyan kamuoyunun gündemini işgal eden diğer gelişmelere dair önemli ipuçları sunmaktadır. Örneğin Kudüs Latin Patriği'nin İngiltere'ye gidip bölgede Yahudiler haricindeki topluluklar için sözlü güvence almasına değinilmiştir[103], Kudüs'teki İngiliz Protestan cemaatinin temsilcilerinden bir din adamının, diğer Hristiyan cemaatlerini kendi çatıları altında birleşmeye davet etmesi gibi haberler de dikkat çekmiştir[104]. Bir başka haberde ise, Kardinal Born'un kutsal mekânların tüm devletlerin gözetimine verilmesi gerektiğini içeren açıklamasına yer verilmiştir[105]. Gazetenin bir diğer sayısında, Ortodoks vakıflarıyla ilgili olarak

99 *Mir'âtü'ş-Şark*, 8 Temmuz 1921, s. 1.

100 *Mir'âtü'ş-Şark*, 8 Ekim1921, s. 4-5; *Mir'âtü'ş-Şark*, 22 Ekim 1921, s. 4.

101 *Mir'âtü'ş-Şark*, 17 Mart 1920, s. 3.

102 *Mir'âtü'ş-Şark*, 3 Kasım 1920, s. 3; 10 Kasım 1920, s. 3.

103 *Mir'âtü'ş-Şark*, 11 Ağustos 1920, s. 3.

104 *Mir'âtü'ş-Şark*, 18 Ağustos 1920, s. 2.

105 *Mir'âtü'ş-Şark*, 29 Eylül 1920, s. 2.

İngiliz Yüksek Komiserine hitaben Tevfik Ferah imzasıyla yazılmış açık mektupta, Yahudi gazetelerine dayanılarak Ortodoks vakıflarının patrik, matran ve Yunan bankası arasında yok edileceğinden korkulduğu belirtilmiştir[106].

Harem-i Şerîf'te Eşrâfın Siyaseti

Kudüs'teki Harem-i Şerif, İslam ve Yahudilik için kutsal bir mekân olmasının yanı sıra, tarih boyunca sosyal, politik ve dinî anlamlarıyla öne çıkan çok katmanlı bir yapıdır. Mekân, yalnızca dinî ritüellerin merkezi değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, siyasi hareketlerin ve kültürel ifade biçimlerinin de gerçekleştiği bir kamusal alan olarak işlev görmüştür. Harem-i Şerif, bu çok yönlü özellikleriyle hem tarih boyunca hem de günümüzde Kudüs'ün en önemli simgelerinden biri olmayı sürdürmektedir. Harem-i Şerif'in tarihi, İslamiyet öncesine kadar uzanır. Yahudi geleneğine göre burası, Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği alan olarak kabul edilir. İslamiyet'in doğuşuyla birlikte, Harem-i Şerif, Müslümanlar için de merkezî bir kutsiyet kazanmıştır. Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'yı barındıran bu alan, Hz. Muhammed'in Miraç hadisesine konu olan mekân olarak İslam tarihinde derin bir anlam taşımaktadır[107].

Harem-i Şerif, İslam toplumunda yalnızca bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir merkezdir. Osmanlı döneminde hem dinî hem de sosyal yaşamın merkezinde yer almıştır. Mekân, vaazlar, eğitim faaliyetleri ve toplu etkinliklerle, toplumsal bilincin ve kent kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Habermas'ın kamusal alan kavramı bağlamında, Harem-i Şerif, dinî bir mekândan öteye geçen bir rol üstlenmiştir. Osmanlı döneminde medreseler, kütüphaneler ve sosyal yardımlaşma faaliyetleri Harem-i Şerif çevresinde yoğunlaşmış, bu da söz konusu mekânı kamusal tartışmaların ve etkileşimlerin merkezi hâline getirmiştir[108]. Kısaca değinilen bu özellikleriyle Harem-i Şerif, tarih boyunca siyasi mücadelelerin ve egemenlik iddialarının odak noktası olmuştur. *Mir'âtü'ş-Şark*'ın yayınlarından anlaşıldığı kadarıyla İngiliz Mandası dönemi, Harem-i Şerif'in dinî anlamının yanı sıra, siyasi bir sembol olarak da öne çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde, Filistinli Arapların ulusal kimlik mücadelelerinde Harem-i Şerif, önemli bir dayanışma ve direniş mekânı olmuştur. Zira Kudüs

106 *Mir'âtü'ş-Şark,* 17 Kasım 1920, s. 2.

107 Karen Armstrong, *One City, Three Faiths*, Random House, New York 2005, s. 279-286.

108 Hasan Hüseyin Güneş, *Bir Taşra Şehrinden İnsan Manzaraları Osmanlı Kudüsü'nde Vakıflar ve İnsanlar*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022, s. 58-59; Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüs'ü Kemt Kimliği Nüfuz ve Meşruiyet 1703-1789*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 63-67.

halkının toplumsal belleğinde Kudüs'ün simgesi hâline gelen Harem-i Şerîf, Osmanlı yönetimi altında tümüyle dinî nitelikli kamusal bir mekân olarak tasvir edilebilirse de siyasetten dolayısıyla dünyevilikten tecrit edilebilmesi mümkün değildir.

Mevzuya bahis dönemde bu bağlamda dinî ve politik bir kamusal mekân olan Harem-i Şerîf'e dair muhtelif haberler gazetede yer almıştır. Bunların birinde Amerika'dan Derviş Efendi Ebu Hudayr, Harem-i Şerîf'in bakımı için miktarı belirtilmemiş "İngiliz lirası" ile bağışta bulunmuş, söz konusu bağış Kudüs Müftüsü Kâmil el-Hüseynî'ye teslim edilmiştir[109]. Bir başka habere göre Emir Abdullah pazar günü Filistin'in Eriha şehrine gelmiş, Eriha yolu onu karşılayanlarla ile dolup taşmış, bu nedenle Re'su'l-Amûd'ta bir çadır kurulmuştur. Filistin'in önde gelenleri onu karşılamış, adeta izdiham yaşanmıştır. Emir Abdullah Harem-i Şerîf'i ziyaret etmiş, ona bir grup Filistinli eşlik etmiştir. Emir Abdullah burada, "Büyük Britanya Filistin'de Arap haklarını korumak adına çok uğraşmaktadır" şeklinde bir beyan sunmuştur[110]. Bu ziyaretin Londra konferansının hemen akabinde ve Churchill'in Kudüs'ü ziyareti esnasında gerçekleştirildiğini hatırlamakta fayda var.

Harem-i Şerîf'in giriş çıkış saatlerinde zaman zaman değişiklik yapılmıştır. Örneğin Kudüs Kazası hâkimi R. Stors imzalı bildiride Harem-i Şerîf ile ilgili bu minvalde bir duyuru yapılmış, bu saatlerin ramazan ayı için geçerli olmadığı belirtilmiştir. Harem'in sahasına özen ve ihtiram gösterilmesi istenmiş, sigara içilmemesi, köpeklerin barındırılmamasına dikkat çekilmiş, her türlü saygının gösterilmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Bildiride yer alan önemli husus ise söz konusu ziyaret kısıtlamalarının sadece gayrimüslimler için olduğunun belirtilmesidir[111]. Benzer tedbirlerden birinde İslam Kanunları Meclisi (*Meclisu'*ş-Şer*'iyyi'l-İslâmî)* tarafından Harem-i Şerîf'in ziyaret saatlerinin cuma ve bayram günleri dışında 7.30-14.30 arasında olması kararlaştırılmıştır. Meclis tarafından ziyaretçiler için özel biletler (*bitâka mahsûsa*) basılacağı duyurulmuştur[112].

Harem-i Şerîf'in araştırılan dönem itibarıyla diplomatik bir temsiliyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Buna işaret eden haberlerin biri yukarıda Emir Abdullah haremi ziyaretine atfen aktarılmıştı. Emir Abdullah bir başka Kudüs ziyaretinde şehrin

109 *Mir'âtü'ş-Şark*, 12 Kasım 1919, s. 4.

110 *Mir'âtü'ş-Şark*, 1 Nisan1921, s. 4.

111 *Mir'âtü'ş-Şark*, 19 Nisan1921, s. 3.

112 *Mir'âtü'ş-Şark*, 30 Mart 1922, s. 3.

hâkimini ofisinde ziyaret etmiş, sonra refiki Ruhi Abdülhadi Bey ile Harem-i Şerîf'i ziyaret etmiş, öğle yemeğini yüksek komiser ile yemiştir. Bu yemeğe belediye başkanı, müftü Ruhi Abdülhadi Bey, İsmail Bey el-Hüseynî, Arif Paşa ed-Decanî, Ürdün ötesi Britanya Hükûmeti Komseri Mr. Philippe iştirak etmiştir[113].

Diğer Müslüman ülkelerden ziyaretçi yöneticiler Kudüs ve Harem-i Şerîf'e gelmemişlerse bir şekilde şehrin gündemine girmeleri mümkün olmuştur. Örneğin *Lisânu'l-Arab* gazetesi İbranice gazete *Haaretz*'den bir haberi nakledince meydana gelen şey tam da bu olmuştur. Haberde Türkiye'nin mukaddes mekânlara müdahale etmek istediğine ilişkin bir telgraf gönderdiği bildirilmiştir. Bundan sonra aralarında Arif Paşa ed-Decanî'nin de bulunduğu bir grup Filistinli meseleyi görüşerek hemen harekete geçmeme kararı almıştır. Nitekim sonrasında *Haaretz* gazetesinin yayımlamış olduğu telgrafın ve yapmış olduğu haberin yalan olduğu ortaya çıkmıştır[114]. Bu haberin yapılma sebebi Londra'da aynı zamanda devam eden Türkiye-Britanya görüşmeleri olmalıdır[115]. Haberde Londra'daki delegasyon tarafından yapılan tekzip de yer almıştır[116]. Bu gibi bilgiler, Harem-i Şerîf'in Arap milliyetçiliğinin sembolü hâline getirildiği yıllarda, çok sıradan görünen bir hadisenin büyük yankılar yaratabildiğini ortaya koymakta, Harem-i Şerîf'in dinî niteliği yanında kuvvetli bir siyasi içerik kazanmakta olduğunu göstermektedir. Tüm bunların yanında yönetime serzenişte bulunan bazı yazılarda İslam evkafının Müslümanlara neden teslim edilmediği sorulmuş, Mescid-i Aksa tamire ihtiyaç duyduğu hâlde vakıf sandığının bu amaçla kullanılamadığına dikkat çekilmiştir. Gazetede zaman zaman İslami vakıfların yönetimine ilişkin bu nevi eleştirel yazılar yer almıştır[117].

Harem-i Şerîf'in siyasi hüviyeti şehrin diğer kamusal alanlarıyla bir ağ kurarak kitleleri kendine çekmiştir, Kudüs protestolarının adeta mekânsal toplar ve atar damarı olmuştur. Örneğin 1936 yılındaki öğrenci gösterilerinin beşinci gününde muhtelif okulların talebeleri müdürlerin polis müdahalesini gerçekleştirmelerine rağmen Bâbu'l-Halîl'de toplanmış ve oradan Harem-i Şerîf'e yürüyerek kapısı önünde Arap bayrağı açmayı başarmışlardır. Harem-i Şerîf'in sur içi Kudüs çarşılarıyla mekânsal yakınlığının son derece yakın olması nedeniyle çarşılarda

113 *Mir'âtü'ş-Şark*, 24 Aralık 1921, s. 3.

114 *Mir'âtü'ş-Şark*, 25 Mart 1922, s. 2.

115 *Mir'âtü'ş-Şark*, 25 Mart 1922, s. 4.

116 *Mir'âtü'ş-Şark*, 25 Mart 1922, s. 5.

117 *Mir'âtü'ş-Şark*, 10 Kasım 1923, s. 1-2; *Mir'âtü'ş-Şark*, 24 Eylül 1924, s. 2.

öğrenciler polisle bir kez daha çatışmıştır. Olayların büyümesi üzerine tüfekli bir birliğin gelmesi öğrencilerin dağılmasını sağlanmıştır. Ancak olaylar yatışmamış ve öğrencilerin katıldığı ikinci büyük bir gösteri düzenlenmiştir. Bu gösteride ulusal marşlar, şarkılar söylenmiş, sömürgeciliğe ve işgale karşı söylemler dile getirilmiştir. Arap partisinin yanından geçerek parti başkanı ve baş müftü lehine sloganlar dahi atılmıştır. Göstericiler Harem-i Şerîf'ten Babü's-Silsile, Sûku'l-Pazar Caddesi, Yeni Çarşı ve Hristiyan Mahallesi'ne doğru yürüyüşüne devam etmiş, polisin göstericilerin vücutlarına sopalarla ve tüfeklerinin dipçikleriyle vurup ateş ettiği, beş kişinin yaralandığı bir çatışma yaşanmıştır[118]. Bu nevi gösterilerin büyümesini engellemek adına zaman zaman mücavir yerlerden insanların cuma namazı için Kudüs'e gelmesi engellenmiştir[119].

Modern Kudüs'ün Yeni Veçhesi: Yafa Kapısı ve Meydanı

Yafa Kapısı (Bâbu'l-Halîl), Kudüs'ün tarihsel ve kültürel zenginliğini yansıtan en önemli şehir kapılarından biridir. Şehir surlarının batı tarafında yer alan bu kapı hem fiziksel hem de simgesel anlamda Kudüs'ün tarihi, sosyal ve ekonomik yaşamında merkezî bir rol oynamıştır. Yafa Kapısı, Osmanlı döneminden günümüze uzanan süreçte, sadece bir geçiş noktası değil, aynı zamanda şehrin farklı topluluklarını, kültürlerini ve sosyal katmanlarını bir araya getiren bir buluşma alanı olarak işlev görmüştür. Yafa Kapısı'nın tarihi, Kudüs surlarının inşasını tamamlayan Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman'ın 1537-1541 yılları arasında gerçekleştirdiği sur inşasıyla bağlantılıdır. Kapı, adını şehre batıdan gelen en önemli ticaret yollarından biri olan Yafa-Kudüs yolu üzerindeki stratejik konumundan almıştır. Dolayısıyla yalnızca bir ulaşım ve ticaret noktası olarak değil, aynı zamanda farklı dinî gruplar için kutsal olan Kudüs'e girişin sembolik bir kapısı olarak da önem kazanmıştır. Örneğin özellikle XIX. yüzyılda Batılı güçler, konsoloslar ve kiliseler aracılığıyla Kudüs'teki nüfuzlarını genişletmek istediklerinden Prusya ve İngiltere Kudüs'e ilk Protestan piskoposu ortaklaşa atadılar. Bu atamayla 21 Ocak 1842'de Piskopos Michael Solomon Kudüs'e geldi. Kendisi Yahudi bir dönmeydi ve ilk görevinin şehrin Yahudilerini Hristiyanlaştırmak olduğunu ilan etti. Bu açıklamayla endişelenen Yahudilerin tedirginliği Yeni Protestan katedralinin *Hebrew Christ Church* olarak arttı. Söz konusu katedral İngiliz konsolosluğunun yanındaki Yafa Kapısı'nın yakınına inşa edildi[120].

118 *el-Livâ*, 24 Nisan 1936, s. 3.

119 *el-Livâ*, 24 Nisan 1936, s. 2.

120 Karen Armstrong, *One City, Three Faiths*, s. 409.

Bâbu'l-Halîl diğer tabirle Yafa Kapısı ve meydanı XX. yüzyıla gelindiğinde lüks mağazalar, turizm acenteleri, fotoğrafçılar, kahvehaneler, oteller ve konsolosluk binaları gibi yapılarla çevrili bir meydandı. Şehrin ulaşım akışını sağlayan ana yolların kesişiminde yer alan bu meydan aynı zamanda gündelik hayatın cazibe merkezleri arasında yavaş yavaş önem kazanmıştı. Meydanda Osmanlı Devleti'nin modern imajını yansıtan sembolik yapılar arasında yer almış (1901 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yılı anısına inşa edilen sebil ile 1907'de yapılan saat kulesi), sosyal ve politik toplantılar için önemli bir kamusal alana dönüşmüştür. 1917'de İngiliz General Allenby'nin Kudüs'e Bâbu'l-Halîl'den girişiyle başlayan süreç meydanın dönüşüm hikâyesinde sahnelenen yeni bir aşamadır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı modernleşmesinin kent mekânına yansıması, ulaşım ve iletişim koşullarının artması, Avrupa ile artan ekonomik ilişkiler, kentsel yerleşim alanının hızla batıya doğru genişlemesi gibi pek çok etken Bâbu'l-Halîl ve civarının kentin yeni merkezi olmasını sağladı. Osmanlı belediyesinin alt yapı çalışmalarıyla düzenli bir kent meydanına dönüştürülen Yafa Kapısı ve onu takip eden Yafa yolu boyunca hediyelik eşya mağazaları, "frenk bakkalı" denen her tür lüks tüketim maddesinin satıldığı dükkânlar, turist acenteleri, sarraflar, fotoğrafçılar ve kahvehaneler Kudüs'ün yeni çekim merkezini oluşturuyordu. Çok geçmeden bu merkeze konsolosluk binaları, oteller ve bankalar yerleşti. 1896 yılında şehrin en önemli idari ve siyasi yapı olarak Kudüs belediyesi de Yafa yoluna taşındı[121].

Mir'âtü'ş-Şark'ın 1919-1925 yılları arasında taranan sayıları içerisinde Yafa Kapısı'na ilişkin önemli bulgular elde edilmiştir. Bunların birinde askerî birlikler General Seconshi(?)ye Yafa Kapısı yanında selam verme töreni yapmışlardır. Kutlamaya şehir âyânı ve ruhanilerin de katıldığı belirtilmiştir[122]. Kudüs'teki birçok seküler kamusal faaliyetin merkezlerinden biri Yafa kapısı olduğu anlaşılmaktadır. Bunların bir kısmını teşkil eden sanatsal faaliyetler, sergiler kapı etrafında gerçekleştirilen kamuya açık düzenlemelerle gerçekleştirilmekteydi. Örneğin burada Yüksek Komiser'in katıldığı bir sanat sergisi açılmıştır[123]. Sergi çok ilgi görmüş olmalı ki *Mir'âtü'ş-Şark*, sonraki sayılarda da sergiye ilişkin değerlendirme yazıları

121 Yasemin Avcı, "Kudüs'te Toplumsal Ayrışmayı Mekân Üzerinden Okumak: Kentin Merkezi Bab el-Halil (Yafa) Meydanı (1871-1948)", *XIX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1922. Tebliğin yayımlanmamış metnini benimle paylaşan Yasemin Avcı'ya teşekkür ederim. Tebliğin basılı özeti için bk. Yasemin Avcı, "Kudüs'te Toplumsal Ayrışmayı Mekân Üzerinden Okumak: Kentin Merkezi Bab el-Halil (Yafa) Meydanı (1871-1948)" *XIX. Türk Tarih Kongresi Tebliğ Özet Kitapçığı*, Ankara 1922, s. 487-489.

122 *Mir'âtü'ş-Şark*, 10 Aralık 1919, s. 3.

123 *Mir'âtü'ş-Şark*, 8 Nisan 1921, s. 4.

yayımlamıştır[124]. Yüksek Komiser'in katılımıyla açılan bu serginin Winston Churchill'in Londra Konferansı akabinde Kudüs'e gerçekleştirdiği ziyaret esnasında vuku bulmuştur. Belki de bu sergi ve benzerlileriyle siyasi hadiseler nedeniyle şehir halkında meydana gelen veya ortaya çıkması muhtemel gerilimi ve sonuçlarını azaltmak istenmiştir.

Filistinlilerin önemli toplu gösterilerinden biri olan Nebi Musa kutlamalarının da Yafa kapısıyla çok yakından ilgisi bulunmaktaydı. Bu çerçevede 1920 Nebi Musa olayları gazetelerde geniş bir yer bulmuştur[125]. Söz konusu olaylar sırasında Yafa Meydanı'nın binlerce gösterici tarafından toplanma merkezi olarak kullanılmış olması önemlidir. Bu ise, Osmanlı döneminde kozmopolit bir kent merkezi olarak gelişen, ulaşım odağı ve iş merkezi olarak öne çıkan Yafa Meydanı'nın İngiliz mandası döneminde nitelik değiştirerek belirgin bir politik içerik kazanmaya başladığını göstermektedir. Yafa Meydanının 1920 yılından itibaren Kudüs'teki politik gösteri ve isyanların merkezlerinden biri hâline gelmesi, toplumsal kimliğin inşası ile mekânın politik değeri arasındaki karşılıklı ilişkinin açıklanması açısından önem arz etmektedir. Osmanlı uygulamalarından kalma, birliği hedefleyen ve bunun karşısında yer alan düşüncelere devamı şeklinde uygulanarak, bir karşı kamusallık hareketi olarak Nebi Musa kutlamaları süreci *Mir'âtü'ş-Şark*'ta ayrıntılarıyla yer bulmuştur[126]. Nebi Musa kutlamaları yıl içerisindeki en büyük kutlamalarından biriydi ve yılda bir kez gerçekleşmekteydi. Ancak yukarıda işaret edilen benzeri etkinlikler çok daha sık yapılmış ve bu organizasyonlar görece daha az bir çabayı gerektirmiştir. Bunlardan biri için, 1922 Nisan ayında Yafa Kapısı civarında sanatkâr ve zanaatkârlar için bir sergi düzenleneceği yönetim tarafından bildirilmiştir. Organizasyon için yüksek komiser tarafından bir komisyon oluşturulmuştur[127].

Yafa Kapısı'nın en önemli kamusal göstergelerinden biri hiç şüphesiz Sultan II. Abdülhamit tarafından yaptırılmış olan saat kulesiydi. Bu saat için de bir organizasyon tertip edilmiştir. Ancak bu organizasyon yukarıda işaret edilenlerden mahiyet itibarıyla çok farklı bir tertipti. Belediye tarafından yapılan ilana göre *Korunmuş Kudüs Cemiyeti* (*el-Cem'iyyetu'l-Kudsi'l-Muhassana*) herkese Yafa Kapısı'nda bulunan

124 *Mir'âtü'ş-Şark*, 12 Nisan 1921, s. 4; *Mir'âtü'ş-Şark*, 19 Nisan 1921, s. 4; *Mir'âtü'ş-Şark*, 29 Nisan 1921, s. 4.

125 *Mir'âtü'ş-Şark*, 14 Nisan 1920, s. 3; *Mir'âtü'ş-Şark*, 28 Nisan 1920, s. 3.

126 *Mir'âtü'ş-Şark*, 19 Nisan 1921, s. 2; *Mir'âtü'ş-Şark*, 26 Nisan 1921, s. 2-3.

127 *Mir'âtü'ş-Şark*, 15 Şubat 1922, s. 3.

saatin ve kule taşlarının mezatta satılık olduğunu, ilgilenenlerin genel şartlara uyulması için belediyeye müracaat etmeleri gerektiğini duyurmuştur[128].

Yafa meydanı Kudüs'ün şehir içi ve şehirlerarası ulaşımında önemli bir odak olma özelliğini motorlu taşıtların kullanılmaya başlanmasından sonra da korumuştur. Ayrıca gazetenin pek çok sayısında Yafa Kapısı ve Şam Kapısı etrafında yer alan, avukat büroları, çeşitli mağaza ve dükkânlar vb. hakkında ilanların olduğu görülmüştür. Söz konusu ilanlar, Yafa Kapısı ve Şam Kapısı etrafındaki mekân kullanımını açıklamak için, dolayısıyla bu bölgelerin kamusal mekân ve bir iş merkezi olarak niteliğini değerlendirmek için önemli verilerdir. Örneğin bir reklamda Yafa Yolu'nda İngiltere'den sabun ve benzeri emtianın yanı sıra Şükrü Cemel'in (Jamals Grocery) bakkal reklamı yapılmıştır. Ayrıca sonraki yıllarda reklamı sıkça yapılacak olan ve Yafa Kapısı caddesinde olduğu belirtilen "Cohen'in Yeri" adlı yerin reklamı ilk sayılarda yapılmış görünüyor[129].

Mandater Yönetim'in Modern "Harem-i Şerîfi": Hükûmet Konağı

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük ya da büyük neredeyse tüm şehirlerinde inşa edilen hükûmet konakları, modern bürokratik devletin kuruluş süreciyle yakından ilişkilidir. Bu yapılar, taşradaki idari yapının yeniden düzenlenmesi ve güçlendirilmesi sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Tanzimat Dönemi'nin hükûmet konakları, önceki dönemde "paşa kapısı", "vali sarayı" veya "vali konağı" gibi adlarla anılan yapılardan belirgin bir biçimde ayrılır. Ayrıca, hükûmet konaklarının yalnızca idari bir merkez olmanın ötesinde, İmparatorluk tebaasına padişahın siyasi ve idari gücünü, devletin büyüklüğünü ve kudretini hatırlatan sembolik güç merkezleri olarak görüldüğünü de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu çerçevede hükûmet konakları hem modern devletin kurumsal yapısını hem de merkezî otoritenin taşradaki varlığını temsil eden önemli yapılar olarak değerlendirilmelidir. Tanzimat sonrasında idari yapılanmadaki köklü değişiklikler şehrin yapılarına yansımış, her biri İstanbul'daki nezaretler tarafından atanan maaşlı memurların görev yaptığı, belirli uzmanlık alanlarına sahip devlet daireleri kurulmuştur. Osmanlı şehirlerindeki mülki idare memurları ve idari organlar, genellikle hükûmet konağı içinde veya onun yakın çevresinde konumlanmıştır. Bu gelişmeler, hükûmet konaklarının yalnızca idari merkezler olmaktan öteye geçerek, devletin taşradaki örgütlenme ve yönetim sürecinde merkezî bir rol oynadığını

128 *Mir'âtü'ş-Şark,* 18 Şubat 1922, s. 4.

129 *Mir'âtü'ş-Şark,* 10 Aralık 1919, s. 4.

göstermektedir. Bu bağlamda, XX. yüzyılın başlarında Kudüs Hükûmet Konağı, kentin tüm idari birimlerini bünyesinde toplamış ve aynı zamanda belediye işlerinin de buradan yönetilmesini sağlamıştır[130]. Avcı'nın işaret etiği gibi, hükûmet konakları Osmanlı siyasi kudretinin kendini şehir mekânında temsil etme, bu temsiliyeti hükmetme örüntüleriyle yansıtma ve meşruiyetini sağlama metotlarıyla değerlendirmek gerekir[131].

Bir yönüyle İngiliz merkezî yönetimine diğer yönüyle Filistinlilere dönük olan Kudüs idari ve sosyal yapısının merkezi olan hükûmet konağı gazete satırlarında kendine yer edinmiştir. Bunların biri Emir Abdullah'ın Winston Churchill'i ziyaret amacıyla Kudüs hükûmet konağına yaptığı ziyaret dolasıyladır. Amman'a gittiği esnada yaptığı konuşma ve Emir Abdullah'ın Yüksek komisere cevabı *Mir'âtü'ş-Şark*'ta yer almıştır[132].

Kudüs Hükûmet Konağı önemli kişiler için ehemmiyet arz eden tarihlerde bazı konuşmaların yapılmasına, bildirilerin sunulmasına ev sahipliği etmiştir. Örneğin İngiltere Kralı V. George'un doğum günü münasebetiyle genel komiserin 3 Haziran'da hükûmet konağında yaptığı konuşma bunlardan biridir[133]. Benzer bildirilerden biri Kudüs dinî cemaatlerinin mümessil atamasında görünmektedir. V. George'un buyruğu hükûmet konağında okunarak Monsenyör Turyan Ermeni patriği olarak atanmıştır. Yüksek komiser, diğer yöneticiler, Hristiyan ruhaniler ve âyândan başkaları bu törene katılmıştır[134].

1922 yılı belediyenin kamusal mekân ve binaları tamir kararı almış olduğu görülmektedir. Yıl içerisinde yapılacağı bildirilen bir dizi iş cetvelinde hükûmet konağında tamirat yapılacağı başlığı bulunmaktadır[135]. Konak tamirata alınmadan evvel bir eğlence tertip edilmiştir. "Raks Gecesi" başlığıyla verilen habere göre Samuel'in doğumu hükûmet konağında dans için verilen davet ile kutlanmıştır. İngiliz, Vataniler (Filistinliler) ve Yahudilerden oluşan yüz kişilik bir konu grubundan söz edilmiştir. Gazete, davetin masraflarının yönetim tarafından

130 Yasemin Avcı, "Kudüs Hükümet Konağı: Osmanlı Modernleşmesinin Mimari Temsili (1854-1917)", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, No.10, 2021, s. 10-11.

131 Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 233.

132 *Mir'âtü'ş-Şark*, 22 Nisan 1921, s. 3-4.

133 *Mir'âtü'ş-Şark*, 7 Haziran 1921, s. 1-3.

134 *Mir'âtü'ş-Şark*, 14 Kasım 1921, s. 3.

135 *Mir'âtü'ş-Şark*, 28 Ocak 1922, s. 3.

karşılanması durumunda bunun yanlış olduğuna, davet eden tarafın masrafları üstlenmesi gerektiğine, hükûmet gelirlerinin sadece halk için harcanabileceğine dikkat çekmiştir[136]. Gazetede hükûmet konağında gerçekleştirilen balo gecesi için yapılan eleştiri üzerine *Mir'âtü'ş-Şark* ile temasa geçildiği ve söz konusu etkinliğin yönetim tarafından karşılanmadığı bilgisi verilmiştir. Yönetimin bu açıklaması nedeniyle gazete tarafından kendilerine teşekkür edilmiştir[137]. Belki de balonun veriliş nedeni o sırada Kudüs'e gelmiş olan Gazeteci Alfred Lord Northcliffe (1865-1922) idi. Onun gelişi Kudüs gazetecileri tarafından sevinçle karşılanmıştır. Zira uluslararası temsiliyeti olan meslektaşlarına ülkelerinde yaşananlar hakkında doğru bilgi alışverişi yapacaklarını ummuşlardır. Bu çerçevede Kudüs'e gelişi duyulur duyulmaz *Mir'âtü'ş-Şark*'ta kendisine hitaben başmakale mesabesinde açık mektup neşredilmiştir[138].

Gazeteci Alfred Lord Northcliffe'in Kudüs'e gelişi nedeniyle Mesihî Barışı Cemiyeti Kudüs Hükûmet Konağı'na önemli isimleri taşımak için bir araç tahsis etmiştir. Araçta *Mir'âtü'ş-Şark*'ın sahibinin yanı sıra Kâmil Medri, İsa el-İsa gibi önemli başka önemli gazeteciler bulunmuştur. Hükûmet konağına vardıklarında bu grup konağın karşılama odasına alınmıştır. Odada Kudüs'ün yanı sıra Nablus ve Hayfa'dan gelen grupların olduğu aktarılmıştır. Saat 09.00 olduğunda gazeteciler içeri alınmış ve Northcliffe ile görüştürülmüşlerdir. Rağıb Efendi el-İmam ülkenin durumunu (*kadiyyetu'l-bilâd*) çok açık bir şekilde anlatmış, bu anlatılanları Vedi Efendi eş-Şufteri İngilizce'ye aktarmıştır. Gazeteciler on dakika sonra çıkarılmıştır. Akabinde özel bir grup görüşmeye devam edilmiştir ki aralarında *Mir'âtü'ş-Şark*'ın sahibi de yer almıştır. Üstelik Northcliffe'e gazetenin birinci sayfasından yayımlanan mektubu takdim etmiştir. Topluluk ile yapılan konuşmalarda Northcliffe, birinin kendisine burada resmî tüm çalışanların (*el-mustahdemîn*) Yahudi olduğunu aktardığını ancak bunun gerçek olmayacak kadar gülünç olduğunu söylemiştir. Buna mukabil ona, bununla kastedilenin her şeyde Yahudilerin isteklerine uyulduğunun vurgulanmak istendiği söylenmiş, o da bunu desteklemiştir. Görüşme yapan Filistinli topluluktan bir başkası Northcliffe'e İngiltere'de umumi kanaati yöneten kişi olduğunu söylemiş ve yukarda zikredilen meseleyi kendi kamuoyuna taşımasını istemiş, buna mukabil Northcliffe de sadece kendi gazetesinin yöneticisi olduğunu belirterek İngiltere'de umumi kanaati yönetenlerden biri olduğunu kabul etmiştir.

136 *Mir'âtü'ş-Şark,* 20 Ocak 1922, s. 3.

137 *Mir'âtü'ş-Şark,* 7 Şubat 1922, s. 4.

138 *Mir'âtü'ş-Şark,* 7 Şubat 1922, s. 1.

Sonrasında Northcliffe başka bir gurupla görüşmek üzere kendilerinden müsaade istemiş ve aynı gün öğleden sonra 15.00 için onlara randevu vermiştir. Randevu saati geldiğinde tüm gazeteciler görüşmeye alınmıştır. Northcliffe bu ülkede Müslümanların ihtiyaç duyduğu şeyin İngiliz metoduyla düşünecek kişiler olduğunu belirtmiştir. Northcliffe konuşmasının devamında bilinenin aksine İngilizlerin çok hoşgörülü olmadıklarını ve kuralcı davrandıklarının altını çizmiş, "bu kurallar ve adetler de sizinkilerden farklıdır" diye ilavede bulunmuştur. *Mir'âtü'ş-Şark*'ın sahibi Northcliffe'e "bu yönetimle anlaşamamamızın nedeni yönetimin (*el-hukûme*) bizi anlamaması ve bizlerin de onu anlamamamızdır. Bu garipsenmemeli, zira batılı şarklıyı ve şarklı da batılıyı anlayamaz. Bir anlaşma yolu bulunursa tüm münafaret ortadan kalkacaktır" demiştir. *Filistin* gazetesi sahibi "Filistin'i şarka açılan bir kapı olarak görüyor ve burayı Yahudilere teslim ederek alacağınızı düşüyorsanız bunda yanılıyorsunuz. Selametiniz Araplarla dostluktadır, iki toplumun maslahatı bu birlikteliğe bağlıdır" demiştir. *Mir'âtü'ş-Şark*'ın sahibi de bu minvalde bir iki cümle sarf edince Northcliffe onlara şu cevabı vermiştir: Siz zannediyor musunuz ki İngiliz devletleri içerisinde Filistin çok önemli bir yerdir? Esasında İngiliz halkı Kudüs, Nasıra ve Beytu Lahim hariç burada hiçbir yeri tanımaz ki buraları da mukaddes kitaplarda geçtiği için tanımaktadır. Buna rağmen mevkilerini bilmemektedir. İngiliz halkı ne burayı ne de buranın sorunlarını bilir. Sizlere Balfour'u duyan elli bin kişiden biri olduğumu söylersem" diye cevap vermiş ve Filistin'i hayalindekinden kötü gördüğünü belirtmiştir. "Davamızda bizim yanımızda mısınız?" şeklinde yöneltilen soruya "Filistin hakkında fikrim yok, ancak çok imzalı özlü yazılar yazıp gönderirseniz İngiltere'de yayımlarım" cevabını vermiştir[139]. Kendisi de Kudüs'ten ayrılmadan evvel Filistin'in güncel durumuna ilişkin bir yazı kaleme almış ve bu yazı *Mir'âtü'ş-Şark*'ta yayımlanmıştır[140].

Hükûmet Konağı'nın bu nevi uzlaşım alanı olma fonksiyonu yanında bir diğer kamusal vazifesi belediye iş ilanlarında müracaat mekânı olmasıydı. "Resmî İlan" başlığıyla verilen bir gazete ilanında yönetimde çalışmak isteyenler için yapılacak imtihan bilgileri yer almıştır. Resmî üç dil olarak tanımlanan İngilizce, Arapça, İbranice yapılacak sınava ilişkin belgelerin ve bu dilleri bildiğine dair evrakın sınav öncesinde Hükûmet Konağı'na ulaştırılmaları gerektiği bildirilmiştir[141].

139 *Mir'âtü'ş-Şark*, 15 Şubat 1922, s. 2.

140 *Mir'âtü'ş-Şark*, 25 Şubat 1922, s. 1-2.

141 *Mir'âtü'ş-Şark*, 25 Şubat 1922, s. 4.

Sonuç

Habermas'ın kamusal alan teorisi, bireylerin toplumsal meselelerde eleştirel bir akıl oluşturarak tartışmaya katıldığı ortak bir alanı tanımlar. Kudüs örneğinde bu teoriyi ele aldığımızda, Osmanlı Dönemi'ndeki dinî aidiyet temelli topluluk yapısının, şehir sakinlerinin belli bir ortak kamusallık oluşturmasını sağladığı görülmektedir. Ancak bu kamusal alanın, modern dönemde siyasal içerik kazanarak dönüşüme uğradığı anlaşılmaktadır. Özellikle İngiliz Manda Yönetimi altında, Ortodoks Hristiyan topluluğu gibi dinî cemaatlerin kamusal alan içerisindeki yerleri ve etkileri ciddi değişimlere uğramıştır.

Hannah Arendt'in kamusal alan ve "ortak dünya" kavramları bağlamında bakıldığında, Osmanlı Dönemi Kudüsü'nde, farklı dinî ve etnik toplulukların çeşitliliğin yarattığı zorluklara rağmen bir arada var olabilme becerisi, toplumsal bir dayanışma örneği sunmaktadır. Bu dönemde topluluklar arasında keskin bir mücadele alanı oluşmamakla birlikte, bu çeşitliliğin toplumsal bir denge unsuru olarak işlev gördüğü söylenebilir. Ancak İngiliz manda dönemi, bu dengeyi bozan yeni bir politik ortam yaratmıştır. Ortodoks Hristiyan topluluğu, Osmanlı himayesinin ortadan kalkmasıyla siyasi ve idari bir zayıflık yaşamış, İngiliz yönetimi ise bu zayıflığı gidermek yerine cemaatin çaresizliğini derinleştirmiştir. Habermas'ın kamusal alan teorisi, bu bağlamda Kudüs'te dinî cemaatler arasındaki siyasal ve toplumsal etkileşimleri anlamak için önemli bir çerçeve sunar. Ancak, Arendt'in "kamusal alanın eylem temelli yapısı" anlayışı, İngiliz Manda Yönetimi'nin pasif tutumunun, Ortodoks topluluğun kamusal alandaki etkinliğini zayıflattığını açıklar. Bu durum, Kudüs'ün çeşitliliğinin dinamik bir kamusal alan yaratma potansiyelinin İngiliz yönetimi altında baltalandığını göstermektedir.

Osmanlı döneminde topluluklar arasında nispeten istikrarlı bir denge üzerine kurulu olan Kudüs kamusal alanı, İngiliz Manda Yönetimi altında siyasal gerilimlerin gölgesinde şekillenmiştir. Ortodoks Hristiyanların kamuya açık mekânlardaki varlığı, Habermas'ın belirttiği anlamda bir kamusal tartışma alanı yaratmaktan ziyade, Arendt'in ifade ettiği şekilde bir "kamusal yoksunluk" hâliyle sonuçlanmıştır. Bu bağlamda, gelecek araştırmaların, Osmanlı sonrası Kudüs'teki kamusal alanın dönüşümünü, farklı topluluklar arasındaki ilişkiler ve yönetim politikaları ışığında daha geniş bir perspektifle ele alması gerekmektedir.

Osmanlı Dönemi'nde, dinî ve etnik topluluklar arasında, çeşitliliğin yarattığı zorluklara rağmen, birbirine bağımlı bir kamusal alan vardı. Bu, Foucault'nun

"iktidarın her yerde olduğu ancak belirli mekânlarda daha yoğunlaştığı" görüşüne uygun olarak, yerel bağlamda güçlü bir sosyal dengeyi temsil ediyor. Ancak İngiliz manda dönemi, bu dengeyi bozan yeni bir iktidar rejimi getirmiştir. Ortodoks Hristiyan topluluğu gibi dinî gruplar, Osmanlı yönetiminin sağladığı himayeden mahrum kaldığında, İngiliz yönetimi bu toplulukları güçlendirmek yerine onların çaresizliğini artırmıştır.

Foucault'nun bilgi ve iktidar arasındaki bağlantıyı vurgulayan yaklaşımı, İngiliz yönetiminin kamusal alan üzerindeki pasif ama dönüştürücü etkisini anlamada kritik bir önem taşır. İngiliz manda yönetimi, Ortodoks topluluğun kamusal alandaki etkinliğini zayıflatırken, bu grupların söylemlerini şekillendiren bilgi alanlarını da daraltmıştır. Bu bağlamda, Foucault'nun söylem analizi, Kudüs'teki dinî cemaatlerin kamusal alanda nasıl sessizleştirildiğini ve bu sessizlikle birlikte iktidar ilişkilerinin nasıl yeniden yapılandığını anlamamızı sağlar. Bu süreç, Ortodoks Hristiyan topluluğu gibi dinî grupların maruz kaldığı idari ve siyasi zayıflıklarla somutlaşmıştır. Osmanlı döneminde bir arada var olabilme becerisi sergileyen bu topluluklar, İngiliz yönetimi altında marjinalleşmiş, bu da Kudüs'ün kamusal alanının dinamiklerini kökten değiştirme açık hâle getirmiştir.

Kasım 1917 tarihli Balfour Deklarasyonu, Mandater Filistin'de toplumsal ve siyasal dinamikleri dönüştüren temel unsurlardan biri olmuştur. Habermas'ın kamusal alan teorisi bağlamında değerlendirildiğinde, Filistin basınının, özellikle *Mir'âtü'ş-Şark* gibi gazetelerin, kamuoyunun İngiliz Manda Yönetimi'ne ve Siyonizm politikalarına ilişkin eleştirilerini dile getirdiği bir yazınsal kamusal alan oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu alan, İngiliz yönetiminin dinî kimlik temelli ayrımcılığı teşvik eden politikaları nedeniyle, kapsayıcı bir eleştirel akıl oluşturma potansiyelinden yoksun kalmıştır. Osmanlı Dönemi'ndeki ortak şehirlilik bilinci, gruplar arası geleneksel ilişkilerin dinamiklerini sağlamış ve uzun bir süre bir arada yaşama kültürünü desteklemiştir. Ancak İngiliz Manda Yönetimi altındaki politikalar, bu dengeyi bozarak dinî kimlikler üzerinden ayrımcılığı derinleştirmiştir. Hannah Arendt'in kamusal alan ve "bir arada var olma" ilkesi bağlamında bu durum, kamusal alanın parçalanmasına ve gruplar arası etkileşimlerin azalmasına neden olmuştur.

Bu süreçte Yahudilerin dinî bir cemaatten uluslararası siyasi etkinliği olan bir ulusa dönüşmesi, Filistin'deki Siyonizm karşıtı milliyetçi söylemleri güçlendirmiştir. Filistinli Müslüman ve Hristiyan toplulukların bir araya gelerek milliyetçi bir kimlik oluşturma çabaları, Habermas'ın "kamusal tartışma" mekanizmasının

belirli ölçüde işlediğini gösterse de bu çabalar yeterli uluslararası desteği bulamamış ve bölgedeki dengenin yeniden kurulmasına katkı sağlayamamıştır. Bu bağlamda *Mir'âtü'ş-Şark* gazetesi, Filistin kamuoyunun İngiliz yönetimi ve Siyonizm karşısındaki tutumlarını dile getiren bir platform olarak, Habermas'ın ifade ettiği anlamda bir "eleştirel kamuoyu" oluşturma potansiyeline sahip olmuştur. Ancak bu potansiyel, İngiliz yönetiminin Siyonizm'e verdiği emperyal destekle sınırlandırılmış ve Arendt'in tanımladığı "ortak dünya" anlayışını zayıflatmıştır. Balfour Deklarasyonu sonrasında Filistin'de toplumsal ve siyasal dinamiklerin dönüşümü, Habermas'ın kamusal alan ve Arendt'in "bir arada var olma" kavramları bağlamında analiz edildiğinde, bölgedeki topluluklar arası ilişkilerin kırılgan hâle geldiği ve kamusal alanın parçalanarak kutuplaştığı görülmektedir. Bu durum, yazınsal kamusallığın siyasal birliği destekleme potansiyeline rağmen, dışsal güçlerin müdahalelerinin bu alanın etkisini nasıl sınırlandırabileceğini göstermektedir.

İngiliz Mandası döneminde Harem-i Şerîf, dinî niteliğiyle birlikte politik anlam taşıyan bir kamusal mekân hâline gelmiş, Filistin'deki toplumsal ve siyasal dönüşümlerin önemli bir sahnesi olmuştur. Habermas'ın kamusal alan kavramı bağlamında, Harem-i Şerîf'in bu dönemde yalnızca dinî bir ibadet alanı olmaktan çıkarak siyasal tartışmaların ve protestoların odağı hâline gelmesi, kamusal alanın dönüştürücü gücünü yansıtmaktadır. Burada gerçekleştirilen konuşmalar ve eylemler, Filistin kamuoyunda geniş bir yankı uyandırarak yazılı basın aracılığıyla tedavüle girmiştir. Bu süreç, Habermas'ın tanımladığı "kamusal müzakere"nin, Harem-i Şerîf üzerinden işlediğini göstermektedir.

Arendt'in "bir arada var olma" kavramı bağlamında, Harem-i Şerîf aynı zamanda yerel ve uluslararası Müslüman liderler için bir dayanışma ve temsil platformu işlevi görmüştür. Arendt'in kamusal alanı bireylerin ortak bir dünya oluşturmak üzere bir araya geldiği bir alan olarak tanımlaması bağlamında Harem-i Şerîf, Müslüman liderlerin Filistin kamuoyuna seslendikleri ve Filistin meselesinin uluslararası düzeyde yankı bulduğu bir "ortak dünya" yaratma çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak, bu çabaların İngiliz Mandası'nın yapısal kısıtlamaları nedeniyle uzun vadeli bir siyasal birliğe dönüşmesi mümkün olmamıştır.

Michel Foucault'nun mekân ve iktidar ilişkisi üzerine yaptığı çalışmalar ise Harem-i Şerîf'in dönüştürülen anlamını açıklamak için önemli bir perspektif sunar. Foucault, mekânın yalnızca fiziksel bir alan değil, aynı zamanda iktidarın şekillendiği ve uygulandığı bir sahne olduğunu ifade etmesinden hareketle söylersek, İngiliz Mandası döneminde Harem-i Şerîf yalnızca bir dinî alan değil,

aynı zamanda siyasi söylemlerin yeniden üretildiği ve uluslararası bağışların toplandığı bir "iktidar mekânı" hâline gelmiştir. Bu durum, dinî ve siyasi söylemlerin iç içe geçtiği bu alanın, bölgedeki çatışmanın mikrokozmosu olarak işlev görmesine neden olmuştur.

Filistin gazeteleri bireylerin ortak meseleleri tartışıp fikir alışverişinde bulunarak kamuoyu oluşturduğu bir mecra olmuştur. Bu bağlamda *Mir'âtü'ş-Şark*, Filistin halkının siyasi ve toplumsal meselelerini tartıştığı bir platform olarak değerlendirilebilir. Filistin toplumunda çeşitli grupların bir araya gelerek kolektif olarak tartışma yürüttüğü bir medya organı olarak yazınsal bir kamusal alan oluşturmuştur. Gazetenin, İngiliz Mandası'na karşı Filistinli Arapların haklarını savunma işlevi, bu açıdan kamusal alanın gelişimine katkı sağlamıştır. Nitekim Filistin'deki Arap milliyetçiliği, kamusal alanın siyasi bir niteliğe bürünmesiyle gelişmiştir. Bu çerçevede siyasi kamusallığın oluşumunda önemli bir role sahipti; Filistin halkının İngiliz Mandası'na ve Siyonist yerleşimine karşı örgütlenme ve direniş bilincini güçlendiren bir medya organı olarak işlev görmüştür. Gazetenin yayınladığı makalelerle, toplumun kolektif bilincini ve siyasi tutumlarını şekillendirmiş, Filistin'in toprak kayıpları, yerleşimci hareketler ve İngiliz yönetimine karşı direniş gibi kamusal meseleleri gündeme getirmiştir. Ayrıca kültürel içerikleriyle Filistin toplumunun ortak değerlerini ve kimliğini inşa *Mir'âtü'ş-Şark*, sürecinde kamusal bir işlevsellik yaratmıştır. Toplumun Filistin meselelerine dair bilgi edinmesini ve fikir üretmesini sağlayan bir araç olarak, bir iletişim kanalı işlevi görmüş, Filistinliler arasında fikir alışverişine ve eleştirel düşünceye katkı sağlamıştır. Böylece gazetede yayımlanan makaleler, haberler ve kamuoyunu bilgilendiren diğer içerikler üzerinden bir kamusallık gerçekleştirilmiştir. Bunlara ilave olarak Filistin'de yerel yönetimler ve toplumun farklı kesimleri arasında bir köprü işlevi görmüş, kamusal meselelerin gazetede tartışılmış ve bu tartışmalar Filistin halkının yerel düzeydeki siyasi katılımını arttırmaya çalışmıştır. Yerel hükûmet ve İngiliz yönetimi gibi resmî otoritelere karşı eleştirel bir bakış açısı sunarak kamusal tartışmaların yoğunlaştığı bir alan yaratmıştır. *Mir'âtü'ş-Şark*'ın yayımladığı eleştiriler, toplumsal bilinç ve siyasi direniş açısından kamusallığın nasıl bir işlev kazandığını ortaya koymakta ve bu kamusallığı yazınsal bir mecra üzerinden ne derece aktif kıldığını ve gazetenin bu alandaki etkisini göstermektedir.

Mir'âtü'ş-Şark gazetesi, Filistin toplumunda yazınsal kamusal alanın gelişimine öncülük eden bir platform olarak değerlendirilebilir. Habermas'ın kamusal alan kavramı çerçevesinde, gazete bireylerin ortak meseleleri tartışarak kamuoyu oluş-

turduğu bir mecra işlevi görmüş, özellikle İngiliz Mandası ve Siyonist yerleşim politikalarına karşı Filistin halkının haklarını savunmada önemli bir rol oynamıştır. Habermas'ın tanımına uygun olarak, gazete bir "akılcı tartışma" alanı yaratarak Filistin halkının toplumsal dayanışmasını güçlendirmiş, siyasi bilincini pekiştirmiş ve kolektif bir kimlik inşasında etkili olmuştur.

Arendt'in "kamusal alan"ı insanların ortak bir dünya inşa ettiği ve birlikte hareket edebildiği bir alan olarak tanımlayan yaklaşımı, *Mir'âtü'ş-Şark*'ın toplumsal etkisini anlamada kilit bir kavramsal çerçeve sunar. Gazetenin, Filistin toplumunun farklı kesimlerini bir araya getirerek ortak bir siyasal söylem oluşturma işlevi, Arendt'in "eylem ve konuşma" yoluyla kamusal alanın inşası fikrine uygundur. Gazetenin, toplumu İngiliz Mandası'nın eşitsizliklerine karşı birleştiren ve Filistin halkının siyasi tutumlarını biçimlendiren içeriği, Arendt'in ortak bir dünya inşa etme kavramını somutlaştırmaktadır.

Foucault'nun iktidar ve bilgi ilişkisi bağlamında, *Mir'âtü'ş-Şark*, bilgi üretiminde ve dağıtımında merkezî bir rol üstlenerek Filistin toplumundaki iktidar dinamiklerini sorgulayan bir platform olmuştur. Gazetenin eleştirel makaleleri ve haber içerikleri, Foucault'nun iktidarın farklı biçimlerini ifşa eden bilgi yapıları oluşturduğu fikrine uygun bir şekilde, İngiliz Mandası ve Siyonizm karşısında toplumsal direnişi mümkün kılan bir bilgi alanı yaratmıştır. Bu bağlamda gazete, Filistin toplumunda eleştirel bilincin ve direnişin odağı hâline gelmiş, yerel otoritelerle halk arasında köprü işlevi görerek kamusal meseleleri görünür kılmıştır.

Sonuç olarak, *Mir'âtü'ş-Şark*, Filistin halkının siyasi bilincini ve toplumsal dayanışmasını oluşturduğu yazınsal kamusallık aracılığıyla güçlendirmiştir. Habermas, Arendt ve Foucault'nun kamusal alan teorileri ışığında değerlendirildiğinde, gazete sadece bir haber kaynağı değil, aynı zamanda toplumu dönüştüren ve bir araya getiren bir platform olarak işlev görmüştür. Bu işlev Filistin halkının kolektif bilincini güçlendirmiş, yerel yönetim ve İngiliz otoritelerine yönelik eleştirel tartışmaların yoğunlaşmasını sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Süreli Yayınlar

el-Câmi'atu'l-Arabiyye, 1928, 1929, 1930.

el-Karmil, 1920, 1925.

el-Livâ, 1935, 1936.

Mir'âtü'ş-Şark, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Armstrong, Karen, *One City, Three Faiths*, Random House, New York 2005.

Arendt, Hanna, *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago 1958.

Avcı, Yasemin, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

Avcı, Yasemin - Özdemir Yazıcı, Ömür, "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (*CTAD)*, Yıl 15, S. 29, 2019, 35-58.

Avcı, Yasemin, "Kudüs Hükümet Konağı: Osmanlı Modernleşmesinin Mimari Temsili (1854-1917)", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 2021, No.10, 1-21.

Avcı, Yasemin, "Kudüs'te Toplumsal Ayrışmayı Mekân Üzerinden Okumak: Kentin Merkezi Bab el-Halil (Yafa) Meydanı (1871-1948)", *XIX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2022.

Avcı, Yasemin, *"Kudüs'te Toplumsal Ayrışmayı Mekân Üzerinden Okumak: Kentin Merkezi Bab el-Halil (Yafa) Meydanı (1871-1948)", XIX. Türk Tarih Kongresi Tebliğ Özet Kitapçığı,* Ankara 1922, s. 487-489.

Beška, Emanuel, "Yusuf al-'Isa: A Founder of Modern Journalism in Palestine", *The Jerusalem Quarterly*, 74, 2018, 7-13.

Benhabib, Seyla, *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics,* Routledge, New York 1992.

Bunton, Martin, "Mandate Daze: Stories of British Rule in Palestine, 1917-48", International Journal of Middle East Studies, Special Issue: Commemorating the 1973 War, Vol. 35/No. 3, 2003, s. 485-492.

Büssov, Johann, "Devrimin Çocukları: Filistin'in Sosyal Hayatında Çocuklar, 1908-1914", *Jön Türklerin Filistin'i*, drl. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, çev. Erkal Ünal, Küy Yayınları, İstanbul 2016.

Cohen, Michael J., *Palestine and the Great Powers 1945-1948*, Princeton University Press, Princeton 2016.

Doumani, Beshara, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, University of California Press, Berkeley 1995.

Dean Mitchell, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, Sage Publications, New York-London 2010.

Do, Nhat-Dang and Provence, Michael, "The Legitimacy of Repression: The History of Martial Law in British Controlled Palestine", *Equilibrium*, Vol. 2, Fall, 2016, s. 17-29.

Dolu, Alaattin, *Osmanlı Kudüs'ü Kemt Kimliği Nüfuz ve Meşruiyet 1703-1789*, Küre Yayınları, İstanbul 2020.

Ebu-Gazaleh, Adnan, "Arab Cultural Nationalism in Palestine During the British Mandate", *Journal of Palestine Studies*, 1972, Vol. 1, No. 3, 1972, s. 37-63.

Foster, Zachary J., "Arabness, Turkey and the Palestinian National Imagination in the Eyes of Mir'at al-Sharq (1919-1926)", *Jerusalem Quarterly*, 42, 2010, 61-79.

Foucault, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Pantheon Books, New York 1977.

Fraser, Nancy, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Social Text*, 1990, 25/26, s. 56-80.

Güneş, Hasan Hüseyin, *Bir Taşra Şehrinden İnsan Manzaraları Osmanlı Kudüsü'nde Vakıflar ve İnsanlar*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022.

Hanania, Jurji Habib, "History of the Earliest Press in Palestin, 1908-1914", *The Jerusalem Quarterly*, 32, 2018, 51-69.

Habermas Jurgen, The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. MIT Press, Cambridge 1989.

Hûrî, Y., *es-Sehâfet'l-Arabiyye fi Filistîn 1876-1948*, Müessesetu'd-Dirâseti'l-Filistiniyye, Beyrut 1986.

Kabha, Mustafa, *The Palestinian Press as Shaper of Public Opinion 1929-39: Writing up a Storm*, Valentine Mitchell, London 2007.

Khoury, Philip S., *Syria and The French Mandate: The Politics of Arabs Nationalism 1920-1945*, Princeton University Press, New Jersey 1987.

Khalidi, Rashid, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, Columbia University Press, New York 1997.

el-Kuda, Ahmed Hamid İbrahim, *Nasârâ al-Kuds: Dirâse fi Dav'i'l-Vesâiki'l-Usmâniyye*, Merkezu Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2007.

Maraşlı, A., vd., *el-Mevsû'atu'l-Filistîniyye*, III, Dımaşk 1984.

Najjar, Aida Ali, *The Arabic Press and Nationalism in Palestine, 1920-1948*, Syracuse University PhD Tesis, the Graduate School of Syracuse University, New York 1976.

Segev, Tom, *One Palestine*, *Complete: Jews and Arabs Under the British Mandate*, Metropolitan Books, Ontario 2000.

Süleyman, M., *Târîhu's-Sahâfeti'l-Filistîniyye 1876-1976*, I, Müessesetu Beyân li's-Sahafe ve'n-Neşr ve't-Tevzi, Beyrut 1987.

Seikaly, May, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society, 1918-1939,* I.B. Tauris, London 2000.

Sinanoglu, Penny, "British Plans fort he Partition of Palestine, 1923-1938", *The Historical Journal*, 52, 1, 2009, s. 131-152.

Tamari, Salim, *Mountain Against the Sea: Essays on Palestinian Society and Culture*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/London 2009.

Terry, Patrick C. R., "Britain in Palestine (1917-1948) - Occupation, the Palestine Mandate, and International Law", *University of Bologna Law Review*, Vol. 2:2, 2017, s. 187-251.

Tezcan, Selim, "Arapça ve İbranice Filistin Basınından Örneklerde Türk Millî Mücadelesi, 1919-1922", *Bilig*, S. 106, 2023, s. 173-198.

Tırazî, F. D., *Târîhu's-Sahâfeti'l-Arabiyye*, Müessesetu Hindavi, Londra 2023.

Charles J. Smirth, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict A History with Documentes*, RR Donnelley and Sons, Boston 2017.

Yekeler, Numan - Karaca, Yılmaz - Temel, Mehmet Salim - Türe, İskender - Atik, Vahdettin, *Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yayın No. 2, İstanbul 2019.

Belleten yayın ilkeleri ve başvuru şartları için lütfen okutunuz.
Please scan the code to see the Editorial Principles and Application Requirements of Belleten.

CONTENTS

Research Articles: Page

BİLGİÇ KAVAK, EMİNE: A New Honorary Inscription Relating to *Telemachi* Family from Xanthus 349

SOLMAZ, SEFER: Sultan Malik-Shah's Understanding of Feudal Governance (Reasons-Practices-Consequences) 367

VAROL, ABDÜL HALİM: An Evaluation on Anatolian Seljuks Coins with Cavalry Depictions: Examples from Bursa Archeology Museum 403

AZİZ, ŞİRİNAY: Ahmed, Khublai Khan's Finance Minister, and His Reforms 451

EMİR, OSMAN-TOSUN MİRAÇ-TOPALOĞLU, YASİN-KÖSE, İSMAİL: From Bayburt to Trabzon: The Route of Sultan Mehmed the Conqueror's Trabzon Campaign 481

GÜNDÜZ KÜSKÜ, SEMA-PARLADIR, ŞEBNEM: İzmir Sancak Kale with its History and Architecture in Light of Written and Visual Documents 507

KAHRAMAN, ARAS: Orientalist Ideology of Aryanism and Its Manifestation in the Architectural Culture of Iran during the Nation-Building Process 553

YİĞİT, YÜCEL-ÖZGÜN, CİHAN: Origins of the Ottoman Maritime Police (1883-1908) 603

ÇINAR, TUBA-AKAY, TOLGA: The Use of Cigarette Packs and Papers as a Tool of Political Propaganda in the Last Period of the Ottoman Empire 641

KURNAZ ŞAHİN, FEYZA: The Organization and Activities of the Beyoğlu Censorship Inspectorate in the First World War 683

KIBIL, MEHMET: The Turkish War of Independence According to the Reports and Analyses of the British General Staff 719

GÜNEŞ, HASAN HÜSEYİN: Public Sphere in Jerusalem Under British Mandate: The Case of *Mir'âtu's-şark* Newspaper (1919-1925) 767

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
TURKISH HISTORICAL SOCIETY

ISSN 0041-4255 e-ISSN 2791-6472

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 89 Issue: 315

August 2025

ANKARA - 2025